

BOKA

11

ZBORNİK RADOVA

IZ NAUKE, KULTURE I UMJETNOSTI

Б О К А

11

**ЗБОРНИК РАДОВА ИЗ НАУКЕ, КУЛТУРЕ
И УМЈЕТНОСТИ**

**(A COLLECTION OF WORKS IN SCIENCE,
CULTURE AND ART)**

ХЕРЦЕГ-НОВИ, 1979. ГОДИНЕ

Издавачки савјет:
(Publishing Council):

РАДМИЛА БЕНДЕРАЋ, председник, Др СЛАВКО МИЈУШКОВИЋ, Др МИ-
РОСЛАВ ЛУКЕТИЋ, ДУШАН СЕФЕРОВИЋ, МАРИЈА ЦРНИЋ-ПЕЈОВИЋ,
МАКСИМ ЗЛОКОВИЋ, ВЛАДО ПОРОБИЋ, ЛАЗАР СЕФЕРОВИЋ, МИЛАН
СИЈЕРКОВИЋ, ВЕЛИМИР РАДОВИЋ, Др СРЂАН МУСИЋ и
САВО ЛАЛОВИЋ

Редакција:
(Editorial Staff):

Др СЛАВКО МИЈУШКОВИЋ, Др МИРОСЛАВ ЛУКЕТИЋ, ВЕЛИМИР РА-
ДОВИЋ, МАРИЈА ЦРНИЋ-ПЕЈОВИЋ, Др СРЂАН МУСИЋ, МАКСИМ ЗЛО-
КОВИЋ, ЛАЗАР СЕФЕРОВИЋ и МИЛАН СИЈЕРКОВИЋ

Главни и одговорни уредник:
(Editor in Chief):
ЛАЗАР СЕФЕРОВИЋ

Замјеник гла. и одг. уредника:
(Assistant Editor):
МАРИЈА ЦРНИЋ-ПЕЈОВИЋ

Власник и издавач:
(Proprietor and Publisher):
САМОУПРАВНА ИНТЕРЕСНА ЗАЈЕДНИЦА КУЛТУРЕ И НАУКЕ
ХЕРЦЕГ-НОВИ
SELFOVERNING COMMUNITY OF INTERESTS FOR CULTURE
AND SCIENCE HERCEG-NOVI

Адреса Редакције:
(Editorial offices):
ХЕРЦЕГ-НОВИ, МАРКА ВОЈНОВИЋА 9
ТЕЛЕФОН 082/43-456
HERCEG-NOVI, MARKA VOJNOVIĆA 9
TELEPHONE 082-43456

DOKUMENTI ZA POVIJEST RADNIČKOG POKRETA I KPJ NA PODRUČJU TIVTA I KOTORA (1919 — 1921)

U arhivskom fondu »Okružni sud Dubrovnik« sačuvani su spisi krivične parnice protiv Adolfa Mucka, Augustina Marinovića i Božidara Radanovića, koja se tokom 1921. godine vodila u Kr. Okružnom sudu u Kotoru.¹ Prema sačuvanim prijavama Muck je uhapšen 31. siječnja, Marinović 25. siječnja, te Radanović 31. siječnja 1921. godine, ali je do tada izdržao kaznu zatvora od 25 dana, koju mu je izreklo Kotarsko poglavarstvo Kotor.²

Optuženi su 31. siječnja predani u nadležnost Kr. Okružnom sudu, a dokazni materijal sucu istražitelju. Dan ranije je vladin savjetnik Dušan Rašković, u ime Kraljevskog kotarskog poglavarstva, predao prijavu protiv njih Kr. državnom odvjetništvu.³ Istražni postupak i suđenje, uključujući i žalbeni postupak, trajali su do početka 1922. godine. Među dokaznim materijalima, koje je politička vlast koristila kao sastavni dio optužnice, nalaze se i sljedeći dokumenti:

1. Zapisnik skupština odborskih sjednica;⁴

¹ Historijski arhiv Dubrovnik (u daljnjem tekstu HAD), Okružni sud u Kotoru, VR 52/21. Spisi su najvjerojatnije 1930. godine prilikom suđenja Adolfu Mucku, dostavljeni Okružnom sudu Dubrovnik, kao dokaz njegovog kontinuiranog rada. Kopije optužnice se nalaze i u Arhivu Jugoslavije Ministarstvo pravde.

² HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr $\frac{52/21}{3}$. Istovremeno je uhapšen i Antun Matković.

³ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr $\frac{52/21}{3}$ Kr. Kotarsko poglavarstvo u Kotoru broj 462/red.

⁴ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr 52/21.

2. Proglas Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) i Centralnog radničkog sindikalnog vijeća od 21. VII 1919. godine;⁵

3. Proglas Mjesne organizacije Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) Tivat i Mjesnog radničkog sindikalnog vijeća Tivat od 8. III 1920. godine;⁶

4. Proglas svim partijskim organizacijama u Boki Kotorskoj od 21. III 1920. godine od strane Okružnog sekretarijata Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) za Boku Kotorsku;⁷

5. Zapisnik Okružne konferencije od 10. X 1920. godine;⁸

6. Izvod iz Okružnice, koju je Antun Matković uputio Mjesnom radničkom sindikalnom vijeću Tivat 12. V 1920. godine;⁹

7. Prijave žandarmerijskih stanica Tivat, Zelenika, Stoliv, Petrovac, Perast, Ubli, Risan, Kotor, Herceg-Novi, Traste, Kamenari, Bratešić, Budva, Bakoči, žandarmerijske čete pomorskog arsenala Tivat¹⁰ te zapisnici saslušanja svjedoka.

Zahvaljujući gore navedenim materijalima, koji su sačuvani u izvornom obliku, te sudskim spisima, prvenstveno optužnici, saslušanjima, obrani optuženih, može se u znatnoj mjeri rekonstruirati povijest radničkog pokreta i Socijalističke radničke partije (komunista) na području Boke Kotorske do 1921. godine.

Budući da se do sada o tome prilično iscrpno pisalo,¹¹ ja ću se u svome radu ograničiti samo na neke nepoznate i nedovoljno objašnjene događaje, uz objavljivanje spomenutih dokumenata.

Prikupljajući dokazni materijal protiv optuženih, državni tužilac se koristio zaplijenjenim dokumentima i izjavama svjedoka. Kotarski poglavar u Kotoru Josip Tolentino u svojoj izjavi optužuje Adolfa Mucka, što je na sastanku od 5. XII 1920. godine u Lastvi pozivao narod da bude spreman »jer da nije daleko čas, kada će trebati krv ljevati da preuzme kormilo ove države«,¹² te Radanovića da je u Kotoru 14. XI 1920. godine¹³ držao govor protiv države i

⁵ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr 52/21 proglas priključen uz zapisnik sjednice od 21. VII 1919. godine.

⁶ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr 52/21, Broj 1.

⁷ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr 52/21.

⁸ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr 52/21.

⁹ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr 52/21 (Izvod iz knjige Zapisnika skupština i odborskih sjednica).

¹⁰ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr 52/21.

¹¹ O tome su do sada pisali: Dr Slavko Mišušević, Dr Dimo Vujović, Dr Dragoje Živković i dr.

¹² HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr $\frac{52/21}{34}$.

¹³ Isto. Dragoje Živković pogrešno navodi da je skupština održana 18. XI.

parlamenta čime je prouzrokovao poklike: »Živjela revolucija, dolje parlament«.¹⁴

On je nakon desetak minuta morao raspustiti skupštinu, a Radanovića i Mucka sprovesti u Kotarsko poglavarstvo.

»Znam da se Muk isticao kao predsjednik komunističke organizacije i da je lijetao lično po raznim sastancima a katkad šiljao svoje pomoćnike.«¹⁵

»Za osumljenog Augustina Marinovića znam samo to, da je bio sekretar komunističke organizacije u Tivtu i kako što je bio duša komunista u Kotoru Adolf Muk, tako je isto bio i Marinović u Tivtu. Marinović bio je takav dok je bio predsjednikom komunista u Tivtu Fabian, koji je bio protjeran a osobito se isticao kad je Fabian otišao iz Tivta. Poznato mi je da se Marinović tajno sastajao sa radnicima arsenala, ali što su radili i snili nije mi poznato.«¹⁶

»Za Radanovića znam to, da kad je došao iz Francuske, stao je širiti ideje komunizma po Grblju i nastojao da zavede na svoju stranu inteligenciju Grblja, ali je našao slabog odaziva. O Radanoviću mogu još to reći, da je bio u tješnim odnošajima sa Mukom, a kao dokaz može služiti pismo, od Jovanović Vuka svome bratu u Grblju kojim Jovanović daje upute njemu da nađu Muk i Radanović povjerljive osobe preko kojih bi se mogao propagirati list komunistički »Pravda« među Vrangelove vojske (ruski izbjeglice) u Boki Kotorskoj. Na 14. XI. prošle godine držao je Radanović na javnosti govor pred općinskom zgradom te sam tu bio prisutan kao poglavarstveni poglavar.«¹⁷ »Osumljeni bili su držani kao najpogibelniji individui za širenje komunista u Kotoru u protudržavnom duhu, a kao dokaz može služiti dopisivanje Mukovo sa centrumima Beograd, Split, Zagreb, odakle su primali upute.«¹⁸

Dušan Rašković je kao vladin savjetnik i upravitelj kotarskog poglavarstva prisustvovao skupštini pred Radničkim domom »od početka do kraja«.¹⁹ »Tijekom svog govora rekao je optuženik (mislili se na Radanovića, primjedba M. K.) da treba revolucijom na silu preuzeti državnu vlast u ruke. Na ove riječi pozvao ga je vladin komesar na red, a optuženik se obratio publici i kaza: »Eto, vidite, kakva je to sloboda, ne daju mi ni govoriti.«²⁰ »Sindikalne radničke organizacije u Boki bile su ispočetka osnovane i vodene na ekonomskoj bazi, a kasnije su se prevrgle u čisto političke organizacije komunističke stranke. Današnji optuženi kao vode poučavali su narod da se treba revolucijom dokopati vlasti u državi i u tom

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Isto.

¹⁹ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr $\frac{52/21}{80}$.

²⁰ Isto.

smjeru organizirali radnike, stoga je svjedok kao šef javne uprave raspustio sve radničke domove po Boki 9 mjeseci prije Obznane.²¹

Milan Buj pravnik iz Kotora je navodno želio uzeti riječ na skupštini, ali mu se zbog njezine zabrane nije pružila prilika. On je čuo Radanovića kako govori o »potrebi izbora većeg broja komunističkih poslanika, i osvajanja parlamenta, te da se samo komunističkom revolucijom može reformirati društvo.«²²

Dr Karlo Lederer, zadužen za obrtnička pitanja u kotarskom poglavarstvu, upoznao je Mucka kao radničkog rukovodioca, koji je kod njega često prilikom štrajkova intervenirao u korist radnika.²³

Ivo Stjepčević, gostioničar iz Donje Lastve, potvrđuje da se 5. XII 1920. godine u njegovim prostorijama održao sastanak na kojem je Muck kazao da njihova stranka na svim stranama uspijeva i da nije daleko vrijeme, kada će radnici preuzeti od kapitalista tvornice, arsenale i željeznice. Govorio je da budu spremni na revoluciju, jer da može lako poteći krv.²⁴

Antun Grunbaum podržava navode Stjepčevića dodajući kako je čuo Muckove riječi: »Drugovi pripremite se na revoluciju, neće dugo vrijeme proći i mi ćemo preuzeti vlast u svoje ruke.«²⁵

Miško Matić, konobar na brodu »Lovrijenac« (koji je saobraćao na liniji Dubrovnik — Bari), optuživao je Mucka zbog pokušaja uspostavljanja veze sa Elizarijem Velom u Italiji. Tvrdi, da je Vela uputio Mucku jedan paket novina, koje je on uz pomoć komesara željezničko-parobrodarske policije u Gružu predao žandarima u Kotoru.²⁶

Negirajući optužbe, Muck iznosi da je poznavao Vela »koji je tokom 1919. bio član partije, ali je poslije toga otišao u Italiju.«²⁷ Kada je saznao za njegovu suradnju s pristalicama kralja Nikole, »referisao sam našem rukovodstvu u Split.«²⁸ Vela im je, navodno, obećao poslati zastavu od crvene svile s ambblemom.

²¹ Isto.

²² HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr $\frac{52/21}{60}$.

²³ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr $\frac{52/21}{38}$.

²⁴ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr $\frac{52/21}{40}$.

²⁵ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr $\frac{52/21}{42}$.

²⁶ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr $\frac{52/21}{49-50}$.

²⁷ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr $\frac{52/21}{55}$.

²⁸ Isto.

oružnike. Kad to opazismo ja i moj brat pogjosmo k ustašima da ih nagovorimo, da se povrate (S. A.), ali nijesu htjeli od toga ustati nego među nama nastade kavga. U isto doba kad to opaziše ona 4 oružnika pozvaše i druge, tako da ih ukupno bijaše okolo deset. Kad to opaziše ustaši, povukoše se natrag u blizini crkve (S. A.) a ja i brat mi pogjosmo u moju kuću i tu se zatvorismo.

U gore spomenuti utornik, pošto smo se kavgali s ustašima, ja i brat hotijasmo povratiti se u Dobrotu, i već bijasmo svu našu robu ukrcali, kad nam, jedan zapovjednik ratnog broda koji bijaše pod Orahovcem, nehtjede dopustiti da se povratimo u Dobrotu. Zatim sam ja otišao u Ljutu kod oružnika, ali poštovođa i jedan kapetan meni nepoznati, rekoše mi da moramo ostatu u Orahovcu, stoga i mi tu ostadošmo.

U četvrtak, kad naša vojska dođe u Orahovac, nalazih se kod kuće i bijah odlučio tu ostanuti, jer bijah uvjeren da mi se neće ništa slućiti, pošto nijesam imao dijela u ustanku, ali dogjoše neki Crnogorci k meni, i rekoše mi da je vojska više od 50 mjesta na uapsila i neke pogubila (S. A.)

Kad to čuh, od straha pobjegoh u Crnu Goru u selo Male Zalaze (S. A.) malo minuta udaljene od granice, kamo sve do sada ostadoh. Najprije sam stanovao kod nekog Laza Stankova Markušića a zatim kod Laza Ivova Duda. Sa mnom bijaše moj brat sa svojom ženom. Okolu 15 dana prije bio sam na Cetinje da dobijem dozvolu, i tako da mogu povratiti se u Kotor bez ikakve zaprijeke i zbilja chef austriske diplomatske Misije dade mi jedan dozvolni list i takose povratih.

Ja nijesam učestvovao u ustanku, niti sam na vojsku pucao, kao što nijesam niti direktno niti indirektno ustašima pomagao, naprotiv bio vazda protiv istijeh, i radi njih morao sam pobjeći u Dobrotu, kao što će posvjedoćiti slijedeće osobe: Drago Lazarević, paroh oravački, Mato Zvietković bivši knez ili načelnik mjesta, iz Dobrote, Tomo Marović i tadanji oružnici postaje od Ljute koje po imenu ne poznajem.

3. Zašto se nijeste prije povratili?

Jer bijah bolestan jedno mjesec ipo dana kao što će posvjedoćiti moja žena Kate i pomenuti Mato Zvietković.

4. Kad pobjegoste u Crnogoru, jeste li bili naoružani ili ne?

Ne! Ja nebijah naoružan.

5. Jeli bila vaša kuća zapaljena kad Orahovac posjede naša vojska?

Ne!

6. O čemu ste živjeli u Crnojgori?

Žene imagjahu po 2 forinta mjesečno od vlade crnogorske, ali moja žena ne (S. A.) mi življasmu o novcu koji imagjoh pri sebi.

Pročitano i rastumačeno.

Moja kazivanja tačno su zapisana.

Vaso Ratković³⁴⁵

Pošto svojeručno potpisa, bi ispitani natrag proveden u preventivni zatvor, a zapisnik zaključen i potpisan.

Franz Schönauer
pomoćnik

Alois v. Benedetti
kot. pristav

Joh. Berner
corp. Vod. nap.

Nastavljeno na 1. Decembra 1883.

Pomenuti istražnik bi priveden te pošto bi opomenut po zakonu bi saslušan kao što sledi:

7. Jeste li vi jedan od bliže svojte Vasa Vukotića iz Veljeg-sela koji je gonjen tjeralicom radi zločina ustanka?

Ne mogu odlučno kazati, da li mi je Vaso Kostov Vukotić iz Veljeg sela u svojti, u svakom slučaju, i da jest, to bi bio samo u daljem stupnju, doista pak nije bliska svojta.

8. Jeste li općili s Vukotićem i jeste li s njim pobjegli put Crne gore ili ne?

Ja niti sam s njim općio, niti pobjegao u Crnogoru.

9. Vi ste kazali da ste prešli u Crnogoru nenaoružani, kako se možete opravdati?

Ne, ja nijesam u Crnogoru prešao naoružan, nego kad dogje naša vojska u Orahovac, istog dana ja s mojim bratom Todorom nenaoružani pogjosmo u Malezalaze u Crnogoru; a kuća koja bijaše ostala otvorena bi sasvim od Crnogoraca oplijenjena. Između ostalih stvari koje nama odnesoše nalazahu se 2 turske ostraguše, a bijahu moje i bratine mi, a nakon 5 ili 6 dana pošto pobjegosmo iz Orahovca u Malezalaze, neki crnogorski stanovnici, kojih imena ne znam, predadoše nam te 2 puške u spomenutom mjestu. Te puške zadržasmo ih kod sebe, dok u mjesecu maju ne dogjoše oficiri crnogorski u Male Zalaze i odnesoše ih. Ja i brat mi nijesmo prešli naoružani u Crnogoru nego nam u Crnu goru predadoše oružje i tu opet nam oduzeše.

S tim oružjem niti ja niti moj brat služismo se.

10. Dava vam se na znanje, da se čita u svjedočanstvu čudorednog ponašanja od 21 oktobra t. g. *da ste vi i vaš brat bili marljivi poticatelji neagjanju dužnosti vojničke službe (S. A.)* i da ste se

³⁴⁵ On se potpisao ćirilicom a zapisnik se vodio latinicom.

vi sami osudili imajuć englesku ostragušu i množinu džebane, što možete povrh toga odgovoriti?

Nije istina što je napomenuto u svjedočanstvu čudorednog ponašanja, ja nijesam poticao, protiv uvagjanja vojničke dužnosti niti sam se sam osudio imajuć svoju pušku.

Pročitano i rastumačeno.

Moja kazivanja tačno su napisana.

Vaso Ratković

Pošto svojeručno postavi potpis, istražnik bi natrag u zatvor odveden a zapisnik zaključen i potpisan.

Franz Schönauer

lieutant

Alois v. Benedetti

kot. pristav

Johann Pfurtscheller

Utjgr.

voditelj zapisnika

Nastavljeno na 14. februara 1883.

Gore spomenuti bi priveden, te opomenut na istinu po zakonu bi saslušan kao što sledi.

11. Jeste li odma netom dogje vojska, ukupno s vašom ženom, s nevjestama i s djecom pošli u Crnogoru?

Kad dogje vojska, ja, moj brat i nevjesta mi, pogjosmo svi skupa preko granice.

12. Nukovaniste (sic! S. A.) da istinu kažete, jer po privedenoj istrazi proističe, da kad je došla vojska, vaša žena, vaša nevjesta i djeca pobjegli su u Dobrotu i da ste tek nakon 5 dana knjima pošli u Crnogoru i usljed česa nije istina, da ste vi skupa sa ženom i ostalim gorespomenutim prešli granicu?

Nije istina da je moja žena s nevjestama i s djecom pobjegla u Dobrotu.

13. Jesu li bila imena, vaše i vaše svojte pobilježena od vlade Crnogorske?

Osam dana pošto probavismo u Zalaze ja, brat mi, nevjesta i djeca, dođe jedan kapetan crnogorski iz Njeguša te zabilježi moje ime, ime mi Kate i brata mi Todora, i nevjeste Milice i moje troje djece.

14. Da li je Vaso Vukotić barem vaš vjenčani kum, to je kazao vaš brat Todor.

Istina je da je Vaso Vukotić moj vjenčani kum, ali nije mi on poblize u svojti.

Pročitano i rastumačeno.

Moja kazivanja tačno su napisana.

Vaso Ratković

Interesantne su obrane i pojedinačna obrazloženja, koja su pred sudom davali optuženi. Adolf Muck: »U pogledu svrhe i cilja naše akcije i agitacije mogu se pozvati jedino na program komunističke partije, koji je bio naš konačni cilj.«²⁹

U pogledu okružnice od 21. III 1920. i zapisnika konferencije od 10. X 1920. godine kaže: »Ja se potpuno slažem sa idejama tamo istaknutim, te sam za te ideje radio.«³⁰

»Te sam markice (znatan broj ih je sačuvan, primjedba K. M.) ja primio za ovdašnju organizaciju iz Beograda od centralne blagajne komunističke partije i to polovinom decembra 1920. godine putem pošte. Ove su markice služile za mjesečni doprinos partiji. Osim markica primio sam istodobno 1500 članskih iskaznica, koje su mi bile istom prilikom od policijskih vlasti zaplijenjene.«³¹

Budući da su prilikom pretresa pronađeni razni sastavci komunističkog sadržaja, a na jednom mjestu i zabilježba »Nikola Pašić — komunisti — smrtna presuda«,³² Muck objašnjava da su mu koncepti služili kao podsjetnik prilikom održavanja skupština i sastanaka, te da je prilikom 1. maja 1919. godine, boraveći u Sarajevu, vidio u novinama vijest »da je kod pretresa u radničkom domu u Sarajevu nađena lista budućih komesara i pri njoj spisak lica koja su tobože osuđena na smrt, a među tim licima da se nalazi i ime Pašić. Ja sam to zabilježio.«³³

U vezi s pozivom od 8. III 1920. godine priznaje da ga je on sastavio i da se »slaže sa tim idejama«.³⁴

Božidar Radanović, objašnjavajući svoju ulogu, ističe: »Cilj i svrha našeg komunističkog rada bila je propagiranje komunističkih ideja.«³⁵

Augustin Marinović u pogledu poziva Mjesnog sindikalnog vijeća u Tivtu naglašava: »Ja se potpuno slažem sa idejama tamo izloženim i za tu sam ideju kao komunistu radio.«³⁶

Antun Matković je pisao pismo upućeno Marku Gregoviću u Petrovac, jer »dok su postojale sindikalne organizacije ja sam bio

²⁹ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr $\frac{52/21}{45}$.

³⁰ Isto.

³¹ Isto.

³² HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr 52/21, Mapa sa naslovom »Razni sastavci Adolfa Mucka«.

³³ Isto.

³⁴ Isto.

³⁵ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr $\frac{52/21}{47}$.

³⁶ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr $\frac{52/21}{46}$.

tajnikom sindikalnog vijeća u Kotoru. Novac smo prikupljali za potrebne drugove. Pismo je poslao Tripo Muk u Petrovac.»³⁷

Tripo Muck priznaje da je napisao pismo Gregoviću i poslao ga po mornaru Bulatoviću. »Ja sam pripadao strukovnoj organizaciji konobara i bio sam blagajnik sindikalnog vijeća, kao takvom dužnost mi je bila da drugovima, koji bi bili u novčanim neprilikama dobavim sredstva za uzdržavanje.«³⁸

Istraga je vođena do početka svibnja 1921. godine. Zbog neizvjesnosti, u kojoj su se nalazili Muck, Radanović i Marinović, 12. V 1921. godine protestiraju zbog činjenice da su već tri i pol mjeseca u istražnom zatvoru, te »ako ima trunak sudske nezavisnosti, uljudno Vas molimo gosp. Predsjedniče da izvolite izvidjeti u kojem se stadijumu nalazi naš proces, da ga izvolite pospješiti.«³⁹

U istom je smislu krajem travnja intervenirao i narodni poslanik Bogoljub Gligorijević, uputivši direktno pitanje Ministarstvu pravde.⁴⁰

Dana 22. V 1921. godine pred Okružnim sudom u Kotoru podignuta je:

OPTUŽNICA

Kr. Državno Odvjetništvo u Kotoru
u smislu § 207 k. p.

tuži:

1) Adolfa Mucka pok. Fridriha iz Kotora, od godina 28, sada u predistražnome zatvoru u Kotoru

a) da je u više navrata kroz godinu 1920 riječima i pismenim sastavom baš:

1) isporučujući u okružnici od 21 (3) 1920, upravljenoj komunističkim organizacijama u Boki Kotorskoj »da oni od izborne borbe nemogu očekivati »ostvarenje svojih ideala, ali da izbore treba upotrebiti jedino kao »sredstvo za revolucionarno kretanje masa i njihovo vaspitanje, da pomoću toga ruše današnje društvo, te da vlast potpuno dadu u ruke sovjetu radnika, seljaka i vojnika;

2) govoreći dneva 2/4. 1920 na glavnoj skupštini radničkog vijeća u Tivtu tu sakupljenim i sazvanim radnicima »da nije daleko dan, kada će biti pozvani da obračunaju sa svojim protivnicima;

³⁷ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr $\frac{52/21}{53}$.

³⁸ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr $\frac{52/21}{54}$.

³⁹ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr $\frac{52/21}{61}$.

⁴⁰ Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo pravosuđa br. 18639 od 27. IV 1921.

3) rekavši na okružnoj konferenciji 10/10. 1920 u Tivtu (da se pomoću sindikalnih organizacija po varošima pripravlja temelj revolucije) te da »se masama mora uvijek predočivati diktatura proletarijata i rušenje današnjeg buržoaskog poretka;

4) izrekavši na (javnoj skupštini) u Lastvi dana 5. XII. 1920 tu prisutnim radnicima: »drugovi, budimo spremni, jer nije daleko čas, kada ćemo morati i krv lijevati, da preuzmемо kormilo ove države u naše ruke.;

5) naglašavajući uvijek i svugdje »da se skoro primiće čas, kada će se morati pobijediti buržoaziju, koja se nalazi pred smrtnim trzajima da treba povesti živu agitaciju u tom pravcu među neobaviještenim proletarijatom.«

napadao i izlagao prezrenju postojeću formu vlade.

b) da je gore rečenih prigoda pod a) 1) 2) 3) 4) i 5) govoreći radništvu i potičući ga nepčatanim pismenim sastavkom da mora rušiti današnje društvo i dati vlast u ruke sovjetu radnika, da će brzo obračunati sa svojim protivnicima buržoazijom, da se mora uvijek predočivati diktatura proletarijata, da nije daleko čas kada će morati i krv lijevati da preuzmu kormilo države u ruke i da se skoro primiće čas kad će se morati pobijediti buržoazija, koja da se nalazi pred smrtnim trzajima, javno dražio jednu klasu žiteljstva (radništvo) protiv druge (buržoazije) na mržnju i prezrenje.

II Augustina Marinovića Andrijina iz Stoliva, od god. 28, sada u predistr. zatvoru u Kotoru

da je u više navrata kroz godinu 1920 riječima i širenjem pečatanog poziva »mjesnog radničkog sindikalnog vijeća u Tivtu od 8. marta 1920« u kojemu se govori o revolucionarnom programu i potpunom osvajanju vlasti sa strane radnog naroda, napadao postojeću formu vlade,

III Božidara Radanovića Milivojeva iz Palinova, pravnik, od god. 23, sada u predistr. zatvoru u Kotoru

a) da je na javnoj skupštini u Kotoru, dana 14. XI. 1920 riječima napadao postojeću formu vlade potičući tu skupljene radnike a i ostali narod na revoluciju u svrhu da se dokopa vlasti i da tako reformira društvo u komunističkom smislu, pri čemu je govorio proti sadašnjoj formi vladavine, te suviše

b) da je gore rečene prigode pod a) govoreći tu skupljenim radnicima, da dandanas buržoazija svagdje gazi i uništuje slobodu i potičući ih na revoluciju u svrhu reformiranja društva u komunističkom smislu javno dražio jednu klasu žiteljstva (radnike) protiv druge (buržoazija) na mržnju i prezrenje.«

O B R A Z L O Ž E N J E

Pod dojmom časomičnog uspjeha najstrašnije od sviju dosadašnjih revolucija počeo je bio odmah nakon svršetka svjetskog rata da se svugdje širi komunistički pokret. Ogromna većina radnika počela se je bila svugdje komešati, okupljati se i organizirati, uvjereni da je sada najzgodniji čas da u onom metežu i neredu, prouzrokovanom od naglog i neočekivanog svršetka rata, ostvari i oživotvori svoj ideal, koji nije sastojao više kao prije rata u nekim načelima čisto ekonomske naravi već u tomu, da pomoću revolucije dođe do vlasti i prevlasti u državi.

Ovaj val revolucije, koji je dolazio iz Rusije, zahvatio je nažalost i našu mladu, novu državu a dopro je i do ovih strana naše Boke. Nekoliko zanešenjaka, između kojih su bili današnji okrivljenici, počeli su odmah nakon prevrata da agitiraju i truju komunističkim idejama naš zdravi narodni element, koji im je, jer neupućen i zaveden padao na ljepak, vjerujući u mogućnost tobožnjeg zemaljskog raja, koji bi imao da stvori boljševizam i u našoj državi kao što ga je na žalost stvorio u Rusiji, koja već skoro 4 godine pliva u krvi pomješanoj sa lješinama njezine vlastite djece.

Ovi zanešenjaci, videći kako im naša mlada država, proširena i stvorena u časovima, u kojima se je pjevala najvelebnija pjesan oslobođenja i slobode, dozvoljuje potpunu slobodu akcije, a opojeni uz to neočekivanim uspjehom njihove žilave agitacije, počeli su da dolaze do uvjerenja da njihova potpuna sloboda agitiranja nije velikodušno djelo mlade slobodne države, već da je to slabost njezina a posljedica je ovog mentaliteta bila, da su oni počeli da podvostručnim silama pozivlju narod na revoluciju, koja bi imala da sankcioniše diktaturu proletarijata i da promjeni sadašnju formu vlade. Ova se njihova djelatnost osobito ojačala tokom godine 1920, u kojoj su, valjda po primljenim uputama iz Rusije, često držali javne skupštine te izdavali svakovrsne oglase a čime su uvijek išli za tim, da potiču narod na revoluciju, koja ima cilj da proletarijat, dođe do vlasti i tako reformira društvo u komunističkom smislu.

Prelazeći sada na djelatnost svakog pojedinog okrivljenika mora se istaknuti, da je vođa i duša cijele ove propagande i agitacije bio Adolf Muck, koji je najviše agitirao ne samo po Kotoru i Tivtu već i po obližnjim selima, zavađajući neuke seljake. On je u jednoj svojoj okružnici nadnevka 21/3. 1920, upravljenoj komunističkim organizacijama u Boki Kotorskoj pozivao radnike da izbore upotrebe jedino kao sredstvo za revolucionarno kretanje masa i njihovo vaspitanje, da pomoću toga ruše današnje društvo te da vlast dade u ruke sovjetu radnika, seljaka i vojnika. Nakon toga u više navrata govorio je u ovom smislu pred raznim skupštinama, kako se to razabire iz tačaka optužnice pod a) 2, 3, 4, i 5 a njegova je namjera i cilj bila uvijek ista, jer je uvijek napadao sadašnju formu vlade i izlagao je tako prezrenju. Ne samo, već je on uvijek

radio bilo govorom bilo pismom oko toga da omrazi pred radništvom buržoaziju, prikazujući je kao nesposobnu i neodrživu.

Sve je ovo dokazano njegovim samim priznanjem a o tomu također jasno svjedoče odnosi spisi na koje se optužnica poziva.

Glavni saradnik Mucka bio je kroz cijelo vrijeme okrivljenik Marinović, koji se je također isticao kao jedan od glavnijih vođa nakon Mucka i koji je također kako on sam priznaje, agitirao i propagirao ista ona načela koja je isticao Muck. On je suviše priznao, da je radio u smislu poziva »Mjesnog radničkog sindikalnog vijeća u Tivtu od 8/3. 1920. koji je on potpisao a u kojem se govori o revolucionarnom programu proletarijata i potpunom osvajanju vlasti sa strane radnog naroda.

U istom smislu radio je i okrivljenik Radanović koji je na javnoj skupštini držanoj u Kotoru dana 14/11. 1920. poticao radnike i ostali narod na revoluciju u svrhu da se dokopa vlasti i da tako reformira društvo u komunističkom smislu. Osim toga on je, kako svjedoči općinski presjednik Gjuro Vukotić napadao iste prigode i na buržoaziju tvrdeći da se treba od nje otresti te je tim javno poticao radnike i dražio ih na mrzost i prezrenje protivu buržoazije.

Dok prva dvojica priznaju, da su počinili sva djela za koja su tuženi okrivljenik Radanović htio bi da se oslobodi kaznene odgovornosti tim što tvrdi, da on nije pozivao narod na revoluciju i bunu. Ali odmah zatim upada i sam u protuslovlje kad kaže, da je on samo objašnjavao, da se današnji društveni poredak ne može izmjeniti parlamentarnim putem, već jedino revolucijom, ali kada to bude htjela većina našeg naroda. Kao da tobože ovo i ovakovo objašnjavanje ne znači poticati na revoluciju, i na promjenu sadašnje forme vlade! Uostalom njegovo je djelovanje i bez obzira na njegovu obranu dokazano iskazima svjedoka Buja i vlad. savjet. Raškovića.

Prama svemu ovom ustanovljeno je toli priznanjima okrivljenika koli raznim svjedocima, da su se oni ogriješili o sva kažnjiva djela za koja su tuženi, pak je prama tomu, i pošto, ista sadržavaju u sebi sve skrajnosti u dispozitivu navedenih prestupljenja, ova optužnica u cjelini u zakonu osnovana.

Ne može nikako da se uzme u obzir obrana okrivljenika, da su oni tobož radili u dobroj vjeri, jer da su sve to počinili prije nego što je bila izdata Ministarstvena naredba od 29/12. 1920. kojom se ukidalo djelovanje komunističkih i radničkih organizacija. Ova je Ministarstvena naredba bila jedino kao posljedica očitog protu-državnog i revolucionarnog rada sa strane komunističke partije odnosno komunista u zadnje doba. Država ih je smatrala jednom strukovnom ekonomskom i političkom organizacijom sve dotle dok se nije pretvorila ta organizacija u čisto destruktivnu i dok njezino djelovanje nije počelo da zasjeca u kazneni zakon. Čim je to bio slučaj, naravno je, da se je i proti komunistima moralo postupati kao proti svakomu onom koji se ogriješio o kazneni zakon i da im

se je energično moralo stati na put. Prama ovomu, pošto je Ministarstvena naredba tek posljedica kažnjivog djelovanja komunističke partije, ne može se nikako doći do zaključaka, da je vlada dozvoljavala da komunisti nekažnjeno počinjaju zlodjela, koja joj rade o glavi pak dosljedno nijesu ni okrivljenici mogli da budu u dobroj vjeri.

Državni odvjetnik.⁴⁰

Presudom Okružnog suda u Kotoru optuženi su 12. lipnja 1921. godine proglašeni krivim, te osuđeni: Adolf Muck na jednu godinu, Božidar Radanović na 9 mjeseci i Augustin Marinović na 6 mjeseci strogog zatvora.⁴¹ Istoga dana pušteni su na slobodu uzprkos protivljenja državnog tužioca. Na presudu su uložili žalbe branitelj Dr. S. Giunio⁴² i Državni odvjetnik, koji u cilju jačanja svojih argumenata spominje kako je Muck tokom 1919. godine bio osuđen »radi prekoračenja zakona o štampi«.⁴³

Izvjestavajući Ministarstvo pravosuđa Pokrajinska vlada za Dalmaciju navodi: »Za cijele rasprave, a i za proglašenja osude nije došlo do nikakvih incidenata, i ako je zanimanje građanstva bez razlike stranaka za ovu raspravu bilo veliko. Dvorana je uvijek bila dupkom puna. Raspravi su prisustvovali komunistički zastupnici Tomašević i Tasić, koji su izričito došli ovamo za raspravu, te činili neke bilješke. Inače se ničim nisu isticali.«^{43a}

Nakon nekoliko odgađanja Kr. stol sedmorice u Zagrebu je potvrdio presudu Okružnog suda, ali je zbog pogrešne procjene »strogi zatvor« zamijenjen »zatvorom«.⁴⁴

Ukazom od 9. VI 1922. godine i oni su pomilovani »pod uslovom da u roku od 5 godina ne počinite ni jedno kao zločinstvo kažnjive prirode«.⁴⁵

⁴⁰ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr $\frac{52/21}{63}$,

⁴¹ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr $\frac{52/21}{82}$,

⁴² HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr $\frac{52/21}{86}$,

⁴³ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr $\frac{52/21}{87}$,

^{43a} Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo pravde, br. 29139 od ?? VI 1921, $\frac{87}{52/21}$,

⁴⁴ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr $\frac{52/21}{103}$,

⁴⁵ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr $\frac{52/21}{107}$,

Što se tiče sačuvanih i objavljenih dokumenata, svakako da će za historičare i radne ljude Tivta biti od najveće važnosti »Zapisnik skupština i odborskih sjednica« radničke strukovne i političke organizacije. Iako je sačuvan samo fragmentarno, jer mu nedostaje period od 2. X 1919. do 1. IV 1920. godine, ipak nam on pruža obilje podataka o aktivnosti tivatskih radnika i komunista. Ova praznina je najvjerojatnije nastala zbog odluke kotarskog poglavarstva od 15. XI 1919. godine o zatvaranju radničkih domova i zabrane djelovanja strukovnih i političkih organizacija. Istovremeno su protiv radničkih prvaka podignute optužnice.

Međutim, zahvaljujući zapisniku godišnjeg sastanka Mjesnog radničkog sindikalnog vijeća u Tivtu od 2. travnja 1920. godine,⁴⁶ u kojem je dat pregled najvažnijih aktivnosti tokom 1919. i početkom 1920. godine, vidljivo je, da usprkos policijskim zabranama, kontinuitet rada strukovne i partijske organizacije u Tivtu nije nikada prekidan.

Iz zapisa se vidi da je prva i konstituirajuća sjednica održana 28. II 1919. godine, na kojoj je izabrano rukovodstvo »međustrukovne i političke organizacije«, iz čega se normalno može zaključiti da je u Tivtu od samog početka 1919. godine, pored strukovne (sindikalne), djelovala i politička organizacija, Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista).⁴⁷ Augustin Marinović, kao delegat organizacije, prisustvuje 25. III 1919. godine Pokrajinskoj konferenciji u Splitu,⁴⁸ dok je proslava Prvog maja, iste godine, usprkos zabrane nošenja crvene zastave, održana »zborom i povorkom i obustavom rada«.⁴⁹ Zbog učešća u povorci i održanog govora, vojnik Ostroški je kažnjen sa tri mjeseca zatvora.⁵⁰

Sakupljanjem dobrovoljnih priloga pomažu se obitelji progonjenih i zatvorenih drugova, te se protestira protiv samovoljnog otpuštanja radnika s posla iz vojnopomorskog arsenala. Uz pomoć socijalističke knjižare »Napred« iz Sarajeva osniva se radnička biblioteka,⁵¹ a vrše se napor i za osnivanje konzumne zadruge.⁵² Reagirajući na pokušaje građanskih partija na pridobijanju članstva, pozivajući se na njihove nacionalne osjećaje, radnicima se ukazuje na neodrživost istovremenog članstva u Socijalističkoj radničkoj partiji Jugoslavije (komunista) i bilo kojem nacionalnom društvu ili građanskoj stranci.⁵³ Radnička i partijska organizacija Tivta održava stalne veze s višim partijskim i sindikalnim forumima. Konferen-

⁴⁶ Zapisnik skupština i odborskih sjednica, str. 43.

⁴⁷ Zapisnik skupština i odborskih sjednica to jasno dokazuje.

⁴⁸ Za delegata je izabran Augustin Marinović (Zapisnik skupština i odborskih sjednica).

⁴⁹ Isto, str. 11, 14, 15, 43.

⁵⁰ Isto, str. 43.

⁵¹ Isto, str. 44.

⁵² Isto, str. 34.

⁵³ Isto, str. 21.

ciji, od 13. travnja 1920. godine, prisustvuje i sekretar Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) za Dalmaciju Ljubomir Maksimović, koji je u to vrijeme obilazio partijske organizacije, inzistirajući da se izaberu delegati za Vukovarski i sindikalni kongres. Tom prilikom su izabrana dva delegata za sindikalni i jedan za Vukovarski kongres.⁵⁴

Brojno stanje organiziranih radnika u Tivtu je početkom 1919. godine iznosilo 198 članova, da bi se kroz godinu dana taj broj povećao na preko 300.⁵⁵ Interesantno je da se nigdje u dosadašnjim radovima ne spominje Okružna konferencija, održana 10. X 1920. godine u Kotoru, na kojoj se raspravljalo o jačanju sindikalnih i partijskih organizacija, izborima za Ustavotvornu skupštinu, kandidacionoj listi, oblasnoj konferenciji u Splitu, formiranju Centralnog izbornog fonda itd.⁵⁶

Značajno je napomenuti i to da je upravo na njoj određen Marko N. Gregović iz Petrovca kao kandidat Boke Kotorske na zajedničkoj listi Komunističke partije u Dalmaciji.⁵⁷

ZAPISNIK SKUPŠTINA I ODBORSKIH SJEDNICA

Zapisnik

Sjednice konstituirajućeg odbora održane u Tivtu 28/II 1919. u 5 sati poslije podne.

Dnevni red

I Biranje predsjednika i ostalog upravnog odbora međ. strukovne i političke organizacije,

II Biranje nadzornog odbora.

Kao predsjednik bijaše predložen drug Fabijan Franjo, koji se jednoglasno prima.

Ostali drugovi bijahu birani, Podpredsjednik Medak Nikola, tajnik Pean Roko, tajnički zamjenik, Marinović Augustin, blagajnik, Krasan Vjekoslav, blagajnički zamjenik, Rigjanović Špiro.

Nadzorni odbor:

Drugovi: Kolenc Anton, Ivović Božo, Tokarev Andreja, Dževlan Josip, Kao povjerenici bijahu birani dva druga Pulišelić Vicko i Staničić Petar.

Sjednica je zaključena u 6 sati i 30 časa u isto vrijeme se obavio prijavak osnutka podružnice Kr. Kotarskom Poglavarstvu u Kotoru.

Odbor

⁵⁴ Isto, str. 54.

⁵⁵ Isto, str. 47, 48.

⁵⁶ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr 52/21, Zapisnik okružne konferencije.

⁵⁷ Isto.

Zapisnik

Sjednice odbora održane u Tivtu dne 3/III 1919 u 5 sati posl. pod.
Prisutni svi članovi.

Dnevni red

I točka, Utanačenje dneva za održanje javne skupštine,
II točka, Eventualie.

Presjednik predlaže da se javna skupština održi dne 6/III 1919
u 4 1/2 sata posl. pod. Predlog se stavlja na glasanje, te bi jedno-
glasno primljen. I točka dnevnog reda iscrpljena.

Kod Eventualia ne javljase niko za riječ.

Na to Presjednik zaključuje sjednicu u 5 1/2 sati.

Tajnik

Predsjednik

Blagajnik

R. Pean

Fabian Franjo

V. Krasan

Zapisnik

Sjednice odbora održane u Tivtu 6/III 1919. povodom današnje jav-
ne skupštine. Prisutni svi članovi.

Dnevni red:

I Odgoda sazvane današnje javne skupštine

II Eventualie.

Poštoje bio prisutan dovoljan broj članova, a najavljeni drugovi
referanti iz Kotora nijesu prispjeli, Presjednik sa ostalim odborom
ogorčen ispričao je odsutnos neprispjelih drugova iz Kotora, zahva-
liose masi, te odgodio javnu skupštinu za budući put, masa se uz to
razišla.

II Eventualie

Odbor je jednoglasno zaključio dase odašalje drug Marinović August
u Kotoru da pozove drugove za javnu skupštinu za dne 7 ožujka
1919.

Sjednica je zaključena u 5 sati i 40 min.

Taj.

Pres.

Blag.

R. Pean

F. Fabian

V. Krasan

ZAPISNIK

Javne skupštine održane dne 7 ožujka 1919 u 4 1/2 sata posl. pod.
Podružnica Tivat.

Presjednik drug Fabian otvara javnu skupštinu, pozdravlja prisutne drugove te podijeljuje riječ drugu Grubešiću. Drug Grubešić uzima riječ, tumači drugovima opširno o socijalizmu, kojeg su drugovi pomno saslušali, uz veliko odobravanje, osim toga uputio je drugove što je politička, i strukovna organizacija, te apelirao na drugove da pristupe u redove soc. dem. organizacije, na čemu zaključuje, zahvaljujući se drugovima, uz veliko povlađivanje. Kod Eventualie, Drug Muk moli za riječ, našto mu drug presjednik dozvoljaje. Drug Muk opširno tumači drugovima, koji cilj i zašto stupamo u socijalističke radničke organizacije, preporučuje radnicima da se udruže čvrsto u radničke redove uz svcepće odobravanje (hoćemo) u borbu za zajedničku pravednu stvar, i uništenje društvenog današnjeg poredka, uz sve obćeg odobravanja, drug Muk završuje, sa poklikom da živi socijalizam. Nato presjednik podijeljuje riječ drugu Petkoviću koji sa velikim veseljem i oduševljenjem progovori par jezgrovitih riječi, pozdravi prisutne drugove, te ih opomene da se nedadu ni najmanje dati zavesti od kapitalističkih (buržoaskih) agenata, također i nepozvanog klera, kojima je svrha jedino da zavedu nesvijesno radništvo, upotrebljujući ih u vlastite svrhe, uz veliko oduševljenje završuje da živi socijalistička republika.

Drug Presjednik predlaže pred glavnu skupštinu, dali su prisutni drugovi zadovoljni, da sadašnja uprava koja je bila privremena ostaje i dalje pravomoćna, svi prisutni glasovaše joj povjerenje. Na koncu presjednik predlaže, budući da se 25 Marča 1919 god. održava u Splitu pokrajinska konferenca, na kojoj se mora odaslati od naše podružnice najmanje jednog odaslanika, našto se predlog stavlja na glasanje, glede odašiljanja izaslanika, prisutni drugovi jednoglasno izabraše da se na pokrajinsku konferencu u Splitu, pošalje kao izaslanik drug Marinović Augustin. Presjednik završuje javnu skupštinu u 5 1/2 sati posl. pod. zahvaljujući se drugovima na lijepom odazivu uz drugarski pozdrav. Zdravo.

Tajnik
R. Pean

Pres.
F. Fabian

Blagajnik
V. Krasan

Zapisnik

Sjednice odbora održane u Tivtu dneva 1/4 — 19. u 5 sati posl. podne. Povodom uvrede nekih naših drugova, odnosno naše stranke, u Tivtu dne 30/3 — 19. gdje se gosp. Vuksanović Niko, pomorski časnik iz Tivta, na pogrđni način izrazio napram socijalistima.

Prisutni svi članovi.

Presjednik otvara sjednicu.

Drugovi, budući su prisutni ovdje kod sjednice uprave 4 druga koja su nam saopćila slučaj, na koji se način gore spomenuti gosp. izra-

zio napram našoj stranki, a ista ova naša 4 druga vrijede kao svjedoci.

Ja sa moje strane predlažem, da se istom pošalje pismena opomena, radi izrečenih uvreda. Predlog se stavlja na glasanje, te bi jednoglasno primljen.

Sjednica je zaključena u 6 sati večer.

Tajnik
R. Pean

Predsjednik
F. Fabian

Blagajnik
V. Krasan

Zapisnik

Skupštine održane u Tivtu dne 9. 4. — 19. u 4 1/2 sata posl. podne.

Dnevni red.

I Govor druga Ostroški,

II Biranje dva člana Uprave,

III Dogovor sa glasbenicima i pjevačima, isti su našim drugovima, glede proslave prvog Maja.

IV Eventualie.

U pet sati predsjednik otvara skupštinu pozdravlja prisutne drugove i čita dnevni red. Te podijeljuje riječ drugu Ostroškom.

Drug Ostroški ukratko obrazlaže izrabljivanje radništva, sa strane kapitalizma, govori o ideji soc. dem. napominje kako nam daju gospoda luč prosvjete, govori o stoljetnoj borbi soc. dem. obrazlaže glede poniženja radništva i napadaja na današnje vlastodršce, koji neće uzeti u zaštitu našu djecu, već je tjeraju od djetinjstva na tjelesni mukotrpni rad, te ih time duševno i tjelesno ubijaju, govori o odlučnoj borbi, koja nas u skoro vrijeme čeka, poziva drugove na solidarnost. Te zaključuje riječima, da živi komunizam;

Kod biranja dva člana uprave, jednoglasno bijaše izabrani drug Petković Anton u nadzorni odbor, a drug Radošević Anton za povjerenika, glede proslave prvog maja došlo je do sporazuma sa našim drugovima pjevačima i glazbenicima, Kod Eventualia pročitaose sabirni arak, na kojemu se sabiraju milodari za udov. Pinjatić, budući se nitko ne javlja za riječ, Presjednik zaključuje skupštinu u 6 sati.

Tajnik
R. Pean

Pres.
Fabian Franjo

Blagajnik
V. Krasan

Zapisnik

Izvanredne sjednice održane dne 27/IV. 1919. u 3 1/2 sata posl. pod.

Presjednik otvara (izvanrednu) sjednicu predaje riječ drugu Rigjanoviću. Drug Rigjanović uzima riječ, i tumači na dokazu Gosp.

Tolentina, glede I Maja. Drug Rigjanović govori da zbog zabrane za nositi crvenu zastavu na I. Maja, dase odašalju dva delegata na kr. Poglavarstvo koji će zatražiti da im se pismena potvrda dade, od koga je zabrana uslijedila glede zastave, skojim ćesevi drugovi uvjeriti, odatu prisutni drugovi jednoglasno odabraše da se pošalju kao delegati drug Petković Anton i drug Leoni Tripo.

Presjednik zaključuje sjednicu u 4 1/2 sata posl. podne.

Tajnik
R. Pean

Pres.
F. Fabian

Blag.
V. Krasan

Zapisnik

Skupštine održane dne 28/IV. 19. u 4 1/2 sata poslije podne.

Presjednik otvara skupštinu:

Drugovi budući su dva druga koja su na jučerašnjoj izvanrednoj sjednici bili izabrani dase odašalju kod kr. poglavarstva glede zabrane nošenja zastave u povorci, na prvog Maja, spomenuta dva druga donijeli su nam saobćenje, da nošenje zastave u povorci zabranjeno, uslijedilo od zapovjednika okupacionih četa, Boke i Crne Gore. Zbog toga ja predlažem drugovi prisutni na ovdašnjoj skupštini, da odlučite glede zastave. Predlog se stavlja na glasanje, sa većinom glasova bi zaključeno da se za ovaj put od nošenja zastave u povorci odustane, budući smo u malenom broju, Te nema smisla da žrtvujemo i da se opiremo oružanoj sili, a zastava naš simbol ćese vijati na našem domu.

Presjednik zaključuje skupštinu u 6 sati večer.

Tajnik
R. Pean

Pres.
F. Fabian

Blag.
V. Krasan

Odborska sjednica od 4. VI. 919 u 5 sati pos. p. prisutni svi članovi i drug Muk iz Kotora kao gost.

Dnevni red:

I Obračuni i pregledanje računa za mjesec Ožujak, Travanj i Svibanj.

II Eventualia

I

Aktiva	6 155.00 Kr.
Pasiva	4 234.05 „

Ostaje prihoda 1 921.05 koji se prenaša u korist mjeseca Lipnja.

II

1. Drug Muk o nacionalnim i šovinističkim organizacijama.
2. Usvojen je predlog druga Marinovića, da se drugovima koji su stupili u Hrv. dom dade rok do 30. VI. tg. da odstupe iz Hrv. doma, jer će inače biti isključeni iz Organizacije.
3. Usvaja se predlog druga Fabijana da se pošalje za obitelji interniranih drugova iz Splita svotu od kruna dvesto preko druga Dušan Jaukova, kaf. Zora Split. Uz to da se jednim sabirnim arkom sakupi svota eda se pokriju izdatci blagajne.
4. Usvaja se predlog druga Pean da se protestira na voj. min. preko radničke komore radi otpusta radnika iz mjesnog brodogradilišta.

Zatvara se sjednica u 6 1/2 pos. po.

Taj.
R. Pean

Pres.
F. Fabian

Odborska sjednica od 10. VI. 19 u 5 sati pos. p.
Prisutni svi članovi.

Dnevni red:

Otpust radnika iz ovdašnjeg pom. arsenala.

Budući dogovorno sa drugom Muckom, poslat je protest preko »Radničke Komore« Ministru vojnome u Beograd, glede otpusta radnika iz ovd. arsenala, isti će biti tiskan u »Radničkim novinama« i u »Oslobođenju«.

Ali da se postigne jedan direktni uspjeh i što brže riješenje mjesni strukov. odbor odlučio je slijedeće:

Sazvati sve radnike putem pozivnice, na pouzdani sastanak, na temelju § 2 zakona o sastajanju od 1867 god. koji će se održati dneva 17/VI. 19, u Rad. Domu u 4 1/2 sata posl. pod.

Prijava se oblastima mora podnijeti na odobrenje barem 72 sata prije održavanja sastanka, suviše moraju se napisati pozivnice, svakom pojedinom drugu.

Zatvara se sjednica u 6 1/2 sati posl. p.

Tajnik
R. Pean

Predsjednik
F. Fabian

Zapisnik

Pouzdanog sastanka održanog dneva 17/6 — 19, koji je bio urečen za 4 1/2 sata posl. pod. ali zbog zapreka od strane poglavarstva, održan je u 6 sati isti dan i usljed zakašnjenja, razišla se većina drugova.

Drug Doležel iz Kotora, prisutan kao gost.

Dnevni red:

I Otpust radnika iz pomorskog arsenala

II Eventualie.

Predsjednik otvara sastanak i daje riječ drugu Doležel-u.

Drug Doležel referiše prisutnim važnost strukov. org. govori što se mora raditi i na koji način mogu biti otpušteni radnici ponovo zaposleni. Nadalje tumači što je socijalizam, a što komunizam, pak završuje pozivom na prisutne, da i ostale još neorganizirane privedu u organizaciju, kamo je izrabljenim i potlačenima jedini spas.

Kod eventualie govori drug Marinović A. i drug Petković A. Drug Marinović poziva one organizirane članove, koji su pristupili kao članovi u Hrvatskom Domu, da se kane svih nacionalističkih društava, jer se to kosi sa našim načelima, u drugu ruku sva nacionalistička društva uperena su protivama nama samim, uopće svim radnicima. Opominje da se oni drugovi, koji su stupili kao članovi u Hrvatski Dom, odluče najdalje do svršetka ov. mj. hoće li biti snama samo, ili u kolo naših protivnika, jer se na dva stolca ne može sjedati. Poziva i drugove koji su zaostali sa uplatom, da nastave sa uplaćivanjem, e bi smo tako znali, koliko imamo redovitih članova.

Drug Petković poziva drugove, da budu složni i solidarni, da se ne dadu ni od koga vući za nos, složno rame uz rame, doći ćemo do cilja za kojim težimo, i vodimo borbu, sa ostalim proletarijatom cijeloga svijeta.

Sastanak se završuje u 7 sati posl. pod.

Taj.

R. Pean

Pred.

Franjo Fabian

Zapisnik

Izvanredne skupštine održane dne 26/6 — 19. u 5 sati pos. pod.

Dnevni red:

I Biranje povjerenika za radionice arsenala

II Eventualie.

Predsjednik otvara skupštinu, te podijeljuje riječ drugu Marinović A. Drug Marinović započinje, kako smo se danas izvanredno i na brzu ruku sakupili, pak ističe važnost i interes zbog čega smo se sakupili. Kaže, kako je u radionice arsenala oglašeno, da bi se za 4. grane osoblja, izabrao na svaku granu po 1. povjerenik između radnika. To je za nas poticaj, koji zahtjev bili bi smo davno proveli, ali nam nije bilo moguće. Danas, kada nam se pružila ova prilika,

moramo da postavimo kao radničke povjerenike, prave naše i svjesne drugove, koji će znati zastupati naše interese, te zagovarati naše zahtjeve i ostalo. Sa strane govornika bijahu predloženi dolje spomenuti drugovi, koji bijahu jednoglasno izabrani; isti se primili funkcije. Govori šta povjerenici moraju da vrše i kako, u čemu nijesu upućeni neka se obrate Upravi podr. kako bi se sporazumno nešto provelo i informacije dobili. Zaključeno je, da se odmah obavi prijavak izabranih povjerenika, zap. pom. arsenala.

Za Brodograditeljsku radionicu	Petković Anton
„ Strojograditeljsku „	Lancerati Anton
„ Građevni ured	Bogdanović Ivo
„ Opremnno ravnateljstvo	Skoko Anton

Kod eventualie govori drug Fabijan, o pasaretan koje će se početi ponovno u arsenalu za radnike proizvodati, te o novcu koji je već uložen, kao ostatak god i ostalog materijala za proizvod pasarata, što se mora poduzeti i kako se ima istim manipulirati.

Skupština se završuje u 6 sati posl. pod.

Taj.
R. Pean

Preds.
F. Fabian

Soc. Rad. Part. Jugosl. Komunisti
Centr. Rad. Sind. Vijeće

Podružnica Tivat

RADNICI I ZEMLJORADNICI DRUGOVI I DRUGARICE

Podignimo i mi danas naš glas protesta protiv gušenjima Socijalističkih sovjetskih republika u Rusiji i Mađarskoj po internacionalnoj kontrarevolucionarnoj buržoaziji protiv mira koji je sklopljen u Versaillesu na uštrb načela pravednosti koji nikako ne garantuje trajni mir među narodima protiv nametnutoj nam ratnoj kontribuciji od 6 i po milijardi kruna, koje ne možemo i nećemo da platimo.⁵²

RADNICI I DRUGOVI

Svi bez razlike spola u 10 1/4 sati u Socijalistički Radnički Dom na veliku

PROTESTNU SKUPŠTINU

⁵² Proglas je već ranije objavio Dr Slavko Mijušković, ali pošto se nalazi u sastavu »Zapisnika skupština i odborskih sjednica«, objavljen je radi cjelovitosti Zapisnika.

Referirat će drug Adolf Muck
Drugovi danas bojkotirajte alkohol
Da živi solidarnost međunarodnog proletarijata.
Tivat dne 21. Jula 1919.

Izvršni odbor
S. R. P. J. (K) i C. R. S. V.

Protestni zbor održan dne 21. VII. 19. u 10 sati i 15 časa prije podne.

Rad je obustavljen u 10 do 12 sati p. podne.

Prisutno je 400 radnika pom. arsenala.

Drug Fabian preds. org. otvara zbor i daje riječ referentu, referat po priloženom manifestu, koji je po drugu A. Muck-u. iz Kotora, bio obrazložen.

U glavnim potezima drug referent navođa konkretne razloge, radi kojih udruženi proletarijat, cijelog naprednog svijeta, danas obustavlja rad, u znak protesta.

1. Pomaganje kontrarevolucije proti drugarskih, radničkih, republika, Rusije i Mađarske.
2. Protiv nepravедnog mira, koji ne garantuje trajni mir, među narodima.
3. Proti, nametnutoj nam ratnoj kontribuciji, od 6 1/2 milijardi dinara.

Zbor je na predlog referenta, usvojio zajedničku rezoluciju. Drug Petković A. govori još glede kruha u pom. arsenalu, kako su tri gosp. predradnika dobivali 27 porcija kruha dnevno, preko određene količine, koji su višak međusobno, možda još sa kojim miljenikom dijelili, ogorčenje među prisutnima.

Drug Petković napominje, da spomenuti predradnici sada poduzimaju sve moguće, kako bi našeg druga Bogdanović Iva, koji je kao povjerenik radnika građevnog ureda ovu prljavštinu otkrio, odstranili ga kao povjerenika, ali uzaludno im je.

Zbor je završen u 11 sati pr. pod.

Tajnički zamj.
Marinović A.

Preds.
F. Fabian

Zapisnik

Odborske sjednice održane 23. VII. 19. u 5 sati pos. podne. Prisutni svi članovi.

Dnevni red:

I Biranje tajnika

II Eventualie.

Predsjednik drug Fabian daje na znanje odbornicima, kako je drug Pean Roko, koji je bio tajnik podružnice oputovao, te se mora tajničko mjesto popuniti. Predlaže, da se za tajnika izabere drug Marinović A, koji je upućen u tajničke poslove, a isti je od početka djelovanja podružnice, tajnički zamjenik, a na njegovo mjesto da se izabere drug Martinović Uroš, mlad je i agiln drug, tako da drugovi mogu imati povjerenja u njega.

Predlog se stavlja na glasanje, te bi jednoglasno primljen.

Kod eventualia govori drug Martinović Uroš, da bi se čim prije morala prirediti jedna društvena zabava, u korist društvenog fonda.

Sjednica završuje u 6 sati pos. pod.

Taj.
Marinović A.

Preds.
F. Fabian

Zapisnik

Skupštine održane 30. VII. 1919. u 5 sati pos. p.

Dnevni red:

I Pitanje konsumne zadruge

II Pokretanje našeg glasila u Kotoru

III Eventualie.

Predsjednik otvara skupštinu i daje riječ referentu drugu Ostroški. Drug Ostroški govori o konsumnoj udruzi, razlaže kako bi to bilo na korist članovima org. u isto vrijeme podigli bi smo i naš ugled, te bi stime regulisali cijene ovdašnjim lihvarima. Napominje, kako u toj stvari moramo biti svi složni, ako hoćemo šta postići, jer u protivnom slučaju, gdje nema sloge, nema ni uspjeha. Te ujedno stavlja apel na drugove, da živo agituju među ostalom braćom i radnicima, da stupe u naše redove, gdje im je jedino kao proletarcima i mjesto. Drug Ostroški je zanosno pozdravio pokretanje našeg partijskog glasila, u ovim abnormalnim časovima, da će Naš list zasijati, kao zvijezda vodilica, koja nas vodi u luku spasa. Ujedno pozivlje drugove, da sa svim silama agituju i potpomažu Naše glasilo, završuje riječima, neka ubuduće nastoje, da skupštine budu čim brojnije posjećene, našto je zbor otpjevao, Našu milenu pjesmu »Zastave naše«.

Skupština je zaključena u 6 sati pos. p.

Tajnik
Marinović A.

Predsjednik
F. Fabian

Zapisnik

Skupštine održane 5/8 — 19. u 4 1/2 sata poslije pod.

Dnevni red:

1. Pitanje radničkog lista
2. Osnivanje radničke biblioteke
3. Upisivanje u konsumnu zadrugu
4. Vrtna zabava u korist konzumne zadruge
5. Sporazum glede oduzetog pokućstva drugovima
6. Sporazum glede isplate u pom. arsenalu
7. Sakupljanje dobrov. prinosa za fond lista i nastradale drug.
8. Slobodna diskusija

Predsjednik odtvara skupštinu brojno posjećenu i daje riječ — referentu drugu Ostraoškom.

Drug Ostroški lijepim govorom tumači potrebu lista, kao glavno oružje u našoj borbi. Poziva drugove na izdašnu potporu lista i ostalo. Nadalje vatreno agituje, za radničku biblioteku. Predlaže osnivanje konsumne zadruge i tumači prednost koristi iste. Na svršetku skupštine, koja je trajala 2 1/2 sata, poziva drugove, da se pretplate na drugarske novine u Jugoslaviji. Skupština je završena klicanjem III Internacionali i radničkom himnom.

Među prisutnim drugovima na skupštini, sakupljena je svota od 285 kruna, od kojih je 100 kruna priloženo za fond lista, a 185 kruna nastradalim drugovima Radošević.

Skupština je završena u 7 sati večer.

Tajnik
Marinović A.

Predsjednik
F. Fabian

Zapisnik

Pouzdanog sastanka održanog dne 20/8 — 19. u 4 1/2 sata pos. p.

Dnevni red:

Nekorektni postupak od strane političkih vlasti, sa našim drugovima u Kotoru.

Drug Marinović A. tumači drugovima slučaj koji se zbio sa našim drugovima u Kotoru dne 18/8 — 19. u 5 sati pos. p. Drug Srzentić Vaso, pri izražaju svoje ideje, upotrebio je poklik, zdravstvujet Lenjin (to znači živio Lenjin) oko njega je bilo prisutno još 7—8 drugova, koji su uskliknuli da živi. Povod je ovom bio, dočck grofa Bobrinskog i komp., samozvanih ruskih delegata, koji su u prvom redu najveći neprijatelji ruskog proletarijata i seljaka, a zatim i cijelog ostaloga svijeta. Za jedincat poklik druga Srzentića, bili su svi drugovi uz njega i oni koji su prispjeli, napadnuti od

ruļje, fukara, još potpomagani, sa strane žandarmerije i vojske. 8 drugova na broju, bijahu na smrtno ime prebijeni, a zatim strpani u zatvor. Zatim ruļja pred očima državnih organa otišla je u Radnički Dom, koji je bio zatvoren, otvorila ga, demolirala sve što je unutra bilo i zastavu spalila. Mi ovo ne smijemo nikako dozvoliti, da se ovako brutalno sa nama postupa, moramo drugove svim sredstvima poduprti i najenergičnije protestvovati kod pol. oblasti u Kotoru, da se drugovi odma iz zatvora puste i da im se dadne dostojna zadovoljština.

Predlog, da se odašalje protest kod pol. oblasti, stavlja se na glasanje, te bi jednoglasno primljen. Zatim se sakupilo među drugovima 204 kr. 50/00 za potrebne Obitelji pozatvaranih drugova u Kotoru.

Sastanak se završuje u 6 sati pos. p.

Tajnik
Marinović A.

Predsjednik
F. Fabian

Priznanica

Niže potpisani potvrđuje, da je od podružnice Tivat preko druga Marinović Augustina, primio svotu od 204.50 kr. slovom (dvjestočetiri krune 50/00) a to od dobrovoljnih priloga sakupljenih među drugovima u Tivtu dne 20/8 — 19. za potporu potrebnih Obitelji drugova, koji su uhapšeni i nalaze se u zatvoru.

primio v. r. P. Braić

Kotor dne 25/8 — 19.

Zapisnik

Odborskog sastanka održanog dne 2/10 — 19. u 4 1/2 sata posl. podne.

Drug Muck iz Kotora prisutan kao gost.

Dnevni red:

Ekonomsko stanje radnika u pom. arsenalu.
Drug Muck, prama izvještaju povjerenika, i ostalih radnika zaposlenih u pom. arsenalu, koji bijahu prisutni sastanku, raspravljajući na temelju podnesenih dokaza, razlaže teško i bijedno stanje radnika u pom. arsenalu, dolazi se do sporazuma, da se za ovu stvar povjerenici u suglasju sa radnicima obrate kod zapovjedništva pom. arsenala, te da tamo razlože zahtjeve i želje radnika. Zatim drug Adolf Muck, drži kratko predavanje u kojemu se položaju nalazi danas, radnička klasa u Jugoslaviji. Nadalje govori o važnosti vla-

stite radničke štamparije, koja se ima osnovati u Beogradu, kao centralna štamparija, pod imenom »Štamparski Zavod« i izdavačko društvo »Tucović«. Napominje poziv kojeg upravlja Naša partija za sakupljanje dobrovoljnih priloga u korist iste. Sastanak se završuje u 5 1/4 sata, zatim je održana međustrukovna sjednica, uz izvješće druga Adolfa Mucka iz Kotora.

Drug Muck referiše o stvarnom ujedinjenju radničkog pokreta u Jugoslaviji.

1. Sve strukovne organizacije biraju do 10 članova, jednog povjerenika, preko 10 članova, 1 preds. tajnika i blagajnika. Svi povjerenici i Uprava sačinjavaju Mjesno Radničko Sindikalno Vijeće — ovo se konstituiše tijelom Izvršni Odbor, koji se sastoji od predsjednika, podpredsjednika, taj. i blag. i četiri člana nadzornog odbora.

2. Svi organizirani politički članovi, biraju na godišnjoj glavnoj skupštini Izvršni Odbor, političke organizacije od 1. preds. 1. podpredsjednika, 1. tajnika i 1. blagajnika, te dva člana nadzornog odbora.

Članske knjižice strukovno organiziranih ostaju u sahrani, kod blagajnika.

Starim članovima knjižice se zamjenjuju besplatno.

Sjednica završuje u 5 3/4 sata večer.

Tajnik
Marinović A.

Predsjednik
F. Fabian

Zapisnik

Odborske sjednice održane dne 1/4 — 1920. u 4 1/2 sata posl. po- dne, prisutni svi odbornici, drug Muck Adolf iz Kotora, na poziv odbornika prisutan, kao privremeni Okružni sekretar, za Boku kotorsku.

Dnevni red:

Pokret radnika, Vojno pomorskog arsenala. Drug Pastrovichio izvješćuje, kao povjerenik i u ime ostalih povjerenika radnika u arsenalu, o položaju radnika, klasifikaciji, sabotazi i, u opće izigravanje »Protokola Sporazuma« od strane Uprave arsenala. Poslije odulje debate, Okružni sekretar, drug Muck, predlaže da se odašalju dva brzojava u Beograd pri Radničkoj Komori, drugi Centralni S. M. R. J. Predlog druga Mucka bi primljen, te su upućena dva brzojava, sa slijedećim sadržajem:

Radnička komora

Beograd.

Pokret arsenala stigao u čorsokak, usled nerazumevanja Uprave poduzeća, koja sabotira rešenje Ministra Vojnog i Mornarice, što izaziva ogorčenje uposlenog radništva, koje je stiglo, vrhunac uzbuđenja. Tražimo, da sporazumno sa nadležnim, odašaljete jednu komisiju, u smislu Vaše predstavke 12 i 14 marta, bez oklevanja. Pododbor Metalaca Tivat.

Upravi Saveza Metalaca — Narodni Dom — Beograd.

Uzbuđenje radnika arsenala, usled neprestanih šikanacija može uroditi zlim posledicama, stop.

Uložite kod Radničke Komore zahtjev, da se odašalje komisija nadležnih.

Javite ishod.

Metalci Tivat.

Sjednica završena u 5 1/2 sati večer.

Tajnik
Marinović A.

Predsjednik
Fabian Franjo

Zapisnik

Glavne godišnje skupštine Mj. R. S. V. u Tivtu od 2. aprila 1920, u 4 1/2 sata pos. p.

Dnevni red:

1. Izveštaj tajnika (A. Marinović)
2. „ blagajnika (V. Krasan)
3. „ Biranje novog odbora
4. Organizacija i taktika (A. Muck)
5. Eventualie

Prisutno: 200 članova.

1. Izveštaj sekretara — A. Marinović.

Odbor za pokretanje org. konstituisao se je 28. II 1919. Na javnoj skupštini 7. III 1919, izabran je drug August Marinović, za delegata na zaključnom kongresu Dalmatinskog O. R. S. koji je zaključio priključenje jedinstvenoj Organizaciji C. R. S. V. Jugoslavije u Beogradu.

1. Maj je proslavljen sa potpunom obustavom rada, zborom i povorkom, kasnije nekoliko dana usljedilo je uapšenje druga Ostroškog, koji je kao vojnik na 1. maj referisao o značaju prvoga Maja, te je isti zbog toga odsjedio 3 mjeseca u zatvoru.

10. VI. održana je sjednica odbornika, sa koje se poslao protestni akt, na Ministra Vojnog i Mornarice, preko Radničke Komore u Beogradu, a to radi otpusta radnika iz arsenala.

26. VI. Biraló se u arsenalu za svako odelenje po 1 poverenika, svega 4.

21. VII održan je dvosatni protestni štrajk i u 10 sati protestni zbor radnika arsenala, protiv nerada konferencije mira i protiv blokade Rusije.

5. VIII. Osniva se Biblioteka organizacije, sa knjigama koje su nabavljene u Socijalističkoj knjižari «Napred» u Sarajevu po drugu Ostroškom.

18. VIII. Prigodom dolaska čuvenog reakcionara ruskoga Grofa Bobrinskog i comp. u Kotoru, bili su zatvoreni neki naši drugovi i Radnički Dom u Kotoru demoliran, usled čega su drugovi podružnice Tivat učinili protest na kot. pogl. da se zatvoreni drugovi pušte na slobodu i dadne dostojna zadovoljština, sakupili smo 204,50 kr. dobrovoljnih prinosa, za Obitelji uapšenih drugova. Na učinjen protest, morali smo odgovarati 6 drugova i 1 drugarica pred okružnim sudom, gdje smo bili riješeni.

2. 10. na konferenciji članova o nesnosnom stanju radnika u Arsenalu, dolazi pri referatu druga A. Mucka o našoj štampariji «Tucović» žandarmerija u Domu, kašnje vojska, koja izvrši premetačinu u stanu org. 6 drugova odvedeni su ispraćeni sa jednim vodom vojnika, nataknutim bodežima, na Komandu Mjesta, gdje su nakon dva sata preslušavanja pušteni na slobodu. Još ne bijasmo sa time riješeni. Oružnički stražmeštar u Tivtu tuži 6 nas na broju kotarskom sudu u Kotoru, gdje je istraga provedena u četiri navrata protiv nas, ostala bez rezultata.

15. XI. dolazi naređenje kot. pogl. u Kotoru, kojim se naređuje zatvaranje Doma i zabrana djelovanja org. protiv toga naređenja uložen je utok, kojeg je Pokrajinska vlada odbila 27. III. čim stigne delegat Pokraj. Sind. Vijeća iz Splita, podnet će se utok na Ministra unutrašnjih dela u Beogradu.

Nakon usljeđenog naređenja o zatvaranju Radničkih Domova, podignuta je optužba sa strane Kot. pogl. kotarskom sudu, protiv članova uprave, organizacija Tivat i Kotor, u kojoj optužbi se nas optužuje, da u org. imamo stranih državljana, da smo boljš. i. t. d. koja parnica još nije dovršena.

29. XII. Predaja memoranduma radnika arsenala, Upravi preduzeća, u cilju poboljšanja ekonomskog stanja.

1. 1. 1920. Okružna konferencija u Kotoru, izvještaji org. bolesnička blagajna, i biranje privremenog Okružnog sekretara, gdje je izabran drug A. Muck iz Kotora.

15. I. Usled nepovoljnog odgovora Uprave arsenala, izbio je štrajk, koji je dovršen 17 u 11 sati pr. p. nakon održanog zbora, i nakon što je Uprava pristala na zahtjev radnika, da se odašalju dva delegata u Beograd (Marinović i Grunbaum) da interveniraju preko Radničke Komore i Centrale Saveza, kod Ministra Vojnog i Mornarice.

29. I. Pri povratku delegata, zabranjen je prijavljeni javni zbor radnika.

2. 2 Okružna konferencija Partije u Kotoru, osnivanje org. izbori, sudjelovanje dvogodišnjici streljanih mornara.

11. II. Sudjelovanje na groblje, prigodom dvogodišnjice strelanja mornara, koji se podigoše proti produljivanju ratnih pustošenja. Prisutno od naše podruž. bilo je 150 drugova, sa glazbom i vijencem na čelu.

23. II. Sankcionisan je privremeni Okružni sekretar, na Plenumu C. S. i P. V. Jugoslavije u Beogradu.

27. III. Utok odbiven u pogledu zatvaranja Doma.

Kretanje članova

Mart 1919	198	Januar 1920	20 čl.
April „	220	Februar „	185 „
Juni „	200	Mart „	preko 300 „
Juli „	200		
August „	210		
Septembar „	119		
Oktobar „	70		
Novembar „	50		
Decembar „	20		

2. Izvještaj blagajnika (Krasan)

Prema prilogu, izvadak iz Glavne knjige u kratko za pojedine mjesec, od početka djelovanja organizacije 1919 god.

	Prihod:	Rashod:
Mart april i maj	K. 6155.10	4234.05
Juni	849.50	1195.90
Juli	1241.50	507.70
August	1370.50	1687.10
Septembar	472.50	178.00
Oktobar	471.00	215.10
Novembar i decembar	393.50	1507.80
Januar 1920	3035.00	3601.80
Februar „	485.00	589.00
Mart „	20.00	90.00
Svega	<u>14.493.60</u>	<u>13.806.45</u>
od toga rashod	<u>13.806.45</u>	
Saldo 1. aprila 1920	<u>687.15</u>	

3. Biranje novog odbora

A. Marinović predlaže ovu listu	Fabian Frano prima se
	Lipovac Dušan „
	Pastrovichio Gino „
	Marinović August „
	Grünbaum Josip „
	Sindik Tripo „
	Radošević Anton „
	Brenčić Silvio „
	Kolenc Anton „
	Sindik Mato „
	Bogdanović Ivo „
	Jurčić Viktor „

Pri svršetku biranja uprave, dogje žandarmerija u prostorije gdje se održavala Godišnja skupština, u istoj zgradi u prizemlju gdje se nalazi Radnički Dom, da nam je skupština zabranjena. Na naše reagiranje, oni nam pokazahu telefonsku obavijest koju su dobili od Upravitelja kot. pogl. da se skupština ne smije održati, te da se u isto vreme i Dom zatvori, inače da će upotrebiti silu, još u svijetu nečuveno, da se jedna godišnja skupština zakonito prijavljena, zabranjuje. Još je imao drug Muck, koji je bio prisutan kao gost, da referiše o org. taktici, kao 4. tački dnevnoga reda i 5 eventualie. Drug Muck poziva prisutne drugove, sa par jezgrovitih riječi da se mirno razigju i rekne da nije daleko dan, kada ćemo biti pozvani da obračunamo sa našim protivnicima koji nam diktiraju silom jednog malog broja, nad velikom većinom, od njih lijenivaca, koji hoće da jašu još i dalje na našu grbaču.

Masa se mirno razišla, samo su ostali na okupu članovi odbora i poverenici u stanu Radničkog Doma. Drug Muck govori u prisustvu članova odbora starog i novoizabranog, također i prisutnosti poverenika, o organizaciji i taktici. Drug Marinović govori pri eventualie, za pripreme glede Prvog Maja.

Zatim se prelazi na konstituisanje novoizabranog odbora, što slijedi ovako:

Predsjednik	Fabina Frano
Podpredsjednik	Kolenc Anton
Sekretar	Jurčić Viktor
Zamjenik	Marinović August
Blagajnik	Sindik Mato
Zamjenik	Sindik Tripo.

Dva člana bez funkcija (kao pričuva)

Radošević Anton
Bogdanović Ivo

Nadzorni odbor: (Finansijska kontrola)

Lipovac Dušan
Pastrovichio Gino
Grünbaum Josip
Brenčić Silvio.

Skupština se završuje u 6 1/2 sati pos. p.

Tajnik
Marinović A.

Predsjednik
F. Fabian

ZAPISNIK

Konferencije M. R. S. V. u Tivtu održane 13. aprila 1920, u 4 1/2 sati pos. p. prisutno 250 drugova, prisutan drug Maksimović iz Splita i drug Muck iz Kotora.

Dnevni red:

1. Referat pokrajinskog sindikalnog sekretara
2. Eventualija.

Drug Marinović otvara konferenciju i daje riječ drugu Maksimoviću

O strukovnoj organizaciji

Marx »Proleter i svijet zemalja ujedinite se« to je naša parola, što smo mi i što hoćemo? Ovo stotinu godina razvijanja klasne borbe, i mi dolazimo među Vama, da Vas uputimo, kako da tu klasnu borbu vodite i organizaciju, da bi ste se što uspješnije borili, protiv kapitalističke najezde.

Proletarijat se već u mnogim krajevima emancipirao, a negdje postao i jedini politički faktor u državi, t. j. on se potpuno ...

Nužnost organizacije, već stari ljudi su se organizovali, opštine, kneževine, carevine, ali napretkom stvaraju se dve organizacije, sa jedne strane izrabljivači, sa druge strane bespravni radni narod, prve takove organizacije i borbe kršćanstva; borba za slobodu i ravnopravnost. — Nova moćna organizacija je modernim razvojem svijeta, sa jedne strane moderni kapitalizam, s druge strane moderni radnički proleterski pokret, koji se bori za stvaranje jednog boljeg i pravednijeg društvenog poretka.

Nacionalno oslobođenje, umesto da nam donese slobode, rada i hljeba, donelo nam je tamnice i kuršume u telo, akošto tražimo i zahtjevamo na ulicu i nadležnim. — kako da se oslobodimo? Organizacijom i jačanjem naše svesti, mi će mo se osloboditi i osnovati bolje i pravednije odnošaje u društvu. — Budućnost je naša, mi ujedinjeni i moćni, prelazimo na stvaranje društva slobodnih i jednakih ljudi. U svojim organizacijama moćno vezani uz ostale dru-

gove cele naše zemlje i celog sveta, radnička klasa ima pravo i dužnost, da ravna sudbinom sveta, koji je plodan i dostatno prostran, da nas sve učini sretnima i zadovoljnim. Radnička snaga je diljem celog sveta iznela velebne pobjede, koje su stanice na put, k stvaranju konačnog našeg cilja. Sama sloga radnička, može da dadne snage i života, našem pokretu i našim sindikatima; dok sindikati, koji nemaju moralne i materijalne potpore radničkih masa, nespособni su da vode uspješnije borbe. — Organizacija nek nama bude sve, jer jedino preko organizacije, možemo da dobijemo ono, što nam je nužno za život, kao i za bolju budućnost. — A. Muck, zaključuje reč i poziva prisutne drugove na miran razlaz. Nakon održane konferencije članova, bijaše održana konferencija radioničkih povjerenika, pododbora saveza metalaca u Tivtu. — prisutni 25 u 3 1/2 sati posl. podne.

Drug Maksimović tumači dužnost poverenika.

Statistički podatci.

Sekretar okružja.

Delegati za kongres, zaključak plenuma, Pokrajinskog Izvršnog Odbora u Splitu, da Boka pošalje tri delegata, od kojih 2 za Sindikalni a 1. partijski kongres. Svaki član da priloži u tu svrhu po 10 kruna. Predlog druga Mucka, uzevši u obzir nesnosne ekonomske prilike radnika, da se odbaci predlog, da svaki član dadne po 10 kruna, već da se ostavi na slobodnoj volji svih članova, koliko da prilože za delegate na Kongres. —

Prima se.

Prvomajska proslava!

Materijal za agitaciju, primit će se iz Kotora. — Ostalo će se urediti prema prilikama.

Referent, prama prilikama, obratiti ćemo se Sarajevu.

Konferencija je zaključena u 7 sati večer.

Tajnički zamjenik

Predsjednik³⁹

Marinović A.

Mjesna organizacija

Socijalističke Radničke Partije Jugoslavije (Komunista)

Tivat

Mjesno Radničko Sindikalno Vijeće

Tivat

(Pečati su izrađeni na latinici i cirilici — primjedba K. M.)

³⁹ Zapisnik skupština i odborskih sjednica se ovdje prekida. Međutim, iz koncepta pod naslovom »Izvadak iz knjige Zapisnika skupština i odborskih sjednica« koji je rađen 1921. godine, nalazi se i tekst okružnice, koju je 12. V 1920. godine pisao Antun Matković. Sve to upućuje na činjenicu, da je Zapisnik vođen do 1921. godine, ali su daljnji listovi istrgnuti.

Drugovi!

Mi se nalazimo pred izborima za opštine i u tim izbornim borbama imamo da učestvujemo kao radničke Organizacije i kao Socijaliste, mi idemo u tim borbama da istaknemo naš program koji ne predviđa niti obećaje radnom narodu Slobodu i ekonomsku jednakost u današnjem kapitalističkom društvenom poredku, već u izbornoj agitaciji smatramo za nužno da obavestimo široke mase radnog naroda sa našim revolucionarnim programom i da im objasnimo da samo potpunim osvajanjem vlasti, narod može da svojom si sudbinom upravlja.

Za namaknuti potrebna finansijska sredstva za agitaciju, štampanje letaka i brošura, putovanje agitatora i referenata; centralne instancije našeg pokreta u Beograd preporučuju da svi organizovani radnici prilože za izborni i agitacioni Fond po jednu dnevnu zaradu (šihtu) a napose da se kod ostalih pristaša i prijatelja našeg pokreta sakupljaju dobrovoljni prinosi.

I ovaj put kao i uvek dužnost je sviju nas u TIVTU da se odazovemo pozivu našeg C. R. S. V. J. i S. R. P. J. (Komunista) i da svim svojim silama poradimo za pobjedu SOCIJALIZMA koja je neminovna i izostati ne može.

NAPRED ZA SOCIJALIZAM!

Tivat 8. marta 1920.

Fabian Franjo⁶⁰

Svim Organizacijama

Socijalističke Radničke Partije Jugoslavije (Komunista)

U

BOKU — KOTORSKU

Prma pisanju naše štampe, nam predstoje izborne borbe za Opštinska tijela već polovinom ili koncem mjeseca aprila; u tim borbama moramo da učestvujemo po upustvima, koja su odštampana u svim drugarskim listovima naše partije pod naslovom «Rukovodna Načela za Opštinske Izbore».

Da u tim borbama učestvujemo i imadnemo uspjeha, treba da sprovedemo svestranu agitaciju i propagandu u cilju pokretanja što većih masa radnog naroda na selu i varoši, moramo osnivati nove organizacije naše partije, tamo gdje ih do sada nije bilo; nužno je više pretpostavka ispuniti, koje djelomično ovdje iznašamo.

U prvom redu od preke je nužde da se Organizacije koje postoje ili nijesu obnovljene nakon poslednjeg progona, reorgani-

⁶⁰ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr 52/21. Broj 1.

zuju, birajuć nove odbore u koliko nijesu izabrali do sada, da te organizacije L. j. njeni članovi redovno prate pisanje naše štampe, a osobiti pisanje centralnog organa »Radničke novine« iz Beograda, na koje svi Radnički Domovi bez izuzetka moraju biti predplaćeni.

Održavati česte sastanke članova partije, na kojima se ima raspravljati dnevna pitanja i politička situacija, čitati i objašnjavati »Rukovodna Načela za Opštinske izbore«, partijski privremeni Akcioni Program širiti socijalističku štampu među radnicima i seljacima, agitovati za našu partiju za Socijalizam neprestano, crpeći materijal iz današnjeg bijednog stanja radnika i seljaka, proletarijata u obšte.

Nedjeljom i praznikom održavati sijela i sastanke po selima i zaselcima na kojima svesniji i sposobniji drugovi imaju da tumače naša nastojanja i ciljeve da današnje nesnosno stanje ublažimo i da revolucionarnom borbom dovedemo čovječanstvo (radni narod) iz kapitalizma, koji je izvor svih društvenih zala, u blagotvorni Socijalizam gdje svak koji radi ima pravo da živi kako pripada čovjeku.

Veze sa sekretarijatom i sa centralnim instancijama pokreta moraju biti redovne i tijesne, bez prekida, obračuni i izvještaji se moraju točno slati, jer tamo gdje organizacije ne postoje, nije moguće i dopustivo da se istaknu kandidacije naše partije.

Sredstva za tu akciju, mora svaka organizacija da si sama stvori a da to postigne ima više načina koja se opet mogu posebno ili sva upotrebiti, kao n. pr. da svaki organizovani radnik doprinese po jednu dnevnu zaradu, ostalo da se sakupi dobrovoljnim doprinosima ostalih naših pristaša, i prigodnim zabavama u korist »Izbornog i Agitacionog Fonda« o tim prihodima Organizacije moraju voditi strogog računa i ne izdavati taj novac u druge svrhe.

Za tehničku stranu izborne borbe izvesti, nužno je sastaviti spisak svih organizovanih radnika i naših pristaša i onih za koje se nadate da će svoj glas dati našoj partiji. Spisak ima biti sastavljen po azbučnom redu, ima sadržati ime, zanimanje, godinu i obitavalište imenovanog.

Pravo glasa imade svaki jugoslavenski državljanin koji je navršio dvadesetu godinu života, a stanuje jednu godinu u opštini gdje hoće da glasa. Za slučaj da jedna organizacija obuhvaća dvije ili više opština ona mora da izbornu borbu podijeli se na odnosan broj sekcija, koje posebno će da vode spiskove, agitaciju itd. . . . te potrebuje svoje vlastite izborne fondove, ako je tehnički sprovedivo. sasvim naravno da dotična sekcija posebno izvešćuje okružni sekretarijat i podnose obračune i spiskove.

Do 15. aprila dostavite nam spiskove i označite visinu sakupljene svote za izborni fond, da bi smo prema tome udesili opšte držanje i po mogućnosti dobavili jednog sposobnog druga sa strane kao referenta i agitatora, koji, prema vijestima sa centrale, može doputovati samo na naše troškove.

Čim budu izbori, spiskovi dotičnih opština objavljeni i stavljani glasačima na pregled, imate da iste prepisete i usporedite sa spisakom naših pristaša, za slučaj da koji drug nije unešen u spisak toga imate izvestiti i uputiti da odmah reklamuje svoje pravo glasa (kroz osam dana) i time da bude naknadno unešen u opštinski spisak, što mora da svaki lično učini jer to nije moguće preko organizacije. U tom poslu treba agilnosti i samopožrtvovanja svih drugova, svak je dužan u interesu opšte stvari da doprinese neke žrtve.

Mi smo sigurni da će te ovo izvršiti, dok ostale podatke će mo susledno slati i upućivati vas prema potrebi, vi možete da tražite objašnjenja za slučaj da vam što nije dovoljno jasno, ali u prvom redu treba izgraditi organizacije i nastojati da k njoj pristupe svi organizovani radnici i seljaci te svi oni koji se smatraju socijalistima.

Naša partija i mi, od uspjeha izborne borbe ne očekujemo niti možemo očekivati ostvarenje naših ideja, ali izbore moramo upotrebiti jedino kao sredstvo za revolucionarno pokretanje masa i njihovo vaspitanje, što znači korak napred prema Socijalizmu.

Na izborima moramo to svima jasno kazati, da mi ne težimo za mjesta u opštinskim odborima i parlament, već da tamo idemo da razgoličimo buržoaziju i kapitalizam i da tamo rušimo ovo trulo društvo spravljajući teren za vlast proletarijata (radnog naroda), za vlast potpunu dati u ruke Sovjeta radnika, seljaka i vojnika.

Napred drugovi za socijalizam!

Napred neustrašivo do potpune pobjede!

Kotor 21. Marta 1920.

Za Okružni Sekretarijat
Socij. radničke partije Jugoslavije (Komunista)
za Boku — kotorsku
Adolf Muck⁶¹

Okružna konferencija, od 10. X. 1920. u 10 sati.

Prisutni: Božo Radanović, Marko V. Gregorić, Andro Lješević, August Marinović, Ivo Maslovar, Petar Andrić, Antun Matković, Ivo Matković, Ilija Jelavić, Emil Nikolić, Tripo Muck, Vicko Grüner, Jovanović, Radanović Božidar.

Dnevni red:

1. Izvještaj Okružnog sekretara (ref. A. Muck)
2. Jačanje sindikalnih partiskih organizacija
3. Izbori za Ustavotvornu skupštinu, akcija partije i sindika . .
4. Kandidaciona lista

⁶¹ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr 52/21.

5. Oblasna konferencija u Splitu
6. Centralni izborni fond
7. Razno

Muck. I. izvešćuje o stanju pokreta u Boki, koji je usled progona i zatvaranja »Rad. Domova« ipak se obdržaje uprkos svih progona. P. R. S. V. u Splitu saziva pokr. konferenciju sindikata u Dalm. u kojoj će se raspravljati o političkoj situaciji. Radnici! ovde su zborovi i sastajanja zabranjeni; usled toga se saziva sind. konf.

Čita cirkular C. P. V. H. P. J. za agitaciju i propagandu izbora za ustavotvornu skupštinu. Za sakupljanje za izborni fond, za obdržavanje zborova i sakupljanje dobrovoljnih prinosa, za izborni fond. Mi smo pitali od Pogl. da nam povрати ključeve »Rad. Domova«.

Marko Gregorić izvešćuje o Paštroviću, da je situacija povoljna. **Radanović Božidar** izvešćuje, da u Grbalj situacija je tek počela se razvijati, koja osobito napreduje među omladinom. U Grblju je potrebna jedino agilnija agitacija. Zborovi bi se morali sazivati, a ako to nije moguće, tad se moraju iskorišćavati, protivnički zborovi. **Muck** glede zborova, prema dopisu V. Srzentića, jedan agitator će proputovati celu Dalm. a osobito preporuča mesnim drugovima, da rade u svom delokrugu.

2. Muck. Sind. organizacije postoje u Kotoru i Tivtu, uprkos svim progonima dok u Ercegnovi, su se privremeno zatajile, ali koje se mora u najkraćem roku podići. Sindikalne organizacije u varoši, su prve socijalističke snage, na kojoj se gradi temelj revolucionarnog duha. Preporuča drugovima u Ercegnovomu, za rad, kojeg treba da unapred rade, na ponovno podizanje sind. org. u Ercegnovomu. Partijski pokret u Dalm. je od vlasti zabranjen i uprkos svemu tome, komunističke org. u Dalm. postoje. čitira kako su org. pred 1905. god. u Rusiji postojale, koje u današnjem stanju i mi se moramo služiti, koje nakon priznanja naše partije, kao legalne od strane vlasti, treba nam samo postaviti javne org.

3. Muck. Iskorišćavanje izborne akcije prema odlukama Vukovarskog kongresa, naša partija ima uzeti učešća u izborima, te obavestiti široke Rad. mase, sela i varoši, te im prikazati njihovo stanje. Mi izlazeći pred masama, moramo sa našim maksimalnim programom; diktatura proletarijata, a rušenje današnjeg buržoaskog poretka.

4. Muck. Kandidaciona lista za Boka Kotorska okrug, org. iz Kotora je predložila Marka N. Gregovića, iz Petrovca, nastaje debata u kojoj uzimlju učešća — Radanović, Gregović, Muck. Marinović. Muck predlaže, da prvi kandidat iz Boke bude Marko N. Gregović, ako se u slučaju ne primi, ima Petrovac drugoga kandidata odrediti. Drugi kandidat, Niko Lazarević, ako se slučajno ne primi, tada se ima javiti u Split samo jedan kandidat iz Boke. Jednoglasno se prima. **5.** Na Oblasnu konferenciju u Splitu, gde se ima sastaviti kandidaciona lista, za čitavu pokrajinu, ima se poslati jedan delegat, iz

okruža kotorskog, kojeg imaju finansirati sve org. Za delegata predložen je drug Muck Adolf. Prima se jednoglasno.

6. **Muck.** Centralni izborni fond, prama cirkularu C. P. V. K. P. J. Mi u okrugu kotorskom, već smo odredili drugove, za sabirne arke. Sakupljeni novac, se ima do Nedelje 17. ov. mj. Okruž. sekretaru poslati, u Kotoru.

7. **Razno.** — ...

Zaključena u 11,50 sati pr. p.

sekretar

Antun Matković

Pred.

Petar Andrić, v. r.⁶²

Matković Antun u okružnici Mjesnom radničkom sindikalnom vijeću Tivat piše dana 12. V 1920. godine: »I mi u Boki moramo da uzprkos nedostatka veze sa pokrajinskim vijećem, čiji su članovi uapšeni i deportirani u utvrdi »Klis« uzprkos što su nam Domovi zatvoreni i vijesti usljed cenzure nepotpune moramo da neprestano i neumorno radimo na jačanju i širenju radničkog pokreta; na nami je dužnost pokazati ugnjetacima da nijesu vogje koje davaju pravac i inicijativu masi (radnicima i seljacima) već da masa kad su joj sve vogje ostranjeni ima još uvek neiscrpivo vrelo energije i snage za život i borbu, te u svako vreme ona može da nađe iz svoje sredine drugove sposobne za borbu u redovima kao i na čelu proleterskih jedinica, za čovječja prava, za komunizam.

Radnici i seljaci! Sada je čas iskušenja nastojmo da u ovoj borbi svojim samopožrtvovanjem i energijom pobjedimo reakciju, koja se nalazi pred smrtnim trzajima; da u tome uspijemo nužno je da vršimo svestranu agitaciju među još neobaveštenog proletarijata. Na posao drugovi, veliko djelo stoji pred nami, pripravimo se da nas ne iznenadi nepripravne.«⁶³

5. četa VI žandarmerijske brigade
Žandarmerija S. H. S. pomorskog arsenala TIVAT
Br. 10 Pov.
12. januara 1921. god.
u Tivat

prepis

KOTARSKOM POGLAVARSTVU
u KOTORU

Komunisti pomorskog
arsenala, naime njihova
urota.

Još nakon svršenih zadnjih izbora doznao sam bio, da su se komunisti bili nadali, da će odmah nakon izbora na Upravu Arsenala

⁶² HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr 52/21.

⁶³ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr 52/21.

sjesti i da su na neku ruku stanove i urede za svoje svrhe bili odredili, što sam već pod brojem 86 pov. od 7. decembra 1920. god. Kotarskom poglavarstvu u Kotoru izvestio.

Ovoj njihovoj nameri išao sam dalje u trag i nije bilo moguće onda, pa još ni danas ustanoviti iz kog izvora njihova urota potiče, samo je jasno, da se sledeće po Tivtu već javno govori i to:

Radnik arsenala Vicko Gverović imao bi upravu pomorskog arsenala preuzeti, a za njihovog posilnog, da je sadašnji upravnik pomorskog arsenala gosp. kapetan fregate Wutscher određen bio; strojograditeljski odelj imao bi preuzeti radnik Ivan Sokolić, a oni brodograditeljski već otpušteni radnik Vjekoslav Krashan, te dužnost blagajnika također već otpušteni radnik Ante Petković, a onu komandanta mesta u Tivtu Gustav Marinović.

Za kancelarije govori se da je kuća braće Staničića, a za njihove privatne stanove ona veleposjednika Miha Faža određena bila.

Dalje su bila određena jedna vješala na arsenalska vrata i to za žandarma Blaža Beškera, mornarskog vodnika Marina Pivčevića i druge žandarme arsenala.

Druga bi vješala imala doći na sokolskom igralištu za mornarskog potporučnika Baselli, kao upravnika sokola, i potporučnika Linića sadanjeg blagajnika pomorskog arsenala, a društvo »Sokol« ako bi se tom protivilo imalo bi se internirati. O pravom postanku ovoga govora pratim dalje trag, govor se je raširio i teško mu je na kraj doći.

Pomišljam opet, da je netko iz šale što izrekao, drugi opet k tomu što dodao i tako se dalje govor raširio, a opet na svaki način bilo je nešto istine i snovato.

Iz obzira na posljedice i opasnost, koja bi eventualno nastati mogla predlažem još za otpust slijedeća tri arsenalska radnika i to: Vicka Gverovića, koji pored ostalog ima i za zločinstvo krađe, počinjenog na štetu državnog odbora, sudu da odgovara.

Špiro Riđanović, koji se je sa Gustavom Marinovićem na zabiti mesta sastajao, ovoga očekivao i komuniste u svoj privatni stan na dogovore sakupljao.

Ivan Sokolić, jedan opasni i potajni elemenat, nalazio se je za vreme izbora u Crnoj Gori, te za ovo vreme nije mu agitacija amo poznata, a u ostalom vidi se i iz toga da veliko poverenje kod komunista ima i da je za upravnika strojograđevnog odelja bio određen.

Spisak preko pripadnosti triju navedenih radnika prilaže se ovom izvescu.

Mir i poredak u samom arsenalu, kao i u okolici, nije ni najmanje poremećen, a radi otpusta zadnjih radnika ostali su jako u strah uterani.⁶⁴

⁶⁴ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr 52/21.

5 četa VI žandarmerijske brigade
Žandarmerija S. H. S. pomorskog arsenala TIVAT

Br. 116

7. februara 1921
u Tivat

DRŽAVNOM ODVJETNISTVU u Kotoru

Muck Adolf, Marinović Gustav i prisutni,
revolucionarni govor, odnosno pogibeljna pretnja.

U nedelju dneva 5. decembra 1920 god. opazio se je već od jutra tamošnji boljševički agitator konobar Adolf Muck, sa svojim pristašama Gustavom Marinovićem iz Stoliva, naokolo po Tivtu oblećati.

Dneva 9. decembra 1920 god. doznao sam na poverljiv način i to iz pouzdanog izvora, da je Muck rečenog dana posle podne, sakupivši nekoliko svojih pristalica iz Tivta i Lastve u prisutnosti Gustava Marinovića u krčmi Iva Stjepčevića u Donju Lastvu govor držao.

U koliko sam doznao, govor Adolfa Mucka bio je sledećeg sadržaja: Drugovi pobedili smo na svaku stranu, budite spremni i skladni za revoluciju, pa da primimo Vladu u naše ruke, meni su nudili 12 milijona kruna, da glasujem za njih, a ja nisam htio svoje drugove izdati.

Adolf Muck držao je govor nekoliko puta, a isto tako i Gustav Marinović. Ovi govori zbivali su se u jednome osamljenom i sa staklenim vratima zatvorenom prostoru krčme Iva Stjepčevića, jednog člana ovdašnjeg Sokola.

U prednjem prostoru krčme, kamo je istodobno i dućan Iva Stjepčevića, dolazili su i odlazili razni gosti, od kojih na njihov govor nisu naimе ni pažnju obraćali, a sam mi je Ivo Stjepčević već onda dokazao, da je govoru okolo ukupno 18 osoba sudelovalo.

Jedini ondašnji poverljivi prijavitelj nije bio dostatan za sudbeni dokaz čina, a nije ni želio, sve iz straha eventualne osvete, da na javnosti dođe, te je prijava u ovom smislu dneva 10. decembra 1920. god. samo Kotarskom Poglavarstvu u Kotoru podneta.

Pošto su od 1. januara 1921. god. sva komunistička društva raspuštena, odnosno njihovi domovi zatvoreni, te pošto je i iz ovdašnjeg pomorskog arsenala viši broj komunističkih vođa otpušteno, odnosno iz kotara proterano, počelo se i o govoru Adolfa Mucka i Gustava Marinovića sve više govoriti.

Pored krčmara Iva Stjepčevića, koji o držanom govoru može dosta dokazati, navodim još kao svedoke Tona Grünbaum-a, pisera pomorskog arsenala, koji je zadnji govor mnogo pomivljije iz prednjeg prostora krčme, odnosno dućana, Iva Stjepčevića pratio Dalje sam istražio, da su govoru sledeći arsenalski radnici sudelovali i to: Špiro Riđanović, sada iz arsenala otpušten i nalazi se na Muo, Tripo

Petković iz Tivta, tri brata Petković, Ante, Roko i Ilija, Jozo Luković, Ivo Paović i otac zadnjeg Filip Paović, te Stjepčević Ante jedan stari i zavedeni arsenalski drvodelac, svi iz Donje Lastve.

Pored ovih bila su još jedan ili dva stranca, koji su za celo sa Muckom ili Marinovićem iz Kotora bili došli, te otpušteni i već iz Kotora proterani arsenalski radnik Petar Kolenc.

Svi gore navedeni arsenalski radnici, sem iznimkom starog Anta Stjepčevića, već su iz ovdašnje radnje pomorskog arsenala otpušteni i protjerani, a domaći stavljeni su pod redarstveni nadzor.

Komandir žandarmerijskog izloženstva
Narednik
Vladimir N. Milošević⁶⁸

Žandarmerijska stanica
Broj 110
16. Februara 1921. god.
Zelenika

Okružni sud u Kotoru

Vr 52/21

17

Kr. Okružnom sud Kotor

Na tamošnji poziv kr 52 od 9/2 1921. god. ustanovilo se, da je od komunističkih agitatora bio Gustav Marinović iz Stoliva namješten kao drvodjelac u državnom arsenalu u Gjenović, i neki Nikola Medak iz Metkovića ali žandarska ispostava arsenala, je pratila budnim okom njeva kažnjiva dela, i saopštivala presjedniku Fabianu, gdje su jednoga dana obojica bili otpušteni sa rada.

Brat otpuštenog Marinovića, Josep Marinović ostao je dalje na radnju u Gjenoviću i koliko se moglo ustanoviti on je preuzeo vodstvo od brata Gustava, zadatkom da utjerava sedmično određenu svotu novaca od prebrojeni radnika, za njihove propagandističke svrhe.

Nakon otpušta iz radnje nije se Gustav Marinović u ovom staničnom području mogao opaziti izvan jednoga puta, i to opažen je od žandarma ispostave u Gjenoviću, koja je imala zadatak da prati njegovu kretanju, istog dana njegova iskrcaja nije mogla ustanoviti gdje e spomenuti iskrcao, da li je u Zelenici ili Baošiću, a mogao se sastati sa svojim bratom odnosno drugovima.

Od drugih zaposlenih radnika u Gjenoviću u koliko se doznalo nije su se ogriješili pa bilo okakvom zločinu po kaznenom zakonu, već jedino su svi u knjizi zapljenjenoj od Josipa Marinovića koja je predata tamošnjoj vlasti. Navedeni radnici građevnog odela bili su usljed njihove manje izobrazbe od dvaju Marinovića i rečenog Medaka zavedeni, koji su njihovim uputama podlegli.

Komandir stanice narednik
Simo A. Pjevalica

⁶⁸ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr $\frac{52/21}{13}$.

Zandarmerijska stanica
Broj 79
17. Februara 1921. god.
u Stolivu

Okružni sud u Kotoru
Vr 52/21

14

Okružnom sud Kotor

U vezi naređenja Okružnog suda u Kotoru Vr $\frac{52/21}{12}$ od 9/II.

t. g. te nakon provedenih izvida po tit. naredniku Marku Cvrliji javlja se, da je ustanovljeno od Iva Stjepčevića iz Donje Lastve, da je vođa i organizator komunista Adolf Muk i Gusto Marinović dne 5/12 1920 god u krčmi Iva Stjepčevića pok. Filipa u Lastvi Donjoj tu sakupljenom i pozvanom narodu govorili »drugovi budimo spremni jer nije daleko čas, kada ćemo morati i krv lijevati da preuzmemo kormilo ove države u naše ruke.«

Nadalje ustanovilo se, da je Gusto Marinović u 1920 godini, dan i mesec nije moguće tačno ustanoviti, putovao u svrhu komunističke propagande u Beograd, Vukovar na kongres III Internacionale i u Ljubljani od kuda je donosao upustva, boljševička pravila, brošure spise i novine koji predmeti bijahu istom sa strane ove stanice dne 5/I. t. g. zaplijenjeni i sa prijavom Kot. poglavarstvu u Kotoru dostavljeni.

Proti boljševičkom vođi i organizatoru Božidaru Radanoviću, Vicku Gveroviću, Špiru Ridanoviću, Ivanu Sokoliću i drugim radnicima u području ove stanice nije se ništa pozitivno ustanoviti moglo.

Komandir stanice
tit. narednik
Jakob M. Pavlinić

Zandarmerijska stanica
Broj 188
12. marta 1921 god.
Petrovac

Kotarski sud u Budvi
Ks 25/21

1

Kr. Kotarskom usud u Budvi

T. Muck i A. Matković
osumnjičeni komunističkom
propagandom.

Jučer mi je priklopljeni list uručila jedna veoma pouzdana i vjerodostojna osoba, koje ime nemogu nikako otkriti, a to obzirom na njezinu ličnu sigurnost i druge posljedice, koje bi iz ovoga mogle proisteći. Dotična je osoba ovaj list dne 11/III. 1921 godine našla na jednome poljskome putu u neposrednoj blizini mjesta Petrovca;

list je napisan ćirilicom sa običnom olovkom a isti glasi slijedeće: »Dragi drugovi! Evo već dva mjeseca, od kako su nam u zatvoru drugovi Adolf Muck, B. Radanović i A. Marinović, po više ovoga smo imali još 2 u zatvoru po petnaest dana i 5 drugova su nam šupirali. Sve ovo smo izdržali sa velikim troškovima, koje nam je nemoguće namaknuti iz ovog malog mesta. Imamo već 12 hiljada kruna troška, te smo se kod raznih udužili. Dragi drugovi obraćamo se na Vas s molbom da nam pomožete da prebrodimo ovu krizu! Uz drugarski pozdrav. T. Muk A. Matković, pošaljite po istome na adresu Tripo Muk Kotor. (Original pisma je sačuvan — primjedba K. M.)

Na priklopljenom listu potpisani T. Muk je brat poznatog pokretača, vođe, organizatora komunista i agent protudržavnog rada u Boki Kotorskoj Adolfa Mucka p. Fridriha iz Kotora te nije isključena mogućnost, da on sada prikriveno i potajno djeluje oko komunističke propagande u ovome kotaru, jer se njegov brat Adolf Muck sada nalazi sa družinom u zatvoru kr. okružnog suda u Kotoru.

Pokretač, vođa, organizator komunista i agent protudržavnog rada u Boki Kotorskoj Adolf Muck p. Fridriha dolazio je jedan put neizvjesnog vremena godine 1920 u Petrovac za agitatorne svrhe, ali je isti od patriotističkog pučanstva bio napadnut i potjeran tako da je doživio jedan »fiasko« i nije mogao sa nitkim doći u agitatorni kontakt.

Sa strane ovdašnjih komunističkih vođa Marka Nika Gregovića i Sava Krsta Vukotića iz Petrovca kao i njihovih drugova iz mjesta i okolice nije se u zadnje vrijeme opazilo nikakovo propagandističko djelovanje o komunizmu ili inače.

Poduzeo sam svestrane i najpomniji izvide, e bi sam saznao kroz koga i kome je uručen spomenuti list, ali uza sve to nijesam mogao doći ma niti do najmanjeg uspjeha u tome pravcu; nu ipak naslućujem, da je list poslan iz Kotora po nekom možebitnom ulaku na kojega od vođa ovdašnjih komunista, te možda ga je zadnji izgubio i tako ga je dotična osoba našla na spomenutom mjestu.

Priklapam nađeni list originalno, a u ovome ću pravcu i dalje izvide voditi te pozitivni uspjeh istih svojedobno gornjeme naslovu prijaviti.

Komandir stanice narednik
Mate M. Bebić

u tamnicama Okružnog suda
Kotor 2 Februara 1921

Vr 52/21

Prisutni

kot. sudac Dabinović
kanc. pom. Belohradsky

5

Izveden iz izbe osumljenik Adolf Muk pok. Fridriha i majke Regina Maraković, od god 28, rodom iz Kotora, rimokatolik, oženjen bez

poroda konobar, bez imanja, pismen, prekršajno poročan, te opomenut u smislu § k 99 k. p. izjavlja:

Ja se ni najmanje ne čutim odgovornim za učine koje me se prijavljuje, jer ako sam počinio utužene učine, počinio sam ih prije nego li je bila izdata Ministarstvena naredba od 29/XII 1920 kojom se ukidalo djelovanje komunističkih i radničkih organizacija.

Ja kao okružni sekretar centralno radničkog sindikalnog vijeća Jugoslavije obilazio sam po Boki gdje su naše organizacije te sam se smatrao u pravu da na poziv pojedinih organizacija, njima dadem potrebita razjašnjenja, jer je naša centralna instancija i organizacije bila su priznata od države.

.....

Adolf Muck

u tamnicama okružnog suda
Kotor, 2 Februara 1921

Vr 52/21

Prisutni

kot. sudac Dabinović

kanc. pom. Belohradsky

6

Izveden iz izbe osumljenik: Marinović Augustin Andrijin i majke Marije Kijepolić, rodom iz Stoliva, od god 28, katolik, neoženjen, stolar, pismen, neporočan, bez imanja, te opomenut u smislu § 199 k. p. izjavlja:

Ja u istinu sam komunista te pripadam jednoj partiji, pa stoga ako sam štogod učinio i radio, radio sam jedino u smislu zakona jer nas je država priznavala.

Kako rekoh ja sam komunista ali te partije ne postoje u Boki, već strukovna organizacija ili bolje da kažem komunističke organizacije ne postoji u Tivtu, pa stoga držim da sve ono što se u prijavi o meni kaže je izmišljeno i nema nikakvog oslona da me se tuži.

Strukovna organizacija priznata je bila od države i radi toga slobodno mi je bilo da toj organizaciji i pripadam i radim u njezinu korist.

Augustin Marinović

u tamnicama okružnog suda
Kotor 2 Februara 1921

Vr 52/21

Prisutni

kot. sudac Dabinović

kanc. pom. Belohradsky

7

Izveden iz izbe osumljenik Radanović Božidar Milivoja i majke pok. Marije Vrbica, od god 23, rodom iz Pelinava, srpsko-prav.

vjere, neoženjen, pravnik, pismen, bez imanja, neporočan, te opomenut u smislu § 199 k. p. izjavlja:

Nepripadam komunističkoj stranki, jer je nepostoji u Boki Kotorskoj, a branio sam izborni program komunističke partije u Jugoslaviji.

Idee koje sam propagirao, propagirao sam ih, kao što je bilo dozvoljeno i u ostalim pokrajinama Jugosl.

Idee koje sam propagirao bile su dozvoljene sve do 29/XII 1920, kad je minist. obznanom bila zabranjena svaka komunistička agitacija. I tvrdim da od objelodanjenja objave, nijesam ni u kojem slučaju ni usmeno ni pismeno propagirao komun. ideje.

Netačno je da sam pozivao narod na bunu i revoluciju, jedino objašnjavao sam da se današnji društveni poredak ne može izmjeniti parlamentarnim putem, već jedino revolucijom, ali kada većina Jug. naroda bude to htjela.

To su u ostalom i odluke komun. Vukovarskog kongresa.

Izmišljena je tačka prijave ondje gdje se kaže da sam ja zajedno sa Mukom i Marinovićem sačinjavao plan, na koji će se način da preuzme uprava arsenala.

Božidar Radanović

ZANDARMERIJSKO IZLOŽENSTVO SHS Pomorskog arsenala u Tivat

S P I S A K

preko dolje navedena tri arsenalska radnika, koji su kao opasni za opstanak države za njihov otpust iz ovdašnje državne radnje predlažu.

1. Vicko Gverović
 2. Špiro Ridanović
 3. Ivan Sokolić
12. januara 1921. god.
u Tivtu.⁶⁶

Zandarmerijska stanica

Pov. Broj 33

18. februara 1921.

Hercegnovi

Okružni sud Kotor

Na tamošnji zaziv br. Vr. $\frac{52/21}{12}$ od 9. 2. 1921. g. izvješćuje se,

da je Adolf Muk pok. Fridriha poprilići nazad 6. mjeseci držao govor u »Radničkom Domu« u Hercegnovom, ali se nije moglo usta-

⁶⁶ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr 52/21.

noviti, da je što proti državi govorio budući da je to tajna skupština bez odobrenja vlasti održana, te njegove pristaše ako i jest što protivno govorio, neće ga sada da izdadu.⁶⁷

Okružni sud u Kotoru

Vr 52/21

dne 24. februara 1921

30

Prisutni

Kot. sudac Dabinović

kanc. pom. Belohradsky

Pozvan prisutni svjedok: Anton Matković Nikov od god. 28, rodom iz Lastve, katolik, neoženjen, postolar, u Kotoru, te opomenut po zakonu odnosno upitan kaže: »Ja sam bio do 26. aprila lanjske godine kao sekretar socialističke radničke partije Jugoslavije (komunista) te kao takav mogu reći da nijesam ništa čuo da bi koji od osumljenika radio proti državi niti bunio u svrhu da se ruši država.

Nije mi poznato da se spremao kakav tajni prevrat niti išta što bi moglo biti na štetu države.

I ja sam bio kad i oni uapšeni na temelju ministarstvene naredbe 29. XII. 1920 pa ni danas neznam zašto sam bio uapšen jer se u ništa nijesam ogriješio kao ni oni.

Nitko od nas pa ni osumljenici nije držao govore koji bi bio na štetu države, već se dakako agitiralo za izbore u zakonskim granicama kao što su i druge stranke to činile.

Držao se govor u Novembru lanjske god. pred opć. domom te je skupština usljed govora Radanovića bila raspuštena od polit. komesara, mislim da radi toga jer se spominjala Rusija.

Antun Matković

Okružni sud u Kotoru

Vr 52/21

dne 24. Februara 1921

33

Prisutni kot. sudac Dabinović

kanc. pom. Belohradsky

Pozvan pristupi svjedok: Čelanović Božo Jovov rodom iz Kovča, od god. 28, srpsko-pravosl. vjere, neoženjen, konobar u Kotoru, te opomenut po zakonu izjavljuje: Odmah netom se osnovala radnička

⁶⁷ HAD, Okružni sud u Kotoru, Vr $\frac{52/21}{24}$.

organizacija bio sam i ja upisan u nju kao radnik, a držali smo sastanke u gostioni Šmidt.

Ja sam tu malo ostao jer kad sam čuo da je netko između sakupljenih rekao: »tko je Hrvat neka se odreče hrvatstva, a tko je Srbin neka se odreče srpstva« i da se imaju čuvati njihove ideje i njihovu zastavu, ja sam istupio iz njihova društva, jer nijesam osjećao kao oni.

Meni se učinilo da oni hoće da radu proti državi i za to sam odstupio.

Kad sam bio na radnji u kafani »Dojmi« vidio sam kako Muk prima neke novine sa slikama od »Lenjina i Trockoga« te govorio da oni rade za radnike. Ja se nespominjem tko je držao govore u gostioni Šmita, znam samo da je bio najstari Muk.

Božo Čelanović.

MINISTARSTVU PRAVDE

BEOGRAD

Dopisom od 8. tek. mj. Br. Pres. 175/21. koji je stigao danas i prilaže se u prijepisu pod /1 priopćilo je predsjedništvo pokrajinske vlade za Dalmaciju ovom predstojništvu za pravosuđe prijepis brzojavke kotarskog poglavarstva u Kotoru, kojim se javlja, da su bili vogje i organizatori komunista u Kotoru Božidar Radanović, pravnik, Adolf Muck, konobar, Antun Matković, obučar, Gustav Marinović uapšeni od političke vlasti radi toga, što su javno na zborovima i pismom propagirali boljševičke ideje, pozivali narod na revoluciju i nasilno preuzimanje vlasti. Istim dopisom se je pitalo da se sudovnim vlastima dadu odmah shodne upute i da se obavijesti vlada o raspoloženom.

Kratkim putem mi je bilo rečeno, da je vlada odredila prama kotarskom poglavarstvu u Kotoru, da proti gorerečenim najprije postupa po tački 1 oglasa Ministarskog savjeta od 29. decembra 1920. Br. 29232, te da ih iza izvršene kazne udarene od poglavarstva predade sudu na kazneni progon.

Ovo je predstojništvo usljed toga uputilo državnim odvjetništvima u Dubrovniku, Kotoru i Splitu danas pod Br. VI 124/21 opću uputu, a državnom odvjetništvu u Kotoru pod istim poslovnim brojem posebnu uputu, koje se obe u prijepisu pod /2 prilažu.

Budući da nije isključeno, da Ministarski savjet nije imao na umu, da se komuniste radi istog djela proganjaju osim na temelju spomenutog oglasa od 29. decembra 1920. Broj 29232 još i po kaznenom zakonu, donosi se to do znanja Ministarstvu pravde s molbom za upute, ima li se ostati pri danim uputama.

Predstojnik za pravosuđe
Dr. Katalinić⁶⁸

⁶⁸ Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo pravde Beograd.

Prepis brzojavke
Predsjedništvo Pokrajinske vlade

SPLIT

(Kotor)

Vođe i organizatori komunista Božidar Radanović pravnik, Adolf Muck konobar, Anton Matković obučar, Gustav Marinović uapšeni su radi toga što su javno na zborovima i pismom propagirali boljševičke ideje, pozivali narod na revoluciju i nasilno preuzimanje vlasti.

Pozivom na tamošnji otpis bres 7472 od 31. decembra slijedilo je uapšenje pak se moli za uputstva glede predavanja pomenutih kao i drugih, koji bi se eventualno imali uapsiti, sudu, jer sud nema nikakvih uputa kako se ima sa ovim licima postupati pak se je bojati, da bi od suda mogli biti odmah pušteni na slobodu, kao što se je to do sada dešavalo i to bi u velike kod naroda umanjilo prestiž vlasti i države da se puštaju na slobodu otvoreni zločinci koji rade i snuju državne prevrate. Poglavarstvo 57/red.⁶⁹

Državnom Odvjetništvu
(na ruke gospodina upravitelja)

KOTOR

Prma priopćenju od 18. tek. mj. predsjedništva pokrajinske vlade u Splitu bili su vođe i organizatori komunista u Kotoru Božidar Radanović pravnik, Adolf Muck konobar, Anton Matković obučar, Gustav Marinović uapšeni od političke vlasti radi toga, što su javno na zborovima i pismom propagirali boljševičke ideje, pozivali narod na revoluciju i nasilno preuzimanje vlasti.

U slučaju da gorerečeni budu sa strane političke vlasti predani sudu ili tom državnom odvjetništvu za kazneni postupak, predložite proti njima preistragu za zločin po paragrafu 58, 59, 65, 8, 68 kaz. zak. i određenje istražnog zatvora po paragrafu 175 br. 1 do 4. k. p., te proti zaključcima, kojima ne budu prihvaćeni predlozi državnog odvjetništva, uložite žalbu.

O stvari izvjestite svojedobno.

Predstojnik za pravosuđe
Dr. Katalinić⁷⁰

Državnom odvjetništvu
(na ruke gospodina poglavice)

Kako je poznato Ministarski je savjet oglasom od 29. decembra 1920. Br. 29232, koji je bio proglašen javnim plakatima, naredio osobite mjere proti razornom djelovanju komunista.

⁶⁹ Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo pravde Beograd.

⁷⁰ Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo pravde Beograd.

U slučaju da budu komunisti i sudu prijavljeni radi djelovanja, u kome se razabiru skrajnosti koga od zlodjela navedenih u paragrafu 58 do 75 kaz. zak. ili radi drugih zločina i prestupaka kažnjivih od suda predložite zavodnje predistrage radi odnosnih zlodjela i određenje istražnog zatvora, zastupajući uvijek strogu primjenu paragrafa 175 kaz. post.

U slučaju da ne bi bilo udovoljeno predlozima državnog odvjetništva, uložite svaki put pritužbu proti odnosnim zaključcima.

Predstojnik za pravosuđe
Dr. Katalinić s. r.¹⁾

13560/21

Ministarstvo Pravde

Br. 18639

Narodni poslanik g. Bogoljub Gavrilović tvrdi da se Boško Radanović, Adolf Muk i August Marinović nalaze u sudskom istražnom zatvoru u Kotoru, gde se nad njima ne vrši nikakvo isleđenje i ako su sudu predati još 27. januara ove godine.

Pita usmeni odgovor na sledeće:

1. Da li je Gospodinu Ministru poznato da se ovakvi slučajevi dešavaju i drugim mestima kao što su: Dubrovnik, Podgorica, i. t. d. t. j. da se ljudi ni krivi ni dužni liše slobode i drže mesecima u zatvoru bez ikakve istrage i time maltretiraju i muče i oni i njihove porodice;
2. Je li voljan da ovu stvar specijalno proveriti i odmah uzme krivce na odgovor zato što su mesecima držali i još drže nevine ljude u zatvoru bez istrage i dostojno ih kazni; a naredi da se nevini ljudi odmah oslobode, i
3. Je li voljan da upozori one svoje područne organe da ovakve postupke iznegavaju i svakog uzme na odgovornost i oštro kazni zbog ovakvih sličnih postupaka, koji su jedna očigledna i potpuna negacija pozitivnih zakona i građanskih i osnovnih prava.

Protiv Božidara Radanovića, Adolla Muka i Augustina Marinovića povedena je pri Okružnom sudu u Kotoru odmah netom sudu predani sudskoj vlasti na osnovu dostavljene prijave redovita predistraga između ostaloga zbog zločina velezdaje i određen je protiv njih po zakonu obligatorni istražni zatvor. Ti su zaključci suda stali na snagu. Predistraga će na osnovu dokaznog materijala, koji se u predistrazi sakuplja, dokazati, da li je osnovano okrivljenje sadržano u prijavi i da li će se protiv njih podignuti optužba ili će ih se pustiti ispod suđenja. Protiv njih se dakle vrši isleđenje.

¹⁾ Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo pravde Beograd.

Isti je slučaj u pogledu okrivljenoga pri okružnom sudu u Dubrovniku.

Glede slučajeva u Podgorici sud je donosio blagovremena rešenja o postavljanju dotičnih okrivljenih pod sud, ali doista pretres im nije mogao brzo određen iz razloga, što je bilo krivaca u begstvu, te se želelo da se svima jednovremeno sudi. No, docnije prema tumačenju opšte sednice Kasacionog Suda, da se saučesnicima koji su u rukama suda može suditi bez obzira na odbegle, kojima se naknadno može suditi kad bude u mogućnosti. — kad budu uhvaćeni — pretres je urečen i njima je već suđeno.

Ne obazrev se na to, da su sudovi u suđenju neodvisni i da ja kao Ministar Pravde po stečenom iskustvu gajim neograničeno poverenje prema podređenim mi vlastima, po onome što je prije izloženo nemam razloga da postupim do zahtevu g. narodnog poslanika.⁷²

⁷² Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo pravde Beograd.

Summary

Mato KAPOVIĆ

Thanks to the preserved originals of the minutes of the workers' organization assembly board, circular letters, police reports and hearings, political and trade union activity can be traced in the course of 1919 and 1920 first of all in the region of Tivat, partly Kotor, Petrovac, Grbalj, Lastva and Budva, as well as some other smaller places in the Bay of Boka Kotorska.

Though the minutes are only partly preserved, the period from 2nd Oct. 1919 to 1st April 1920 is missing, it gives us enough data to reconstruct the activity of the workers' organization and the social workers' party (communists) in Tivat.

The fact that the workers established their trade organization as early as on 28th Feb. 1919 points to the connection with the activities in the prewar period. Their delegate is present at the Regional Meeting in Split on March 25th 1919 and though the red flag was not allowed the 1st of May was celebrated by »the meeting, march and work stoppage.

The working class of Tivat shows much understanding for the families of the arrested and prosecuted comrades and protests against unlawful discharge of the workers at the military naval arsenal.

Noticing its international duty, it at the call of the Social Workers' Party (communists) and the Central Workers' Trade Union Council, organizes a protest strike as the sign of support to the revolutionary changes in U. S. S. R. and Hungary; there was an imposing meeting of over 400 workers.

Understanding, from the very beginning of its organizing and activity, that the actions of various bourgeois parties might by stressing national feeling cause harm, the Social Workers' Party (communists) pointed out to the workers that it was not possible to belong to the true workers' movement and a bourgeois party or national organization at the same time.

In memory of the comrades who rose against the war and tyranny in 1918 there was a meeting at the anniversary of their death.

The Social Workers' Party (communists) and the Workers' Organization of Tivat keep constantly in touch with the higher party and trade union levels. The meeting of April 13th 1920 was attended by the Communist Party secretary for Dalmatia Ljubomir Maksimović, who was visiting the organizations in order to prepare them for the Congresses. Two delegates of the trade union and one for the Vukovar Congress were elected. However, we should mention, there were difficulties, too so that their activity was increasing and decreasing depending on the bans of the activity, closing of the workers' centres, arrests, threats, law suits, but their struggle and work never stopped. The result of such persistence was felt at the time of the election for the Constitutional Assembly of Nov. 28th 1920 when the Communist Party had significant success in Boka. The workers of Tivat contributed to this success.

ORAHOVAC (BOKA KOTORSKA)

PREDGOVOR

Kod nas je uobičajeno da samo gradovi, i to oni veći i značajniji, dobijaju svoju monografiju.

Zato ima više razloga, a jedan je i taj što za pisanje takvoga djela postoji bogatija arhivska i literarna grada.

Što se tiče manjih mjesta, pogotovo sela, zaseoka i slično, tu se rijetko pojedinci odlučuju da iznesu njihov historijat, a glavni razlog je upravo taj što takav poduhvat zahtijeva isto zalaganje, a konačni efekat nije tako jak i zapažen.

Svega toga smo bili svjesni kada smo prije nekoliko godina počeli sa prikupljanjem i istraživanjem raznolike građe za Orahovac, i nismo ni slutili da ćemo doći do njegove obrade u ovakvom obliku. Mislili smo da će to biti samo mali prilog historijatu jednoga mjesta, o kome se samo povremeno pisalo.

Kako se s vremenom ovaj materijal, sabran iz domaćih i stranih arhiva i biblioteka, sve više gomilao, on je dao o Orahovcu takve iznenađujuće izvorne podatke, koji su ga u znatnoj mjeri osvijetlili i ukazali na njegovu zapaženu ulogu u prošlosti, a naročito u 19. i 20. stoljeću.

I.

Koliko je za sada poznato, Orahovac¹ se u izvorima prvi put spominje kao »Orachouez« 1399. godine.²

¹ Prema Gelcichu (*Memorie storiche sulla Bocche di Cattaro*, Zara 1880, 9, 10), koga citira S. Nakićenović (*Boku, antropografska studija*), Naselja srpskih zemalja. Rasprave, knj. IX. Srpski etnografski zbornik, SKA XX, Beograd 1913, 203 (bilj. 4, 5), glavna primorska cesta još iz rimskoga doba, koja je išla od Salone preko Navone i Epidaura na Sutorinu, a odatle kroz Boku na Risan, Perast, Orahovac i Dobrotu za Kotor, je direktno povezivala taj kraj sa Dalmacijom, Epirom itd.

² *Raticum fratrum de Radmil grossorum VII Apli de Orachouez grossorum decem...* [Istorijski arhiv u Kotoru (IAK) — Spisi notarski (SN) 2 (1395—1409), 657 — 13. IV 1399.]

Godine 1420. zove se već »Oracouez« i u njemu se navodi zemlja »in loco dicto Moramora«.³

Međutim, još 1331. godine kotorski notar, citirajući »Chitun-a« Segotića »de Daranto«, piše da je ovaj isti dao u zalog svoju »terram... de Daranto in Marmor...«⁴

To znači da je pod nazivom »Darantum« u I polovici 14. st. obuhvaćen sadašnji Orahovac, čije ime u II polovici istoga stoljeća sasvim prevladava u izvorima.

Uz lokalitet »Darantum«⁵ u tim izvorima nailazi se istovremeno i na istoimenu rijeku: flumen Daranti (1331).⁶

Ovakav naziv te rijeke stoji na nekoliko mjesta i u kotorskom Statutu,⁷ štampanom 1616. godine u Veneciji, a napisanom, prema A. Dabinoviću, još 1301. godine.

Stoga, na osnovu citata imena ove rijeke na latinskom i talijanskom jeziku, A. Dabinović zaključuje da je od starog srednjovjekovnog naziva toga kraja »Darantum« došao noviji naziv »Ljuta«⁸ oko 1301. godine, tj. da se za stari Darantum, oko Crkve sv. Petra, južno od Orahovca, udomio novi naziv Ljuta⁹.

Uzevši u obzir navedene izvore i Statut, moglo bi se zaključiti da je pod starim »Darantum« bio obuhvaćen uz Orahovac i

³ »... terram positam in Oracouez in loco dicto Moramora...« [IAK — SN 3 (1418—1421), 414 — 23. VI 1420.]

⁴ Katorski spomenici I. Uredio i dodao uvod, regeste i kazala A. Mayer — JAZU, Zagreb, 1951, 290, 532—848 — 9. XII 1331.

⁵ Katorski spomenici I, 63, 97, 452, 468 — 23. X 1326 (»de Daranto...«), 264, 563 — 9. X 1331, 291, 553—854 — 17. XII 1331 (»terras Daranti«), 290, 288, 289, 310, 321, 531, 964 — 9. XI, 1—9, 17, XII 1331, 5, III 1332 (»de Daranto«) [Historijski arhiv JAZU u Zagrebu IV c; — Kotor — Notarska knjiga II — 1329, 1332 — 7, br. 333 (fotokopija) — 12. I 1337].

⁶ »... ex latere fluminis Daranti...« (Katorski spomenici I, 280, 527—801 — 4. XI 1331).

⁷ Evo tih citata: »... Item a flumine Cathari ad flumen Daranti homines Niko Dobranis, cum hominibus et dobrata, et cum omnibus usque ad flumen Daranti...« (Statuta civitatis Cathari, Venetiis 1616, 72, c. 111) »... dal mar de Catharo fina è Gliuta tutta Dobrota... per la corona del monte... al flumine in Gliuta...« (o. c., 272, c. 450). A. St. Dabinović je napravio malu zbrku u pogledu gornjeg latinskog teksta a i pogrešno je naveo poglavlje toga statuta, gdje se citiraju ovi izvaci (Gl. A. Dabinović, Oko imena primorskog naselja Ljuta, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru VI, Kotor, 1957, 181 i bilj. 1—3).

⁸ Istoimeni topografski naziv postoji u izvorima od 1285. godine i u dubrovačkoj okolini, gdje se i danas provalija i potok zovu »Ljuta«, a nad tim se dizala »montanca dela Iuta« (1325) ili »Mons Liuta« (1326) [J. Lučić, Historijska topografija dubrovačke astareje (do god. 1366), Anali historijskog instituta JAZU u Dubrovniku VIII/IX, Dubrovnik, 1962, 277].

⁹ A. St. Dabinović, o. c., 181, 186.

Ljuta (sa istoimenom rijekom),¹⁰ no u I polovici 14. st. oni su se počeli odjelito nazivati.

Prema izvornim podacima Kotoru, kao autonomnoj komuni sredinom 14. st., je pripadala gotovo cijela Boka Kotorska bez Herceg-Novog i njegove okolice, tj. sam grad Kotor, Dobrota do Ljute, Perast, Poluotok Vrmac, Grbalj, Prevlaka sa poluotokom Lušticom, Bijela, Kruševica i Ledenice,¹¹ a u sklopu svega toga i Orahovac.

2.

Prvi poznati stanovnik Orahovca je iz 1326. g. po imenu magister Radosta Kovač (faber),¹² sin pok. Miška (Misco) »de Daranto«.¹³ Iste godine se tamo javlja i Radovan, sin Gerdomana, a zatim 1331. Radomir pok. Melikusa, te »Chitun« Šegotić, pa »Nygulgl« i Miloš Dobrilović, a 1337. g. Iranislav Prusiović.¹⁴

U Orahovcu, predio Mramora, Šegotić je imao zemlju koju je prodao 1331. zlataru Dobroslavu. I kotorski arhidakon Petar »Sarranni« (1332),¹⁵ tj. Šaran, je u Orahovcu posjedovao kuću i zemlju. To upućuje na to da je ovo mjesto bilo već dosta naseljeno u I polovici 14. st. i da je tamošnje zemljište bilo u priličnoj mjeri obrađivano. Na osnovi savremenih domaćih izvora 14. i 15. st. poznato je da se na teritoriji Boke Kotorske, pored obične motike, upotrebljavala i dvozuba motika, tzv. dikela, koja je prikladna za rad na kamenitom zemljištu. Pored ovoga oruđa, u upotrebi je bio i kosir, i to po svoj prilici za rezanje grana i šiblja. Za krčenje zemljišta i dobijanja novih obrađivih površina uz kosir se upotrebljavala i sjekira.¹⁶

Kako smo rekli u spisima kotorskih notara tek se krajem 14. st. sreća naziv »Orachouez«, a 1420, čak »Oracouez« i u njemu

¹⁰ Po našem mišljenju, možda bi još bolje bilo rečeno da se cijeli ovaj mali zaliv od ruba Dobrote do krajnjeg ruba Orahovca nazivao »Darantum«.

¹¹ I. Sindik, Komunalno uređenje Kotora, Posebna izdanja Istorijškog instituta SAN, CLXV/1, Beograd, 1950, 30.

¹² Za njega pišu R. Kovijanić i I. Stjepčević, ne navodeći odakle su taj podatak uzeli, da se krajem oktobra 1326. godine u spisima nailazi na Radosta »filius quondam Misco de Daranti« i da je iz Ljute ili Donjeg Orahovca. (Kotorski kovači XIV vijeka, Istoriski zapisi, god. IX, knjiga XII/1—2, Cetinje, 1956, 128, 185 — 15. VI 1443.)

¹³ Kotorski spomenici I, 63, 452 — 3. X 1326.

¹⁴ Kotorski spomenici I, 97, 468 — 26. XII 1326; 288, 531—840 — 1. XII 1331; 289, 532—848 — 9. XII 1331; 290, 532—848 — 9. XI 1331; 310, 540—925 — 17. XII 1331; 321, 544—964 — 5. III 1332; Historijski arhiv JAZU IV c. — Kotor — Notarska knjiga II, br. 333 — 12. I 1337.

¹⁵ Kotorski spomenici I, 290, 532—848 — 9. XI 1331; 321, 544—964 — 5. III 1332.

¹⁶ Miloš Blagojević, Zemljoradnja u srednjovjekovnoj Srbiji, Posebna izdanja Istorijškog instituta 15, Beograd, 1973, 22, bilj. 3, 30, 69, 44, 32.

lokalitet sa iskrivljenim imenom »Moramora« gdje su Tripko Građević i njegov sin Ljubiša imali svoju zemlju.¹⁷

Interesantno je da se ovo selo za jedan vremenski razmak, počev od 1431. g. u istim spisima kotorskih notara, ne naziva Orahovac nego »Rachouaço« (1431) ili »Rachouatio (1431),¹⁸ pa »rechouaco« i »recouaco«, zatim »rachouaç (1431),¹⁹ te onda »recouatio« (1431, 1437. i 1446).²⁰ U istim dokumentima, tek 1438. g., po prvi put nailazimo na lokalitet »Gliuta«, u čijoj blizini (i to u Dobroti) ima zlatar Metiko jedan dio svoga zemljišta. Sljedeće godine se iz tih dokumenata saznaje da se stanovnik »Ljute« zvao Radelja Vokotić,²¹ tj. Vukotić. U 15. st. su sasvim drugačija imena stanovnika Orahovca nego u 14. st. Pored pomenute porodice Građević (1420), poznata je i obitelj Nikolić, čiji se jedan član naziva Dobrišin, pa familija Milaković (1431). Njen pripadnik je bio Vladoc, a kćerki mu je bilo ime Jela.²² Te 1431. g. Ratko Ostoić, nazvani Galešić, iz Orahovca, vodi parnicu protiv ser Marina »de Drusco«, kotorskog plemića, zbog zemlje »soto rechouaço appresso la marina in luogo detto Rus.«²³ To je drugi izvorni lokalitet u Orahovcu, u kome je još od 1431. g. poznat položaj »Mramor« koji se i danas tako zove, a leži na rubu sela prema Dražinom Vrtu.

Značajan je podatak da 1431. g. u ovom mjestu još uvijek kolaju novi groši Balšića,²⁴ iako su svi njihovi direktni potomci izumrli i prestala njihova vladavina u Zeti, tada već zvanoj Crnoj Gori.

Kako je prije navedeni zlatar Metikus već imao neku zemlju u Orahovcu, a želio je da uveća posjed, 1437. g. uspio je da mu stanovnici toga mjesta, Dabišin i Duho Radonjić, prodaju svoju zemlju, a od Radića (Raditus) Brajkovića kupio je imanje koje se upravo graničilo sa zemljom Metika i javnom cestom (via publica). Pri tome se zlatar obavezao da će za uzvrat dati Brajkoviću jedno svoje drugo zemljište, isto u Orahovcu.²⁵

Prvi, pak, historijski događaj, koji je izravno vezan za Orahovac i njegove stanovnike, zbilo se u decembru 1437. g. Tada su, naime, stanovnici Njeguša i Orahovčani pismeno sklopili međusobni mir, i to pred mletačkim knezom i kapetanom, uz obavezu da će onaj koji mir prekrši platiti novčanu kaznu. Na osnovu ovoga ugovora, u ime svoje i svih pripadnika svoga roda, dogovorili su

¹⁷ IAK—SN 3, 414 — 23. VI 1420.

¹⁸ IAK—SN 5 (1431—), 11 (22. I 1431), 141 (26. IV 1431).

¹⁹ IAK—SN 4 (1431—2), 175, 176 — 27. V, 2. VI 1431.

²⁰ IAK—SN 4, 175 (27. V 1431), SN 6 (1436—9), 286 — 22. XII 1437; SN 9 (1444—6), 631 — 4. II 1446.

²¹ IAK—SN 6, 475 (21. V 1438), 836 (23. XI 1439).

²² IAK—SN 11 (22. I 1431), 141 (26. IV 1431).

²³ IAK—SN 4, 175, 176 — 27. V, 2. VI 1431.

²⁴ IAK—SN 5, 141 — 26. IV 1431.

²⁵ IAK—SN 6, 251 — 31. X 1437; 269, 270 — 24. XI 1437.

se predstavnici Njeguša i Orahovca da će Njeguši uzeti za žene četiri »gospođice« (quatuor domincellas) iz Orahovca bez miraza, a Orahovčani tri »gospođice« (tres domincellas) iz Njeguša, ali sa mirazom.

U vezi s tim izdana je notarska povelja, datirana u Kotoru sa 22. XII 1437. godine.

Tom prilikom su, u istoj ispravi, izričito navedeni kao žitelji Orahovca: Ivan Branković i Dabišin Radonjić.²⁶

Iako iz izvora nije поближе poznato radi čega su Njeguši i Orahovčani prišli sklapanju pismenog mirovnog ugovora, prema Jiričeku je taj ugovor sačinjen u cilju stišavanja krvne osvete i da je jedno od sredstava, svakako najefikasnije, da se mir među njima utvrdi bila ova uzajamna ženidba i udaja.²⁷

U to doba u Orahovcu ima zemlje za prodaju. To dokazuju izvorni podaci. Iz njih se vidi kako ser Drago de Luca kupuje 1440. g. u Orahovcu jedan komad zemlje nazvan »Podascovielle«²⁸ od Miladina Brajkovića, stanovnika toga mjesta, gdje se kao njegovi žitelji navode i Stoise Milošević (1440), a 1441. Ratko Miošić.²⁹

Poslije onoga kupoprodajnog ugovora od 31. X 1437. g. kotorski zlatar magister Metikus ponovo je uspio da uveća svoj zemljišni posjed u Orahovcu. On je, naime, kupio od Ratka Galešića »de Recouatio«, zemljište »in Jutha de Recoutio vocatam Velicha gnua«, koje je graničilo sa ovim komadom zemlje što je zlatar prije imao.

Taj novi komad zemlje je ujedno međašio sa posjedom Dabiziva Radonjića i njegove braće »de Regouatio«, kao i sa zemljištem Crkve sv. Tripuna, u Kotoru sa jedne strane, a sa druge sa zemljištem ser Draga de Buchia.³⁰

Malo je čudno da se u kotorskim notarskim spisima tek 1446. godine govori o »terrenus sancti Georgii de Recouatio«, tj. o zemlji, odnosno posjedu ove crkve. Tada se imenuje i stanovnik »de Recouatio« Tripko Radmilović,³¹ čiji se predak još 1399. g. navodi pod imenom »Raticum fratrum de Radmil.«³²

²⁶ IAK—SN 6, 286 — 22. XII 1437; K. Jireček, Spomenici srpski (akta i pisma iz arhiva gradova Zadra, Kotora i Dubrovnika), Spomenik SAN XI, Beograd, 1892, 79, 80.

²⁷ K. Jireček, Istorija Srba II, Beograd, 1952, 44, 136.

²⁸ Ovo zemljište je graničilo sa komadom zemlje ser Draga, nazvanim »La bocha« (IAK—SN 6, 907 — 25. II 1440).

²⁹ IAK—SN 6, 907 — 25. II 1440, 883 — 26. I 1440; SN 7, 203 — 22. I 1441.

³⁰ IAK—SN 10 (1442—1451).

³¹ IAK—SN 9, 631 — 4. II 1446.

³² IAK — SN 2, 657 — 13. IV 1399.

O Crkvi sv. Đordija u Orahovcu pisano je da se ona spominje g. 1446. kao »Eclia sti Georgii de Rechowatio«³³ u Kotorskom sudskom arhivu, Lib. not. IX 631, te da se i po ovome može zaključiti da potiče iz vremena Nemanjića, jer se tu navodi kao poznati građevinski objekt.«³⁴

U vezi s tim, interesantno je da se u jednoj, doduše dosta problematičnoj povelji cara Stefana Dušana od 1351. g. kojom potvrđuje starija darovanja svojih pretčasnika gradu Kotoru, govori da je »Dobrota do Ljute i monastir svetago Georgia«³⁵ so svem metohiom svoiom.«³⁶ To bi značilo da je i Orahovac (sa svojom kasnije izgrađenom Crkvom sv. Đordija) spadao u metih manasti-

³³ Pop S. Nakićenović piše da Crkva sv. Georgija, kraj koje je groblje orahovačko, potiče po narodnom predanju »iz Nemanjićkog doba«, da joj je »njen osnivač« (koji? S. A.) darovao »sav Donji Orahovac, te i danas svi stanovnici Donjeg Orahovca plaćaju crkvi »laktarinu«, to jest, na svaki lakat kućnjeg prostora po jednu krunu... Pretpostavljajući kao istinito, da je Crkva sv. Djorgja za Nemanjića ograđena, znači da je bar tad tu bilo prilično naselje«, zaključuje S. Nakićenović (o. c., 428).

³⁴ P. D. Serović, Crkva sv. Đorđa u Donjem Orahovcu, Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske II/4—6, Kotor, 15. XII 1935, 16—18.

³⁵ Kada je St. Novaković publicirao ovu povelju iz Miklošičevih »Monumenta serbica« (st. 149), on je naveo da postoji i njen talijanski prevod, koji je donio Fr. Rački u Radu XVIII, 142. No ovaj se prevod ne slaže s tekstem u Miklošičevom izdanju ni »u redu ni u pojedinostima«. Novakoviću je u tome pogledu još gora druga talijanska varijanta, koju je Rački štampao u Radu I, 146 i iznosi kako se zbog »poznog prepisa i nesuglasice među pomenom patrijarha Danila i godinom« sumnja »u istinitost ove povelje«. Pošto se župa Grbalj ne spominje kao kotorsko imanje u listinama kralja Radoslava a spominje se u poznijim vladalačkim aktima, on misli »da će biti samo prepis netačan, ali falsifikat nije«. (St. Novaković, Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka, SKA, Beograd, 1912, 32, 31).

Međutim, Novaković je stvari malo izmiješao. Račkijev talijanski prevod nalazi se u Radu JAZU I (Zagreb 1867), na str. 142—145, a ne na str. 146—148, gdje je objelodanjen prevod povelje cara Stefana Uroša od 1355. godine, a u Radu XVIII (str. 142) objavljena je radnja sasma drugog autora i nema nikakve veze sa ovom temom (M. Mesić, Hrvati nakon bana Berislavića do Mohačke bitke). Nadalje, u talijanskom prevodu Dušanove povelje od 1351. godine, izdane u Nerodimlju, govori se o raspravi između patrijarha Danila i Kotora, kome je car potvrdio stari posjed. Tu se spominje »La fumare Luta, tutta Dobrota«, ali nema govora o Manastiru sv. Đorđa. U onom pak drugom talijanskom prevodu povelje, od 1355. godine, car Stefan Uroš podjeljuje Kotoranima samo stare privilegije, koje su dali njegovi predčasnici i tu se govori jedino o Grblju (Gl. Fr. Rački, Prilozi za zbirku srbskih i bosanskih listina, Rad JAZU I, 1867, 145—148). Očito je da u sadržaju one listine pisane ćirilicom i ove od 1351. godine u talijanskom prevodu, postoje velike razlike, a što se liče prevoda druge listine i sam je Rački priznao da »Priepis u mene gdješto ne točan« (Fr. Rački, o. c., Rad JAZU I, 145, 148). Mi nećemo ovdje više ulaziti u detaljnu obradu ovih povelja, nego ćemo uzeti da je tačniji sadržaj one listine koju je štampao St. Novaković iz Miklošičeve zbirke, nego talijanski prevod,

* St. Novaković, o. c., I, 32.

ra svetoga Georgija (Sv. Jurja), za koji su svojevremeno Peraštani tvrdili da se nalazio na Ljuti, a ne na otočiću pred Perastom.³⁷

Prema tome, ovakva zaključivanja da je ova crkva nastala u doba Stefana Prvovjencanoga,³⁸ ipak nemaju čvršći oslonac. Ta i dr Vojislav Korać kaže da ova »skromna životopisana (S. A.) seoska Crkvice sv. Đorđa u Donjem Orahovcu možda potiče čak iz XVI veka« (S. A.), te dodaje da »ovde inertna srednjevekovna tradicija ostavlja postrani novitete u arhitekturi koje donosi kraj XV i XVI vek (S. A.) — renesans«. Sv. Đorđe je inače, završava Korać opis ove crkve, »dragocenost mesnih tradicija, koje ga neosnovano pripisuju veoma dalekim vremenima«.³⁹ (S. A.)

I dr Vojislav Đurić piše, na osnovu istraživanja dr V. Koraća, da je Crkva sv. Đorđa u Donjem Orahovcu⁴⁰ morala nastati u periodu, kada i Crkvice sv. Ane u Prčanju, tj. oko 1437. godine. Dalje, kaže da se ova crkva pominje 1446. g. u arhivskim izvorima Kotora, držeći se pisanja P. D. Šerovića.⁴¹

³⁷ Gl. P. Butorac, Opatija sv. Jurja kod Perasta (Pretiskano iz »Bogoslovne smotre«), Zagreb, 1928, 89.

³⁸ Interesantno je da se u »Ljetopisu Andrije Zmajevića« gradnja Manastira »S. Georgia na otoku prema Perastu« pripisuje Stefanu Prvovjencanome. On je za Zmajevića ktitor. (M. Milošević, Pjesnička poslanica Andrije Zmajevića postradalom Dubrovniku 1667. g., Analj Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku XII, Dubrovnik 1970, 309, 310). To isto stoji u falzificiranoj mileševskoj povelji, čiji je tekst ovjerovio 1633. g. mileševski iguman Vasilije Jeromonah (P. Butorac, o. c., 4—6; M. Milošević, o. c., 312, 313).

³⁹ Vojislav Korać, Spomenici srednjevekovne arhitekture u Boki Kotorskoj, Spomenik SAN, CIII/5, 126.

⁴⁰ Dr Vojislav Korać kaže da je »Sv. Đorđe« pravoslavna crkva, koja se od malih seoskih katoličkih crkava razlikuje jedino sa po jednom nišom na obje strane apside. To je razlika koju nameće crkveni obred. No ovakve niše — i to bolje postavljene — ima i katolička Crkva sv. Ane u Prčanju. Arhitektura »Sv. Đorđa« ostala bi sasvim nezapažena da je vrijeme i umješni ktitori nisu, kasnijim dograđivanjima, pretvorili u lijepi arhitektonski motiv koji vrlo lijepo leži u pejzažu iznad Donjeg Orahovca. Crkva je sagrađena na visokoj stijeni. Docnije nastaje prostran narteks. Crkva se pretvara u oltar, a narteks prima funkciju glavnog crkvenog prostora. Postepeno cijeli plato na stijeni biva obuhvaćen zidom. Na zidu se podiže i zvonik. Građenja su veoma dobro srasla sa stijenom. Postala je nova lijepa cjelina za sebe. I prilaz je duhovito riješen. Rampa do ulaza u crkveno dvorište, zatim terasa — podešena prema nagibu terena. Na terasama su postavljene privatne grobnice, u nastavku kaže V. Korać, dodajući svemu tome dva crteža i to osnovu i produženi prosjek ove crkve, kao i dvije njene fotografije (o. c., 126—128).

Dr Vojislav Đurić, pak, ukratko opisuje ovu crkvu kao jednostavni prostor zasveden gotičkim prelomljenim svodom, ispod koga je, oko cijele crkve, povučen kordonski vijenac. Ona je iznutra ispod 5 m, a široka jedva nešto iznad 2 m. Samo dvije pravougaone niše u oltaru i jedan prozor na južnom zidu oživljavaju unutrašnjost ove crkve, koja »se pominje 1446. godine u arhivskim izvorima Kotora«, ovim riječima je zaokruglio svoj opis Đurić, služeći se Šerovićevim (1935) i Koraćevim radom (Istorija Crne Gore II/2, Titograd, 1970, 511).

⁴¹ Istorija Crne Gore II/2, 511.

Isto stoji i sa tradicijom, koja o postanku ove crkve priča sljedeće: Jednom je srpski kralj Stefan Prvovjenčani lovio po Orahovcu i nekako, da bi bolje mogao osmotriti okolicu, pope se na stijenu, gdje se danas nalazi crkvice, na koju se onda bilo teško popeti, jer nije bilo puta kao danas. Ali, kako se lako bilo na stijenu popeti, još je teže bilo saći, te se tako nađe u velikoj nepriključnosti. Dok je bio teško zabrinut, kako će sa stijene saći, ukaza mu se konjanik na bijelom konju i reče mu da ide za njim. Stefan ga poslušao i idući za njim, srećno sađe sa toga opasnog mjesta, a onda konjanik iščeznu. Uvjeren da je konjanik koji ga je iz opasnosti spasio, bio sv. Đorđe, Stefan u spomen svog čudesnog spasenja sagradi na tom kršu crkvicu u čast sv. velikomučenika Đorđa. Iznoseći ovo predanje, P. D. Šerović piše da je prvobitna crkvice bila duga 5 m, široka 2 m, a visoka 3,5 m. God. 1883. dograđena joj je priprata koja danas sačinjava navratu crkve, a cijela stara crkvice preobrađena je u oltarski prostor (apsidu). Poviše vrata ove crkvice nalazio se natpis, pa se kaže da se u njemu spominjalo ime Stefana Prvovjenčanoga. Pokojni episkop Gerasim Petranović bio se za ovo zainteresovao, te je bio naredio da dignu ploču s natpisom i da mu je donesu u Kotor da pročita natpis. Kamen s natpisom su bili digli, ali ga ne odnesoše u Kotor, jer ih je spriječio narodni ustanak. 1881—2. godine misli se da je ovaj kamen uzidan negdje u priprati, koja danas sačinjava navratu crkve, ili su ga vojnici razlomili, što izgleda Šeroviću najvjerovatnije.

Izražavajući žalost što je porušeno pročelje ove crkvice, pretpostavlja taj pisac, da je prilikom doziđivanja navrate, vrlo lako moguće, da je na ovom zidu iznutra bila slika klitora crkve i takav interesantan zapis.⁴²

Pišući ponovo o ovoj crkvi, Šerović je 1936. g. objelodanio spisak episkopa konzistorije dalmatinske, sastavljen po nalogu francuske vlasti 1810. g. pod naslovom »Stato degli edifizii consecrati ai culti e delle rendite alle chiese dell'intendenza Ragusa, sottointendenza Cattaro.«

U njemu su, između ostalih, bile i rubrike, kada je koja crkva sagrađena i ko ju je sagradio (koncept ovoga spiska nalazi se danas u staroj arhivi Episkopske konzistorije, pohranjene u uredu Arhijerejskog namjesništva bokokotorskog u Kotoru).

Za Crkvu sv. Đorđa u Donjem Orahovcu se navodi da ju je gradio Simeon kralj Srbije (construite dai fedeli tutte e quella di S. Giorgio dal re della Servia Simeone). Šerović smatra kao najvjerojatnije »da se ovdje misli na kralja Stefana Prvovjenčanog, koji se u kaluderstvu prozvaao Simon a ne Simeon, kako je u ovome spisku pogrešno navedeno.« Prema tome, kaže on dalje, »ovo bi se

⁴² P. D. Šerović, o. c., Glasnik II/4—6, 16—18.

slagalo sa narodnom tradicijom, koja gradnju ove crkve pripisuje Stefanu Prvovjencanom, (članak »Crkva sv. Đorđa u Orahovcu«, 4—6 br. ovog lista za g. 1935). U nastavku, Šerović iznosi svoje mišljenje da je ovaj podatak crpljen iz natpisa sa ploče koja je 1810. godine još bila na crkvi, a koja je dosta kasnije bila dignuta sa crkve i razbijena.

Međutim, malo je vjerovatno da je na natpisu bio spomenut kralj Stefan Prvovjencani, kaluderskim imenom Simon, jer se on tako za života nije mogao nazivati. Ako je na ploči zaista bilo uklesano ime Simon, onda bi se moralo uzeti da je natpis postavljen iza njegove smrti. Svakako je Šeroviću »ovaj podatak vrlo važan, te je još jedan dokaz, da se od davnine vjerovalo, da je Crkva sv. Đorđa bila građena u doba Nemanjića, i to najvjerovatnije u doba Stefana Prvovjencanog.«⁴³

I dok se bavio, zbilja pretjeranim kombinacijama oko ovoga natpisa, Šerović nije znao da je još 1873. g. V. Bogišiću otkrio veo sa te tajne Srećko Vulović, čiju je korespondenciju objelodanila tek 1961. godine SAN-a u Beogradu.

U prvom pismu iz Pokrivenika od 17. VIII 1873. g. piše Vulović da mu je 16. VIII »kazivao paroh pravoslavni peraški, da je u staroj crkvi sv. Gjorgjije u Orahovcu vidio prastari nadpis, a to ne slovom staroslavenskijema (klimenticom) te ga je i prepisao, no neki skitalac iz Kotora (Vida proglašeni) mu ga izmamio«. Taj isti paroh je rekao Vuloviću, u što ovaj ipak nije mogao vjerovati, »da iz slova što epohu znače pripadao bi 9° vijeku, no ovo ni se protivilo dosadašnjima knj. vijestima, a zanako«, misli Vulović, »da on nije ga čisto razumijo poklin kaže da nadpis spominje njeke »titore«, koja... riječ..., dokazuje da je nekoliko vjekova docnije ugjeljan«. Stoga je Vulović molio toga istoga paroha, »da bi ga opet prepisao«, te ako ga dobije, poslaće ga Bogišiću.

U drugom pismu od 20. X 1873. godine evo šta Vulović konačno kaže Bogišiću: »... Za ono što Vam prvi puta pisah (tj. natpis, S. A.) da ga je u Oravcu našao pravoslavni paroh peraški, bilo je kako je on (tj. Vulović) »gatao«. Epoha je od stvorenja svijeta, a on je bio jedno slovo izostavio te, nije već 100 god. stara...«⁴⁴

Prema tome, ovaj natpis, na osnovu zaključivanja Vulovića, bio bi iz 18. stoljeća, a ne, kako je mislio Šerović, čak iz 13. st. Po tradiciji bi klitor Crkve sv. Đordjija u Orahovcu bio Stefan Prvovjencani,⁴⁵ tj. Simeon (po Šeroviću ispravnije — Simon), kralj

⁴³ P. D. Šerović, Jedan podatak o crkvi sv. Đorđa u Donjem Orahovcu, Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske III/I, Kotor, 18. IV 1936, 7, 8.

⁴⁴ M. Pantić, Prepiska Srećka Vulovića i Valtazara Bogišića, Zbornik istorije književnosti »SAN«, Beograd, 1961, 218, 219.

⁴⁵ I sastavljač voluminozne knjige »Crnom Gorom« (Binoza GZH, Zagreb, 1969, 49), piše da se u Donjem Orahovcu nalazi Crkva sv. Đorđa, koja, po predaji, datira iz vremena Stefana Prvovjencanog (XIII st.).

Srbije. Tradicija se, u ovom tumačenju, mora odbaciti, jer za to ne postoji nijedan stariji konkretni, izvorni ni materijalni pisani podatak.

Možda je ovu priču ubacio u narodnu predaju neko ko je poznao djelo M. Orbinija »Il regno degli Slavi«, (Pesaro 1601), u kome taj crkveni pisac iznosi da je Nemanja nakon smrti ostavio dva sina — Tihomila i Simeona, i da je Simeon, poslije smrti svoga brata, postao prvi kralj Raške. On je, opet, ostavio tri sina — Stefana, Vuksana i Raska.⁴⁶ Budući da se ova crkva javlja u kotorskim notarskim spisima tek 1446. g., po našem mišljenju, mogao ju je sagraditi u čast svoga imenjaka — sveca, ili Đurađ Balšić (1372—1378), ili pak Đura Stracimirović (1385—1403), »gospodin vsoi Zeti i pomoriju«,⁴⁷ ili čak Đurađ Vuković (Branković), koji je u avgustu 1425. g., po Orbinu, sa svojom ženom i djecom iz Raške došao u Zetu.⁴⁸ No, i ovo su samo pretpostavke koje bi se mogle prihvatiti isto onako kao i starost fresaka, kojima su ukrašeni zidovi Crkvice sv. Đordija.

Slično drugim mnogobrojnim freskama, i ove su doživjele svoju sudbinu. Njih su demolirali austrijski vojnici za vrijeme bokeljskog ustanka 1881—82. g., kada je ta crkva, zbog pogodnog položaja, služila kao kula osmatračnica. Kad je 1884. g. crkva opravljana, freske su naprosto premazane, ali ih je 1898. g. ponovo otkrio protostavrofor Petar Rafailović, tadašnji orahovački paroh, a kasnije profesor Četvrte ženske gimnazije u Beogradu.

Sve do 1935. g. niko se nije ozbiljnije detaljno pozabavio opisom ovih fresaka. Tek je, te godine, Šerović iznio, iako dosta nesigurno, uslijed slabo sačuvanih signatura, tj. natpisa, njihov opis i redosljed.

U unutrašnjosti ove crkvice, na njenom svodu, su 4 medaljona, na kojima se ne raspoznaje šta je sve na njima bilo naslikano. Na lijevoj strani crkvice (današnjeg oltara), uz sv. Kuzmu i Damjana, naslikan je sv. Đorđe na bijelom konju, kako ubija kopljem zmaja.

Na slici se vidi grad i djevojka u gradu. Signatura je ćirilicom (s)ti (Geor)gie. Sačuvana je i životopisna ornamentika na kornišu crkvice, kao i na pojasu kojim se završava životopisno polje prema pločniku crkve. Ove bi freske, prema mišljenju Šerovića, »trebalo detaljnije proučiti, da im se odredi starina i umjetnička vrijednost«. ⁴⁹ Poznato je da su ove freske restaurirane 50-ih godina

⁴⁶ Gl. Mavro Orbin, Kraljevstvo Slovena, Srpska književna zadruga, Beograd 1968, 20, 21.

⁴⁷ K. Jireček, Istorija Srba I, Beograd, 1952, 318, 319.

⁴⁸ M. Orbin., o. c., 74.

⁴⁹ P. D. Šerović, Crkva sv. Đorđa u Donjem Orahovcu, Glasnik... II/4—6, 16—18.

20. stoljeća,⁵⁰ ali nigdje nije naznačeno i napisano kome stoljeću pripadaju. Svakako se ne mogu staviti u vremenski period prije 15. stoljeća. Isto tako, ova crkva,⁵¹ iako mala i na prvi pogled ne naročito impresivna, zaslužuje da se ponovo ispita i postavi u onaj vremenski okvir kome pripada.

4.

Sva Boka Kotorska, znači i Orahovac, od 1420. g. pa na dalje živi »pod kreljuti« Mletačkoga lava, kako to kaže naš pjesnik Petar Zoranić. Ali, začudo, u kotorskim notarskim spisima od 1446. godine pa do početka 16. stoljeća ništa ne piše o Orahovcu. Međutim, predanje kaže da je to bio period izmjene i doseljavanja novih porodica.⁵²

Tako se 1503. godine u »Orachouaz«-u spominje Dabo Đurđević, te Rado Vukašinić i Petko Miletić,⁵³ koji već 1507. g. nije u životu i čija žena Jela otada živi u selu Cerniplet (villa Cerniplet).⁵⁴ Po dokumentima bi se reklo da je za Orahovac prva polovina 16. stoljeća bila period mira. Ali, 1572. godine dopire glas da mletački komandant Jacomo Malatesta kreće s vojskom da opljačka i zapali dva mjesta blizu Risna (appresso rieseno), a jedno od njih je bio »Oracouaz«,⁵⁵ malo naselje kod Perasta, tada pod turskom vlašću. Narod ne ostaje skrštenih ruku. Iskoristili su nepažnju protivnika i uhvatili Malatestu, »bosonogi seljaci i da ga ka-

⁵⁰ Naime, ova crkva je prvo snimljena arhitektonski i fotografski i to samo stari dio, u kome se nalaze freske koje su počele da se čiste. Očišćene su samo one, koje je kopirao prof. J. Kratina za proslavu Njegoševe stogodišnjice, održane na Cetinju 1951. godine. Sve drugo je ostalo nedirnuto od toga vremena, premda bi trebalo pristupiti što prije čišćenju cijele unutrašnjosti, a naročito fresaka na svodu, jer su na tom dijelu najviše oštećene vlagom (J. Zdravković — D. Medaković, Spomenici kulture u Boki Kotorskoj i njihova zaštita, Spomenik CIII/5, 259).

⁵¹ Evo šta kaže Branislav Vučković o toj crkvi u prospektu »Montenegro« (prevod na talijanski Sergej Šlenc): »La chiesa di S. Giorgio di Orahovac visale al tardo Medioevo: fu eretta su un enorme masso roccioso staccatosi dai fianchi della montagna. La parte vecchia, della chiesa fu inserita nella nuova costruzione (l'odierno presbiterio). L'opera è costruita con blocchi di pietra squadranti; la facciata ovest è cieca; il campanile, che di solito sovrasta il portale ovest, è invece affiancato al tempio« (Montenegro, Editore Revija NIP »Borba«, Belgrado, 34).

⁵² Iz Cuca su se, po predanju, Cetkovići doselili u Orahovac. Jedan dio porodica Mandić, također iz Cuca, otišao je u Nikšić, a drugi dio u Orahovac, gdje je bilo i doseljenih Krivokapića (I. Erdeljanović, Stara Crna Gora, Etnička prošlost i formiranje crnogorskih plemena, SKA, Naselja i poreklo stanovništva I/24, Beograd, 1926, 311, 628, 676, 677).

⁵³ IAK—SN 23 (1503), 103 (26. II 1503), 322 (5. V 1503).

⁵⁴ IAK—SN 25 (1507), 352 (16. XII 1507).

⁵⁵ G. Novak, Commissiones et relationes IV, MSHS M 47, Zagreb, 1964,

menjem i bez oružja osakate«, tako kaže kotorski predstavnik u jednom kasnije održanom govoru pred sindicima 1576. g. On je taj događaj ocijenio kao »gest veoma nebrižljiv i sa malo kriterija.«⁵⁶

Od 1572. godine pa sve do početka 17. stoljeća o Orahovcu se čak ni indirektno ništa ne zna. Tek tada nailazimo na izvorni podatak koji se tiče ovog mjesta. Naime, kotorski plemić Marijan Bolica sastavio je 1614. godine opis skadarskog sandžakata, u kome je naveo sve kotare, općine i mjesta kao i broj kuća i stanovnika, sposobnih za ratovanje, i slično.

Među tim mjestima napisao je da Orahovac, koji nadomak Kotora, leži na morskoj obali i u planini, ima 80 kuća, te 170 naoružanih ljudi pod zapovjedništvom Nike Vajova.⁵⁷

Kotor i njegovu okolicu obišao je 1636. godine misionar fra Santo (Santi) iz Splita a po nalogu Propagande fide u Rimu. On je iz grada Splita, januara 1637. godine, uputio toj ustanovi opširan izvještaj.

Prvo je iznio da se u blizini Perasta nalazi selo Glogovac i Gomila, gdje je sazidana bez maltera Crkva sv. Ivana Krstitelja, kao i ona u Velenicima (Velehnicima) u čast sv. Ilije, a u Orahovcu je crkva posvećena sv. Đorđu. Dalje je naveo da u Glogovcu i Gomili ima 15 kršćanskih kuća sa 110 duša i da svaki dom daje godišnje po 12 libara forinti. U Velenicima (Velehnicima) je 5 kuća i 20 duša — svi su šizmatici, a u Orahovcu ima 50 kuća i 300 duša — šizmatika, između kojih su 8 ili 10 katolkinja, udatih za te šizmatike.

Svima ovim selima je paroh (župnik) fra Serafim iz Hvara. On stanuje na otočiću Gospe od Škrpjela sa tri svjetovne osobe i svojom sestrom. Tu on živi i ne pokorava se pretpostavljenima, iako pripada pod kotorsku biskupiju. U svoj župni stan ne prima nijednoga monaha, te saobraća samo sa »Grcima« i sa njihovim šizmatičkim biskupom.⁵⁸ Slična je bila djelatnost poznatog crkvenog pisca Andrije Zmajevića (1624—1694), opata sv. Jurja kod Perasta, kome je Propaganda Fide u Rimu stavila u zadatak da ispita vjersko stanje u kotorskoj biskupiji, a uz to da vrši dušobrižničku službu u Perastu i okolnim selima: Morinju, Kostanjici, Kruševicama, Jošićima, Glogovcu, Velenicima, Orahovcu i drugima sa Herceg-Novim (1661).

⁵⁶ G. Novak, o. c., 84, 85, 105, 106. A. Milošević, Navala afričkih gusara na Perast 1624. godine, Glasnik Pomorskog muzeja u Kotoru IV, Kotor, 1956, 31, 32, nap. 16.

⁵⁷ S. Ljubić, Marijana Bolice Kotoranina, Opis Sandžakata Skadarskoga od godine 1614, Starine JAZU XII, Zagreb 1880, 193.

⁵⁸ Archivio di Sacra Congregazione de Propaganda Fide — Scrittura orig. rif. congeg. generali N° 263 — II Servia Albania Dalmatia, Illiricum ab Anno 1630 ad 1639, I. 55,55', 61,61'.

On je obišao cijelo to područje i podnio izvještaj Propagandi (12. V 1661). Prema njemu, stanje u tom predjelu je, zbog rata sa Turcima, bilo očajno.⁵⁹

Odlukom generalnog providura za Dalmaciju i Albaniju (Boku Kotorsku), Antonija Barbara (1670), privremeno su podijeljena hajducima (među njima i Baju Nikoliću)⁶⁰ i izbjeglicama, pored grada Risna još i sela Grahovo, Stražanica, Crnajela, Mramor, Višnopolje itd.⁶¹ Ovaj Mramor je bio, kako je to poznato od prije, lokalitet u Orahovcu. Sam Orahovac, to smo takođe prije rekli, pripadao je području turske vladavine u Boki. On je, dakle, bio krajnja tačka koju su Turci držali u samom Kotorskom zalivu.

Pod turskom vlašću Orahovac životari na isti način kao i druga mjesta u Boki Kotorskoj, podređena njihovoj vlasti, i tek poslije oslobođenja Herceg-Novoga 1687. godine, zapravo nakon protjerivanja Turaka iz ovih krajeva, počinje i ovo selo da se oporavlja,⁶² ali ne za dugo.

Naime, već krajem oktobra ili početkom novembra 1690. godine zavladała je kuga. Simptomi ove opake zarazne bolesti pojavili su se i u selu Ljutoj, neposredno u blizini Orahovca. Inače, nigdje drugo u Boki nema pomena o zarazi, dok je izvan njenih granica bilo slučajeva oboljelih od kuge (Dubrovnik, Skadar, Bar).

U cilju suzbijanja zaraze i sprečavanja njenog širenja, mletački Zdravstveni magistrat u Kotoru preduzima odlučne mjere. Kao prvo, postavlja sanitetsku stražu u luci Rose i naređuje prozračivanje stanova onih koji su ostali u životu u Orahovcu. Isti tretman je primijenjen na robu i osobe onih porodica iz Ljute čiji su članovi bili zahvaćeni ovom »opasnom influenzom«.

Pored toga, Kotorsko veliko i malo vijeće je donijelo odluku (16. II 1691) da jedan od tamošnjih sudija otiđe u Ljutu radi nadzora i nastojanja da roba navedenih Orahovčana i Ljućana bude »brizljivo pronađena i namirisana«, i to bez miješanja sa ljudima koji su »pod zabranom«. Mjere opreza i obezbjeđenja su se i dalje

⁵⁹ P. Butorac, Opatija sv. Jurja kod Perasta, 61, 62.

⁶⁰ Mletačke vlasti su po uputstvu samoga kotorskoga biskupa dozvolile 1667. godine da svećenici i kaluderi srpski mogu i dalje voditi duhovnu brigu o hajducima nastanjenim u Perastu, u predjelu Prčnja i Stoliva i po drugim mjestima ove jurisdikcije. Među duhovnicima navodi se i svećenik Stevan iz Orahovca i njegov sin, također svećenik (R. Kovičanić — I. Stjepčević, Hajduci u Boki do Morejskog rata (1654—1684), Istoriski zapisi, g. VII, knj. X/1, Cetinje, 1954, 166, 167).

⁶¹ B. Desnica, Nekoliko podataka o peraštanskim hajducima i o harambaši Baju Pivljaninu, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor VII/1—2, Beograd 1927, 182, 183. P. Butorac, Uloga hajduka u Boki Kotorskoj, Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske III/2—3, Kotor, 30. XII 1936, 12, 13. Ovo je Butorac još detaljnije obradio u netiskanom djelu »Politička povijest Perasta za 17. i 18. vijek« (P. Butorac o. c., Glasnik..., III/1—2, 15).

⁶² I. Zloković, Pomorstvo Orahovca, Godišnjak Muzejskog društva u Kotoru XIII, Kotor, 100.

najstrože provodile, čak i kad se posljedice ove bolesti nijesu više osjećale. Zahvaljujući neumornom zalaganju Magistrata za zdravstvo, u Orahovcu je zaraza bila »ugušena« i poslije tri mjeseca mjesto »očišćeno« od te zaraze, te mu je bilo omogućeno da opet saobraća sa Kotorom. Međutim, Kotoru samom je bio zabranjen svaki saobraćaj sa Venecijom i svim mjestima Dalmacije.

Radi toga se sastalo Kotorsko veliko i malo vijeće dana 22. XI 1692. godine i uputilo molbu vladi u Veneciji da ukine sve zabrane, s obzirom da je zaraza prošla.

Venecija se samo donekle odazvala apelu Kotorana. Stroge sanitetske mjere je ublažila, ali nije ih odmah sasvim ukinula.

Što se tiče Orahovca, koji je bio prvi uzrok ovakve zabrane,⁶¹ otada pa naprijed nije ga više pohodila ova zarazna bolest, i selo je nanovo živnulo, naročito u trgovini i brodarstvu, jer su stanovnici Orahovca, uz žitelje okolnih mjesta i sela, služili i na brodovima. Tako su 1698. na peraškom brodu »Santa croce«, pod zapovjedništvom kap. Vicka B. Vujovića, kojeg je opremila peraška općina i dala kao pojačanje mletačkoj mornarici na Jadranu radi održanja sigurnosti plovidbe, služili Jovan »Cietkov« i Vido Lalošević iz Orahovca, obojica vješti pucanju iz topova.⁶²

Iz 1698. godine je i podatak da je iz Risna Stjepan Cappello, mletački komesar za Dalmaciju i Albaniju, naredio zemljomjerima Bertolu Agostiniu i Giacomu Quinelliu da što prije premjere sve zemlje, ne samo u Risnu nego i u Ledenicama, Morinju, Baošiću, Orahovcu i Ublima. Tada su, naime, sva ova mjesta, uključujući i Orahovac, bila pod jurisdikcijom Risna, odakle je trebalo započeti sa premjeravanjem zemljišta.⁶³

Katastik risanskog područja, po nalogu Marina Zanea, generalnog providura za Dalmaciju i Albaniju (Boka Kotorska), dovršio je u Zadru 11. III 1705. godine javni geometar Petar Rosi.

U taj katastik Rosi je ubilježio i Orahovački distrikt (Distretto D'Orahovaz) i prema izjavi prisutnih starosjedilaca-seljaka, ubilježena je cjelokupna zemlja za oranje — oranica. Pod Orahovački distrikt stavio je sela: Lipci, Rastovi Do, »Vbrigh«, Velica, Jesseuich, Ubalaz, Velenich i »Toglauaz«, a ostale lokalitete ne.

Iz ovoga zemljišnika se vidi da je Crkva sv. Đordžija »di horaouaz« imala znatan broj oranica. Dalje se saznaje da su u Rasto-

⁶¹ Sl. Mijušković, Pojava kuge u Orahovcu 1690. godine i kotorski zdravstveni magistrat, Zbornik radova Instituta za medicinska istraživanja SAN-a LXX, Beograd, 1960, 59—69.

⁶² J. Luctić, Pomorski priručnik Julija Balović — Peraštanina, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku III, Dubrovnik 1954, 516—523. Gl. i o odnosima Perasta sa Orahovcem u II polovini 17. st. u spisima, koji su pohranjeni u Muzeju Grada — Opština Perast — 1441—1445 — Fond I, fascikl XXXVIII.

⁶³ Naučna biblioteka u Zadru — Ms 87 — Agrimensione di Perasto e Ville di quei distretti (prepis), l. 17,17'.

vom Dolu bili ovi stanovnici: Savo Đurov, Nikola Stijepov, Nikola Petkov zvani »Mamuto« i Ivan Đurov, koji su davali 4 osobe za vojsku a još su imali 6 žena, 9 djevojaka, 5 dječaka. Staraca nijesu imali.

Od stoke zabilježeno je 18 komada krupne i 90 komada sitne stoke.

Po Rosiju, čitavi Orahovački distrikt je 1705. godine brojio 689 čestica plodne zemlje. Davao je 78 vojnika, imao je 13 staraca, 101 ženu, 110 djevojčica, 107 dječaka. Posjedovali su 165 komada krupne i 1081 komad sitne stoke.⁶⁶

Početakom 18. stoljeća, među spisima vanrednog providura Kotoru i Mletačke Albanije — Federika Badoera, nalazimo i satiru pod naslovom »Slava grada Kotoru«. U njoj su, uz ostalo, interesantni ovi stihovi koji se tiču Orahovca:

»Si pedibus uadis, gres na Orhouaz (S. A.)

Montes sunt equidem, thibi pristrasili
Teseum alcidem, kad bi nasuit bili

Laus hominum

Viri qui habitant	— nose valjanice
Et lignum usitant	— gunj, bat markolice.
Aperta pectora	— runjava imaju,
Tonsi ut pecora	— brke ostavljaju.
Si velis cambire	— meu njima dukat,
Dolens cum his ire	— moga bi bata imat.
Tam sunt boni viri	— Grbljani, Spiljari,
Gentes Montis Nigri	— i Orahovljani (S. A.)
Cinti tali zona	— u ovom docu,
Expectantes bona	— spleteni u kocu.

Izgleda da je ova satira u originalu bila podijeljena na dvije cjeline, ili možda dva podnaslova.

Karakter prvoga dijela je »topografski«, a drugoga da izvrgne podsmijehu seljačku nošnju i osobine ljudi koji tamo žive.

Ovaj paškvil ili satira, koju M. Milošević pripisuje Jeronimu Bizantiu, pojavio se 12. IV 1702. godine, izlijepljen na više mjesta u Kotoru. Autor je svakako ostao nepoznat, jer je original iste godine pocijepao dominikanac Šimun Barozzi.⁶⁷

⁶⁶ IAK—Up CC — Catastico della Perticazione dell territorio di Risano, fatta da Pietro Rossi publico perito; e ciò per ordine, et in virtù delle supreme commissioni dell'Illmo d. Marin Zane Prov. G-nale in Dalma et Albania... Terminato li 11 marzo 1705 in Zara.

⁶⁷ Gl. M. Milošević, Oko jedne satire i paškvile u kotorskim sudskim spisima, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor XXV/1—2, Beograd, 1959, 26—43.

Za jedan vremenski period dokumenti ne daju ništa značajno o Orahovcu. Tek 1753. godine, i to 26. X saznajemo iz izvora da je u tom mjestu⁶⁶ održan narodni sud.⁶⁷ Povod tome bile su »neke krvi i rane i deference među Orahovčanima i Malozalažanima.«

Dogodilo se to da neki Malozalažani ubiju Iliju Dimitrova iz Orahovca, a Đuro Ilin, iz toga mjesta, ubio je Jova Šćepanova, Malozalažanina, i ranio Nikolu Savićeva.

U vezi s tim nemilim događajima sastali su se u kući Petra Mitrova pod Orahovcem kmetovi i dobri ljudi: serdar Savić i serdar Staniša, kapetan Ivan Marov, sudija Vuka Matkov i sudija Niko Vukadinov Mihaljević iz Dobrote, te Jovo Stanišin i Marko Savov, Pero Popov, Tomo Perov, Vukac Markov, Vido Savin, Niko Petrov i Rade Milutinov iz Orahovca, Novak Damjanov i ostala 24 kmeta.

Nakon što su saslušali »njih razloge, ime božje« prizvaše i sudiše prvo »glavu pokojnog Ilije Dimitrova«, te onda »glavu pokojnog Jovana Šćepanova.« Na taj način su »prebili glavu za glavu«, Iza toga su sudili »ranu Nikole Savićeva«, i zaključili »da imaju Malozalažani plaćati Orahovčanima travninu, kad pasu životinjom na njih meteh koliko se pogode, a ispod vrha da ne puštaju.«

Tako su uspjeli da međusobno uglave »dobar mir« uz obavezu da »ako bi se koji naša od jedne, ali druge parte posad (ubuduće — S. A.) da zavede svađu, da ima dat zboru njeguskome i oravačkome sto dukata globe.«

Cijeli ovaj dokumenat napisao je »serdar Staniša iz riječi ostalih kmetovah u Orahovcu Slava Gospodu Bogu, 1753, oktobra 26.«⁷⁰

Drugi jedan dokumenat, u obliku pisma, koje su uputili 12. VIII 1772. godine kneževi Đuro Popov i Lazo Repić iz Orahovca vanrednom providuru u Kotoru, ukazuje nam da je u to vrijeme u Crnoj Gori vladala neka epidemija. Providur je poduzeo najstrože mjere da spriječi širenje epidemije na području Boke.

⁶⁶ U jednom štampanom dokumentu pod naslovom »Foglio, che dimostra la vera costituzione, sia materiale, che formale della communita università e territorio di Perasto«, stoji u podnaslovu slijedeće: »Nel territorio in grosso villaggio di Orakovac (S. A.) composto delle seguenti dodici ville (S. A.), cioè: Draxerat, Jescevichi, Glogovaz, Claevichi, Potchgliuz, »Stepem«, Tarstegno, Velinichi, Gùta (S. A.), Ubalaz, Vegliè Selò, Obitnidoo«. Ovaj štampani dokumenat je po svoj prilici iz 1756. godine i iz njega se vidi da se ne razlikuje Donji i Gornji Orahovac nego se sve stavlja pod »il grosso villaggio di Orakovaz«, koji se sastoji od 12 zaseoka (Gl. Stanojević, Građa za istoriju Perasta, Spomenik SAN — CV/7, Beograd, 1956, 61, 62).

⁶⁷ Još početkom 18. st. u jednom dokumentu se navodi: »... conservando alla publica divozione li popoli di Orakovac loro antica giurisdizione...« (Gligor Stanojević, Građa za istoriju Perasta, SAN CV/7, 57).

⁷⁰ V. Vuksan, Narodni sud u Orahovcu (1753), (Istorijski) Zapisi XXV, Cetinje, 1941, 35, 36.

Kako je ovo pismo karakteristično, iznosimo iz njega slijedeće: »Primili smo vašu zapovijed i razumjeli što nam zapovijedate za ovu bolest. Fala Bogu u nas niti bonika⁷¹ niti je ko umro. Gospodaru kako si zapovijedio što sam (S. A.) strože postupio ljudi ne mogu straže učiniti... ako li ko bude umro ili se ko razbolio mi bismo vas avisali⁷²... smo u ratu sa Crnogorcima i sa njima se ne možemo,«⁷³ tj. zbog krvne osvete.

Iz dokumenata saznajemo da su već početkom 18. stoljeća pojedini Orahovčani postali čak vlasnici manjih brodova kojima su plovili Jadranom i drugim morima.

Tako je 1712. godine Krsto Perović, vlasnik tartane⁷⁴ *Madonna del Santissimo Rosario*, koji je sa teretom od 800 stara⁷⁵ soli stigao iz Albanije u Bokokotorski zaliv 25. VII te godine.⁷⁶

Među pomorcima u ovom stoljeću se ističe Simeon Gopčević,⁷⁷ čija se porodica doselila iz Crne Gore u Orahovac, a 1710. su se neki njeni članovi preselili u selo Pode.⁷⁸ Taj »patrun«, Simeon Gopčević (Gobcevič, Gocevič, Govcevič), putovao je 1724. i 1725. godine svojom »barkom« za Dalmaciju; 1732. godine plovio je prema Bojani, a 1733. opet je išao u Dalmaciju gaetom natovarenom duhanom. Oktobra 1733. godine stigao je u Tiranu. Tu su ga noću uhvatili razbojnici i smrtno ranili. U razmaku od 1734. do 1736. godine »patrun« Marko pok. Dimitrija Gopčevića također je plovio svojom barkom za Dalmaciju, ali ipak najviše u Dubrovnik.⁷⁹

Prema ovome pomorska aktivnost Gopčevića počinje sa Simeonom Gopčevićem još 1724. godine, a pomorsko-trgovačka aktivnost najviše je bila izražena u periodu od 1763. do 1797. godine, kod patruna, kasnije kapetana i brodovlasnika Gligora (Grigorije) Gopčevića.⁸⁰

⁷¹ Tj. bolesnika.

⁷² Obavijestili.

⁷³ IAK—U.P. XCXVII, 111—1172; R. V. Katić, O merama za suzbijanje epidemija u Crnogorskom Primorju u periodu od XV—XVIII veka, Istoriski zapisi, g. XI, knj. XIV/1—2, Cetinje, 1958, 76 i bilj. 51.

⁷⁴ Bilo je raznih veličina tartane, čiji se kapacitet kretao između 400 i 4000 stara nosivosti, a o navedenoj veličini broda ovisio je i broj članova posade (Gl. Milivoj S. Milošević, Bokeljske tartane XVIII stoljeća, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru XIII, 27).

⁷⁵ Star je šuplja mjerā za suhe stvari i sa njima se izražavala nosivost broda. Jedan star je iznosio 83,3172 litara (Gl. Milivoj S. Milošević, o. c., Godišnjak XIII, 40, 42, bilj. 14).

⁷⁶ I. Zloković, Pomorstvo Orahovca, Godišnjak... XIII, 101.

⁷⁷ Miloš Milošević, Trgovačka djelatnost i kapital novonaseljenih hajduka kao glavni faktor razvoja pomorske privrede hercegovačkog kraja u I polovini XVIII vijeka, Godišnjak... XVI, Kotor 1968, 98.

⁷⁸ I. Zloković, Spiridon Gopčević, Godišnjak... XV, Kotor, 1967, 148 i bilj. 5.

⁷⁹ Miloš Milošević, o. c., Godišnjak... XVI, 98, 99.

⁸⁰ I. Zloković, Spiridon Gopčević, Godišnjak... XV, 149.

Godine 1790. zabilježeno je da se Đorđe Vukasović Radov, vlasnik broda »Providenza Divina«, nalazi u Rosama, a početkom 1794. godine taj isti brod, pod zapovjedništvom Rada Vukasovića, doplovio je pun raznolike robe iz Smirne u Rose, a odatle je produžio za Trst.⁶¹

5.

I

Kad je Austrija u ratu protiv Francuske (1792—1797) bila potučena u Italiji, sklopila je sa generalom Napoleonom Bonapartom primirje u Leobenu (18. IV 1797). Tom prilikom se austrijski vladar Franjo II odrekao teritorija između Oglia i Pada, ali je, po jednom tajnom ugovoru za odštetu, dobio neke mletačke oblasti, a među njima i mletačku Istru i Dalmaciju kao i Boku Kotorsku.⁶²

Malo zatim, u Veneciji, kojoj je Bonaparte navijestio rat, ukinut je stari aristokratski režim i vlast su preuzeli demokrati (12. V). Nova demokratska vlada je odredila da će gradom Venecijom upravljati provizorna uprava (municipalitet). Druga, pak, centralna uprava sastavljena od predstavnika municipaliteta i proporcionalnog broja predstavnika mletačkih pokrajina: Terra-Ferne, Istre, Dalmacije, Boke (Mlet. Albanije) i levantskih otoka pod imenom »dipartimenti«, čuvat će opće interese republike i nastojat će da se učvrste patriotske veze između glavnog grada i provincija.

U međuvremenu, Bonaparte je zaprijetio Veneciji da će uz Istru i Dalmaciju izgubiti gotovo čitavi svoj posjed ukoliko se mletačko plemstvo ne odrekne vlasti.

Pritiješnjeni, poslanici reorganizovane mletačke vlade potpisali su 16. V u Milanu mir onako kako im je Napoleon Bonaparte diktirao. Već 17. V francuske trupe su ušle u Veneciju. To je značilo kraj Republike.

Nakon toga mirovnog ugovora, Bonaparte je prema Mlečanima pokazivao izvjesnu naklonost, davao im je razna obećanja, a, s druge strane, bečkom dvoru je preporučivao da iskoristi svoje pravo na Dalmaciju i Istru pod izlikom da u njima prijeti opasnost izbijanja revolucije treba da to spriječi i da ih okupira.⁶³

Vijest o padu Mletačke Republike dočekana je u Dalmaciji sa pomiješanim raspoloženjem,⁶⁴ a u Boki su se, nakon njene ko-

⁶¹ I. Zloković, Pomorstvo Orahovca, Godišnjak XIII, 101.

⁶² S. Antoljak, Dalmacija i Venecija na preliminarima u Leobenu i na miru u Campo-Formiu, Zagreb 1936, 21; P. Butorac, Boka Kotorska nakon pada Mletačke Republike do Bečkog kongresa (1797—1815), Rad JAZU 264, Zagreb, 1938, 161, 162.

⁶³ S. Antoljak, o. c., 28—31, 33, 36.

⁶⁴ S. Antoljak, Bune pučana i seljaka u Hrvatskoj, Zagreb, 1956, 70.

načne propasti, održavali provincijski »kongresi« u Kotoru, na kojima se raspravljalo o položaju, nastalom poslije prestanka opstojanja aristokratske Republike sv. Marka.

Po želji jednog takvog »kongresa« izabran je za izaslanika Boke, uz Danila Paukovića iz Herceg-Novoga, Petar Franov Luković iz Prčanja, istaknuta ličnost među bokeljskim javnim radnicima onoga vremena. Na osnovu instrukcija dobijenih 22. VI 1797. godine Lukovićev zadatak je bio da otputuje u Zadar i da se putem raspita o svemu onome što bi moglo uticati na razvoj prilika u Boki. Uporedo sa time povjereno mu je da izvidi gdje se nalazi mletački prokurator Pesaro, te ako se uvjeri da i on ima uticaja na sadašnje događaje, neka ga zamoli za savjet, kako da se ova pokrajina ravna u tako teškim okolnostima. Naime, odmah poslije pada Venecije na Pesara su neki Bokelji obratili pažnju, kombinirali su da se Dalmacija i Boka ujedine u republiku na čelu koje bi stajao Pesaro u svojstvu dužda.⁶⁵ Dvojica Bokelja su pokušala da pridobiju Splićane za taj svoj plan, ali njihova akcija je propala, Splićani se nisu tome odazvali niti pokazali razumijevanje za takvu ideju.

Ovo nije bila jedina politička struja u Boki. Dosta njih su bile pristalice ideja francuske buržoaske revolucije, a jedan dio je bio zagovornik staroga mletačkog režima i dalje priželjkivao povratak stare Republike.

Bokelji, pravoslavne vjere, smatrali su da je najbolje da taj kraj oslobodi crnogorski vladika Petar I Petrović. Prijateljstvo crnogorskog vladike željela je da stekne i nova demokratska mletačka vlada, pa je u tome smislu uputila svoga izaslanika u Crnu Goru. Vladika je prihvatio ponuđeno prijateljstvo, nadajući se da će pomoću te vlade i Francuske uspjeti da priključi Boku Crnoj Gori.⁶⁶

U toku ovih previranja pokrajinski kongres, održan u Kotoru 8. VII 1797, odabrao je za svoje izaslanike konata Ivana Vjekoslava Burovića i dr Luku Valerija. Njihov zadatak je bio da stignu do cara ili carskih komesara i da izvrše predaju Boke Austriji, od koje su očekivali da će, u prvom redu, održati njihove stare povlastice.⁶⁷

Kad su stigli u Split, saznali su da je tamo general barun Matija Rukavina. On je primio deputaciju Boke koja ga je zamolila da što prije dođe u Boku i u ime cara okupira taj teritorij.⁶⁸

⁶⁵ P. Butorac, o. c., Rad JAZU 264, 162, 163.

⁶⁶ S. Antoljak, Dalmatinsko pitanje kroz vjekove, Zagreb, 1944, 66, 87.

⁶⁷ P. Butorac, o. c., 163.

⁶⁸ S. Antoljak, Dalmatinsko pitanje kroz vjekove, 77. Gl. 1: »Pjesme na srpskohrvatskom jeziku posvećene padu Mletačke Republike i generalu Matiji Rukavini (IAK — Zbirka književnih rukopisa XVIII—XIX vijek — XVII/2).

Na osnovi leobenskog preliminara Rukavina je okupirao Dalmaciju (srpnja 1797),⁸⁹ a 10. VIII uputio se da zauzme Boku. Prilikom okupacije bokokotorskih mjesta, Rukavina je svugdje nastupao u ime kralja Ugarske i Hrvatske i pod tim naslovom su se Bokelji predali Austriji. Rukavina nije dugo ostao u Boki. Kao vojni zapovjednik Dalmacije sastao se 4. X u Herceg-Novom sa civilnim guvernerom Dalmacije grofom Rajmundom Thurnom i poslije toga napustio je Boku.

Ulazak austrijske vojske u Bokokotorski zaliv bio je protiv Bonapartine volje. On se tome opirao na završnim pregovorima u Udinama i Passerianu želeći da taj zaliv zadrži za Francusku, tj. da to bude komunikaciona tačka sa Carigradom.

Austrijanci su opet smatrali da je Boka sastavni dio Dalmacije čiji stanovnici govore istim jezikom. Unatoč toga tvrđenja, Bonaparta je zahtijevao da austrijska vojska napusti Boku, pa čak i da se proglasi nezavisnom. Ipak, ubrzo je između njih došlo do sporazuma i u Campoformiu je sklopljen mirovni ugovor (17. X 1797) po kome je, uz Istru i Dalmaciju, i Boka pripala Austriji.⁹⁰

U okviru tih događaja treba gledati i na Orahovac koji je iskoristio doba tzv. anarhije, tj. kad je prestala mletačka uprava, a još nije bila nastupila austrijska vlast, odijelio se od peraške općine.⁹¹ Iz te 1797. godine imamo, istina u prepisu, jedan akt sačinjen u Orahovcu. Riječ je o krštenici koju je iz »starago Registra ot krešćasnih« u Orahovcu izdao tamošnji paroh i administrator Spiridon Lazarević 27. XI 1836. godine, a ovjerali su je peraštanski podesta, kotorski pretor i kotorski kapetan pečatima. Ona u prepisu glasi:

»U Oraovac na 17. Decembra 1797. Slavi Serbskii Sviditelstvnem az dolu podpisanii administrator Parohie ot Oraovca kako est Andrei sin zakonitii Živka Raičevića i zakonite ego supruge Save ot Avramovića, oboica iz iste Parohie ot Oraovca, bist danas krešćen i Svetim Mirom pomazan, po pravoslavnom vostočnomu ispovedaniju ot mene popa Petra Lazerovića vo Hrame Svjatago Velikomučenika Georgie u Selo Ljutu (S. A.). Bist emu vospriemnik na Svetoi Kupeli Nikolac Zlatar Arbanas, a vospriemnica Anna Govčevića iz iste Parohie ot Oraovca.«⁹²

⁸⁹ P. Butorac, o. c., 163.

⁹⁰ S. Antoljak, o. c., 88.

⁹¹ Fr. conte Viscovich, Storia di Perasto (Raccolta di Notizie e Documenti) dalla caduta della repubblica veneta al ritorno degli Austriaci, Trieste, 1895, 77.

⁹² D. D. Vuksan, Jedna krštenica iz 1797. godine, Zapisi, knj. XXIV/5, Cetinje, 1940, 314, 315.

Iste godine pominje se Orahovčanin, kapetan Stefan Vukasović, kao vlasnik i zapovjednik trabakule, a 1799. brod kapetana Mihajla Vukasovića kreće za Patras, unatoč teških ratnih prilika i nesigurnosti na moru.⁹³

II

Za vojnog i civilnog guvernera Boke postavljen je 26. XII 1797. godine, kao što je poznato, general Thomas Brady, porijeklom iz Irske. Boka je zadržala svoj stari naziv Albania, samo ne više mletačka nego austrijska (*Albania austriaca*). Dobila je status pokrajine (*provincia*) i imala posebnu upravu, nezavisnu od Zadra. Znači, mogli su njeni upravljači direktno, bez posredovanja zadarske pokrajinske vlasti, da kontaktiraju sa sekcijom za Dalmaciju i Boku Kotorsku pri dvorskoj kancelariji u Beču.⁹⁴ Guverner Brady je 13. II 1798. godine sazvao u Kotoru sve glavare općina i mjesnih zajednica radi dogovora o nekim unutrašnjim pitanjima.⁹⁵ Pošto su Peraštani bili naročito uporni u zahtjevu da im se potvrde stare povlastice iz mletačkog doba i da njihovo područje bude u onom opsegu koji su ranije imali, a kao što smo rekli Orahovac se od Perasta samovoljno odijelio u interregnumu 1797. godine, Brady traži da mu općina Perast podnese dukale koji određuju da Orahovac teritorijalno pripada Perastu. Pošto je dobio samo prepise dukala, istina ovjerovljene, Brady ipak tada odbija da ih potvrdi, i kad su Ubli, Velinići, Glogovac i Dražin vrt izrazili želju da se ponovo vrate pod Perast, Orahovac to nije htio učiniti, i u tome su ga podržali kotorska općina pa i sam Brady. Kotorani su čak nagovarali općinu Orahovac da se izjasni kako želi da se pripoji općini Kotor, iako je po statutu granica kotorske jurisdikcije bila Ljuta.

Međutim, 13. IX 1800. godine Brady izdaje dekret kojim je Orahovac ponovo vratio pod upravu Perasta. Pri tome je naveo čitavi niz razloga: nesposobnost samostalnog upravljanja, neukost, nepoznavanje reda i radne discipline, razne ispade, kavge, opasnost od mogućih težih posljedica, itd. Sa dekretom su odmah upoznati orahovački knez i starješine općine Orahovac. Na to su

⁹³ I. Zloković, o. c., Godišnjak XIII, 101. Interesantan je i slučaj sa Savom (u dokumentu »Saverio«) Perovićem iz Orahovca, vlasnikom male braceru. On se bio dogovorio sa trojicom svećenika iz Perasta, Dobrote i Mui da će ih prevesti do Trsta. No njima se pridruže i drugi tako da ih je sa posadom bilo 17. U zadnji čas se prijavi i nekā djevojka, kćerka Josipa Braroza, te Perović pristade da i nju ukrca. Na protest svećenika, koji su djevojci namirili troškove, Perović joj otkáže, jer je bilo pretijesno na brodu, i ona ga tuži austrijskoj kraljevskoj delegaciji u Kotoru (P. Butorac, o. c., Rad JAZU 264, 197, bilj. 67).

⁹⁴ P. Butorac, o. c., 177, 181, 182.

⁹⁵ Fr. conte Viscovich, o. c., 64.

knez Stefan Vukašinović i 10 Orahovčana izjavili da će se podvrći općini Perast, ali uz uslov da zadrže sva prava i privilegije iz vremena mletačke uprave.

Sigurno, u Orahovcu nije tada vladao puni red. Bilo je i kavga, okrutnosti, nasilja, javnog batinanja po nalogu samoga kneza,⁹⁶ a nijesu bili rijetki ni teži incidenti, pa čak i ubistva između susjednih i obližnjih mjesta. Jedan interesantan slučaj, koji se desio između Krivošijana i Orahovčana, osvjetljuje raspoloženje i shvaćanje stanovništva tih krajeva. Naime, Orahovčani Simo Abramović i Vuko Raduličić gonili su stoku putem Dvrsna, iznad Risna, dana 21. XII 1800. godine. Iznenada ih napadne grupa Krivošijana sa knezom Bogdanom Vulinovićem na čelu. Napadu je kumovao risanski kapetan (načelnik) Bogdan Aleksić. Tom prilikom napadači oduzmu Orahovčanima 240 komada sitne stoke. Pošto je tada Orahovac pripadao peraškoj općini,⁹⁷ a i stoka je bila određena za Perast, razumljivo je da je sa te strane odmah stupila intervencija. Orahovčani, kao austrijski podanici, su također tražili da im napadači navedu razloge zbog kojih su to učinili. Oni su im odgovorili da neće nikome dozvoliti da onuda prolazi i da oni zapovijedaju u tome svome okružju, a ne zavise ni od austrijskog vladara niti od bilo koga. Ipak, uskoro su stoku vratili, zadržavši za sebe 30 boljih komada.⁹⁸ Orahovac je imao nesuglasica i zategnutih odnosa i sa drugim općinama, (Paštrovići, Braići, Pobori, Maince), neki sporovi su rješavani međusobno, mirnim putem, ali bilo je i težih sa krivičnim presudama.⁹⁹

Za vrijeme austrijske vojne intervencije protiv buntovnika u Zupi (Grblju), Brady je naredio peraškoj općini da pošalje vojničku pomoć. Krajem septembra 1804. godine Peraštani su uputili nekoliko oružanih barki i tri općinska suca u Tivatsko polje, gdje je bila utaborena vojska. Orahovčani su, međutim, odbili da priskoče u pomoć trupama ugroženim od Crnogoraca, a odazvali su se pozivu Glogovac, Dražin Vrt, Ubalac i Veletinići. O stavu Orahovčana odmah je izviješten Brady i on je izdao naređenje da se poimenice navedu sve osobe koje su otkazale poslušnost¹⁰⁰ i da se pozovu na saslušanje.¹⁰¹ Pri tome je Brady imao u vidu izvještaj svoga ađutanta, potpukovnika J. Barona du Montela, koji je po

⁹⁶ Fr. conte Vicsovich, o. c., 75—77.

⁹⁷ Tako je jedan Turčin iz Korjenica odnio izvjesnu svotu novca od dvojice Peraštana i Rišnjana Boža Popovića, i onda pobjegao (1801). Oštećeni su tražili od peraške općine i zapovjedništva Boke da se taj novac namiri na račun novca nekog drugog Turčina, koji je pozajmljen Orahovčanima (P. Butorac, o. c., 193, 194).

⁹⁸ P. Butorac o. c., 188—190.

⁹⁹ Fr. conte Vicsovich, o. c., 80.

¹⁰⁰ Citirajući ovaj podatak, Butorac kaže da su i inače »Orahovčani u vrijeme grbaljske bunc bili na ruku nekim svojim općinarima, koji su bili pobjegli iz državnih tamnica« (P. Butorac, o. c., 193, bilj. 59).

¹⁰¹ Fr. conte Vicsovich, o. c., 88.

nalogu Bradya boravio u Boki još 1798. godine. Du Montel je svoj putopis završio u Beču 26. XI 1798. godine, pod naslovom »Voyage à la Baye de Cattaro dans l'Albanie Autrichienne«, a posvetio ga je caru Franji II. Na jednom mjestu toga rukopisa kaže da Boka s pravom zaslužuje da se naziva »Les Bijoux de St. Marc« (i »Anelli di St. Marco«), a za Orahovac je naglasio da daje *izvrsne vojnike*. Uz tekst donio je nekoliko fotografija u bojama i geografsku kartu Boke.¹⁰²

S obzirom na to da su Orahovčani uživali glas odličnih vojnika, sasvim je razumljivo da je austrijska vlast s posebnom pažnjom pratila sva njihova kretanja, a bilo je i incidenata koji su zahtijevali intervenciju vlasti. Takav slučaj bio je 28. IV 1805. godine kad je u Perastu Savo Papić iz Ubala teško ranio Orahovčanina Vida Krivokapića. Papić mu je odsjekao prst, prerezao bradu i ozlijedio ga ispod grla. Da ne bi došlo do krvne osvete između Ubljana i Orahovčana, koji su javno prijetili, peraška općina je posredno zabranila Ubljanima da dolaze na pazar u Perast (održavao se nedjeljom), nego da šalju svoje žene dok se ne izgledi spor zbog toga incidenta. Nije prošlo ni mjesec dana od toga događaja a općina je uspjela da privoli na pomirenje Orahovčane i Ubljane, te je s tim ciljem između njih zakazan sastanak u Perastu 24. V 1805. godine.

Međutim, Orahovčani su već godinama bili u zavadi i sa Ledeničanima, pa je austrijska vlast preporučila općini Risan da među njima posreduje (juni 1805).¹⁰³ Zavađene strane su se sastale u manastiru Banju, staro mjesto za ročišta i pomirbe.¹⁰⁴ Tom prilikom je sklopljeno izmirenje (8. VIII 1805), ali nije dugo trajalo. Već početkom septembra iste godine Ledeničani su izvršili nasilje protiv Krsta Aleksića iz Orahovca, ne obazirući se na zadata vjeru.¹⁰⁵ Tako je opet nastalo zategnuto stanje, a peraška općina je sa svoje strane nastojala da se jednom smire »ove duie nemirne i oppake kraine«, kako stoji u jednom dokumentu.¹⁰⁶

Pored ovakvih incidenata između Orahovčana i njihovih bližih i daljih susjeda u pojedinim selima Boke dogodio se i jedan mnogo teži. Po Perastu se, naime, govorilo da je pet Orahovčana ubilo jednu Crnogorku (juna 1805) i da ih je peraška općina zvala da dođu na zakazano mjesto radi mirenja, ali da su oni to odbili.¹⁰⁷

¹⁰² Nationalbibliothek (Hofbibliothek) u Beču — bibl. Pal. Vind. Cod. 5, n. 12. 678 — Voyage à la Baye de Cattaro dans l'Albanie Autrichienne 1798, str. 1—22, 11.

¹⁰³ Fr. conte Viscovich, o. c., 91.

¹⁰⁴ P. Butorac, o. c. 190.

¹⁰⁵ Fr. conte Viscovich, o. c., 92.

¹⁰⁶ P. Butorac, o. c., 190.

¹⁰⁷ Fr. conte Viscovich, o. c., 91.

Svi ovi događaji, u vezi sa stanovnicima Orahovca, odvijali su se u razdoblju tzv. prve austrijske vladavine (1797—1806), na koju se narod u Boki teško privikavao i još teže podnosio primjenu nekih novih reformi koje su provodili tamošnji austrijski organi. Uz to, stanovništvo Boke je bilo prisiljeno davati vojnike za novi rat između Austrije i Francuske, koji je izbio u septembru 1805. godine.

III

U bici kod Austerlitz (2. XII 1805) Napoleon je porazio Austriju i prisilio je da sklopi sa njim mirovni ugovor u Bratislavi (26. XII 1805). Po tome ugovoru (23. član) Istra, Dalmacija i Kotorski zaliv izručeni su Francuskoj.

Francuzi su vrlo lagano provodili okupaciju Istre i Dalmacije,¹⁰⁸ tako da su Rusi, koji su i dalje ostali u ratu sa carem Napoleonom, prije francuskih četa stigli u Boku Kotorsku, i uz podršku svoje mornarice uspjeli nagovoriti austrijskog opunomoćenika markiza Ghisilierija da im izruči Boku, a za protuuslugu Rusi su na svojim brodovima prevezli austrijske čete na Rijeku i u Trst.

Zatečeni događajem što su Rusi na ovako jeftin način postali gospodari Boke i Kotora, Francuzi su okrivili Austriju zbog takve predaje i zatražili nadoknadu.

Nova kratkotrajna ruska uprava nije dirala u sastav općina kao ni u druge javne službe u Boki Kotorskoj, a isto tako ni u stare običaje i povlastice.

Ujedno je svojoj ratnoj floti pridružila veliku trgovačku mornaricu Bokelja s ciljem da pod ruskom zastavom hvataju i plijene brodove pod francuskom zastavom (stijegom) duž cijele jadranske obale. Tako su bokeljske lađe, progoneći i plijeneći francuske brodove, ubrzo omogućile ruskoj floti da je postala gospodarica Jadrana bez takmaca.¹⁰⁹ Ovakvom uspjehu Rusa pridonio je, uz ostale Bokelje, i kapetan Krsto Gopčević, vlasnik korvete »Amirevole«.¹¹⁰

No, ruska provizorna vladavina u Boki bila je kratkotrajnog vijeka. Naime, poslije poraza Rusa kod Friedlanda (14. VI 1807), sklopljen je između Napoleona i ruskog cara Aleksandra mir u Tilzitu (7. VII 1807), po kome je Rusija morala da Boku ustupi Francuzima.

¹⁰⁸ S. Antoljak, Dalmatinsko pitanje kroz vjekove . . . , 116, 112—116.

¹⁰⁹ P. Butorac, o. c., 212—214, 222, 231—233.

¹¹⁰ I. Zloković, Spiridon Gopčević, Godišnjak Muzejskog društva u Kotoru, XV, Kotor, 1967, 148.

IV

Na osnovu Tilzitskog mirovnog ugovora Francuzi su ovoga puta požurili sa okupacijom Boke Kotorske i 12. VIII 1807. je dan kad je ona potpuno završena.¹¹¹

Godinu dana iza ovoga čina francuska uprava je naredila putem proglašenja da se izvrši popis svih kuća po gradovima i selima Boke Kotorske, u cilju uspostavljanja katastra prema finansijskom cijeniku, objavljenom u ovoj pokrajini 29. VIII 1808. godine.¹¹²

U vezi s tim, svako mjesto u Boki moralo je tokom 1808. i 1809. godine da udovolji toj naredbi.

Prema dobijenim uputama postupili su i Orahovčani i podnijeli traženi popis francuskoj upravnoj vlasti u Kotoru.

Broj kuće	Ime i prezime vlasnika	Vrijednost kuće u forintama	Obavezna godišnja isplata u mletač. lirama
1.	Mihajlo Četković (Michiel Cietcovich)	235	8,16
2.	Vido Lalošević (Lallossevich)	73	2,14
3.	Mitar Lalošević (Lallossevich)	73	2,14
4.	Udovica pok. Ivana Laloševića (gn. Zuanne Lallossevich)	73	2,14
5.	Luka Abramović (Abramovich)	150	5,13
6.	Marko Abramović (Abramovich)	170	6,8
7.	Andrea Perović (Perovich)	225	8,8
8.	Ivan Perović (Giovanni Perovich)	225	8,8
9.	Luka Perović (Perovich)	225	8,8
10.	Nikola Abramović (Abramovich)	350	13,3
11.	Tripko Vukasović (Vucassovich)	112	4,4
12.	Stojko Vukasović (Vucassovich)	112	4,4
13.	Saverio Vukasović (Vucassovich)	56	2,2
14.	Luka Vukasović (Vucassovich)	48	1,6
15.	Lessandro Perović (Perovich)	56	2,2
16.	Ivan Daković (Giovanni Dacovich)	52	1,18
17.	Stevan Vukasović (Stefano Vucassovich)	1056	39,12
18.	Rafael Vukasović (Vucassovich)	530	19,17
19.	Udova pok. Petra Vukasovića (gn. Pietro Vucassovich)	105	3,18

¹¹¹ P. Butorac, o. c., 221.

¹¹² Osim ove, 1808. godine u Dalmaciji se vršio popis stanovništva i ranije 1781. g. zatim 1817, 1827, 1837, 1846, 1851, 1857. i 1869. (L. Maschek, Zur Geschichte und Praxis der Volkszählung in Dalmatien (Separatabdruck aus der Statistische Monatsschrift VI, Jahr. VIII. Heft.)

Broj kuće	Ime i prezime vlasnika	Vrijednost kuće u forintama	Obavezna godišnja isplata u mletač. lirama
20.	Sava Gopčević (Govceovich)	72	2,14
21.	Stijepo Gopčević (Govceovich)	72	2,14
22.	Spiro Gopčević (Govceovich)	72	2,14
23.	Spiro Rajković (Raicovich)	184	6,18
24.	Vojin Vukasović (Voin Vucassovich)	256	9,12
25.	Staniša Daković (Stanissa Dacovich)	160	6
26.	Ilija Aleksić (Elia Alexich)	38	1,9
27.	Nikola Vukašinović (Vucassinovich)	40	1,10
28.	Marko Aleksić (Alexich)	36	1,7
29.	Ivan Dragutinović (Giovanni Dragutinovich)	57	2,3
30.	Nikola Četković (Cetcovich)	36	1,7
31.	Ivan Dragutinović (Giovanni Dragutinovich)	46	1,15
32.	Marko Vukotić (Vucotich)	28	1,1
33.	Bogdan Vukotić (Vucotich)	28	1,1
34.	Panto Radanović (Radanovich)	24	18
35.	Božo Vukašinović (Boso Vukassinovich)	36	1,7
36.	Savo Radanović (Radanovich)	28	1,1
37.	Petar Četković (Pietro Cietcovich)	28	1,1
38.	Ivan Lalošević (Giovanni Lallosevich)	35	1,6
39.	Andrija Lalošević (Andrea Lallossevich)	35	1,6
40.	Petar Lalošević (Pietro Lallossevich)	70	2,12
41.	Nikola Četković (Cetcovich)	26	1
42.	Petar Ratković (Pietro Ratcovich)	34	1,6
43.	Luka Stojić (Stoich)	21	,16
44.	Matijo Vukasović (Mattio Vucassovich)	24	,18
45.	Saverio Ratković (Ratcovich)	45	1,13
46.	Nikola Vukasović (Nicolò Vucassovich)	25	,19
47.	Simo Vukasović (Vucassovich)	22	,17
48.	Tripko Radulica (Tripco Raduliza)	32	1,3
49.	Ivan Vukasović (Giovanni Vucassovich)	18	,14
50.	Mihajlo Vukasović (Michael Vucassovich)	18	,14
51.	Dimitar Vukasović (Demetrio Vucassovich)	34	1,16
52.	Dimitar Perović (Demetrio Perovich)	52	1,18
53.	Ivan Petrović (Giovanni Petrovich)	57	2,3

Broj kuće	Ime i prezime vlasnika	Vrijednost kuće u forintima	Obavezna godišnja isplata u mletač. lrama
54.	Ivan Perović (Giovanni Perovich)	20	,15
55.	Saverio Perović (Perovich)	20	,15
56.	Stijepo Perović (Stiepo Perovich)	20	,15
57.	Ivan Ratković (Giovanni Ratcovich)	58	2,4
58.	Nikola Ratković (Nicolò Ratcovich)	67	2,10
59.	Petar Ratković (Pietro Ratcovich)	25	,29
60.	Đuro Vukasović (Giuro Vucassovich)	76	2,16
61.	Ivan Pantović (Giovanni Pantovich)	48	1,16
62.	Nikola Daković (Dacovich)	52	1,18
63.	Parok Petar Lazarević (Parroco Pietro Lasarevich)	107	3,19
64.	Marko Lazarević (Lasarevich)	107	3,19
65.	Nikola Perović (Perovich)	30	1,2
66.	Nikola Lazarević (Lasarevich)	220	8,5
67.	Roza pok. Vasa Stankovića (Rosa gn. Vasso Stancovich)	86	3,5
68.	Četko Četković (Četco Cetcovich)	110	4,2
69.	Luka Radulica (Raduliza)	52	1,18
70.	Đorđe Perović (Giovanni Perovich)	28	1,1
71.	Ivan Perović (Giovanni Perovich)	28	1,1
72.	Matija Radoević, nazvan Bevanda (Mattio Radoevich detto Bevanda)	48	1,16
73.	Simo Perović (Perovich)	30	1,2
74.	Ilija Vukotić (Elia Vucotich)	27	1,1
75.	Vukota (Vucota Vucotich)	27	1,1
76.	Andrija Vukašinović (Andrea Vucassinovich)	36	1,7
77.	Simon Abramović (Abramovich)	22	,17
78.	Ivan (Giovanni Abramovich)	22	,17
79.	Marko Oroso	36	1,7
80.	Matija Dabišević (Mattio Dabissevich)	22	,15
81.	Luka Damjanović (Damianovich)	28	1,1
82.	Lazar Kužina (Lazzaro Cusina)	28	1,1
83.	Ignjatija Abramović (Ignatia Abramovich)	44	1,12
84.	Filip Kužina (Filippo Cusina)	20	,15
85.	Kosta Grubašić (Costa Grubassich)	10	,7
86.	Nikola Grubašić (Grubassich)	10	,7

Broj kuće	Ime i prezime vlasnika	Vrijednost kuće u forintama	Obavezna godišnja isplata u mletač. lirama
87.	Zivko Krivokapić (Scivko Crivocapich)	46	1,14
88.	Vido Krivokapić (Crivocapich)	46	1,14
89.	Stevan Lazarević (Steffano Lasarevich)	22	,17
90.	Nikola Lalošević (Lallossevich)	42	2,12
91.	Nikola Vukasović (Vucassovich)	280	10,10
92.	Severio Stojić (Stoich)	42	1,12
93.	Luka Cetković (Cetcovich)	20	,15
94.	Matija Cetković (Maccio Ceteovich)	50	1,17
95.	Ivan Vidović (Giovanni Vidovich)	70	2,12
96.	Dimitar Vidović (Demetrio Vidovich)	200	7,10
97.	Ivan Cetković (Giovanni Cetcovich)	40	1,10
98.	Nikola Lazarević (Lasarevich)	100	3,15
99.	Kate pok. Dordža Perovića (Cate gn. Giorgio Perovich)	50	1,17
100.	Siroče Leso Vukasović (Orfano Lesso Vucassovich)	112	4,4
101.	Aneta pok. Severia Vukasovića (Aneta gn. Severio Vucassovich)	20	,15
102.	Andrijana pok. Mila Vukasovića (Andriana gn. Milo Vucassovich)	20	,15
103.	Spiro Bjeladinović (Bieladinovich)	20	,15
104.	Miat Bjeladinović (Miat Bieladinovich)	20	,15
105.	Savo Radanović (Radanovich)	16	,12
106.	Ilija Radanović (Elia Radanovich)	16	,12
107.	Vuko Radanović (Vuco Radanovich)	16	,12
108.	Krsto Belanović (Chresto Belanovich)	20	,12
109.	Ilija Stojić (Elia Stoich)	24	,18
		8.569 (? S. A.)	320,16 (? S. A.) ¹¹³

Ovim popisom francuska vlast je dobila detaljan uvid u ekonomsko stanje Boke pa tako i Orahovca, a sve u svrhu bespoštedne eksploatacije stanovništva. Osim toga, za svoju ratnu mornaricu

¹¹³ IAK — Upravno politički akti Francuske vladavine (HPF) — *Tabella dell'anagrafi clasificata per il Testatico e catastico nella Provincia di Cattaro degli anni 1808 et 1809* — CCXLII — Villa di Oracovaz.

francuska uprava je provela 31. I 1809. prvo novačnije mornara u Bokokotorskom zalivu. Tada su regrutovana i 4 Orahovčana.¹¹⁴

Slijedeće regrutovanje bokokotorskih mornara, tokom decembra 1810. godine, uveliko je zakazalo. Pored budvanskog sindika, ovome pozivu se nijesu odazvali ni glavari općina Paštrovića, Pobori, Majine, Ljubanovići, Bujkovići, kao ni glavari Orahovca, koji je bio izravno potčinjen peraškom sindiku. Francuska regrutna komisija je bila svjesna da se nepokoravanje ovih općina štetno odražava na ostale općine provincije Boke Kotorske, pa je izjavila da će one općine »dobro osjetiti negodovanje jedne pravedne vlade, ali stroge u zahtjevu poštovanja vlastitih propisa, jednoobraznih za čitavo carstvo, a koji su usmjereni na dobro svih podanika«. Prijetnja nije imala dejstvo i Francuzi su bili prinuđeni da produže regrutaciju od 20. XII 1810. do 4. I 1811. godine.¹¹⁵ Peraška općina je nastojala da privoli Orahovac na regrutaciju, a kad nije mogla »milom«, zabranila im je prilaz u Perast. Od ove zabrane su bili izuzeti stanovnici Dražin Vrta, jer su se »ispravno« ponijeli u popisu za mornaricu. Pritisnuta zahtjevom francuske uprave u Kotoru, peraška općina istoga mjeseca traži od orahovačkih starijina i stanovništva da smjesta upute u Kotor 4 mornara, te da na taj način dokažu da vrše podaničku dužnost i da izbjegnu kaznu. Iako nerado, Orahovčani upute zatraženi kontigent mornara i francuski vladin delegat u Kotoru Paulucci ih 23. I 1811. ponovo prizna podanicima cara i kralja Napolconu, a time su dobili ista prava i povlastice koje su imali vjerni podanici francuskog vladara.

Tada se ukazala potreba da scoska općina Orahovac dobije prikladnog glavaru, pa je, poštujući opću želju stanovnika toga mjesta, a na prijedlog peraškog načelnika (sindaco), izabran na tu dužnost Jovo Perović sa pomoćnicima: Matkom Vukasovićem, Ilijom Aleksićem, Nikolom Četkovićem i Vukom Ratkovićem. Peraški sindik je ovu odluku učinio izvršnom i objavio je u Perastu i Orahovcu. Istoga dana delegat Paulucci je obavijestio peraškog načelnika da od tada Orahovčani imaju pravo da se izravno njemu obraćaju, a ne preko općine. Kao razlog naveo je »da poglavica vlade izravno upozna potrebe pučanstva, da im tako brzo doteče«. U stvari, cilj je bio da se buntovni Orahovčani jače povežu sa vladom, odnosno da se stave pod direktnu kontrolu.¹¹⁶

Međutim, cijela Boka je bila nezadovoljna i u previranju. Nakon odlaska Rusa iz Boke, Jadranskim morem gotovo u potpunosti gospodare Englezi koji su katastrofalno porazili francusku

¹¹⁴ Gl. za to: P. D. Šerović, *Regrutovanje Bokelja za francusku ratnu mornaricu g. 1809*, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, VI, 208.

¹¹⁵ Detaljnije o tome: Sl. Mijušković, *Otpor bokeljskih mornara prema militarističkim težnjama francuskih vlasti krajem 1810. godine*, *Godišnjak...*, II, Kotor, 1953, 76—92.

¹¹⁶ P. Butorac, o. c., *Rad JAZU* 265, Zagreb, 1938, 4, 5.

mornaricu kod Visa (13. III 1811). U to doba Boka je svedena na obično okružje, a stara općinska uprava ostala je gotovo bez kompetencija.

Francuska uprava nije se samo ograničila na ukidanje starih povlastica, nego je stanovništvu Boke nametnula nove, do tada neviđene poreze i kontribucije. Napoleonovi ratovi i kruta francuska vladavina u Boki zadali su težak udarac tamošnjem pomorstvu i čitavoj privredi. Zbog toga, razumljivo, u Boki je izazvao raspoloženje glas da je Napoleon sa svojom »velikom armadom« doživio katastrofu u Rusiji.

Novi ratni porazi u Evropi uzdrmali su sigurnost francuske uprave, i videći da joj izmiče tlo u Boki, proglasila je opsadno stanje i nad Kotorom (proljeća 1813).

Englezi, koji su sa svojom mornaricom držali Vis, podstiču Crnogorce da upadnu u Boku i da je osvoje. Suštinski, time su htjeli da još više oslabe francuske pozicije na Jadranu.

Crnogorci su uspjeli da zauzmu Budvu (23. IX 1813), a zatim su 28. IX zaposjeli Verige¹¹⁷ i tako omogućili da engleska flota, iz njene pomorske baze Visa, pod zapovjedništvom kapetana W. Hoste-a, nesmetano uđe u Bokokotorski zaliv. Kad je Hoste 24. X stigao pred Kotor, zatraži od Francuza da se predaju, ali oni to odbiju. Ne gubeći vrijeme, pokrajinsko vijeće Crne Gore i Boke Kotorske izdalo je u Dobroti dekret o organiziranju vlade (1. XI) koja je odmah počela uspješno djelovati i obavještavati stanovništvo o uspjesima saveznika protiv Napoleona.

Hoste se ponovo vratio pod francuski Kotor, koji konačno kapitulira (4. I 1814), i prema prethodnom ugovoru izruči ga Crnogorcima, a ne Austrijancima, čiji je saveznik Engleska bila.

Nakon odlaska engleske flote, provizorna crnogorsko-bokeljska vlada iz Dobrote se preselila u Kotor.¹¹⁸

Time je Boka zajedno sa Kotorom potpuno oslobođena francuske vladavine, i na kratko vrijeme potpala pod Crnu Goru.

6.

Evropske velesile, napose Rusija i Engleska, su se, međutim, opredijelile da Boka pripadne Austriji i bilo je samo pitanje kada će ta okupacija biti sprovedena u djelo.

U vezi s tom odlukom, Austrijanci su okupirali po drugi put Dalmaciju, a onda je došla na red Boka Kotorska. Ustupanje Boke

¹¹⁷ Crnogorci su se još 24. IX 1813. spremali da napadnu Orahovac i prijetili da će navaliti i na Perast. Međutim, oni su 29. IX mirno prošli iznad Risna i Perasta za Orahovac, a zatim su stigli u Glogovac, opljačkali ga i zapalili (Fr. conte Viscovich, o. c., 142, 140).

¹¹⁸ P. Butorac, o. c., Rad JAZU 265, 3, 7, 14, 39, 42, 63, 49, 71, 7, 74, 77, 85, 89, 92, 94—96, 100, 97.

Austriji crnogorski vladika Petar Petrović je smatrao najvećom nesrećom za Crnu Goru.

Uporedo s tim prestala je fungirati privremena vlada u Kotoru (april 1814).¹¹⁹ Tako je utrt put austrijskoj okupaciji Boke, koju je proveo general Todor Milutinović (juni 1814).¹²⁰ On je preko Herceg-Novog, Risna, Perasta, Orahovca i Dobrote stigao u neposrednu blizinu Kotora 9. VI, ali je u grad ušao tek 12. VI nakon što su se Crnogorci iz njega povukli.¹²¹

Milutinović je otada fungirao kao civilni i vojni guverner Boke Kotorske i Dubrovnika, a u Kotoru je odmah poslije okupacije imenovana carsko-kraljevska privremena intendantca kao administrativno-politička vlast, koju je 1817. zamijenio okružni kapetan ili poglavarstvo.

Druga austrijska vlada uspostavila je u Boki prijašnje općinske korporacije sa njihovim pravima, ali su zato stare prerogative bokeljskih mjesta i općina pomalo ukidane i općinska autonomija je sjena starih povlastica i kompetencija iz doba mletačke vladavine.¹²² U međuvremenu, centar austrijske imperije — Beč, bavio se razmatranjem kako da se urede Dalmacija i Boka Kotorska i kakvu upravnu formu da dobiju.

Konačno je odlučeno da se kraljevina Dalmacija, kao austrijska pokrajina, podvrgne dvorskoj kancelariji u Beču, sa talijanskim službenim jezikom (1816). Uređena je bila na taj način što je podijeljena na tri okruga, a među njima je bio i kotorski okrug koji je obuhvatao 142 mjesta i 31570 stanovnika, sa sjedištem u Kotoru.¹²³ Otada Boka postaje još značajnija za Austriju. Postala je to ogromna tvrđava i veoma važna baza za austrijsku ratnu mornaricu.

Zbog toga je interes Austrije za Boku, u cjelini i pojednostima, jednako intenzivan od 1814. godine pa dalje. To dokazuje opis ekonomskog stanja Orahovca od 30-tih godina 19. stoljeća, sadržan u generalnom prikazu tih prilika u Dalmaciji i Boki. Iz toga dosta iscrpnog spisa vidi se da je Orahovac tada imao 963 stanovnika (480 muških i 483 ženskih), nastanjenih u 210 kuća sa 180 obitelji, od kojih se 100 bavi zemljoradnjom, 20 zanatstvom i 60 jednim i drugim. Njihova ishrana je identična kao i u Ublima. Od stoke ima: 84 vola, 1248 ovaca, 850 koza i 90 svinja.

U predjelu Ljute nalaze se 4 izvora, koji se nazivaju: Miljeselo, Donja voda, Na Ercegovini vodi i »Poeno«. Kod Dražin Vrta

¹¹⁹ P. Butorac, o. c., Rad 265, 113, bilj. 325.

¹²⁰ S. Antoljak, o. c., 153, 154.

¹²¹ Fr. conte Viscovich, o. c., 200, 201; P. Butorac, o. c., Rad JAZU 265, 114—116.

¹²² P. Butorac, o. c., Rad JAZU 265, 117, 119, 120.

¹²³ S. Antoljak, Kako je nastala austrijska pokrajina kraljevina Dalmacija, *Casopis za hrvatsku povijest* I/3, Zagreb, 1943, 2, 32—239.

su bile dvije privatne cisterne, srednje veličine, u kojima se sakupljala kišnica. U Veljem Selu postojale su tri lokve ili bare (stagni), u predjelu »Terevicchie« 1, u Stepenu 1, u Klavčićima 1, Ubalcu 1, u Velenićima 1, u Glogovcu 2 i u blizini Crkve sv. Vencrande 1. Svi ovi izvori, cisterne i lokve ne zadovoljavaju potrebe i zbog oskudice vode ljeti, stanovnici se najviše opskrbljuju iz rijeke Ljute, koja teče na granici Dobrote.

Kotor je njihova pijaca kamo nose na prodaju: drvo za gorivo, »cerchi« (obručci) »licca«, ¹²⁴ kamenje¹²⁵ i ponekad sitnu stoku, a kupuju živežne namirnice i odjeću. Ukrećavaju se na Ljutu i putuju morem na pijacu, za to im je potrebno jedan sat puta, dok je kopnom duže i cesta im nije u sasvim dobro stanju. Obradenog zemljišta ima 262 jutra, ili 5%, a neobrađenog 4800 jutara ili 94%, a neproduktivnog ili neplodnog 32 jutra, odnosno 1%. Ukupno, dakle, 5094 jutra. Na poljima se sije žito, ječam, zob, raž, kukuruz, »verrha« i krompir. Tamo gdje uspijeva loza i maslina uz voće se gaji žito, a manje krompir. Sa nešto livada dobija se sijeno, i to prilično dobro. Obrada zemljišta je zadovoljavajuća.

Od 480 muških i 483 ženskih osoba isključuju se u obradi zemlje žene-domaćice, a od muških, ako se izuzmu starci, djeca i mornari kao i zanatlije, ostaje oko 280 radnika za 262 jutra i 206 klaftara, ne uračunavajući livade, pašnjake, šume i slično.

Od poljskog oruđa, u upotrebi je kosa kojom se kosi trava, grabulje (od drveta), kojima se skuplja sijeno ili »farrone di legno a tre punte«, tzv. vile da se sijeno raširi i natovari.

Vino je nešto slabijeg kvaliteta, ali drugi proizvodi su dobri i jednake vrijednosti kao i u čitavom okružju.

Međutim, svi ovi proizvodi ne podmiruju potrebe stanovnika, zato ih oni i ne prodaju, nego na pijacu iznose samo drva, koru od lipce i ponekad sitnu stoku.

¹²⁴ »...Liko gulu kako i Oravke...« Ovo je samo citat iz oveće narodne pjesme, koju je 1938. godine zabilježio V. Tomanović po kazivanju stare Lepetanke Lésendre Rádović. Tomanović misli da je ova pjesma spjevana »u Dobroti ili na nekom dobrotskom brodu«, a počinje riječima:

»Mili bože na svemu ti fala!
Da kakve su pelješke djevojke!

Ponošljive kako i Peraške
želi vodě kako i Draženjske

Liko gulu kao i Oravke... (V. Tomanović, O topografskim imenima Boke Kotorske, Spomenik, SAN CIII/5, Beograd, 1953, 51). Ovo ukazuje da su Orahovćanke još u stara vremena sakupljale liko i prodavale ga.

¹²⁵ U okolici Kotora bila su poznata mjesta iz kojih se nabavljao dobar kamen: Lepetane, Đurici, Strp, Lipci, Glogovac, Dražin Vrt, Orahovac i dr. (Vinko Đurović, O zidinama grada Kotora, Spomenik SAN, CV/7, 141).

Kuće ove općine, koja plaća porez, sagrađene su od kamena sa krečom i pokrivene crijepom, a samo poneke su od suvomeđine i pokrivene slamom.

Stanovništvo se bavi raznim granama zanimanja: pčelarstvom, svilopreljstvom (»batchi da seta«), zatim iskapanjem, pripremanjem i prodavanjem kamena za potrebe gradnje, a mnogo osoba je zaposleno na dugoj plovidbi. Sve to omogućuje da žitelji pribave sredstva za svoje izdržavanje. Ovako je završen opis ekonomskog stanja Orahovca, 30-tih godina 19. stoljeća.¹²⁶

Gornju sliku upotpunjuje rukopisno djelo grofa Fedora Karacsay-a¹²⁷ pod naslovom »Albanien, historisch-ethnografisch, statistisch beschrieben«, dovršeno 9. IV 1838. godine¹²⁸ u Kotoru, gdje je Karacsay bio, u svojstvu pukovnika, zapovjednik mjesta i tvrđave.¹²⁹

Pri sabiranju podataka, naročito statističkih, Karacsay je uložio mnogo truda i pretežnu pažnju je obratio austrijskom dije-lu Albanije, tzv. provinciji Kotoru, kako je sam u uvodu naveo.

Opisujući kotorski distrikt, u koji je stavio »Perasto mit Araovaz«, iznosi da općinu Perast sačinjavaju uz ostala mjesta i Orahovac (Orachovaz) u kome pravoslavni imaju svoga paroha.¹³⁰

¹²⁶ Arhiv Republičke geodetske uprave u Splitu — Katastarske mape — kutija 411. Za ovaj podatak zahvaljujem prof. dr S. Obadu.

¹²⁷ Grof Fedor Karacsay bio je jedan od 4-e sinova grofa Andrija Karacsay de Bályeszaka (1774—1808). Andrija je poticao od starog plemstva, čiji su preci imali posjede u jednom dijelu Hrvatske, ali Turci su im ih otelj, zato se, pored ostalih porodica, i obitelj Karacsay odande iselila. Fedor Karacsay je rođen 3. X 1787, a umro 2. VII 1859. Istakao se u ratu sa Francuskom, a neko vrijeme je bio zapovjednik tvrđave Mantove. Kasnije je stupio u perzijsku službu, za instruktora u Teheranu. Osnovao je perzijski Generalštab i postao šef u rangu generala (1854). Pisao je, između ostalog, o Moldaviji i Siciliji, a oženjen je bio Jozefinom Balletti-Bianchi, adoptiranom kćerkom markize Julije Bianchi-Morasi. Umro je bez potomaka (C. von Wurzbach, Biografisches Lexicon des Kaiserthums Osterreich 10, Wien 1863, 456, 462). Pored vojnih priručnika za oficire (Nationalbibliothek u Beču — 731. c. 49) izradio je album pod naslovom »100 vedute delle coste orientali del mare adriatico disegnate dal colonello conte Fedor Karacsay«, koji je svojevremeno pronašao C. Fisković, ne naznačivši gdje se sada nalazi (C. Fisković, o. c., Istoriski zapisi, g. V, knj. VIII, sv. 4—12, 221). Karacsay je sastavio i drugi »Album de cent costumes differends peuples dessinés« (Mantova 1847 — 100 tabla) [Nationalbibliothek u Beču — 210, 634 C].

¹²⁸ Ovo djelo ima 194 strane i 1948. je preneseno iz Modenabiblioteke u Staatsbibliothek u Beču, gdje se nalazi pod Sign. Bibl. Vind. Cod. 5. n. 2078.

¹²⁹ Cv. Fisković, Nekoliko bilježaka o Njegošu i o Crnoj Gori iz prve polovice 19. stoljeća, Istoriski zapisi, g. V, knj. VIII, sv. 4—12, Cetinje, 1952, 223; J. Milović, Zabilježke grofa Theodora Karacsay von Walje-Szaka o Petru II Petroviću Njegošu i Crnoj Gori u g. 1837. i 1838, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku VI/VII, Dubrovnik, 1959, 173.

¹³⁰ Tada je valjda bio paroh Spiridon Lazarević, za koga se zna da je bio administrator orahovačke parohije krajem 1836. g. i kod njega se uz stari parohijalni pečat još i tada nalazio stari registar krštenih osoba (D. D. Vuksan, Jedna krštenica iz 1797. godine, Zapisi, knj. XXIV/5, 314, 315), koji je kasnije nestao.

U nastavku daje kratki historijat Orahovca koji je svojedobno pripadao Risnu i zajedno s njime bio pod Turcima. Od toga je bilo izuzeto malo seoce »Draxerat«, također zvano »Drasin-vert«. Orahovac je, kaže, bio vlasništvo opatije u Perastu, i kad je Risan pripadao Mletačkoj Republici, Orahovac je, radi svoga topografskog položaja, priključen Perastu, pod čiju općinu spada predjel od Risna do Ljute kraj Dobrote.

Karacsay detaljno opisuje prostorne granice Orahovca pa navodi da se to selo sastoji od 12 malih naseljenih mjesta, koja počinju od istoka, a to su: Ljuta, Mramor, Briest, Podključ (Podkliusche), Velje Selo, (Veglisello), Klavići (Klavichi), Ježevići (Je-sevichi), Stepen (Stepan), Dražin Vrt (Draxerat), Glogovac (Glogovaz), Ubalaz (Ubalaz) i Velinići (Velinichi).

»Sva ova mjesta su grčko-srpskog obreda (griechisch-serbischen Ritus), dok u Glogovcu ima 10 katoličkih porodica.«

»Prema novim podacima«, piše dalje Karacsay, u Orahovcu ima 167 porodica sa 911 duša. Parohijska crkva sv. Đorđije (S. Giorgio) je na Ljutoj, blizu mora i nalazi se na jednoj stijeni koja izgleda da će se odozgo survati, a sagradio ju je neki princ iz loze Nemanjića. Područne kapele su: sv. Nikola između Ljute i Velje sela, udaljena je od granice pola sata, zatim sv. Venerenda kod Ježevića, sv. Ivan kod Ubalca, sv. Jovan kod Velinića,¹³¹ dok je sv. Ivan kod Glogovca katolička kapela, kamo svakog blagdana dolazi iz Perasta kapelan da drži službu božju.

U svim ovim dvanaest naseljenih mjesta pretežni dio stanovništva su zemljoradnici a jedan dio se bavi pomorskom trgovinom i pridonosi blagostanju svoga doma. Stočarstvo je također razvijeno. Siromašniji sloj društva izdržava se od trgovine drvom za gorivo itd.

Zrak je u ovom kraju izvanredno zdrav i ljudi dožive duboku starost. Osim golih stijena, predio je pretežno alpske prirode, samo urijetko ispresijecan sa malim šumicama česmina (hrastova ljutika) jasna i jove. Na ovim livadama se vrlo često nailazi na jednu vrstu zakrčljalog drveta (Krüppelholz), koju stanovnici na

¹³¹ Ocjenjujući rad dra V. R. Petkovića pod naslovom »Pregled crkvenik spomenika kroz povjesnicu srpskoga naroda«, P. D. Šerović mu zamjera, pored ostalog, i to što uz Crkvicu sv. Đorđija u Donjem Orahovcu, u kojoj je sačuvan stari životopis, a koji je naveo na str. 228, nije spomenuo i crkvice u Gornjem Orahovcu: ruševine sv. Vartolomeja, sv. Petra u Klavićima, sv. Jovana Bogoslova na Ubalcu, Usjekovanje glave sv. Jovana u Velinićima i Zaćeće sv. Jovana u Veljem selu »za koje se drži da su stare, te su vezane i za proučavanje starih orahovačkih naselja« (P. D. Šerović, Osvrt na crkve u Boki Kotorskoj u knjizi V. R. Petkovića »Pregled crkvenih spomenika kroz povjesnicu srpskog naroda«, Istoriski zapisi, god. V, knj. VIII, sv. 4—12, 391).

»ilirskom« (illirisch) zovu »zanovet« a slična je *Rhus Cotinus*.¹³² Vrlo lako i dobro gori, dobijeni ugalj je izvrstan, samo ako se bude mnogo tražilo, uskoro bi moglo biti istrijebljeno. Sva ova mjesta imaju uz kuće nešto obradive zemlje a samo uz more se gaji nešto vinograda, maslina i voćaka. U svemu je samo 350 polja osposobljeno za zemljoradnju. U pogledu vode ovaj narod mnogo pati zbog nestašice. Mali broj je izvora naročito u planinskim vijencima. Dva su vrela povrh parohije (der Pfarrei), nazvana Miljeselo (Migliesello), jedno kod Mramora i drugo Ercegova-voda (Erzegowa-woda), zatim izvor Ljute. Njemu je pristup veoma težak, zbog kamenih gromada koje ga opkoljavaju. Za vrijeme trajnijeg kišnog perioda, Ljuta obrazuje lijepi vodopad. Visinski izvori pak ljeti presahnu, i tada 6 do 8000 komada stoke, pretežno koza, kreće na pojilo do Marine prema Mramoru i Miljeselu.

Stanovnici Orahovca su ponosna i ratničkog duha kao i svih gorštaka ove pokrajine. Susjedstvo Crnogoraca i mnogih izgrednika (Excedenten) iz Ledenica, prisiljavaju ih da budu oprezni i odvažni u pogledu svoje imovine — pretežno stada, da bdiju nad njima i da ih brane, što često dovodi do krvavih prizora.

Od Orahovca pa do »Zagliut« u Crnoj Gori, mogla bi se lako napraviti konjska staza, a postoji i nedovršeni put koji ide kroz Orahovac. Ovako Karacsay završava opis toga mjesta.¹³³

U Karacsay-evoj ostavštini nalaze se i brojne statističke tabele, a među njima dvije koje se odnose na 1837/8. godinu. Iz njih se vidi da je cijeli Orahovac tada brojio 210 kuća i 174 obitelji ili 859 osoba. Od ovih je bilo 28 katolika (starost 1—18 g.), 14 (19—40 g.), 6 (od 61 g. pa dalje), a pravoslavnih: 131 (od 1—18 g.), 180 (19—40 g.), 74 (41—60 g.) i 35 (od 61 g. dalje).

Nema ni jednog katoličkog popa, a pravoslavnih ima 2 i 6 crkava. Posjeduju 50 barki a od rogate stoke imaju 14 komada, 100 ovaca, 34 koze, 14 svinja, ni jednog konja ni magarca, kao ni teretna kola.¹³⁴

Za vrijeme austrijsko-crnogorskog razgraničenja na području Dobrote (1837—1840), Orahovčani su zastupali stanovište da granica, tj. linija ide Ljuta rijeka — Pričac (iznad Ljute). U tome su ih podupirale austrijske vlasti, jer Orahovčani nijesu htjeli pristati na zajedničku ispašu, kao što su to uradili Dobročani 1840. go-

¹³² *Rhus Cotinus* (ruj, rujevina obična) cvate ljeti. Njen grm doseže ponekad visinu do 3 m i ima vrlo lisnate grane. Cvjetovi su mu grimizne boje i cvjetaju cijelo ljeto, a kada počnu venuti porumene i lišće dobija jesenske boje. (Vrtno cvijeće — Ilustrirani leksikon kućnog i vrtnog bilja, Roy Hay i Patrick M. Synge, Rijeka, 1973, 280.)

¹³³ Nationalbibliothek u Beču — Bibl. Pal. Vind. Cod. S. n. 2078 — Albanien ... 2, 3, 105.

¹³⁴ Nationalbibliothek u Beču — Bibl. Pal. Vind. Cod. S. n. 2078 — Tabelle N° 10, 14.

dine.¹³⁵ U vezi sa spornim pitanjem, oko razgraničenja, sastavio je kapetan u Kotoru Eduard de Griez de Ronse opširan izvještaj i uputio ga Namjesništvu za Dalmaciju u Zadru (1. X 1840). Naime, zbog različitih pogleda u odnosu na razgraničenje sa Crnom Gorom, već nekoliko godina su trajale razmirice između Dobrote i Orahovca. 1839. godine intervenisao je čak ruski dvorski savjetnik Tahefkin, a radilo se o samo malom graničnom ispravku lokaliteta zvanog Priećac (Priesac), iznad Marova gubna.

U toku prethodnih pregovora (1839. g.) između okružnog kapetana u Kotoru i crnogorskog vladike, Dobročani su se sporazumjeli sa Crnogorcima i u odnosu na graničnu liniju sa Orahovcem. Dalje je ovisilo od toga kakav će konačni stav zauzeti Orahovčani koji su u razmiricama sa Dobrotom bili nadmoćni, kako je dobro uočio de Griez, koji je budno pratio ovaj spor.¹³⁶

I dok se dokončavalo rješenje jednog spora, izbio je drugi. Krajem 1841. godine seljaci iz Orahovca, koji su već prije imali stare sporove sa Crnogorcima iz Cuca, zbog stoke i ispaše, ušli su u nove rasprave, sa čime je bio upoznat i crnogorski vladika. Po svoj prilici, u tome su dosta bili krivi Orahovčani, naročito neki Aleksić.¹³⁷

Još se ovaj događaj nije gotovo ni smirio, kada su Orahovčani, ovog puta bez svoje krivice, uvučeni u novi sukob sa Crnogorcima, zbog kojeg se bečka vlada našla pobuđenom da preduzme svrsishodne mjere, da sukob ne bi dobio šire razmjere i ugrozio mir u ovim predjelima austrijske monarhije.

Sam povod je, naoko, bio neznatan. Naime, porodice Gopčević i Perović imale su u Orahovcu, dijelom obradivo, a djelimično neobradivo zemljište isparcelisano na čestice raznih veličina, koje su sve skupa sačinjavale oko 15 dana oranja. Već niz godina ovu zemlju su držale u zakup crnogorske porodice Lukšić i Matković iz Malih Zalaza, uz dogovor da vlasnicima zemljišta daju polovicu proizvoda.

Međutim, 1843. godine Gopčevići i Perović su izrazili namjeru da raskinu ovaj ugovor o zakupu, zbog netačnog izvršavanja obaveza prema njima, a i da oslobode selo od prestupa koji su se gotovo nesmetano vršili zahvaljujući obnovljenim ugovorima. Lukšići i Matković su sa velikim nezadovoljstvom primili k znanju mogućnost raskida ugovora i od toga časa nijesu

¹³⁵ M. Milošević, Njegošev stav prilikom austro-crnogorskog razgraničenja na području Dobrote (1837—1841), Istoriski zapisi XX/3, Titograd, 1963, 449—451.

¹³⁶ Historijski arhiv u Zadru (HAZ) — Spisi namjesništva za Dalmaciju (SND), sv. 245-b, X, categoria X/5, 1-de Griez Namjesništvu, Kotor, 1. X 1840.

¹³⁷ HAZ — SND — 1842 — X/3, 1, br. 85 — Okružni kapetan namjesništvu u Zadar, Kotor, 2. I 1842.

prestali da uznemiravaju vlasnike Gopčević i Perović kao i ostale stanovnike Orahovca.

Tako su 10. VIII 1845. godine Vaso Andrijin Matković i Pero Lukšić, bez ikakvog razloga ili prethodne obavijesti, došli su kod seoskog starješine Orahovca i pred njim izrazili bezbroj žalbi i prijetnji zbog ukinutih ugovora o zakupu. Na kraju su izjavili da u ime svojih rodaka Joka Andrije Matkovića i Laza Perova Lukšića pozivaju na dvoboj vlasnike one zemlje Mitra Spirova Gopčevića i Sima Stijepova Perovića. Tada su, prema običajima toga kraja, ostavili u rukama seoskog starješine dvije jabuke, jednu veću od druge. Orahovački starješina je pokušavao da ih smiri, predočio im je da čine nepravdu i upozorio ih na strogost austrijskih zakona protiv svih onih koji predlažu ili prihvataju dvoboje. Međutim, sva obrazloženja i ubjeđivanja su bila uzaludna, oni su ostali nepokolebljivi u svojoj odluci i zaključili da će se slijedećeg dana pojaviti na onom zemljištu i tamo čekati svoje protivnike. Čim su oni otišli, seoski starješina se brzo uputi u Perast i o tome događaju odmah obavijesti tamošnjeg podesta. Shvativši da je hitna stvar, podesta pozove zamjenika serdara da sa dovoljnim brojem pandura krene na lice mjesta, a on sam ode u Kotor noću 10. na 11. VIII da o tome upozna i okružnog kapetana, koji ovome događaju daje izvanrednu važnost. Da se izbjegne sukob u koji bi mogli biti uvučeni drugi Crnogorci i austrijski podanici, okružni kapetan je poduzeo smjesta svrsishodne mjere i povezao se sa tamošnjim vojnim vlastima, te je naredeno majoru i zapovjedniku vojničkog kordona Plitzu da se sa 50 vojnika zaputi u Orahovac, gdje mu je dužnost da poduzme sve što je potrebno, ukoliko to budu prilike zahtijevale. Na lice mjesta, tj. na osporenom zemljištu je stigao i sam okružni kapetan, a tamo su već čekali zamjenik serdara Nikolić sa oko 20 pandura. U međuvremenu, oko 400 Crnogoraca je prispjelo na granicu, odakle su upali jednu milju duboko u austrijski teritorij, pozivajući Orahovčane na megdan, prijeteci im i vrijeđajući ih na razne načine. Vjerovatno se orahovački seljaci ne bi izložili riziku zbog dvoboja, ali izbila je neposredna opasnost za živote i imanja svima, pa su se okupili njih 130, i zauzeli položaje odakle su mogli paziti na pokrete svojih protivnika.

S namjerom da preduhitri sukob, serdar se sa svojim pandurima ušančio po sredini, između stranaka, odakle je smirivao i nagovarao Crnogorce da se povuku ili bar da pošalju nekoliko svojih glavara na pregovore. Umjesto da se stišaju, u onom uzbuđenju ispaljen je jedan hitac prema njemu i njegovim pandurima, za ovim primjerom povelili su se i ostali Crnogorci, upravivši paljbu prema Orahovčanima. Iznenadjeni ovim munjevitim napadom, koliko panduri, toliko i stanovnici Orahovca, svi zgrabiše oružje i nastao oštar sukob koji je trajao oko pola sata. U toku borbe je ostao mrtav zemljoradnik M. Ratković iz Orahovca. Pogodio ga

je smrtonosno kuršum među oči, a pored toga bio je ranjen u grudi i pleća. Još dvojica su bila teško ranjena — Petar Četković, također Orahovčanin, i pandur Petar Markov Čelović iz Risna.

Poslije sukoba obje strane su se udaljile jedna od druge, Orahovčani u svoja obitavališta a Crnogorci u svoja sela.

Prema navodima okružnog kapetana, vjerovatno je ovaj napad bio planiran, pošto se okupljenih 400—500 Crnogoraca ustezalo da započne bitku prije izlaska sunca, a i položaji sa kojih su pucali imali su prednost nad Orahovčanima. Osim toga, Malozalazani nijesu bili sami, tu su se nalazili i njihovi susjedi iz Čeklića i Njeguša.

Da se ne bi dogodilo da Crnogorci ponove napad, a da sami ne budu pripravní, okružni kapetan je sa majorom Plitzom i ostalima poduzeo mjere opreza i na glavnim položajima postavio straže. Kako se ništa nije primjećivalo, poslao je svoje uhode čak u Njeguše. Oni su po povratku izjavili da su se Crnogorci razišli zadovoljni zbog onakvog odvažnog okršaja. Dalje su izvijestili da su 11. VIII pred veče iz Cetinja stigla dva perjanika, da po zapovijesti crnogorskog vladike saznaju šta se dogodilo. Ni okružni kapetan nije mogao tačno doznati koliko je protivnička strana imala mrtvih i ranjenih i da li je takvih uopće bilo. Pričalo se da su dvojica poginula a jedan teško ranjen.

Još prije nego što je krenuo za Orahovac, okružni kapetan je iz Kotora uputio vladiki posebnog glasnika, preko kojeg ga je obavijestio o ekscesu Crnogoraca iz Malih Zalaza i zamolio ga da poduzme nužne mjere da to spriječi i kazni.

Isti kapetan je 12. VIII pisao namjesništvu u Zadru i o svemu ga detaljno izvijestio, nazivajući taj sukob »odvratnim događajem«. Naveo je da je s tim upoznao i kotorski sud, pa je komisija odmah upućena da povede istragu zbog onog mrtvoga i dvojice ranjenih. U međuvremenu je u Orahovcu ostavio činovnika političke »preture« de Sorga da zajedno sa pukovnikom Ziffrom i viceserdarom iz Risna Nikolićem, uz pomoć dovoljnog broja pandura i vojnog odjeljenja, poduzme sve mjere predostrožnosti za slučaj novoga ekscesa.

Ovome izvještaju priložio je i tek prispjelu obavijest peraškog podesta kao i kopiju obnovljenog poziva vladiki crnogorskom da kazni krivce i sve one koji su se usudili da izazivaju, a pogotovo njihove glavare među kojima je, tvrdi se, bio vladčin perjanik Jovo Popov Rako.¹³⁸ U onom izvještaju iz Perasta od 10. VIII 1845. godine, kojeg je umjesto spriječenog podesta sastavio asesor G. Banović Damianović, stoji da je kod njih došao seoski starješina Orahovca i obavijestio ih da je do dvoboja trebalo doći na mjestu

¹³⁸ HAZ — SND, 1845 — X/3, 1, br. 1991/pp — Okružni kapetan namjesništvu, Kotor, 12. VIII 1845.

zvanom Gomilica, koje leži na austrijskom području. Dalje je izjavio da su Orahovčani odlučili da oružjem brane svoja imanja; zatim, da je tamo pošao zamjenik glavnog nadzornika Nikolić sa odredom pandura.

U navedenom izvještaju kotorskog okružnog kapetana namjesništvu od 12. VIII 1845. priloženo je i pismo crnogorskog vladike Petra Petrovića, pisano 11. VIII i ono glasi:

»Okružnom kapetanatu u Kotor!

Su ove nekolicke vrste čast imam odgovoriti Vam, na visokopočitano pismo od 11. avgusta n. s. poried nego mi Vaše pismo došloe, razumio sam za onu zadjevicu Zalašku i Orahovačku i otpravio dva tri čoveka u Zalaze, da ih od toga odvrata i prestupnike nakažu.«¹³⁹

16. VIII gubernijski savjetnik i okružni kapetan Ivačić izvijestio je namjesništvo kakve je daljnje mjere poduzeo u vezi s ovim sukobom, te da je radi toga pisao vladiki i da mu je on odgovorio sa dva pisma koja prilaže svome izvještaju.

Prvo pismo od 1/13. VIII glasi:

»Visokoblagородni Gospodine!

U sledstviu nemira koi se dogodio na granici, među Zalažanima i Oraovičanima, ja sam radi toga nekoliko Zalažanina ovde u sindžir vezao, da se ne bi unapried među njima kakvo zlo dogodilo, i da se opomenu onoga što su dosad uradili, i ako oni svaku krivicu od sebe odlažu, a povod onoga nemira valjaju na *Orahovčane koi su Zalažane meidan pozvali* (S. A.), nego posled će se izviđati koe kriv, oli prav, a ja sada pišem Vama ovo pismo, i šialem k Vašem blagorodstvu naročito ednoga perjanika da mi crez nega objavite na koi će ono način među pomenuta dva obćestva poredak povratiti, ali će ono odma da ih kultovi smire, *ali ćemo po običaju ovih kraeva da uhvate među sobom veru od mira* (S. A.), a posled kmetovo (! S. A.) da ustanove i sredstvom obranu među sobom rasporu da unigtože.

Cetinje 1 Avgusta (sic! S. A.) 1845

Vašega blagorodstva
Vladika Crnogorski
P. Petrović

¹³⁹ HAZ — SND 1845, X/3, 1, br. 1991/pp — Okružni kapetan namjesništvu, Kotor, 12. VIII 1845. — Unutar ovoga izvještaja: № 676: G. Banović Damjanović preturi, Perast, 10. VIII 1845. i Vladika Crnogorski P. Petrović okružnom kapetanatu, Cetinje, 30. jula/11. avgusta 1845.

Drugo pismo Ivačiću glasi:

»Visokoblagorodni Gospodine!

Počitaesma Vaša dva pisma od 2/14 avgusta kasatebmo Oraovčan i Zalažanah, imao sam čest polučiti, *Oraovčani su sasvim nepravično (S. A.) svoju vlast izvestili radi njihova nemira, i Zalaškoga, bacajući svukoliku krivicu na Zalažane, okolo petnaest danah pried ove svade Oraovčani su izlazili na meidan Malo-Zalažanima, Vaso Ivanov Jovanović i Ivo Špirov Gobčević, nosili su mače da se seku sa Zalažanima (S. A.). Zalažani predvaritelno zato žali nisu, i tome su se poslu veoma začudili kako takvi javni povod k zlu zlim dati poddanici urednoga carstva, Zalažani su drugi ili treći dan kćeli Oraovčane pozvati, da im odgovore za bezčesto učinenu, nego ja sam to u Perast odmah doznao, i žestoko sam zaprietio Zalažanima da se u takve stvari nepuštaju, no bi to tako i ostalo, da nisu Oraovčani počeli za njima podrugatelne pesne za taj meidan povoditi (S. A.), videći Zalažani (S. A.) da su postali predmetom podsmejanija na granici, pozvali su Vasa Ivanova i Iva Špirova Oraovčana na meidan nego nih same su njihova dva bratstva, nego oni nedođu sami nego okupe sve Oraovčane, i odovud naidu Malolužani i odma se pobiju edni s drugima. (S. A.)*

Što su Vi pričali da su bile do 400 pušakah u boi, niv ni ni stotina puna, što kažu da su Crnogorci u Državu Austrisku ulegli sa oružanom rukom, niesu, nego su se nosili na granici, a pošto se zadio boi, može biti u onu lutost da su prešli granicu (S. A.), što kažu da e Negušah i Čeklićah tu bilo mnogo, Čeklić nie ni jedan a Neguši jesu nekoj su došli na onu iznenadnu svadu, erbo Zalazi prinadleže Neguškomu plemenu; što se žale na perjanika Iva Radova i na sinove Laza Prorokovića, da su i oni kao pomogli tu svadu učiniti, Oraovčani su se i Zalažani svadili uitru rano, a Perjanik i Prorokovići došli su oko 10 urah na rečeno mesto, i kako su došli Crnogorce su od kavge zaustavili, budite uvereni Visokoblagorodni Gospodine da oni nisu došli sa vlašću od Suda, i ustavili Zalažane 20 bi šest tu mrtvih ljudi palo, i mnogo se zla porodilo.

Na Prorokovića mnogo Vama koe šta donose Vaši ljudi, nego ja vidu da svakoliko nepravdu na njega prenose; *Nesumnjam da uećete krivce ove pobune primerno nakazati, a tako i što i ja od moe strane neću izostaviti što budu krivi Zalažani nakazati ih (S.*

A.), što se tiče Oraovačkoga pripjažanija u granicu Austrisku do Zalažanah, ono će ostati nepokolebivo kako sve što sačinuva Država Imperatora Austriskoga.

Cetinje 3/15 avgusta 1845

Vladika Crnogorski
P. Petrović.¹⁴⁰

Po ustaljenoj praksi obavještanja, namjesnik u Zadru Turszky pisao je bečkoj vladi o ovome sukobu, pa su tako i vlada i carski dvor bili upoznati sa mjerama koje je poduzeo okružni kapetan u Kotoru radi uspostavljanja javnog mira.

Krajem avgusta Turszkome je u ime bečke vlade odgovorio Inzaghi i odobrio dopis Ivačića vladiki. Uz to, preporučio je namjesniku u Zadru, da u interesu održavanja javnog mira, odmah najozbiljnije insistira kod vladike da se krivci Crnogorci pozovu na odgovornost i po zakonu kazne, a da se austrijskim podanicima za pričinjeni im gubitak i štetu dade odgovarajuća zadovoljština. Na kraju ovoga pisma Inzaghi je izrazio nadu da će ga Turszky, o ovome neugodnom događaju i dalje redovito obavještavati.

Ovakva Inzaghi-eva reakcija uslijedila je zato što je on bio upoznat i sa drugim pismima vladike P. Petrovića (prevedenim na talijanski) kojima je austrijskoj vladi javljao da su Zalažani pre slušani i da su po njihovim izjavama svi nevini. Za bečku vladu nije bila uvjerljiva nevinost vladičinih podanika, pa je Inzaghi ponovo zahtijevao (24. IX 1845) da Turszky urgira kod vladike da se učesnici ovoga sa predumišljajem učinjenog nasilja oštro po zakonu kazne.¹⁴¹

Naime, poslije onoga krvoprolića Malozalažani se nijesu smirili, nego su i dalje upadali i nanosili štete Orahovčanima, te je okružni kapetan morao ponovo prosvjedovati kod vladike na Cetinju. Tako se spor vukao i ništa se nije riješilo ni do kraja 1845. godine. Jedan od glavnih uzroka toj zamršenoj situaciji bio je taj, što su i vladika i austrijske vlasti, svak sa svoje tačke gledišta, smatrali da je krivica na protivnoj strani, a svoje podanike su pravdali kao nevine i žrtve onih drugih.

Orahovčani su uskoro bili ponovno uznemireni, 7. II 1846. godine upalo je 6 osoba, među kojima je bio prepoznat Jeko Vukov Manojlović iz Cuca. Oni su silom razbili vrata u kući Bogdana Vukotića i odnijeli 60 komada sitne stoke, 2 puške i još neke vrste oružja.¹⁴²

¹⁴⁰ HAZ — SND, 1845 — X/3, 1, br. 2014/p. Ivačić namjesništvu, Kotor, 16. VIII 1845. i unutra pisma P. Petrovića upućena njemu 1/13 (ovo pismo je prevedeno na talijanski) i 3/15. VIII 1845.

¹⁴¹ HAZ — SND — 1845 — X/3, br. 2169 † Inzaghi Turszkom, Beč, 31. VIII 1845 — unutra brojna pisma vladike na talijanskom prevodu (Br. 2173, 3027); 974/P Inzaghi Turszkom, Beč, 24. IX 1845.

¹⁴² HAZ — SND — 1845 — X/3, 1, № 3000; № 748 — pismo okružnog kapetana namjesništvu u Zadar, Kotor, 18. IX 1845. i 28. II 1846.

Revolucionarna 1848. godina i promjene koje su se u to doba događale u golemoj austrijskoj carevini, napose u Hrvatskoj i Dalmaciji, nijesu imale jačeg uticaja na unutarnje prilike u Orahovcu. Tada je u Boki Kotorskoj vladao red i mir, kako je okružni kapetan u Kotoru Eduard de Griez de Ronse, izvjestio Namjesništvo u Zadru, a ovo bečku vladu. Pa ipak, Crnogorci su, tu i tamo, upadali, a povod je bio, kako vladika Petar II Petrović Njegoš piše de Griezu, u prvom redu, zato što su zabranjeni pazari u Orahovcu i Risnu, gdje su oni mogli do tada nesmetano prodavati i kupovati robu. Zatim, postupak pandura, i treće, planiranje izgradnje tvrđave na Mircu.

Zbog toga je vladika želio da razgovara sa kotorskim okružnim kapetanom o potrebi uspostavljanja narušenog mira, s tim da se stvari oduzete prilikom upada vrate, ili da se za njih dā nadoknada, ali uz uslov da u bokokotorskom okružju ponovo bude slobodno kretanje i promet, te da se dozvoli slobodan prolaz u Risan, Orahovac i Dobrotu, kao i to da im se prepusti pravo ispaše na brdu kod Dobrote uz odgovarajuće plaćanje. Za Cuce, Čekliće, Kijevo i Zalaze bila je od posebne važnosti dozvola slobodnog prolaza kroz Orahovac i Dobrotu. U vezi s ovim, de Griez je sa vladikom izmijenio pisma i bio je sklon da u krajnjem slučaju dozvoli da se crnogorski karavan prati od Orahovca do Kotora, ili, pak, da se u Orahovcu održavaju manji sajmovi. Zapravo, de Griez, sa svojom malom vojničkom snagom, nije mogao da spriječi upade Crnogoraca i bio je prisiljen da im dā olakšice pri dolasku na pazare Orahovca i Risna, a dozvolio je i ispašu na bokeljskoj strani. Pojednostavljen je i fizički pregled Crnogoraca od strane pograničnih austrijskih vlasti.

Sve ovo dopisivanje između vladike i kotorskog okružnog kapetana, kao i njegovi izvještaji Namjesništvu u Zadru, odvijali su se krajem marta i tokom aprila 1848. godine¹⁴⁵ Konačno je de Griezu uspjelo da postigne sporazum s vladikom i da se tako otkloni pogranični spor. Došlo je čak i do formalne konvencije u Kotoru (11. IV 1848),* po kojoj je određeno da mora vladati red i mir između Crnogoraca i austrijskih podanika. Kao što je napomenuto, Crnogorcima je bio zabranjen prilaz na risanski pazar preko Krivošija i Ledenica, a na kotorski preko Orahovca i Dobrote radi onih upada tokom 1846. i 1847. godine. No okružni

¹⁴⁵ HAZ — SND, sv. 978 — Pos. X/3, 1 (Zadar, 28. IV 1848), sv. 680 — Pos. X/3, 1 (30. III 1848), sv. 881 — Pos. X/3, 1 (12. IV 1848). Za ove podatke i ovom prilikom zahvaljujem dr-u S. Obadu.

* Srpski prijevod ove kotorske konvencije sa Crnom Gorom od 11. aprila 1848. za likvidaciju pograničnih nereda sa talijanskog objelodanili su C. Stanić i Pr. Kovačević, *Istoriski zapisi* (g. III, knj. V, sv. 1—3, Cetinje, 1950, 131, 132).

kapetan izražava nadu da će im austrijska vlast od sada dozvoliti prilaz preko dana u Risan i u Kotor te im, sam na svoju ruku, dopušta da od 14. IV slobodno tamo dolaze, dok viša vlast ne odredi drugačije.

Pošto je ovako uspostavljen mir između Crnogoraca i općina u austrijskoj Boki, oštećenih skorašnjim upadima, tj. Risna, Perasta, Dobrote i Kotora, prisutni glavari jedne i druge strane su obćicali da će utjecati na narod da se postignuti mir ne poremeti.

Malo zatim, sam crnogorski vladika Petar II Petrović Njegoš, šalje 20. V 1848. godine »Objavlenie« svoje i svih Crnogoraca i drage pozdrave braći od obje crkve Bokeljima i Dubrovčanima. Adresirao ga je: »Poštenome obitestvu perastskome i oraovačkome i morinskome na pročitanie.«

U njemu zahtijeva od Bokelja i Dubrovčana da odbace sve tuđinske pozive i da budu srcem i dušom privrženi svojoj narodnosti, posvema vjerni i poslušni Jelačiću, prvom jednoplemenom banu trojedne kraljevine, koji je pod krunom ćesarskom. Prijeti, da će im Crnogorci postati zakleti neprijatelji, ako postanu nevjerni svome banu i prime se tuđina a svoje dobro odbace. U slučaju pak da ih ko napadne, Crnogorci su svaki čas pripravnici da im priteknu u pomoć i za njihovu slobodu sa njima zajedno svoju krv proliju.

Ovo »Objavlenie« stiglo je adresantima 11. VI 1848. godine, tj. 2 dana prije velikog zbora u Prčanju, koji je već desetak dana pripremao Mato Netović, okružni načelnik u Kotoru. On je još 3. VI uputio dopis svima općinama u Budvi da se zajednički izjasne o pozivu za sjedinjenje sa Hrvatskom, koji im je poslan iz Zagreba, od strane Hervackog naroda«. U svome dopisu Netović ističe kako su kotorskoj općini i svim općinama kotorskog okružja stigli brojni pozivi za sjedinjenje Dalmacije sa Hrvatskom i Slavonijom. Kako ovi pozivi zahtijevaju i odgovor, koji treba da bude u skladu sa pravim interesima Boke, to on u ime svoje općine poziva predstavnike pojedinih općina da se 7. VI sastanu u Kotoru i odluče šta će i kako će odgovoriti. Svi su se jednodušno odazvali. Peraška općina je sa svoje strane pismeno pozvala 5. VI oraovačkog kneza, paroha i ostale glavare da se 6. VI sastanu u Općinskoj vijećnici u Perastu, jer »treba je velika za korist i dobrostanje od Slovinskog Naroda, da se izmijene misli i za uglaviti za naše bolje dobro sadašnje i unaprijeda.«

Zajednički skup je održan 7. VI u Kotoru, i na njemu se raspravljalo u kom smislu treba dati Zagrebu odgovor.

13. VI, u dvorištu franjevačkog Samostana sv. Nikole u Prčanju, zakazan je zbor kome su prisustvovali predstavnici svih bokeljskih općina i mjesta, a zadatak im je bio da uglave: 1) odgovor Hrvatskom saboru u Zagrebu, 2) odgovor crnogorskome mitropolitu i 3) sporazum za međusobnu pomoć i obranu.

Prvo su sakupljeni predstavnici Boke Kotorske uputili adresu »Slavnom Saboru Hrvacko-Slavonskomu u Zagrebu«. Oni su izjavili da Boka Kotorska neće biti protivna da se ispuni hrvatska želja »što se soedinjenja našega tiče«. Ali, oni su istovremeno stavili i svoje uvjete pod kojima bi se ovo moglo provesti: 1) na ujedinjenje ne smije da utječe nikakva tuđa narodnost, kao talijanska, mađarska ili njemačka, ili bilo koja druga; 2) to što su Hrvati sada podložni ugarskoj kruni, ne dopušta da Bokelji žrtvuju nezavisnost svoje narodnosti, priznatu u novom ustavu austrijskog carstva i 3) ujedinjenje jugoslovenskih država treba da se provede na podlozi federacije.

Ovaj odgovor je bio napisan ćirilicom. Među potpisnicima prvi je bio M. Netović, inicijator toga sastanka, a iza njega potpisali su se ostali.

Istoga dana 13. VI »Skupština naroda bokokotorskog« odgovorila je na ono pismo vladike crnogorskog od 20. V, »u koemu nas prinuđavate da se banu od troedne kraljevine združimo«. Zatim su naglasili, kako su pisali »narodnom saboru« u Zagrebu da kad one postanu samostalne i bez tuđeg uticaja pod česarskom nijesu protivni da se sjedine sa svima državama slavenosrpskim, krunom; u nastavku, zahvaljuju mu u ime svega naroda što im obećava pomoć »protiv svakog inostranog napadenija« i nadaju se da će im bratski priskočiti u pomoć javi li se potreba.

Kao treći zadatak bokeljskih prvaka na zboru u Prčnju, bila je bratska pogodba »naroda Boke Kotorske« o međusobnoj pomoći i obrani, koju su svi prisutni također potpisali.

Unatoč zauzetih stavova i mnogih dobrih želja, tada izraženih, do sjedinjenja sa Hrvatskom¹⁴⁴ nije došlo, i tako je prohujala ova revolucionarna godina i nastupila 1849. godina, kada je u jesen stigao u Kotor ban Josip Jelčić, u svojstvu gubernatora Dalmacije i kao predstavnik ideje sjedinjenja ove pokrajine sa Hrvatskom. U Boki je svuda dočekivan srdačno i sa oduševljenjem,¹⁴⁵ ali pitanje sjedinjenja Hrvatske i Dalmacije sa Bokom ostalo je i dalje neriješeno.

1850. godina, i sa njom Bachov apsolutizam, su naročito »usrećile« slovenske narode u austrijskoj carevini. Taj sistem je imao izrazito protuslovensko, odnosno isključivo njemačko obilježje, i ugušio je svaku slobodu.¹⁴⁶

¹⁴⁴ P. Butorac, Boka Kotorska prema narodnom pokretu u revolucionarnoj godini 1848, Rad JAZU 260, Zagreb, 1938, 132, 133, 155—157, 129, 130 i bilj. 13, 153, 135, 125, 135—145, 167, 147.

¹⁴⁵ R. Horvat, Hrvatski preporod u Dalmaciji, Zagreb, 1935, 6; P. Butorac, Boka Kotorska prema narodnom pokretu u revolucionarnoj godini 1848, Rad JAZU 260, 148.

¹⁴⁶ Enciklopedija Jugoslavije I, Zagreb 1955, 268; P. Butorac, o. c., Rad JAZU 260, 148.

U eri apsolutizma i centralizma koji se osjećao i u Boki Kotorskoj, u samome Orahovcu su se zbilja dva događaja sasvim različita po svojoj sadržini. Prvi se odvijao ovako: Pero Savov Perović, Orahovčanin, pozajmio je od Petra Joka Stjepova Petrovića sa Njeguša 22 talira. Kako za nekoliko godina Perović nije vraćao dug, Petar Petrović ga nije htio više čekati, pa je došao u Orahovac, sazvaio starješine toga sela, i sa njima došao pred kuću svoga dužnika da na licu mjesta naplati dugovanje. No Jane, udovica pokojnog Sava Perovića a majka Perova, ne imajući gotova novca, pristade da dug vrati u bravima i to tako da je za 9 komada sitne stoke računato 6 talira. Uz stoku je dala i zemlju u Milje Selu. Tako je Petroviću namireno 22 talira.

Ova nagodba oformljena je u obliku pismenog ugovora, sastavljenog u Orahovcu 2. V 1849. godine. Na njega je Jane stavila svojeručno znak krsta, a svjedočili su tamošnji jerej Spiridon Lazarević i Ivo Perović, dok se Petar Petrović izjasnio da je zadovoljan ugovorom.

Međutim, Petrović je bio svjestan da neće imati koristi od te zemlje pa su u ime njegovo bili zamoljeni rođaci Perovi, Ilija Stijepov i Vaso Ivanov Perovići, i oni su pristali, da ne pušte ovu zemlju da je drugi kupi, da isplate čitavi dug u gotovom a da njima ostanu bravi i zemlja. Tako je pred onim istim svjedocima sklopljen novi ugovor (11. V 1849).¹⁴⁷

Drugi slučaj je bio daleko teže prirode, a odigrao se u Dražin Vrtu, decembra 1850. godine. Kao žrtva umorstva iz koristoljublja pao je pomorski kapetan Vukašinović. Prema glasinama, kao vinovnici ovoga nedjela bili su označeni neki članovi porodice Perović iz Cuca u Crnoj Gori. Nakon izvjesnih provjeravanja okružni kapetan u Kotoru, svojim dopisom Namjesništvu u Zadru, imenovao je za glavnog začetnika ovog zlodjela, već i onako ozloglaščenog Nikolu Vasova Perovića iz Cuca, koji je čak bio rođak Vukašinovića, a pri izvršenju ubistva pomagali su mu neki njegovi suseljani.

Godinu dana ranije, Nikola je ubio Sava Krivokapića čiji su rođaci pripremali osvetu. Stoga su iskoristili izjavu Crnogorskog senata da treba pozvati na odgovornost Perovića kao glavnog krivca za zločin u Dražin Vrtu, pa su mu oni presudili. Ubili su ga i sasjekli na komade.

Pričalo se da je ubistvo Perovića iscenirao Senat da bi Crnu Goru oslobodio jedne opasne osobe.¹⁴⁸

Kad je Namjesništvo za Dalmaciju i Boku, avgusta 1851. godine, projektiralo da osnuje 12 novih žandarmerijskih stanica u

¹⁴⁷ D. D. V., Naplata duga u polovici prošlog vijeka, Zapisi, g. XIV, knj. XXV/1, Cetinje, 1941, 58, 59.

¹⁴⁸ HAZ — SND — 1851 — X/2, 1, br. 31/p — Zadar 5, I 1851, № 18 — Okružni kapetan namjesništvu, Kotor, 11. I 1851; № 1571 — Zadar, 20. VIII 1851; Okružni kapetan namjesništvu, Kotor, 15. VIII 1851; № 1607 — Okružni kapetan namjesništvu, Kotor, 21. VIII 1851.

kotorskom okružju, za Ljutu je bilo određeno 7 ljudi. U Pobrcu je također trebala biti postaja. Ali, već u septembru, iste godine, radi preduzetih mjera štednje, odustalo se od formiranja postaje u Pobrcu a na Ljutu se povećao broj žandarma od 7 na 9.¹⁴⁹

Iz »Bolletino Provinciale« za 1854. godinu saznajemo da Orahovac, koji je još uvijek pod peraškom općinom, ima 1017 stanovnika i da obuhvata 5201 jutara zemlje i da pripada istoimenoj pravoslavnoj parohiji.¹⁵⁰ Za sljedećih nekoliko godina o Orahovcu, prilikama u njemu i u vezi sa njime malo se zna.

Tek poslije sloma Bachovog apsolutizma 1859. godine, kad je u cijeloj monarhiji nastupilo razdoblje koje je odisalo duhom parlamentarizma, i Boku je zahvatilo preporodno gibanje. To je našlo odraza i na sastanku održanom u Kotoru 21. I 1861. godine na kome su po pozivu sudjelovali predstavnici bokeljskih općina, a među njima i orahovački knez Bogdan Perović, koji se prvi put te godine spominje ne samo u službenim spisima nego i u novinama »Pozor«.¹⁵¹ Bogdan Perović je bio starješina Orahovca i 1863. godine, a tada ga sa te časti skidaju austrijske vlasti. Zbog toga su se sastali svi općinari Orahovca, u čije ime su Savo Lalošević, Leso Četković i Vaso Abramović sastavili opširnu predstavku i uputili je na adresu namjesnika baruna Marmule u Zadru. Oni su obrazložili svoj zahtjev i zamolili da na tome položaju i dalje ostane Bogdan Perović, a iz Herceg-Novog upućen je 15. VII 1863. godine telegram izravno na Marmuleca, koga su ponovo zamolili da do prispjeća one opširno sastavljene molbe i službene obavijesti, telegrafski odloži sklanjanje sa dužnosti Perovića. Istoga dana, o ovom zahtjevu predstavnika Orahovčana, Marmula je izvjestio okružnog kapetana u Kotoru Dojmiu.¹⁵² Koliko su općinari Orahovca uspjeli u svome zahtjevu ostalo je nepoznato.

Dvije godine kasnije (1865), Orahovčani su izabrali delegaciju koja je 10. IX došla u Kotor i u njihovo ime zahtijevala da se ubrza autonomija njihove općine (u sastavu više od tri službenika). U vezi s tim okružni administrator Ljubiša smjesta je uputio šifrirani telegram Namjesništvu u Zadar. Marmula je tako reagirao što je 11/9. vlastoručno odredio da se telegram stavi »ad acta«.¹⁵³

¹⁴⁹ HAZ — SND — 1851 — II/1; № 1442 — Zadar, 11. VIII 1851; № 1699 — Zadar, 11. IX 1851.

¹⁵⁰ V. Iago, Memorie sulla Dalmazia I, Venezia, 1869, LXV.

¹⁵¹ S. Obad, Narodnopreporodno gibanje u Dubrovniku i Boki Kotorskoj 1860/1. godine, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, razdio historije, arheologije i historije umjetnosti, god. X, sv. 10, Zadar 1972, 160, bilj. 29.

¹⁵² HAZ — SND — 1863 — II/8, 2, br. 1017 — telegram, Herceg- Novi, 15. VII 1863. i Marmula Dojmiu, 15. VII 1863.

¹⁵³ HAZ — SND — 1865 — II/4, 1, br. 968/Pr. — Telegram okr. administratora Ljubiše namjesništvu, Kotor, 10. IX 1865.

Početakom 11 austrijske vladavine Boka Kotorska je imala 260 trgovačkih brodova koji su plovili po svim morima. Uz ove, posjedovala je 100 manjih lađa i više od 300 barki i šjalupa. Pomorstvom se bavila 1/3 stanovništva.¹⁵⁴

Orahovac je u to doba dao čitavi niz vještih kapetana koji su zapovijedali austrijskim brigovima i škunama. Tu je, u prvom redu, Bogdan Vukasović Radov (r. 1792 — u. 1858). Kao vlasnik i suvlasnik manjih jedrenjaka, on je zapravo jedan od pokretača pomorskog razvoja svoga rodnog mjesta.

U svojstvu oficira, a kasnije zapovjednika, plovio je četiri decenije morem i zahvaljujući svojoj ličnoj hrabrosti u borbi protiv pirata u Egejskom moru, dobio je naziv »morski lav«. Kad je jedrenjak »Contessa Porcia« pod njegovim zapovjedništvom stigao blizu rta Capo d'oro, napale su ga dvije naoružane filjuge grčkih pirata. Vukasović ih je odbio i nanio im znatne gubitke u ljudstvu i materijalu (26. X 1826).

U znak priznanja za taj podvig u Trstu mu je 1827. godine na svečan način predata zlatna medalja za hrabrost dobivši zvanje viteza, a pet članova njegove posade su, tom prilikom, pohvaljeni.¹⁵⁵

Prema jednom popisu iz 1832. godine doznaje se da je Filip Vukasović, zapovjednik škunc »Kaliopa«, Stevo Vukasović, zapovjednik »Artemizic«, Andrija Vukasović »Đasone«, Krsto Vukasović »Montemadore«, Bogdan Vukasović »Porcia«, Vuko Vukasović »Taganrok«, a Ilija Perović je bio kapetan ruskog briga »Elena«.¹⁵⁶

Filip Vukasović i Spiridon Vukasović, pomorski kapetani iz Orahovca, bili su pretplaćeni za Petranovićev časopis »Ljubitelj prosvještenija — Srbsko-dalmatinski magazin« za godinu 1837. Pored njih, iz Orahovca su bili još sljedeći pretplatnici: Spiridon Lazarević, administrator, Jovan Avramović, jerej, Jovan Perović, crkv., Nikolaj Vukasović, *Ljubitelj nauka* (S. A.), te učenici Andrej Ballé i Dimitrije Lalošević. Svi su oni bili pretplatnici navedenog časopisa za 1837. godinu, a za sljedeće godine se više ne spominju.¹⁵⁷

Inače, 30-tih godina 19. stoljeća bokokotorsko brodarstvo na jedra pokazuje znatan uspon, a s njim započinje porast broja jedrenjaka, kojima su bili Orahovčani vlasnici ili zapovjednici. Tako,

¹⁵⁴ P. Butorac, o. c., Rad JAZU 265, 120, 121. i bilj. 340.

¹⁵⁵ I. Zloković, Pomorstvo Orahovca, Godišnjak... XIII, 110.

¹⁵⁶ Nešto o Srbima na moru. Iz »Ljetopisa« Matice Srpske od godine 1832, Boka, god. 1, br. 27, Kotor 10 (23) VII 1908, str. 2; I. Zloković, Pomorstvo Orahovca, Godišnjak... XIII, 101.

¹⁵⁷ Ljubitelj Prosvještenija — Srbsko-dalmatinski magazin za godinu 1837 — Zadar. Za ovaj podatak zahvaljujem dr S. Obadu, docentu Fil. fak. u Zadru.

registriranim brodom S. Zorzi (1830) zapovijeda njegov vlasnik Marko Vukasović pok. Đorda. 1849. godine on izvozi drvo za Trst, a 1851. brod mu je imao havariju. Godine 1832. brodom »Vladislav« zapovijedali su njegovi vlasnici Krsto pok. Gaša i Luka Vukasović, a 1849. Krsta zamjenjuje, i u vlasništvu i u zapovjedništvu, Ilija Stevov Perović. Krsto postaje zapovjednik broda »Unione Bocchese«, čiji je vlasnik Anto Đurović iz Prčanja. Spomenuti brod »Caliope« 1833. godine je u vlasništvu i pod zapovjedništvom Filipa Vukasovića. On tek 1843. godine polaže ispit za kapetana duge plovidbe i prvo je zapovjednik tzv. golete »Pacchetto di Ragusa«, a zatim ruskog brigantina »Kit«, koji je 1848. godine iz Carigrada doveo u Boku 32 putnika.¹⁵⁸

Vukasanović 1849. godine zapovijeda brigantinom »Tre fratelli« i njime je, u novembru te godine, stigao iz Carigrada u Meljine, samo sa 5 putnika, jer je većinu (110 Crnogoraca i 26 Paštrovića) iskreao na turski teritorij, po svoj prilici u Spič.¹⁵⁹

Još 1836. godine navodi se pjelig »Guerriero« Andrije Raičevića pok. Živka. Kupio ga je u Trstu i dao mu drugo ime »Valorosa Bocchese« te je njime zapovijedao sve do 1843. godine.

Zna se da bracerom »Vespa« 1836. godine zapovijeda njen vlasnik Ilija Perović, a 1840. pjelogom »Metternich« Krsto Savov Gopčević, koji ga je kupio u Trstu, nazvao ga novim imenom »Vigilante«, i s njime prevozio žito od Albanije do Boke.

Bracerom »Tortara« 1840. godine zapovijeda Vaso Perović, a vlasnik je Andrija Perović. U njegovom vlasništvu je i bracara »Vera Sollecita Curzolana« koju je izgubio u brodolomu. Jedan brod Andrije Perovića sagrađen je u Korčuli kod brodograditelja Ivana Foretića. Četiri godine kasnije saznajemo da Andrija s pjelogom »San Vincenzo« uvozi u Korčulu velike količine živežnih namirnica.

1850. godine Andrija Perović je vlasnik i zapovjednik novo-sagrađenog pjeloga »Slovjanin«. Tada je dobio dozvolu da može preduzimati putovanja velike obalne plovidbe, uz uslov da na brodu ima »škrivana« (pisara), pošto je sam bio nepismen.

Pjelig »Vladimir«, nekad zvani »Tamburo«, posjeduje i njim zapovijeda Petar Vukasović. Na jednom putovanju za Trst Petra zamjenjuje Mitar Perović pok. Jova. Obojica su 1846. godine položili ispit za kapetana velike obalne plovidbe, što je utoliko interesantnije jer je Mitar bio nepismen, ali mu je ispitna komisija uzela u obzir to što je 30 godina plovio morem, većinom kao patrol, te je kroz cijelo vrijeme bio neporočan. Ovaj brod se održao sve do 1853. godine, kada je stradao u brodolomu.

¹⁵⁸ I. Zloković, Pomorstvo Orahovca, Godišnjak XIII..., 102.

¹⁵⁹ T. Radulović, Podaci iz Arhiva Pomorskog muzeja u Kotoru, Godišnjak..., VI, 167.

Interesantno je da se 1844. godine kao vlasnik toga broda navodi Anastazija rođ. Bukulica, supruga zapovjednika Andrije pok. Jova Perovića. Taj brod je 1845. godine prodat u Trstu.

Todor Perović je 1849. godine vlasnik pjeloga »Michiel Angelo«, a Todor Vukasović i Vaso Pajević posjeduju 1850. godine pjelog »Imperio austriaco«. Te godine vlasnici brigantina »Tre fratelli« su Milisav i Ljubica Vukasović, a kako smo rekli zapovjednik je bio Filip Vukasović.

Od 1853. do 1855. godine vlasnik i zapovjednik pjeloga »Slovanin« je Krsto Gopčević, a od 1857. godine pjelog je u posjedu Filipa Perovića, koji ga je, zatim, prodao u Berdjansk u Rusiji.¹⁶⁰

Novosagrađeni brigantin »Armonia« je u vlasništvu i pod zapovjedništvom Špira Vukasovića, koji tokom 1858/9. zapovijeda čak novom »Erherzog Ferdinand Max«, čiji je vlasnik tada bio Krsto Oluić iz Trsta.

»Armonia« prelazi 1852. godine u vlasništvo Marka¹⁶¹ pok. Dordža i Bogdana pok. Rada Vukasovića i brod plovi sve do 1858. godine.

1851. godine u Grčkoj je sagrađen brigantin »Zvodoro Pigi« koji je plovio sa srpskom zastavom (»cum bandiera serviana«); 1855. godine mijenja ime u »Lord Cohrane«; isti brod godine 1857. prelazi u vlasništvo kapetana Filipa Vukasovića Vukova i 1865. godine strada blizu Aleksandrije.

Bogdan pok. Todora Vukasovića kupio je 1853. godine, također u Grčkoj, brik i nazvao ga »Mali Bogdan«. Iste godine Bogdan zapovijeda brigantinom »Teresa Principesa Par«.

Skunera »Hedwig« se 1855. godine nalazi u vlasništvu i pod zapovjedništvom Todora Perovića, a pjelig »Milovan« je u rukama Petra Vukasovića 1856. godine.

Ilija Perović¹⁶² 1858. godine ima braceru »Armida«.

Krsto Gopčević Savov imao je svoj trabakul »Giorgio« od 1857. godine i prodao ga je 1866. u Braili.

1858. godine Todor Perović posjeduje pjelug »Oreste«, a njime zapovijeda Filip Perović.

¹⁶⁰ I. Zloković, o. c., Godišnjak . . ., XIII, 102—105.

¹⁶¹ Marko Vukasović iz Orahovca (Dražin vrta) bio je vlasnik i kapetan trabakula »Amabile«, koji je sagrađen 1852. g. također u Korčuli i 1855. taj brod je prešao u malu obalnu plovidbu (Jovan J. Martinović, Propadanje bokeljskih jedrenjaka velike i male obalne plovidbe od 1852. do 1902. godine, Godišnjak . . ., XVI, Kotor, 1968, 131).

¹⁶² Ilija Perović iz Orahovca bio je vlasnik i kapetan pjelega »Vladislav«, sagrađenog 1840. na Krku. 1858. godine taj brod je demolitiran (Jovan J. Martinović, o. c., 135).

1878/9. godine Jovo Vukasović Lučin kupio je u Trstu brigantin »Nuovo Arturo«.¹⁶³

Jedan od najistaknutijih Orahovčana, koji se bavio pomorstvom u to doba, bio je Spiridon Gopčević, sin poznatog pomorskog kapetana i brodovlasnika Krsta. On je bio član bratstva Gopčevića u Orahovcu i Podima. Naime, ovi Gopčevići su se doselili iz Crne Gore, prvo u Orahovac, a odatle su 1710. godine prešli u Pode, što potvrđuje i tradicija, sačuvana do danas među članovima ovoga istoga bratstva.¹⁶⁴ Početkom 19. st. Gopčevići su uveliko poslovali sa Trstom, tako se Krsto Gopčević sa svojim sinom Spiridonom (r. 1807) preselio iz Smirne i nastanio u Trst 1830. godine.

Spiridon se brzo i odlično snašao u Trstu. Poslije 1840. godine važio je kao jedan od najvećih i najjačih brodovlasnika u austrijskoj carevini. On je bio taj koji je probudio iz mrtvila riječko brodogradilište i ubrzano počeo da gradi nove jedrenjake. Prodavao je brodove u Argentini, a 1848.¹⁶⁵ godine sa mađarskom revolucionarnom vladom sklapa ugovor o prodaji brodova, što mu je donijelo velikih neprilika kod austrijskih vlasti.

Pored toga, 1849. godine iz Londona šalje municiju za Crnu Goru. To isto čini i u aprilu 1851. godine.

Gopčević također pregovara sa vladom Kneževine Srbije o prodaji dvaju brodova (1850), ali pregovori se nijesu realizovali.

Međutim, njegova aktivnost se u tome ne iscrpljuje. On je austrijskoj vladi predložio projekt nove luke u Trstu, ali krimski rat (1853—6) presjekao je njegove planove i zbog ratne blokade njegovo poduzeće pada pod stečaj. Uslijedili su daljnji udarci i 1858. godine doživio je nervni slom, te je nakon tri godine pomračena uma umro u jednoj bolnici u Beču (1861).¹⁶⁶

¹⁶³ I. Zloković, o. c., Godišnjak ..., XIII, 104—105.

¹⁶⁴ S. Nakićenović piše kako Gopčevići drže da su vrlo stara srpska porodica, a na osnovu dva rukopisa iz 14. st. dokazuju da su neposredni potomci »srpskog kralja Dese (!), koji je umro 1162, dakle i prvih srpskih župana. »Te rukopise nijesam gledao«, dodaje Nakićenović, i dalje kaže da se »prvi, koji je iz Orahovca došao u Pode zvao Mitar Gopčev«. Ovaj zaključak je bazirao na podacima iz »Catastico di Podi (1726)«, koji se tada nalazio u Arhivu hercegovačke općine. Isti pisac tvrdi da su se Gopčevići »iselili u Trst, odnosno Rusiju«. Po predanju pak stanovali su Gopčevići u Gošićima, jugozapadno od Crkve sv. Luke i kako Nakićenović kaže i u njegovo vrijeme »ta zemlja blizu ove crkve nazivala se Gopčevinom«. Ipak, u nastavku ovaj pisac pobija tvrdnje Gopčevića da su se neki iselili u Pode, »što nije istina, jer su oni u Pode pobjegli iz Orahovca zbog krvi« (o. c., 494, 371).

¹⁶⁵ Gopčević te godine nudi svoje brodovlje i austrijskoj vladi da se njima posluži »pri napadu na talijansku opsadnu mornaricu« kako navodi Nakićenović (o. c., 494). Međutim, naziv »Talijanski« nije tačan jer u to doba nema ni jedne mornarice koja bi se tako nazivala!

¹⁶⁶ Po S. Nakićenoviću, umro je 26. IV 1861. g. (o. c., 494).

Sin Spiridona Gopčevića, koji je imao isto ime¹⁶⁷ kao otac, bio je u uskoj vezi sa crnogorskim knezom Danilom, srpskim knezom Mihajlom Obrenovićem i ministrom Ilijom Garašaninom, a protivnik apsolutističke vlade cara Nikolaja I. Poznat je bio kao mecena i dobrotvor prema narodu Boke¹⁶⁸ i nekim prosvjetnim institucijama.¹⁶⁹

Osim vlasnika — kapetana — pojedini Orahovčani-pomorci bili su samo suvlasnici nekih brodova. Tako je kapetan Nikola Vukasović Božov od 1847. godine suvlasnik brigantina »Faleone«; Mihajlo Vukasović Andrijin je 1848. godine suvlasnik pjeloga »Pomoć Božja«, a ujedno je i zapovjednik. On je 1853. godine položio ispit za kapetana velike obalne plovidbe i 1855. godine zapovijeda brikom »Dobri Car«, čiji vlasnik je bio Spiridon Gopčević.

Od 1852. do 1858. godine suvlasnik škunera »Alessandro« je Todor Perović, dok je zapovjednik na tome brodu Filip Perović. U tome razdoblju pominju se kao suvlasnici barka »Zora« Vukasovići: Aleksandar Durđev, Aleksandar Markov, Bogdan Radov; njegovi nasljednici: Ana Radenković i Vardaka, brodovlasnik u Trstu. Prije nego što je prodat 1871. godine, na ovome brodu su bili zapovjednici: Vukasović Božov, Krsto Perović Stevov i Milo Vukasović Andrijin. Od svih tih Vukasovića najviše brodova je promijenio kao zapovjednik Aleksandar pok. Đorđa, koji do 1887. godine zapovijeda barkovima: »Marco Primogenito«, »Olivo«, »Sospir« i »Heribea«. Bogdan Vukasović pok. Todorova suvlasnik je brigantina »Ban Jelačić«, a braća Jovo i Aleksandar Marka Vukasovića su 1854—1857. suvlasnici brigantina »Argo«; 1858. godine pjelog »Giulietto« je u suvlasništvu i pod zapovjedništvom Jova Perovića pok. Mitra. Todor Perović je godine 1860. suvlasnik i zapovjednik pjeliga »Ungaro«, a 1862. godine škunera »Epidauro«. Vlado Vukasović¹⁷⁰ pok. Filipa je 1864. godine suvlasnik barka »Ljubomirka«, a u razdoblju od 1852. do 1882. godine zapovijeda slijedećim brodo-

¹⁶⁷ Spiridon Gopčević, sin Spiridona, rodio se 1855. u Trstu, a školovao u Beču. Ubrzo se istakao kao naučni radnik i publicista. Bavio se i problemom reorganizacije pomorske trgovine austrijske monarhije i predlagao je osnivanje jednog parabrodarskog društva. Godine 1907. propao je na izborima kao poslanički kandidat za Boku Kotorsku. Umro je u Beču 1936. godine, uvjeren da je njegova porodica u 17. st. dobila od Venecije naziv »conte« (I. Zloković, Spiridon Gopčević, Godišnjak ..., XV, 164. i bilj. 1—4, 148, bilj. 6). Iako je S. Gopčević veoma markantna ličnost s kraja 19. i početka 20. st., on je bio daleko od rodnog mjesta svojih predaka i imao je malo doticaja s Bokom, pogotovo s Podimom i Orahovcem, te je dovoljno što ga na ovaj način navodimo!

¹⁶⁸ Tako je Bokeljima slao žito za vrijeme gladi »i sklonio ih na izravnanje, prilikom njihove razmirice i bune s austrijskom vladom« i davao je »za škole u Hercegovini obilate priloge« (S. Nakićenović, o. c., 494).

¹⁶⁹ I. Zloković, Spiridon Gopčević, Godišnjak XV, 147—164.

¹⁷⁰ Za njega se kaže da je posjedovao bogatu biblioteku, te pratio i pomagao publikacije na našem jeziku (I. Zloković, Pomorstvo Orahovca, Godišnjak XIII, 116).

vima: »Due sorelle«, »Marco Primogenito«; brikovima »Pierino« i »Giovanni Boscovich«; brigantinima: »Milica«, »Urania« i »Slavonia«; od 1869. do 1874. godine on je i suvlasnik barka »Aneta«. Bark »Izgleđ« bio je u suvlasništvu i pod zapovjedništvom Nikole Ratkovića (iz Risna) koji je 1884. godine umro u Orahovcu.¹⁷¹ Očigledno, obitelj Vukasović¹⁷² je pomorski najaktivnija.

Ljubomir Sijerković (u. 1934) bio je suvlasnik barka »Jovan« (ex Rebus). Taj brod je sagrađen u Malom Lošinju 1878. godine, a Sijerković ga je kupio 1899. godine.¹⁷³

Bilo je među Orahovčanima kapetana koji su plovili na argentinским i drugim stranim brodovima. Spomenućemo Špira Mihajlova i Vlada Četkovića, zatim Iliju Ivova i Ljubu Gopčevića, pa Simu Savova. Stevo Lazarev Gopčević spada u zadnju generaciju kapetana koji su prve godine svoje prakse plovili na jedrenjacima, a onda na parobrodima. Slično je proveo svoj radni vijek i Špiro Lazarev Gopčević, kao i Vaso Kostov Gopčević (u. 1892).

Perovići: Đorđe, Jovo Andrijin, Jovo Đurov, Luka i Petar; zatim, Raičevići: Anto i Krsto obavljaju također kapetansku dužnost na stranim brodovima, a Božo Ratković plovi čak na ruskim brodovima (u. 1880. g.).

U broju kapetana i dalje prednjače Vukasovići: Bogdan Petrov (u. 1869), koji je plovio na jedrenjacima i Aleksandar (u. 1910); zatim, Božan Lukin, Božidar Trifunov, Đuro Mijov, Ivo Lukin, Krsto Mihailov, Lazar Bogdanov, Marko i Milo Filipov, Miloš Ivov, Marko i Mato Lučin, Niko Jovov, Niko Petrov, Savo Đurov, Špiro Antov i Vlado Stjepov, koji je također zapovijedao ruskim brodovima.

U periodu od 1830. do 1879. godine Orahovčani su posjedovali 28 jedrenjaka velike obalne plovidbe, a na 19 jedrenjaka orahovački pomorci su bili suvlasnici. To je gotovo zapanjujući broj brodova za ovako malo mjesto koje je do toga impozantnoga nivoa stiglo zaslugom svojih sposobnih, marljivih, upornih i štedljivih ljudi.

Još više imponira toliki broj pomorskih kapetana, rodом Orahovčana — preko 60 duge i više od 11 njih velike obalne plovidbe. Zasluga, svakako, pripada privatnim pomorskim školama u Prčanju i Kotoru, u kome je 1849. godine osnovana i Državna pomorska škola.

¹⁷¹ I. Zloković, Pomorstvo Orahovca, Godišnjak XIII, 105—107.

¹⁷² Tako je sam Dražin Vrt, ta matica orahovačkih pomoraca, prema zapisu kapetana Steva Gopčevića, imao 1848. godine 13 kapetana duge plovidbe, čiji se broj kako izgleda povećao na 18 (I. Zloković, o. c., Godišnjak XIII, 116, bilj. 100).

¹⁷³ Jovan J. Martinović, Propadanje bokeljskih jedrenjaka duge plovidbe od 1852. do 1902. godine (II dio), Godišnjak . . . , XV, Kotor, 1967, 140.

Jasno, Orahovac je dao i veliki broj mornara koji su plovili na domaćim i stranim brodovima. Zna se da je npr. u periodu 1852 — 1858. godine umro u Carigradu mornar Mato Vukasović, star 28 godina, Marko Lazarević, star 45 godina, umro je u Teodosiji na Krimu, a Petar Perović sa 29 godina umro je u Sulini.¹⁷⁴

9.

Historijat I krivošijskog ustanka (1869/1870),¹⁷⁵ danas pravilnije prozvanog bokokotorskoga, dobro je poznat. Također su poznati i uzroci kao i povod tome ustanku — vojna obaveza koju su austrijske vojne vlasti namjeravale da otpočnu dana 6. X 1869. godine, u duhu vojnog zakona od 6. XII 1866. godine.

Kad je službeno objavljeno i označen datum početka novačenja stanovnika u Boki Kotorskoj, narod je uz podršku starješina svojih općina i svećenika palio spiskove rođenih i krštenih i protjerao članove komisije za novačenje.

Ubrzo se pokazalo da je oružani ustanak u Krivošijama već duže vremena bio pripreman. Na dogovoreni znak okupio se sav narod¹⁷⁶ sposoban za oružje i sa svojim već prije izabranim vođama zaposjeo sve strateški važne tačke ustaničkog područja sa četama koje su svaka pojedinačno brojale po 60 ljudi.

¹⁷⁴ I. Zloković, o. c., Godišnjak ..., XIII, 107—110.

¹⁷⁵ O tome ustanku pisao je A. Dabinović (Pozadina bokeljskog ustanka god. 1869, Rad IAZU 237, Zagreb, 1929, 71—128) na osnovu Arhiva ratnog ministarstva i Državnog arhiva (Staatsarchiv) u Beču i Arhiva kotorske općine, te bečkih i srpskih novina i ponešto literature. Cilj mu je da ukaže na pozadinu ovoga ustanka koji je bio u fokusu evropske diplomacije. Lazar Bl. Radojičić, pod naslovom «Krivošije i Krivošijani, njihova buna, borba i rat za oslobođenje 1869. g. u borbi protiv austro-mađarskog carstva» (Nikšić, 1934, str. 78), prikazao je samo ustanak u Krivošijama 1869/70, ali vrlo naivno i bez citiranja bilježaka, a na osnovu narodnog pričanja.

Bolji je rad Đure Subotića «Bokeljski ustanci (1869. i 1882)», Nova Evropa, XXVII/5, Zagreb, 26. IV 1934, 105—115, iako ni on ne navodi bilješke.

Od ovih radova izdvaja se radnja Koste Milutinovića (Bokeljski ustanak i Vagnerova afera, Istorijski zapisi XIV, Cetinje 1958). U Enciklopediji Jugoslavije (5, Zagreb, 1962, 414) o tome ustanku je sasvim općenito pisao potpukovnik Dragoljub Joksimović i naveo izvjesnu literaturu. Sličnom literaturom služio se i pukovnik Vojmir Kljaković, držeći se naročito Dabinovića i Česchke a ponešto Subotića i Kondratova u «Vojna Enciklopedija» (5, Beograd, 1962, 39, 40). Iste ove godine objavio je svoj rad i F. Hauptmann: General Rodić i politika austrijske vlade u krivošijskom ustanku 1869—1870, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XIII, Sarajevo, 1962), a zatim je izišao i Zbornik radova o tome ustanku pod naslovom «Ustanak u Boki kotorskoj 1869», Kotor — Budva, 1970.

¹⁷⁶ Evo šta o tome, uz ostalo, piše A. S. Jonin, ruski konzul u Dubrovniku, direktoru azijskog departmana Ministarstva vanjskih poslova Rusije P. N. Stremuhovu (Dubrovnik 28/IX/10. X 1869. godine): «... Pravoslavci u Boki Kotorskoj na kraju su se prihvatili oružja i vojna dejstva su počela. Ovaj nepametan postupak s njihove strane će, kako izgleda, koštati austrij-

Pošto su ustanici iz Krivošija neposredno ugrožavali tvrđavu Dragalj, tamo su upućene tri kolone austrijske vojske. Jedna od njih se kretala od Orahovca i Dražin Vrta, sa zadatkom da prođe zapadno od Ubalca preko brda na Ledence i da odatle prođe prema Dragalju. Međutim, ona je sporo napredovala, nailazila je na bespuća, stjenovite isprekidane obronke i teške uspone. Krajem oktobra još jedna kolona je krenula od Orahovca prema Ledencima, gdje su se oba odreda spojila tek 17. XI.¹⁷⁷

Zna se daljnji tok i razvoj vojnih operacija, kao i to da je ovaj ustanak bio dokončan tako što su austrijski namjesnik za Dalmaciju barun Rodić sklopio sa vođama ustanka ugovor u Knezlacu¹⁷⁸ (11. I 1870). Tada su vođe ustanka pomilovane i objavljena je opšta amnestija.¹⁷⁹

Pretpostavljamo da Orahovčani nijesu mogli biti izravno angažirani u ovome ustanku iz razloga što se u njihovom mjestu stacionirala austrijska vojska. Međutim, razvoj kasnijih događaja u Orahovcu dozvoljava nam zaključak da su ne samo sa simpatijama pratili ustanike, nego ih pomagali i potajno bili povezani sa njihovim vođama.

Poslije dokončanja ustanka, u Boki Kotorskoj su austrijske vlasti nastojale da putem unapređenja školstva, kao i putem stalnog »dobrotvornog uticaja« obuzdaju, kako piše Hugo von Czeschka, divlju i tvrdoglavu ćud ovoga, svakoj novotariji prividno

sku vladu, koja nije htjela da upotrebi nužna sredstva, već je smatrala da će bajonetima uplašiti i umiriti ove gorštace... Stanovnici Boke Kotorske imaju do 6000 naoružanih. Svi naoružani ljudi ovog dijela Dalmacije, uključujući Dobrotu i Prčanj (koji se nalaze na morskoj obali) ustali su. Ovdje govore da ustanicima pomažu Crnogorci i da je veliki broj seljaka iz Hercegovine prišao ustanicima...» (R. Jovanović — dr. M. Luketić, Izvještaji ruskog konzula iz Dubrovnika A. S. Jorinu o bokeljskom ustanku 1869—1870. god. Zbornik radova sa naučnog skupa o ustanku u Boki Kotorskoj 1869, Kotor — Budva, 1970, 306).

¹⁷⁷ Po Dabinoviću, koji za to ne citira izvor, velika ofenziva na Krivošije započela je 16. XI 1869. Operativna vojska bila je podijeljena na 5 kolona. Prva kolona pod pukovnikom Kajfelom krenula je iz Orahovca, a druga pod pukovnikom Fischerom iz Risna, obadvije u Ledence. Kolona Fischera i Kajfela su se sastale tik pod lupoglavskim klancem, koji su namjeravale da prekorače 18. XI u zoru (A. Dabinović, Pozadina bokeljskog ustanka god. 1869, Rad JAZU 237, 83, 84).

¹⁷⁸ U vezi s tim interesantna je izjava Mitra Katurića data u Ijetu 1882. godine pred kafanom Rista Subotića u Risnu. On je javno rekao: »... Krivošijani i svi Bokelji imaju pravo da nečadu domobranstvo; zašto baron Rodić jest nas prevario kad je na Knezlacu mir sklopio s nama, tu je tvrdnu vjeru zadao da naši sinovi jesu zauvijek prosti od svake službe vojničke«. (IAK — Okružni sud — Krivošijski ustanak — 1882c — B 1886 — Poglavarstvo Kotor — Razni spisi — 1878—1884 — Br. 383 — Wachmeister oružničke postaje Postada Kot., Poglavarstvu u Kotor, Risan, 16. IX 1882.)

¹⁷⁹ Hugo von Czeschka, Die Aufstände in Süddalmatien in den Jahren 1869/70 und 1881/82, Beitrag zum Studium der Kriegsgeschichte IX, Wien, 1912, 7—13, 16, 17, 26, 27, 34.

neprijateljski sklonog brdskog naroda i da ojačaju osjećaj zajedničke pripadnosti sa čitavom monarhijom.

Da bi se zbog protekle ratne godine osiromašeno stanovništvo ponovo vratilo u ekonomski dobro stanje, vlada je pružila izvjesna materijalna sredstva i istovremeno u svakoj općini, pa čak, prema pisanju Czeschke, i u najudaljenijim planinskim selima, sagrađene su škole i namješteni učitelji.¹⁸⁰

Tako je u Orahovcu još od 1869. godine postojala tzv. pomoćna škola za dječake i djevojčice. U prvoj, za dječake, bio je privremeni učitelj Jovan Kovačević, kapelan, koga su austrijske vlasti odlikovale zlatnim križom za zasluge sa krunom, a kateheta je bio paroh Spiridon Lazarević. On je ujedno bio upravitelj škole. U školskoj 1869/70. ta škola je brojala 20 učenika. Prvi razred je posjećivalo 8 djevojčica, a privremena učiteljica je bila Anđelka Kovačević.¹⁸¹ Međutim, pomoćna muška škola je ubrzo zatvorena, i nije radila ni u 1874. godini.¹⁸²

Poštanski put, navodi se u dokumentima iz 1872. godine, išao je od Kotora pa preko Dobrote, Ljute, Orahovca i Perasta, a taj put je bio i općinska cesta.¹⁸³

Dok su 1866. godine samo dvojica Orahovčana, po imenu Vasilije Perović i Ilija Dabišinović,¹⁸⁴ bili odbornici peraške općine, 1871. godine Orahovac, kao porczna općina sa još druge 4, i nadalje je pod političkom upravom Perasta i predstavljaju ga 4 odbornika: Vasilije Abramović, Simeon Perović, Jovan i Marko Vukosović.¹⁸⁵ Naime, Orahovac je sa svim svojim zaseocima uvijek smatran kao jedno selo, zvano knežina, koja je bila u sastavu općine Perast do 1872.,¹⁸⁶ a od tada ulazi u sastav općine Kotor.¹⁸⁷

1873. godine u Orahovcu se nalaze stacionirana 4 žandara¹⁸⁸ i taj broj ostaje nepromijenjen i u 1875.¹⁸⁹ i 1876/7. godini. U to vrijeme, i još od ranije, orahovački paroh je bio Andrija Ljubiša.¹⁹⁰

¹⁸⁰ Hugo von Czeschka, o. c., 35.

¹⁸¹ L. Maschek, Manuale del Regno di Dalmazia per l'anno 1871, I, Zara, 1871, 114.

¹⁸² L. Maschek, Manuale del Regno di Dalmazia per l'anno 1875, V, Zara, 1875, 211.

¹⁸³ L. Maschek, Manuale del Regno di Dalmazia per l'anno 1872, II, Zara, 1872, 71.

¹⁸⁴ HAZ — SND — 1866 — XII/1, 1, br. 660/p — Zadar, 8. V 1866.

¹⁸⁵ L. Maschek, Manuale del Regno di Dalmazia per l'anno 1873, III, Zara, 1873, 202, 203.

¹⁸⁶ Prema Nakićenoviću, koga citira I. Zloković (Pomorstvo Orahovca, Godišnjak..., XIII, 99), to se dogodilo 1873. g. (S. Nakićenović, o. c., 418).

¹⁸⁷ I. Zloković, o. c., Godišnjak..., XIII, 99.

¹⁸⁸ L. Maschek, o. c., per l'anno 1873, III, 309.

¹⁸⁹ L. Maschek, o. c., per l'anno 1875, V, Zara 1875, 268.

¹⁹⁰ L. Maschek, o. c., per biennio 1876 — 1877, VI e VII, Zara, 1876, 375, 338, 200, 86.

Jednu, bar prividno mirnu, atmosferu Orahovca poremetio je 1874. godine nemili incident, čiji je vinovnik bio Simo Jovov Četković, također Orahovčanin. Naime, već od prije nekoliko godina širile su se glasine da je Četković silovao crnogorsku djevojku, Janu Đurovu Matković, iz Zalaza. Stvar je došla pred kotorski sud, ali optuženi nije mogao biti oglašen krivim niti se kazniti, uslijed pomanjkanja zakonskih dokaza. Međutim, porodici te djevojke je povrijeđena čast, pa je strahovito negodovala i izražavala otvoreno neprijateljstvo prema Četkovićima. Jasno je bilo da čekaju priliku za osvetu, zato su dobronamjerne osobe pokušavale da se između obje porodice posreduje. Prema ondašnjim običajima, pomirenje su mogli provesti »dobri ljudi«, izabrani od obje strane, koji su određivali način davanja zadovoljštine. Četkovići su bili pripravnici da se tome povinuju, pa su čak preko kotorskog okružnog kapetana nastojali da se na neki pomirbeni način riješi ovaj spor.

O cijelom ovome slučaju okružni kapetan je obavijestio Namjesništvo u Zadru i naveo da u običajima ovih krajeva još vlada krvna osveta, te da bi se zbog ove svađe mogli poremetiti dobrosusjedski odnosi između Orahovca i Zalaza, a može doći u pitanje i opći mir i spokojstvo na granici. Zato moli Namjesništvo za dozvolu da se prema narodnom običaju izvrši pomirenje između obje porodice i izražava nadu da će takvo odobrenje dobiti. Međutim, Namjesništvo je odgovorilo da se spor može riješiti samo prema državnom zakonu i uredbama.¹⁹¹

10.

Poslije okončanja prvoga bokokotorskoga ustanka (1870), Orahovac je imao nekoliko mirnih godina i na prilike u njemu nijesu imali direktnog uticaja ni ustanak u osmanlijskim pokrajinama — u Bosni i Hercegovini (1875), kao ni okupacija tih zemalja od strane Austrije (1878). U predvečerje drugog bokokotorskoga ustanka, Orahovac je 1881. godine imao 605 stanovnika, sve pravoslavni osim 4 katolika. Živjeli su u raštrkanim kućama Donjega (sa zascocima Brieg, Dražin Vrt, Ljuta, Rastov Dô) i Gornjeg Orahovca (Ježević, Kliavići, Stepen, Ubalac, Velje Selo, Veljinić) i od njih je 599 govorilo srpskim ili hrvatskim jezikom. Ovo mjesto se i tada smatralo da je stara »knežina« ili »contea«, koja je imala tačno omeđene granice i obuhvatala 27,38 km².¹⁹²

¹⁹¹ HAZ — SND — 1874 — XI/2, 1, br. 1122/Pr. — Okružni kapetan namjesništvu, Kotor, 13. VIII 1874, i namjesništvo ovom kapetanu, Zadar, 24. VIII 1874.

¹⁹² A. Maschek, Geographisch-statistische Repertorium der bewohnten Orten im Königreich Dalmatien auf Grund amtlicher Daten bearbeitet, Zara, 1888, 28, 272.

Kada su austrijske vojne vlasti u martu 1881. godine izdale službeni poziv za novačenje u domobranstvo, ove mjere su u cijeloj Boki, pa tako i u Orahovcu, dočekali bez javnog otpora. Čak su se i sami krivošijski knezovi, kada su bili pozvani u Kotor (20. VIII 1881), isprva izjasnili da su pripravnici da sklone narod na dobrovoljno novačenje. Ali ubrzo su, dogovorno, izmijenili svoj stav (oktobra 1881).

Austrijske vlasti nijesu bile time iznenadene, one su pravovremeno poduzele sve pripreme i vojne odrede smjestile na istaknute punktove u Krivošijama. Najprije su izbjegavali da uđu u bilo kakav konflikt¹⁹³ i nastavili novačenje, koje je prema izjavi »Pozor«-ovog dopisnika iz Boke, »u općini Perast obavljeno u najboljem redu.«¹⁹⁴

Po pozivu baruna Rodića, Krivošijani su ponovo išli u Kotor, i oni su mu »jednoglasno odgovorili da domobranstvo ne daju«, tako je kapetan Akim Daković izvijestio Maša Vrbicu, crnogorskog ministra unutarnjih poslova u Cetinju. Također je tom prilikom naveo da su sa Krivošijanima »u svemu u dogovoru Ledeničani, Oraovčani, od prilike i Ubljani. Oni su obično ima nekoliko dana, svaki dan na skupštini i čine između sebe tvrde i zakletve. Izvjesno se vidi da su po sadašnjoj uviđavnosti, pregli najedno, po njihovoj smisli da će im ubrzo puknuti puška, ako bi iko nastupio na njih, pa ne samo vojska, nego makar jedan džandar, na ovo su oni zaključili«, završava ovako svoj izvještaj kapetan Daković.¹⁹⁵

Drugi izvjestilac, komandir Boško Martinović, kojega je crnogorska vlada naročito delegirala u Grahovu, piše Mašu Vrbici 11. XI 1881. godine kako su Orahovčani i Ledeničani uglavili za 12. XI »ustanak« i obećali mu javiti »kakvu su svezu među sobom učinili«.

Iz drugih pisama, koje je Martinović uputio Vrbici, vidi se da su Ubljani, Ledeničani i Orahovčani uspostavili sa Krivošijanima vrlo čvrste veze,¹⁹⁶ što je ministru svakako mило bilo čuti, ali mu je neugodna bila u međuvremenu objavljena vijest u zadarском »Narodnom listu« od 11. X 1881. godine, da se u Krivošijama sastavila hajdučka četa u kojoj ima nekoliko Crnogoraca, i vođa joj je Crnogorac.

U vezi s tim, »Glas Crnogorca«, list za politiku i književnost, koji je izlazio na Cetinju, odmah je reagirao i tu vijest demanti-

¹⁹³ Der Aufstand in der Herzegovina, Süd-Bosnien und Süd-Dalmatien 1881—1882, Wien 1883, 16—18.

¹⁹⁴ Pozor, Zagreb, 25. X 1881, br. 34 — Brzobjavi »Pozorovi«: Zadar, 25. listopada.

¹⁹⁵ D. D. Vuksan, Krivošijska i hercegovačka buna 1881/2, Zapisi, g. X, knj. XVII/1, Cetinje 1937, 31 — Akim Daković M. Vrbici, 27. X 1881.

¹⁹⁶ D. D. Vuksan, o. c., Zapisi, g. X, knj. XVII/1, 36 (11. XI 1881), 38 (12. XI 1881); knj. XVII/2 (1937), 104 (12. XI 1881).

rao kao sramnu laž koja se mora pobijati. U slijedećem broju toga lista, i to u uvodnom članku, ponovljen je isti demant i uz to Bokeljima se savjetuje da se »podvrgnu vojničkoj službi uz olakšice podjemćene im, i da izbjegnju posljedice, koje ih mogu snaći sa nepokornosti.«¹⁹⁷

Čim je »Narodni list« primio dopis svoga izvjestitelja iz Boke, od 18. X 1881. godine, odmah je uvrstio taj njegov članak koji glasi ovako: »Budite oprezni o primanju vesti iz Boke, jer ovdje neki naročito svega i svašta turaju u sviet u svoje osobne svrhe. Ako dođe neki stranac, to je agent ruski ili srpski za Krivošije, ako se proturi koji zlatni novac to su rublje, ili dukati srbski; ako komu kozu ili ovcu iko ukrade, to su Krivošijanci. Ovih dana su raztrubili, da će Krivošijanci udariti na Perast. Mnogi iseliše, a i vojska tamo pođe, pa ništa! Nekidan pogori jedna kuća u Risnu, pa i to pripisuju Krivošijanem, dočim se znade da stvar inače stoji. Budite uvjereni da Krivošijanci nisu kadri počinuti nekih opaćina i da će sve mirno biti, ako se zaprieči ulaz Kovačevićevoj četi u Krivošije sa strane Hercegovine.«¹⁹⁸

S obzirom na kontradiktorne vijesti, Zadar, svakako, nije imao jasnu predstavu o »krivošijskom ustanku«, jer evo šta piše »Narodni list« 3. XII 1881. godine: »Ovih dana imali smo prigodu razgovarati sa uglednom osobom koja stiže ravno iz Boke u Zadar, te pitajuć njoj vesti o ustanku krivošijskom posmijehom nam odvrati »da nije novina osobito Bečkih, mi u Boki, nebismo ni znali da ima bunca u Krivošiju!«

Iz Cetinja su opet javljali bečkim novinama »Presse« da su »sve vesti o ustanku u Krivošiju, naperene protiv novačenju za domobranstvo, tendenciozne izmišljotine, kao i one vesti, da Crna Gora podupire razbojničke čete, koje se ondje nalaze.«¹⁹⁹

Međutim, vojne vlasti nijesu bile tako lakovjerne i one su tačno znale kakva je situacija u Boki, naročito u Krivošijama. U dokaz tomu je činjenica što je austrijsko vojno rukovodstvo treću četvrtu stavilo u Oraovac, a četvrtu »s onu bandu Oraovca s namjerom da prepriječi saobraćaj Ercegovačkih ustaša i Krivošijana« ili »prilaz hajduka hercegovačkih u Krivošije«, kako je o tome Vrbica pisao Bošku Martinoviću (1. XII 1881), koji je opet njemu javio 2. XII »da je izašla bila jedna kompanija austrijske vojske na Begova korita i tu noćila, pa se opet vratila u Oraovac kod Miči-Motike«, 10. XII izvještava da je austrijska vojska »do sad zauzela

¹⁹⁷ Glas Crnogorca, Cetinje, 7. XI 1881, god. X, br. 45, 14. XI 1881, br. 46.

¹⁹⁸ Narodni list, Zadar, 23. XI 1881, god. XX.

¹⁹⁹ Narodni list, Zadar, 3. XII 1881.

od Miči-Motike do Sutorine i nikud se naprijed ne pomiče, te da u Oraovcu imaju dvije kompanije soldata.²⁰⁰

Ta ista zbivanja drugačije je vidio načelnik Dobrote, kad se žalio podmaršalu barunu Jovanoviću, koji je stigao u Kotor 8. XII 1881. godine. Kaže kako je Ljuta na osami bez obrane u pogibelji, i da je on isti svojim očima vidio Orahovčane, na broju od 40, sve oružane ostragušama, revolverom i jataganim. »Ali rek bi da vlasti neće to da vjeruju, već da kažu da su Krivošijani mirni i da nikomu od njih nije pogibelji, a da su ova pljačkanja počinile hajdučke čete iz Hercegovine.«²⁰¹

U međuvremenu je još 2. XII 1881. stigla pod Perastom korveta Nautilus i »bacila sidro« da brani od ustanika ovo mjesto,²⁰² kamo su istoga dana stigli Mičo, Jovo i Bogdan Vukasović iz sela Dražin Vrta da traže kuće »da mogu preneti pokućstvo« i sasvim se iseliti iz Dražin Vrta. Oni su se na taj poduhvat dali radi toga što ih je nagovorio bivši knez Orahovca Bogdan Vukov »Gobečević« (Perović, S. A.), kao i zbog toga što su im zaprijetili da će im kuće zapaliti a njezih ubiti,²⁰³ tako 5. XII, rukovodilac pošte u Ljutu Lechmann izvještava oružničko Pokrajinsko zapovjedništvo u Zadru i u nastavku kaže da od prijetnje krivošijskih ustanika nije pošteđen ni Orahovac, kamo su 2. XII uputili svoja dva čovjeka. Preko njih su poručili žiteljima toga mjesta, da ako do 6. XII ujutro ne dođu do njih u brda, oni će Orahovac opljačkati i popaliti. Zastrašeni tom prijetnjom Orahovčani su prenosili sve vrednije stvari u Zalaz (Crna Gora), Stoliv, Lepetane i Dobrotu. Veći dio Orahovčana, naročito oni siromašnijeg imovnog stanja, žalio je i beskorisno jadikovao, pa ipak mnogi od njih su odlučili da 6. XII napuste Orahovac i pođu u Ledenice da se priključe ustanicima. Zato su od 5. XII sve krčme i radnje u Oraovcu prazne i zatvorene, kao i obustavljen svaki saobraćaj sa Dobrotom.²⁰⁴

Iako je u Ljutu početkom decembra bila upućena jedna četa pješadije, da to mjesto ne bi iznenadio napad od strane orahovačkih ustanika,²⁰⁵ Lachmanu se činilo da je još uvijek premali broj »momaka« i u tome smislu je obavijestio Okružni kapetanat u Ko-

²⁰⁰ Prilog istoriji krivošijskog ustanka, Zapisi, g. VIII, knj. XIII/3, Cetinje, 1935, 186, 188; D. D. Vuksan, Krivošijska ..., Zapisi, g. X, knj. XVII/2, 112.

²⁰¹ Narodni list, Zadar, 17. XII 1881: Viesti o Krivošijanskom odporu: dopisnik Nar. lista piše 12. XII 1881.

²⁰² Der Astand in der Herzegovina, Süd-Bosnien und Süd-Dalmatien 1881—1882, 196.

²⁰³ HAZ — Spisi Namjesništva za Dalmaciju, sv. 592—1881, XI/2, 1, br. 281/1144, g. — Prizmić, Vorstcher 5. odjela žandar. komande, Posten zu Ljuta, N° 5, c, kr. Oružničkom Pokrajinskom zapovjedništvu u Zadar, Perast, 3. XII 1881.

²⁰⁴ HAZ — SND, u sv. 592 — 1881, XI/2, 1, br. 2167 — Lachmann c, kr. G. Landes Gendarmerie Commando in Zara, Ljuta, 5. XII 1881.

²⁰⁵ L'Avvenire, Spalato 5. XII 1881, VII, N° 137.

toru²⁰⁶ i Oružničko zemaljsko zapovjedništvo u Zadru, koje je potom naredilo da brod »Nautilus« napusti Perast i da se ukotvi u zaliv Ljute da osigura to područje i da čuva most koji spaja Ljutu sa Orahovcem.²⁰⁷

Sasvim drugačije je bilo gledište Boška Martinovića i Vrbice u odnosu na držanje Orahovčana. Istina, Vrbica je bio malo zabrinut da će i oni »kao Ubljani« popustiti. Međutim, Martinović ga je uvjerio da je čuo da se oni »vrlo dobro drže« i on misli da neće »popustiti«,²⁰⁸ premda i splitski »L'Avvenire« od 14. XII 1881. godine izvještava »da su neki neposlušnici iz sela Orahovca bili pripravnici da se pokore i njihove porodice da izbjegnu uznemiravanje sa strane Krivošijana, odlučile su da premjeste svoj dom u obalne predjele«.²⁰⁹

U drugoj polovini decembra 1881. godine situacija se potpuno razjasnila. Tada (22. XII) je kotorski dopisnik »Pester Lloyd« telegrafski obavijestio svoju redakciju: »Iz Orahovca je krenuo zadnjih dana seoski knez Bogdan«, (tj. Perović — S. A.), »sa četrdeset svojih ljudi put Krivošija, svi oružani ostragušama, revolveri i handžari«.²¹⁰

Drugi bečki list »Neue Freie Presse« podsmijava se Krivošijanima i kaže, kako je to prenio zadarski »Narodni list« (28. XII 1881), »da mi imamo u Austriji i Krivošijansku republiku« (S. A.), i nimalo ne skriva svoju želju »da se ta republika (S. A.) treba čim prije uništiti mačem i ognjem!« I dok sva evropska štampa sa manjim ili višim simpatijama prati razvoj ovoga ustanka,²¹¹ Boško Martinović piše 28. XII M. Vrbici da se istoga dana »sabiru na skup Krivošijani, Ledeničani i Oraovčani u Ledence«.²¹²

Sve ovo se zbivalo uoči onoga presudnoga datuma kad su ustanici kod Kamenoga presreli žandarmsku kontrolu, napali je i poubijali (29. XII 1881. g.). Ovaj akt je natjerao austrijsku vlast da poduzme najoštrije mjere kako bi ustanak silom ugušila.²¹³ Prema pisanju Vuka Račete iz Budve (13. I) u listu »Narodna odbrana« (24. I 1882), Austrija je tada držala u Boki 20 000 vojnika protiv 7 000 ustanika.²¹⁴ Crna Gora je sa svoje strane obećala neutralnost. U vezi s tim interesantna je izjava jednoga crnogorskog vojvode

²⁰⁶ HAZ — SN, za D-u, sv. 542 — 1881 — XI/2, 1, br. 2167 (5. XII 1882).

²⁰⁷ Der Astand..., 197.

²⁰⁸ D. D. Vuksan, o. c., Zapisi, g. X, knj. XVII/4 (1937), 229.

²⁰⁹ L'Avvenire, Spalato, 14. XII 1881, № 141 (16. XI 1881).

²¹⁰ Pozor, Zagreb, 24. XII 1881, br. 84.

²¹¹ Narodni list, Zadar, 28. XII 1881, »Viesti o krivošijskom odporu«.

²¹² D. D. Vuksan, o. c., Zapisi, g. X, knj. XVII/4, 369.

²¹³ Gl. za to: C. Th. Fockt, Ereignisse und Operationen in Süd-Dalmatien (Crivoscie, Boche di Cattaro) und in den angrenzend occupirten Ländern Herzegovina und Bosnien. A. Hartleben's Chronik der Zeit 2. Heft. Wien 1882, 47—50; Der Aufstand in der Herzegovina, Süd-Bosnien und Süd Dalmatien 1881—1882, 18, 19; Hugo von Czeschka, o. c., 39, 40.

²¹⁴ HAZ — SN, za D-u, sv. 592, br. 1089.

koju je dao 2. I 1882. godine kad je stigao u Kotor. On je rekao da se sa crnogorske strane misli sačuvati neutralnost, ali on lično smatra svojom dužnošću da ustanak pomaže savjetom i djelom.²¹⁵ Također je karakteristična poruka koju je monah Krisantije Kostić iz manastira Podlastve još novembra 1881. godine uputio namjesniku preko stražmestra Banića. Monah je molio da Banić kaže namjesniku Jovanoviću... da mu je neki nepoznati rekao... »mi Crnogorci dobili smo od vlade ruske puške Englezice, od 10 hitaca, i mi se spremamo potajno, što će pak za jedan mah buknuti o Božiću, da udarimo na Boku našu staru djedovinu...«. Na ovo monah je upitao: »Znade li za ovo knjaz?« On je odgovorio da zna.²¹⁶

Stav Rusije prema tadašnjim događajima u Boki očitovao se, između ostalog, i u pisanju »Moskovske Vedomosti«. U broju od 5. I 1882. godine izašao je članak koji je izazvao zagrebački list »Pozor« da ga u prevodu donese »da vidi naše općinstvo kako se obavešćuje javno mnijenje o događajih u Boci«. Tu se, uz ostalo, navodi i ovo: »Boka Kotorska nebješe nikada sastavnim dielom Dalmacije... Ona je spadala na Hercegovinu i vazda bila odana Crnoj Gori... Ima skoro po godine, što je austrijska vojska posjela Boku, ali ni jedan Bokelj nije dosad služio kao vojnik. Sada je austrijska vlada odlučila izvesti po što po to svoju davnu maštu, pa bio i sav narod istrebljen... ogorčenje u narodu raste svaki dan... Jurve su osim Krivošijana²¹⁷ ustali Rišnjani, Grbljani, Paštrovići, Orahovići (sic. S. A.) i Ubljani... Ovde u Kotoru, a tako i u Beču se govori da Rusija podržava ustanak, a nećedu da priznaju, da je on izazvan nepravednim gnjevom same Austrije«...²¹⁸

Situacija u Boki se ozbiljno zaoštravala. 10. I 1882. godine naredeno je da se stanovnicima Kotora oduzme oružje. To je dovelo do nemira, ali nije bilo prolijevanja krvi. Vojska je patrolirala u gradu i po okolici, a u Kotor niko nije smio ući naoružan, pa čak ni sa običnim nožem.²¹⁹

29. I 1882. godine podmaršal Jovanović stigao je u Kotor gdje je bio došao i austrijski konzul na Cetinju Temel. Održana je zajednička sjednica kojoj je prisustvovao i okružni poglavar Budi-

²¹⁵ C. Th. Fockt, o. c., 51.

²¹⁶ HAZ — SN, za D-u, 1881/rs, XI/2, 1, N° 220, res. br. 22/tajno — Banić c. kr. pokrajinskom žandarmerijskom zapovjedništvu u Zadru, Budva 13. XI 1881.

²¹⁷ Boško Martinović piše Vrbici (28. I 1882), kako se javlja »da je donio za Krivošijane pare Vežić iz Srbije, on je u Kotoru...« (D. D. Vuksan, o. c., Zapisi, g. X, knj. XVIII (1937), 106).

²¹⁸ Pozor, Zagreb, 11. I 1882, br. 8.

²¹⁹ C. Th. Fockt, o. c., 52.

savljević,²²⁰ predsjednik suda i državni savjetnik. Na ovoj sjednici je proglašen prijeki sud za općine Risan i Orahovac.²²¹

Međutim, ustanici su od 29. I pa sve do 6. II napadali svakodnevno i na raznim mjestima austrijsku vojsku²²² ili, kako je objavljeno u »Srpskom listu« iz Dubrovnika: »Na bojnom se polju radi polagano a postojano. Nulla dies sine linea. Vojska krstari s jedne strane, ustaši s druge. Sudaranja se često događaju. Prema ustaškoj taktici i položaju zemljišta naša vojska udešava svoje operacije.«²²³

Kakvo je bilo pravo stanje još bolje se može sagledati iz izvještaja koji je B. Martinović uputio M. Vrbici 1. II 1882. godine. U njemu stoji: ... »Pobili su se Oraovčani i soldati, doneseno je u Kotor 18 mrtvih i ranjenih vojnika, među njima jedan mrtav kapetan. Čuje se da ima Oraovčana 7—8 mrtvih i ranjenih«. Pod istim datumom Martinović piše da je »razumio da će Krivošijani sutra rano udariti na šance više Oraovca«, a 2. II ga je izvijestio »da su se Krivošijani razbili i da neće udariti na šance, no su pošli da razvaljuju put u Lupoglav«. Time je donekle potvrdio strahovanje M. Vrbice da će se austrijska vojska »braniti do posljednjega čovjeka, i da će »u toku borbe Austrijancima stići pomoć s Ljute rijeke, a Krivošijani će sutra izginuti«.²²⁴

U to je 5. II zapovjednik bojnog broda »Nautilus«, smještenog u Ljutoj, saznao od tamošnje žandarmerijske komande da ustanici namjeravaju omesti radove na cesti između Orahovca i Dražin Vrta. Stoga je poduzeo svrsishodne mjere da osujeti svaki napad na radnike koji sudjeluju na gradnji toga puta.

Nikakve mjere nijesu zastrašile ustanike, no su 4. i 6. II napali Austrijance između Risna i Perasta²²⁵ i kod Dražin Vrta, a 7. II oko 150 ustanika pojavi se kod Orahovca. Čim su ih radnici sa ceste ugledali, povukli su se u Perast. Međutim, radovi su ubrzo mogli da se nastave, jer je ponovno intervenisao zapovjednik »Nautilusa«. Naime, 7. II su se dvije satnije austrijskih vojnika i 10 oružnika postavile na mostu Ljute i čekale su čas »kad će udariti na četu ustaša iz Gornjeg Orahovca pod vodstvom Bogdana Perovića, koja se za nekom starom kućom sakrila i učvrstila da prekine

²²⁰ Njemu je 3. I 1882, došao Stojan Smechia kao poslanik Ubljana, koji su bili odlučili da neće više sudjelovati u tom ustanku, te je izjavio da su ih Krivošijani napali i odveli im žene i djecu u Dragulj sa ciljem da ih tako prisile na obaveze i da sve svoje oružane ljude stave ustanicima na raspoloženje (C. Th. Fockt, o. c., 51).

²²¹ Glas Crnogorca, Cetinje, 17. II 1882, g. XI, br. 7.

²²² Hugo von Czeschka, o. c., 40.

²²³ Glas Crnogorca, Cetinje, 17. II 1882, br. 7.

²²⁴ D. D. Vuksan, o. c., Zapis, g. X, knj. XVIII, 107.

²²⁵ Čak su Krivošijani kod prvih kuća Perasta uzeli stoku koja je pripadala nekom P. Radumu rodom iz Orahovca, a tada nastanjenom u Perastu (Narodni list, 11. II 1882).

²²⁶ Der Aufstand ..., 198, 199.

prolaz vojnikom i oružnikom«, kako je iz Boke Kotorske 8. II javio svom uredništvu dopisnik »Narodnog lista«. ²²⁷

Kako je i zbog čega došlo do ove akcije taj isti dopisnik je upoznao svoju redakciju 9. II 1882. On piše: »Nazad 20 danâ pokvari se put između Dražinvrta i Orahovca, tako da se nije moglo prolaziti. Ovo je dalo povoda vojničkom zapovjedništvu u Risnu da javi slučaj političkoj vlasti u Kotoru, koja neki dan naredi Petru Celoviću iz Risna, poduzetniku sličnih gradnja, da popravi namah što je pokvareno. Kad su Orahovčani doznali da Celović dolazi da popravi put, sakupili se u velikom broju te mu zabranili. Iz početka mislilo se da se protive samo Celoviću da neopravi puta u obće, te se naredi drugom poduzetniku da vrši posao. No jučer«, (8. II 1882, S. A.), »dočim su ovi radili obranjeni od ratnog broda koji se nalazi ispod Orahovca, dođe na jedanput Bogdan Perović sa 50 drugova te pred svojim dućanom stane svoje drugove nagovarati proti Austrije i proti radnji puta. U to dolaze patrola od 10 žandara iz Ljute put Orahovca, i opazili ju ustaši pod vodstvom Bogdana. Ovaj im otide namah u susret sa drugovima, te se namjeste za jednom kućom tako da nisu mogli biti viđeni ni s ratnoga parabroda ni od žandara, koji su morali tuda proći.

Sretno su se pri svemu ovome nalazile tri osobe, koje su sve ovo vidjele, te da spase život nedužnih žandara stale mahati mahrami. Ovaj znak ugledali oružnici i sjetili se nepritlike te udri natrag do S. Eustahija. Nakon malo doba povratise se oružnici sa satnjom vojnika, te se posadiše oko mosta koji dijeli Ljutu od Orahovca. Netom su za ovo doznali neke obitelji donjeg Orahovca, pomoću lađa pobjegli, te se rastrkali po Stolivu i Prčanju. Pri sukobu ustaše bijahu raztjerani, i umakoše. To je »stavno« da glad i nevolja zavladaše celim predjelom Krivošija, te da su ustaše »usilovani« ih stali razbojnički napadati te pljačkati i otimati što nađu i na koga naiđu, ili se predati. Ovome se možemo čim prije nadati«, kaže dopisnik »Narodnog lista« u koji je uvrstio i izvadak iz »Neue Freie Presse«. Taj bečki list od 9. II javlja »da je sada ustala i ista bliža okolica grada Kotora. Po svoj prilici, »Presse« krsti novim ustankom napadaj Bogdana Perovića, o kojem se bavi naš izvorni dopis iz Boke koji danas priopćujemo«, završava »Narodni list«. ²²⁸

Usred takve situacije ustanici, naoružani raznovrsnim oružjem gotovo dnevno su napadali na razna mjesta i čak obasuli mecima četu 3. austrijskog bataljona koja se nalazila između Perasta i Risna. Kulminaciju su dostigli kad su konačno 8. II sa oko 200 ljudi zaposjeli Orahovac i na taj način prekinuli saobraćaj duž ovoga obalnoga puta. ²²⁹

²²⁷ Narodni list, Zadar, 11. II 1882, god. XXI.

²²⁸ Narodni list, Zadar, 15. II 1882.

²²⁹ Hugo von Czeschka, o. c., 40.

Kako su ustanici ne samo uznemiravali nego i »prodirali u donja bokeška mjesta i tako iluzornim činili vojnički kordon, koji ih je morao od mora odvajati«, austrijske vojne vlasti su odlučile da ih napadnu, »kako bi ih suzbili«.²³⁰

Inače je barun Jovanović još prije dao nalog general-majoru Karlu Rittern von Winterhalderu da se zauzmu visovi kod Ledenica, te je sa time bio upoznat i generalštabni oficir, kapetan Franz Conrad von Hötzendorf²³¹ (kasnije poznati vojskovođa u I svjetskom ratu).

Pomno je izrađen plan za osvajanje ovih visova. Uz ostalo, jedan bataljon vojske je određen da preko Orahovca kreće na Velje Selo. Za osiguranje ove operacije trebalo je da posluži i ratni brod »Nautilus« sa jednom pjenicom (Penichen) pred Ljutom, gdje je ostavljen jedan garnizon kao rezerva u slučaju nečega nepredviđenog.

Da bi protivniku odvratila pažnju od ovih operacija, austrijska komanda je 8 II (popodne) izvela veliku vojnu vježbu u okolini Herceg-Novog prema Podima.²³²

Oko ponoći 9. II austrijska vojska je krenula: jedna kolona iz Kotora za Orahovac, druga iz Perasta i Risna put Ledenica.²³³ Naime, 2. bataljon 14. pješadijske regimente velikog vojvode Hesse-na, pod zapovjedništvom majora Juliusa Ehlersa, krenuo je 9. II oko 3,30 časova ujutro iz Kotora preko Ljute i ušao u Orahovac, a da ga ustanici nijesu odmah napali. No, čim je prošao pored prvih orahovačkih kuća, uslijedio je napad na bataljon, naročito iz crkve koja je ležala sjeverno od mjesta. Tako je počeo okršaj²³⁴ koji »je bio dosta živ«, kako izvještava zadarski »Srpski list«, na osnovi vijesti dobijenih iz Dubrovnika. A »Glas Crnogorca« je pisao: »Vojnicima su mnogo pomogli ratni brodovi, koji su pred Oraovcem i Risnom bili«.²³⁵

Dopisnik »Narodnog lista« iz Boke (11. II 1882) opisao je ovaj sukob ovako: »dne 9. tekućega . . . Bataljoni pukovnije Hessen imali su zadatak » Ljute napasti najprije na ustaše, koji su se bili skupili dan prije iznad Donjeg Orahovca, a zatim zauzeli Gornji Orahovac . . . Napadaj na ustaše u Orahovcu slijedio je na ovaj način. Najprije krene satnija vojnika da razvidi gdje su i koliko ima ustaša sakupljenih. Pošto ova satnija naiđe odma na odpor, da se lašnje savlada, stane najprije »Sansego« slati proti čopora sakupljenog oko crkve Svetog Gjorgja ubojite lumbarde, koje su tako silno djelovale da se je većina ustaša rastrkala, zatim oba

²³⁰ Glas Crnogorca, Cetinje 17. II 1882, br. 7.

²³¹ Der Aufstand . . ., 151, 152.

²³² Der Aufstand . . ., 153, 154.

²³³ Glas Crnogorca, Cetinje 17. II 1882, br. 7.

²³⁴ Der Aufstand . . ., 157.

²³⁵ Glas Crnogorca, Cetinje 17. II 1882, br. 7.

bataljona ohrabrena prije kratkim ali krepkim govorom svoga vođe majora Elers-a, brzim korakom premosti Ljutu i stane uzlaziti preko Donjeg Orahovca. Pucnjava pušaka tada nastade sa svih strana: sve zadimilo, ali naši ipak neprestano naprijed. Iz daleka gledajući ih kako uzlaze, bio bi rekao, da su srne a ne ljudi, tako su se vješto i okretno penjali uz litice i gorske hridine. U 6 sati i po, već su naši bili zaposjeli donji Orahovac i prekoračili crkvu Svetoga Gjorgja. U gornjem Orahovcu neke kukavice pucaše sa prozora na vojnike, nu za malo, jer neke sastaviše sa crnom zemljom, a neke povezaše i odvedoše u Kotor u tamnicu.

No najveći otpor naiđe vojska, približavajuć se k Gornjem Orahovcu. Nu i ovaj bi u kratko svladan, te oko 9 ura naša vojska zaposjedne i Gornji Orahovac. Ovdje se malo zaustavi, a zatim opet naprijed sve do Veljesela, gdje se utabori, ostavivši oko 50 vojnika u Gornjem Orahovcu a 40 u donjem Orahovcu, pošto stanovnici donjeg i gornjeg Orahovca ili poginuše ili u gore pobjegoše.

U cijeloj ovoj operaciji pukovnija Hessen imala je 3 mrtva, jednog kapetana teško ranjena, jednog nadporučnika lahko, i 8 vojnika također lahko ranjenih. Orahovčana poginulo je preko 100«, završava svoj prikaz ovaj dopisnik,²³⁶ koji je 25. II poslao svojoj redakciji i tačan broj stanovnika u oba Orahovca. Tako je Donji Orahovac imao 82 kuće i 360 duša, a Gornji (Stepen, Klavić, Ježević, Ubalac, Velihnić, Velje Selo) 71 kuću i 370 duša.²³⁷

Ako je približno tačan navedeni broj poginulih Orahovčana, onda je to bio ogromni gubitak u ljudstvu koje se hrabro borilo.

Tragedija Orahovca izazvala je reakciju dopisnika »Narodnog lista« iz Herceg-Novog (25. II 1882), koji se potpisuje kao »Pravica«. Tako on kaže da u Orahovcu »ima i prežalostnih slučajeva. Gospoda u Kotoru bila rekla, kad navali vojska, tko prostre biele lenzule na prozore i raztvori vrata u svu širinu, bit će pošteđeni, a kad tamo? Ovo vojska saznala, a iz nekih kuća pucali, ubijali, dakle bio pokolj bez milosti, s reda. Kriv tko nije kazao vojsci ...«, završava ovako taj dopis.²³⁸

Drugi izvještaj također iz Herceg-Novog od 1. III je nešto opširniji i u njemu se prvo iznosi kako je u »zauzeću Orahovca (Stepena) austrijska vojska pretrpila doček Orahovčana i obližnjih Crnogoraca, rođaka i kumova ... Oni dopisnici (strani) oglašiše, da je vojska našla ubijenih, i kod njih proklamacija, koje meću u sumnju Crnogoru i Rusiju. Vjerujte, ono je sve podmetnuto ... Na Orahovcu bilo je pobijenih i krivih i pravih, jer joj se imalo kazati na vrijeme kako će razabrati prave. Jednom pak ne treba zaboraviti nikako: prvi kapetan, komandant bataljona, koji je pao smrtno

²³⁶ Narodni list, Zadar 18. II 1882.

²³⁷ Narodni list, Zadar 1. III 1882.

²³⁸ Narodni list, Zadar 4. III 1882.

nahode se i dva Crnogorca, koja su se slučajno zadesila negdje blizu Orahovca i uhvaćena bila...«²⁴⁶

Pa i u ovako napuštenom Orahovcu su, piše B. Martinović M. Vrbici, »izvršili krađu lupeži iz Cuca, i Oraovčani traže odštetu.«²⁴⁷

Za vrijeme onoga kratkog okršaja u Donjem i Gornjem Orahovcu oštećeno je mnogo kuća, ali ustanici su uspjeli da se izvuku i sjedine sa Krivošijama. Austrijanci su, međutim, zauzeli Ledenicu, tu se utvrdili i stvorili uporišta odakle su namjeravali voditi daljnje operacije. Brod »Nautilus« je i dalje patrolirao, a 11. II je pratio kolonu sa životnim namirnicama od Ljute prema Perastu i predao ju je pod zaštitu korvete »Fasano«, koja je bila stacionirana blizu Dražin Vrta. 12. II »Nautilus« je bio prisiljen da na provokaciju ustanika blizu Orahovca odgovori ispaljivanjem nekoliko hitaca.²⁴⁸

Iako je zauzimanjem Orahovca, Velje Sela, Stepena, Ubalca i Ledenicu, postignut strategijski uspjeh, austrijskoj vojnoj komandi je bilo jasno da nije uspjela razbiti ustanike i njihove pomagače, pa je 13. II objavila oštre mjere protiv svih koji na bilo koji način pomažu ustanak i istovremeno naredila oduzimanje oružja u Kotoru, Risnu i Herceg-Novom.²⁴⁹

14. II 1882. godine proglašen je prijevki sud. Proglas je objavljen na hrvatskom ili srpskom i na talijanskom jeziku. Mi ga u cijelosti donosimo:

»O B J A V A

Budući da je nastala buna u nekim odlomcima občine Risanske i u odlomku Orahovac (S. A.) občine Kotorske, i pošto su bez uspjeha ostala sva druga zakonita sredstva upotrebljena za ukinuti je, izjavljuje se na temelju § 429 Zakona 23. maja 1873. da postoji potreba prijevskog suda (S. A.) uslijed toga uvađa se počamvši od dana proglašenja ove objave prijevki sud za zločin bune u cijelom obsegu občine Risanske i u odlomku Orahovac občine Kotorske (S. A.), nalogom da se svatko ukloniti ima od svakih buntovnih poduzeća, i poticaja na iste i svakoga udioništvovanja u tom, i da se svatko imade pokoriti, naredbama koje budu izdane po C. Kr.

²⁴⁶ Glas Crnogorca, Cetinje 17. II 1882, br. 7.

²⁴⁷ D. D. Vuksan, o. c., Zapisi, g. X, knj. XVIII/3, 167.

²⁴⁸ Der Aufstand..., 158—160, 202.

²⁴⁹ Hugo von Czeschka, o. c., 42.

ranjen, bi ubijen od jedne djevojke iz revolvra, koja je osvetila padšeg vjerenika . . . »²⁴⁰

Kako je prema službenim autentičnim austrijskim izvorima tekla ova borba vidi se iz izvještaja koji je objelodanilo odjeljenje za ratnu historiju ratnog arhiva u Beču. Taj prikaz se većim dijelom odnosi na operacije ratnih brodova sa mora, te time upotpunjava sve one novinske izvještaje. Kratki i sažet pregled tih događaja glasio bi ovako:

9. II u 7 časova ujutro »Nautilus« je ispalio 24 topovska metka prema ustanicima, koji su se pretežno učvrstili u orahovačkim kućama. No njih je ovaj brod sa svojim zapaljivim granatama uskoro prisilio da su se brzo povukli i smjestili se kod Crkve sv. Đorda.

U međuvremenu je ratni brod »Sansego«, koji je doplovio iz Morinja i ukotvio se između Dražin Vrta i Orahovca, isprva štitio uspon 2. i 3. kolone na okolne visove, a onda je u jedan mah sa »Nautilus«-om otvorio paljbu na Orahovac, ispalio 6 šrapnela na ustanički položaj, kojeg su ustanici tada morali napustiti.²⁴¹

Izbačeni iz svojih položaja, ustanici su pri povlačenju obasuti novom vatrom sa obadva broda i tako bili onemogućeni da spriječe uspon austrijskoj pješadiji. Od topovske paljbe sa »Nautilus«-a i »Sansega« probijen je zid oko Crkve sv. Đordija²⁴² koji je štitio ustanike.

Ovu operaciju protiv ustanika izvodila je 14. regimenta i njenim ranjenicima je prvu pomoć ukazao liječnik sa broda »Nautilus«, zatim su ranjenike prebacili na brod i prevezli u Kotor.²⁴³ Kako je poslije toga i pješadijski bataljon 14. regimente napustio Orahovac, pukovnik Scharinger je alarmirao čete u S. Eustahiju i Ljutoj pa su one zaposjele čitav teren oko Orahovca; tu im je palo u ruke, oružje, streljivo, novac, živežne namirnice²⁴⁴ i drugo.²⁴⁵

Prema »Srpskom listu« u Orahovcu je uhvaćeno »deset čeljadi,²⁴⁶ koja su u Kotor odvedena. To su starci i djeca. Među njima

²³⁹ Narodni list, Zadar 8. III 1882.

²⁴⁰ M. B. Zimmermann, Ereignisse und Operationen in Süd-Dalmatien (Crivoscio, Bocha di Cattaro), Wien 1882, 51) piše da je oko 3 sata bio boj dokončan i raspršeni ustanici su se povukli na svoje mjesto okupljanja prema crnogorskoj granici.

²⁴¹ Prema pisanju Zimmermanna tom prilikom je stao gorjeti krov ove crkve (M. B. Zimmermann, o. c., 48).

²⁴² Der Aufstand . . . 157, 201.

²⁴³ Zimmermann navodi da je zaplijenjeno mnogo patrona crnogorske proizvodnje, a našle su se i »Vorräthe von Conserven mit den verschiedensten slavischen Etiketen« (o. c., 51).

²⁴⁴ Der Aufstand . . . 158.

²⁴⁵ Zimmermann piše da je u Orahovcu zarobljeno 8 osoba, te jedno sumnjivo lice, očito emisar, koji je kod sebe imao 3000 dukata (o. c., 51).

vlastima radi ugušenja takvog zločina, jer bi inače svatko tko se po proglašenju ove naredbe krivcem zločina bunc pronade, kažnjen bio po strogosti suda sa smrću (S. A.)

Što se sa ovim donosi na obće znanje.

Kotor, 14 februara 1882

C. Kr. Kotarski poglavar

Budisavljević

Namjesnik

Jovanović²⁵⁰

Iz pera svoga dopisnika (15. II) »Narodni list« je donio vijest da je 14. II proglašen »prieki sud u cijeloj občini Risanskoj i u odlomku občine Kotorske Orahovac«. Sudbeno povjerenstvo za prijeki sud sastavljeno je od gospode savjetnika: Gausa, Pešića, Gradića, tajnika Dorkića i perovođe Novakovića, koji su svi 15. II iz Rijeke stigli u Kotor.²⁵¹

Unatoč ovakvih oštrih mjera, ustanici nijesu mirovali. Tako su 15. II napali kolonu koja je nosila džebanu i tain austrijskoj vojsci u Orahovac. Ali im ipak nije pošlo za rukom ništa oteti. 16. II austrijska vojska je uspjela u Orahovcu pomoću psa da naiđe na jednu špilju u kojoj je i »šla svakovrsnih stvari za jelo i odjeću. Uz ostalo mnogo kokošaka i pršuta. Od nađenog darovali su vojnici nešto »gonjaćom džeb ne«, a nešto što je bilo bolje za sebe ostavili. Kažu, nastavlja dopisnik »Narodnog lista«, »da je i skupocjenih stvari bilo, i da su zapovjedniku svome predali. Ovo potvrđuje vijest, koja se još prije prenosila, da su Orahovčani sve svoje na vrijeme po špiljama sakrili, a da su žene i nejačad od davna u špiljam živjeli...«

Isti dan, tj. 16. II žestokom pucnjavom napadnuta je austrijska vojska »koja se je utaborila na brijegu iznad Veljega sela... te ustaši... stanu uzmicati i povukoše se natrag na crnogorsko zemljište«. Dopisnik, dalje, izvještava da je 21. II »po objedu« i 22. II »ujutro i po objedu, »Nautilus« neprestano pucao ispod Orahovca. Šta je bilo, nezna se još. Netom doznademo javit ćemo Vam.«²⁵²

U članku »Krivošijski odpor« taj isti dopisnik je sastavio jedan kratak pregled događaja od 9. do 19. II ovako: »Danas je deseti dan, da je naša vojska slavodobitno krenula na Orahovac i Ledence, kao što sam vas izviestio. Od tada se ništa važnog nije na ovih stranih dogodilo. Zadatak naše vojske, koja se sakupila u Boku, jest zauzeti i zaposjesti Krivošije, uništiti odpor i uspostaviti pomućeni red i mir. Nu taj zadatak nije tako laka, kao što se mislio,

²⁵⁰ IAK — Okružni sud — Krivošijski ustanak — 1882 c — B 1886 — Poglavarstvo Kotor — Razni spisi — 1878—1884 — Br. 391 pres.

²⁵¹ Narodni list, Zadar 18. II 1882.

²⁵² Narodni list, Zadar 25. II 1882.

navlaš odkad su prvi bataljuni onako sretno i bez velikog gubitka zauzeli Orahovac, Veljeselo, Stepen, Ubalac i Ledenice. Ovome prvome sretnomu uspjehu naše vojske doprinicla je mnogo izvrstna taktika zapovijednika, koji je tako stvar izvrstno priredio, da se ustaši prvo sasvim nepripravni nadoše za napadaj; a drugo bijahu iznebušeni od žive vatre i osobito manevre ratnih brodova... Za sada naša vojska ne može naprijed, jer niti raspolaže velikom silom, niti joj je osigurano zapleće... Nu i ustaši ne spavaju, i oni se kupe, učvršćuju i spremaju na zdvojni odpor... Ovako su učinili i Orahovčani. Oni koji su sposobni za oružje uskočili su u Krivošije, a ostali se povratili u staru djedovinu Čuce i Zalaze. Sretno njim! Ostalo drugi put...» Ovim riječima je završen dopis.²⁵¹

U ovako teškoj i bremenitoj situaciji M. Vrbica je pisao (24. II 1882) B. Martinoviću da odmah poruči ustaničkim vođama: Tripku, Petru Andrinu, Petru Vukadinovu, Četu Kojovu, Pusju Mijatovu (Samardžić: S. A.), Bogdanu Vukovu (Perović: S. A.) i Peru Lazareviću da se sa njime sastanu »oko granice na skrovito mjesto« i da im kaže »da će se sa njima cio svijet sprdati i rugati, ako se puste da ih Austrijanci u crnogorsku granicu učeraju.« Zato, »neka se dogovore i neka izaberu jedno ili dva mjesta koje im se čini najbolje za doček i pokolj s Austrijancima, pa neka se junački pobiju i drže koliko najviše mogu. Kad im prituži da se držati ne mogu, neka bježe preko Zubaca podno Trebinja uz Popovo k Viduši. Zupčani su tamo vješti; oni znaju kudijen im je najljepše. Kad dođu u planine bilečkog kadiluka dobiće drugu naredbu, kako će se vladati. Ako Krivošijani odaberu i na dva mjesta dočekaju«, on misli, »da bi najbolje bilo da se priberu i da jedno mjesto odabere od 4 do 6 stotina momaka od svijeh Oraovčana, Ledeničana, Krivošijana, Ubljana... koji su najbolji i da se tu postave na ono mjesto, s kojeg im je najručnije u Hercegovinu, kad im odoli nevolja, da se i oni biju dok god uzmognu i najposlije da prijedu s robljem u Crnu Goru.« Ovlašćuje ga da im kaže »i to, da će svaki momak koji prijede u Crnu Goru i preda oružje na granici, biti smatran kao žena. Zato momci neka izbjegnju prezrenje koje bi ih snašlo, i kad im nevolja dodija da bježe u Hercegovinu«. Neka im kaže »i to, da na roblje ne misle, roblje će gospodar paziti i davati im tain; niko gladan biti neće i Roblje njihovo držano će biti bratski, ako oni ovo poslušaju i ako se pokažu junački«. Neka im ovo izgovori od riječi do riječi po deset puta i treba mu »dati tačan raport o izvršenju ovoga i čemu se imamo nadati od njih. Sa ovim neka ne odlaže, »jer ako ne udare sutra, udariće preksjutra, a najdalje do nedjelje«.

Dva dana iza toga (26. II) B. Martinović je odgovorio M. Vrbici da je bio na sastanku »s glavarima ustaškim i da su mu obećali

²⁵¹ Narodni list, Zadar 22. II 1882.

da će ako ih pritisne austrijska vojska, prijeći u Hercegovinu«, te da su mu izjavili »da bi svi voljeli izginuti nego biti načcrani u Crnu Goru i ostati bez oružja«. ²⁵⁴

I dok su se krivošijski ustanici okupljali na Veljivrh sa kojeg su mogli vidjeti Ledence, Ubalac, Stepen i Velje Selo, gdje je bila utaborena austrijska vojska, ²⁵⁵ dopisnik »Narodnog lista« izvještava svoju redakciju 27. II: »Ustaši iz planine, koja se diže nad Ljutom, pucaše na kuće Ljute i na lađe što su po zaljevu plovile. Puškaramje trajalo sve do 1 ure po obicdu. Satnija vojnička, što je u Ljuti, izade da razvidi te da se ogleda s neprijateljem. Nu vojnici nemogoše spaziti ni jednoga ustašu, a ni oni s ratnog broda, koji je usidren ispod Ljute, pošto se ustaši nalazahu u brdovitom prociepu, te se kao jarebčići za kamenje i hridine sakrili.

Pred večer ču se vika i glas: *poginuste latini, jer noćas dolazimo da vas spržimo!*« (Ovako je podvučeno: S. A.). »Srećom da se navještaj neobistini. Jučer pak, na 1 ožujka, pojavise se iznova puškaranjem. Nu jim prisjede, jer ovoga puta ratni brod pošalje im dva tri schrapnella, koji ih usilovaše, da se pritaje i povuku odkud dođoše. Pri svemu ovome puškaranju i prietnji, s naše strane nema nikakve ljudske žrtve. Samo ustašam pode za rukom oteti jednoga vola, razkomadati ga i tako na komade sa sobom poneti.« ²⁵⁶

3. III »po obicdu, opet ustaši napadoše putnike sa živinom, koji prolazaše preko Ljute, ali ih »Nautilus« pomoću hitaca spasi i raztjera ustaše«, obavještava iz Boke dopisnik »Narodnog lista«, i dodaje: »Poznati dopisnik srpskih novina, Igor Vezić, koji dođe preksinoć iz Crne Gore u Kotor, bi uhapšen i bačen u tamnicu, dok »Deutsche Zeitung« objavljuje brzojavnu vijest iz Dubrovnika da je također 3. III u tom gradu uhapšen »Špiro Gopčević, ²⁵⁷ dopisnik »Wiener allgemeine Zeitung«, radi sumnje da šuruje sa ustašima.« ²⁵⁸

Interesantno je da još 3. II M. Vrbica piše B. Martinoviću »O Vežićevim makinacijama«, te da je utvrđeno da je »varalica i austrijski špijun«. ²⁵⁹ Samo tri dana kasnije, tj. 6. II 1882. godine Igor Vezić je pisao državnom odvjetniku Pellegrinu u Kotor da je dobio »pismo i od Bogdana Perovića (i u tom pismu su 4 potpisa), »gdje moli za novac, jer je agent (ruski: S. A.) Mirciski njima kazao«, da se na njega »obrate«.

²⁵⁴ D. D. Vuksan, o. c., Zapisi, g. X, knj. XVIII/3, 167, 169.

²⁵⁵ Narodni list, Zadar 18. II 1882.

²⁵⁶ Narodni list, Zadar 4. III 1882.

²⁵⁷ On je u drugoj polovici aprila 1882. pušten iz zatvora u Dubrovniku. (Narodni list, Zadar 29. IV 1882.)

²⁵⁸ Narodni list, Zadar 8. III 1882.

²⁵⁹ D. D. Vuksan, o. c., Zapisi, g. X, knj. XVIII/2 (1937), 108.

U povjerljivoj izjavi napisanoj u tamnici 6. III Vezić se, pored ostalog, hvali kako se predstavljao »kao ruski dopisnik i uspio steći povjerenje Gjure Zeca, a to isto je bilo s Katurićem iz Risna, Perovićem iz Oraovca«.

U drugoj povjerljivoj izjavi od 23. III 1882. godine piše da je unaprijed znao, šta će se kad dogoditi u Boki i dodaje: »I ako mi je Bogdan Perović iz Oraovca pisao, da on nije dobio novaca od nikoga (S. A.), ja sam ipak znao da je i ondje novaca razdijeljeno da njih 350 dobilo po svaki 14 for. (S. A.) onaj isti dan kad je Stojan Kovačević dobio zlatom izvezen revolver na Grahovu.«²⁶⁰

Iako je Zakon o iznimnim sudovima, objavljen u Beču 22. II 1882. godine, sam car Franjo Josip I ga je potpisao 28. II²⁶¹ a u »Narodnom listu« objelodanjen je tek 4. III 1882. godine. Takve najoštrije sankcije, poduzete sa najvišeg mjesta, samoga austrijskoga cara, ukazivale su na prenapregnutost situacije i unijele strahovanje i krajnji nemir u narod Boke. O tome imamo izvještaj »sa brdiju Bokežkih«: »Za sav okrug Ercegovski i Risanski i za odlomak Orahovac, občine kotorske uveden je prieki sud, a ne znamo amo na brdu dali je za cielu Boku. Kada uhvate kakvog ustašu, vode ga odma put Kotora. Ako se ustaši pojave po brdima iznad zaliva, puca se na njih sa brodova ratnih iz topova, što im donosi veliku smetnju.«²⁶² U nastavku (5. III) kaže da su u Boki »zavladala kritička vremena te strašna skupoća, a na sva usta tuže se i oni koji uživaju pretile plaće, da im je nesnošljiv ekonomski položaj u Boki.«²⁶³

II.

Vojni i politički faktori u Zadru i Boki sinhronizovano su pripremali i do detalja planski razrađivali konačni obračun sa centrom ustanka i otpora usredotočenom u Krivošijama.

Tih dana (3. III 1882) barunu Jovanoviću se obratio pismom kotorski episkop Gerasim Petranović sa svećenicima Orahovca, Stepena, Ubala i Ledenica, odakle su ovi naprosto pobjegli i u pismu

²⁶⁰ IAK — Okružni sud — Krivošijski ustanak 1882 c — B 1886 — Poglavlarstvo Kotor — Razni spisi — 1878—1884.

²⁶¹ O uvođenju iznimnog suda u Dalmaciji govorio je još 23. II dr Lovro Monti u zastupničkoj kući u Beču. Pored ostalog, rekao je: »Kad je godine 1869. buknuo ustanak u Boki Kotorskoj s istih povoda, ko nazad dva mjeseca, onda je sva ostala Dalmacija ostala mirna... što se tiče pučanstva u Boki Kotorskoj, ona se izim u Krivošiji, ponaša sasvim mirno i većim se dielom domobranstvu podložilo... Proglasio se je prieki sud u Risanskom kotaru, i ono se pučanstvo razoružalo...« (Narodni list, Zadar, 1. III 1882)

²⁶² Narodni list, Zadar 11. III 1882.

²⁶³ Narodni list, Zadar 11. III 1882.

je »duboko osudio bezakoni postupak svojih zablugjenih parohijana«.²⁶⁴

7. III, prema »Srpskom listu«²⁶⁵ iz Boke, »boj se nastavio među Orahovčanima i vojnicima«,²⁶⁶ iako su austrijski zvanični izvori saopćavali da kod Ubavca i Orahovca nema ustanika »nikako jer su onudijen raztjerani«.²⁶⁷ U istom listu od 8. III, pored ostalog, stoji kako su putnici, koji su putovali Lojdovim parabrodom put Kotora, pričali da »u Donjem Orahovcu nema ni žive duše; kuće ostale otvorene i prazne. No ipak naši vojnici strogo paze, da nebi što pomanjkalo i sve su kuće dali pozatvarati«.²⁶⁸

U međuvremenu, Austrija je izvršila sve pripreme za opći upad u Krivošije i prva ekspedicija je krenula rano ujutro 8. III 1882. od Morinja. Uspón uz serpentine obezbjeđivala je mornarica. Toga dana prispio je u Kotor barun Jovanović i sutradan otišao u Risan odakle se isto popodne vratio, »ovoga puta je bio osobito veselo«.²⁶⁹ Odred pješadije je, naime, prešao sve serpentine i kretao se prema južnoj strani Gologa vrha. Međutim, ustanici se nijesu zbunili, jedna poveća grupa je pošla prema istočnoj strani toga brda da ometa napredovanje austrijske vojske,²⁷⁰ a istovremeno ustanici se ponovo pojavljuju oko Ljute. O toj akciji piše »Srpski list« (Boka, 11. III) slijedeće: »Juče 10. na Ljuti, baš na više mesta, spustili su se ustaši, i sa oni spila počeli pucati na konje što su naši ljudi gonili pratnjom za Oraovac; jednog konja ubiše a jednog raniše, a jednu ženu kiridžiju raniše. Dočim zrno ogromno sipahu, u opasnosti su bili naprijed ici, te se vratiše natrag konji i pratnja. Vojna carska lađa, koja se pod Ljutom nalazi, branila je i pucala na ustaše, ali ko će vuka u planinu zgoditi, pošto sakriveni stoje

²⁶⁴ Evo šta je episkop Gerasim Jovanović pisao 2. III 1882. iz Kotora podmaršahu Jovanoviću u Dubrovniku: »... Ujedno sve što mogu ovdje još nadodati, da sveštenici Orahovca i Stepena, Ubalah i Ledenicaht (S. A.) — baš u plemenitoj cicli da nepovredenu očuvaju svagda pokazanu svoju vjernost i odanost prema Caru i Državi, i duboko osugnjujući bezakoni postupak svojih zablugjenih Parohijana ostaviv sav svoj ako i siromašni imetak, ukloniše se iz svojih Parohija i ovamo na mirne strane pohjogoše (S. A.). Stalno držim da bi po tome primeru postupio bio i ostarieli Paroh Krivošijski Pop Tripko Komnenović da ga u tome ne preprieči nasilje njegovih nevaljalih surovih parohijana« (S. A.).

Uvjeren je da će njegovo svećenstvo, vladajući se »mirno i vršeći na dalje savjestno svoje sveštenečke vjcropodaničke dužnosti, naći kod osvjedocene dalekočuvene pravdoljubivosti Vaše Preuzvišenosti milostivu zaštitu...« (HAZ — Akti namjesništva za Dalmaciju — 1882, sv. 31, № 35 gch.).

²⁶⁵ Ovaj članak iz »Srpskog lista« od 8. III prenio je list »Srpska kraljevina« 24. III 1882, koji je izlazio u Beogradu.

²⁶⁶ Glas Crnogorca, Cetinje, 18. IV 1882, br. 16.

²⁶⁷ Glas Crnogorca, Cetinje 21. III 1882, br. 12.

²⁶⁸ HAZ—SN, za D-u, sv. 592 — 1882 — IX/2, 2, 1117 —, 1905, res.

²⁶⁹ Narodni list, Zadar 11. III 1882.

²⁷⁰ Der Aufstand..., 204, 205.

iza krša i ni jedan se neda vidjeti. Iz Kotora krenulo kao podkripljenje 300 vojnika za te strane.²⁷¹

U sličnom tonu taj događaj je opisan i u »Narodnom listu«: »Od strane ustaša pucanje se nastavilo »iznad Ljute« na putnike, »navlaš na one koji vodu hranu i džebanu put Orahovca u Ledence«, unatoč »živahnog odziva od strane Nautilusa«; dopisnik izražava nadu da će i ovo prestati, povezujući sa tim da je vojnički sud bio »proglašen javnim plakati«, i na kraju kaže: »Ipak se je veselo i zdravo, navlaš usljed sretnog napredovanja naše vojske.«²⁷² Iste večeri (9. III) dopisnik je izvijestio svoju redakciju da su toga popodneva redari općine Dobrota uhvatili jednu ženu iz Orahovca, »koja je nosila rakiju i opanke za ustaše. Ona bi sprovedena u Kotor, predana političkoj vlasti, te sutra po svoj prilici bit će izručena vojnom sudu.«²⁷³

Ovakva budnost i nepopustljivost austrijskih vlasti imala je svoga razloga jer, kako piše vojvoda Šako Petrović vojvodi Lazaru Sočići (Cetinje I. III 1882), »Oravčani »su dosad« 4 puta suzbili »austrijske vojnike i mnogo ih ubili, osobito oficira.«²⁷⁴

Napredovanje austrijske vojske u Krivošijama izazvalo je različite komentare domaće i strane štampe. Tako je vojvoda Šako izvijestio vojvodu Sočiću kako su »svi listovi austro-ugarske pisali o osvojenju Krivošija«,²⁷⁵ a zatim daje svoj komentar: »Protiv austrijske vojske stoji s jedne strane 100 Oraovčana, a s druge 120 Ledeničana, a treće 300 Krivošijana, s četvrte 200 Zubaca« i »protiv ovo malo siromaha, koji nemaju ni džebane ni večere«, evo trideset dana da se pregoni »ta žalosna, silna vojska austrijska.«²⁷⁶

U ovoj nejednakoj borbi, ustanici su pokazali visoku svijest, izvanrednu upornost, izdržljivost i vještinu. Imali su i svoju lozinu, kako piše »Neue Freie Presse«: »Prije svi izginuti, nego li se Svabi pokoriti.«²⁷⁷ Kad su napadali austrijske patrole, podrugljivo su uzvikivali: »Haidete gore koze austrijske.«²⁷⁸

I dok se »Narodni list«²⁷⁹ u svome uvodniku pita »Ustanak prestaje?«, barun Jovanović daje izjavu 13. III kako on smatra da je »riešeno pitanje Krivošijsko« jer su »sve najznačajnije točke« u rukama austrijske vojske,²⁸⁰ ispred koje je, prema »Wiener Allge-

²⁷¹ Narodni list, Zadar 11. III 1882.

²⁷² Narodni list, Zadar 11. III 1882.

²⁷³ Narodni list, Zadar 15. III 1882.

²⁷⁴ J. Ivović, Crna Gora i događaji u Bosni, Hercegovini i Sandžaku (1878, 1879. i 1882), Istorijski zapisi I/1—2, Cetinje 1948, 94.

²⁷⁵ Glas Crnogorca, Cetinje, 14. III 1882, br. 11.

²⁷⁶ J. Ivović, o. c., Istorijski zapisi, I/1—2, 94.

²⁷⁷ Narodni list, Zadar 22. III 1882.

²⁷⁸ M. B. Zimmermann, o. c., 47.

²⁷⁹ Narodni list, Zadar 12. III 1882.

²⁸⁰ Narodni list, Zadar 18. III 1882.

meine Zeitung», 2000 »krivošijskih žena i djece našlo utočište u Crnoj Gori na veliku nepriliku crnogorskog kneza Nikole«. ²⁶¹

Da je stanje ustanika, koji su morali da uzmiču ispred Austrijanaca, bilo vrlo teško, potvrđuje i pismo M. Vrbice popu Mašanu (15. III 1882), u kome mu javlja da je sva ustanička vojska 14. III »pobjegla crnogorskoj granici«, te mu naređuje, »kad ih Austrijanci utjeraju u našu granicu«, neka ih razoruža i pošalje u Nikšić. ²⁶²

Uporedo sa time knez Nikola je uputio nedatirano pismo ²⁶³ komandiru Bošku Martinoviću u Grahovu. S obzirom da je veoma karakteristično mi ga u cijelosti donosimo:

»Boško!

Ja sam se savršeno odlučio da se stvar krivošinska konačno prekine (S. A.). Usljed čega ponovićeš im putem kojim znaš odluku moje vlade da se roblje njihovo udalji ne u Nikšić kao što su to oni razumjeli no na Taru đe će njim čekati samo 10 dana a zatim da će im se roblje preko Tare prećerati jer im Crna Gora nije ni dužna jedno duže gostoprimstvo (S. A.).

Oporuči im i dobro ih uvjeri i ako na 700 metara ne zabalu da polože oružje, ada bi što bolje razumjeli za tu našu odluku još danas kaži Grahovljanima da moraju ih najljepše iz gađati kao svakog krvnika koi štetu zemlji ovoi nanosi i u ime toga razdai vojnicima džebanu kako će to Krivošijani razumjeti preko njihovih prijatelja odovud i ja mislim da će to jako na njih djejtsovati. Međutim naipodobnije izvijestime o stanju Krivošijana, Ledeničana i Oraovčana đe su i u kojoj se količini đe nalaze što misle? imaju li rane imaju li još đe koi fišek jesuli odlučili pogorjeti i posljednji fišek. Jesuli složni kako će na njih djejtsovati ova naša odluka. Bili im se imalo rašta obećati da im se roblje neće ćerati preko Tare ako se biše predali g. Jovanoviću ili ako položiše oružje na granicu moju bez boja.

O svemu ovome na naštočni način ćeš me i izvijestiti što čas prijed Knjaz.« ²⁶⁴

Sve se ovo odvijalo u duhu umjetne neutralnosti crnogorske vlade, koja je pod pritiskom austrijske diplomatske note od 14. III formirala isljednu komisiju (16. III) da ispita lica, optužena za »tajno potpomaganje ustanika u Hercegovini raznim sredstvima«.

Zadatak komisije je bio ne samo da utvrdi osnovanost takve optužbe, nego i da provjeri u kojoj su mjeri »povrijeđene stroge

²⁶¹ Narodni list, Zadar 15. III 1882.

²⁶² D. D. Vuksan, o. c., Zapisi, g. X, knj. XVIII/4, 243.

²⁶³ Iako nije datirano, mi ga ipak ovdje stavljamo jer odgovara sadržajno.

²⁶⁴ Arhivsko odjeljenje muzeja u Cetinju — Dokumenti Nikole I — 1882.

zapovijesti crnogorske vlade, dane na sve vojne i civilne vlasti duž granice od Oraovca do Foče, u namjeri da održi strogi neutralitet prema događajima u susjednoj Imperiji.²⁸⁵

Ovakve mjere crnogorske vlade ukazuju na apsolutnu vojnu i političku silu Austrije koja je i dalje ostavila jedan dio vojske u Krivošijama »radi stalne posade« i »da obrađuju zemlju koja je ostala pusta«.²⁸⁶ U okolici Orahovca, međutim, nemiri su i dalje trajali. Naime, 22. III, kako izvještava »Neue Freie Presse« od 4. IV, a prenaša »Pozor«, ustanici su kod mosta Ljute blizu Orahovca napali karavanu koja se sastojala od 50 mazgi i išla cestom uz obalu iz Kotora u Risan. No, tu je još uvijek bio usidren »Nautilus« i sa njega je ispaljeno nekoliko dobro nanišanjenih šrapnela, te su ih (ustanike) na vrijeme rastjerali.²⁸⁷

»Narodni list« također objavljuje da su se ustanici pojavili iznad Ljute, i »pošto je ova rulja posve opasna, a mučno je iskorieniti«, dopisnik je nastojao da nešto potanje sazna o njima i položaju koji zauzimaju. Rečeno mu je toliko da su 22. III ujutro, »dvije satnije vojnika krenule put Orahovca, da ovu rulju na čas umire«.²⁸⁸

I prema službenim austrijskim izvorima, »Nautilus« je toga dana protjerao ustanike koji su pucali na opskrbnu kolonu (Proviand-Colonne) sa brda iznad Orahovca. Također je austrijska poljska straža potisnula četu ustanika, čim su se pokazali povrh puta Orahovac — Ljuta. Da bi uspješnije bio suzbijen novi napad ustanika, austrijska vojna komanda je uputila oklopnjaču (Casamaten-schiff) »Erzherzog Albrecht« da se ukotvi u Ljutoj i da pomogne »Nautilusu«.²⁸⁹

Da li uslijed ovih mjera ili čega drugog, pita se dopisnik »Narodnog lista« tek ustanici su se pritajili i zasad umukli. »Rek bi da su ih ušutkale dvije satnije vojnika, koje su bile otposlane, a po nekima rek bi na više zapovjed Crnegore usljed posredovanja Thömmella. Bilo što bilo, pucnjava je prestala i prevoz hrane sliedi redovito.«²⁹⁰

Zatišje je kratko trajalo. Već početkom aprila ustanici ponovo stupaju u akciju. Tako se 4. IV prije podne »opet pojavila ustaška rulja iznad Ljute. Ovaj puca bijaše joj zadatak izazvati pucanjem i vikom ratni parobrod usidren u zalivu Ljute i prijetiti Dobroćanom. I jedno i drugo pođe joj za rukom. U jedan sat po objedu povuče se malo izvan ratni parobrod »Nautilus« te izvali 8 velikih ubojitih hitaca. Iza svakog hitca rulja bi se pokazala kroz klisuraste

²⁸⁵ J. Ivović, o. c., Istorijski zapisi I/1—2, 95.

²⁸⁶ Glas Crnogorca, Cetinje 21. III 1882, br. 12.

²⁸⁷ Pozor, Zagreb 6. IV 1882, br. 79.

²⁸⁸ Narodni list, Zadar 29. III 1882.

²⁸⁹ Der Aufstand . . . , 205, 177, 205.

²⁹⁰ Narodni list, Zadar 1. IV 1882.

prociepe i vijala bi rupce, struke i pojase, rugajući se i vičući između ostalih: »štedite kukavice latinske prah i olovo za večeras!« Poslije ovako slikovitog opisa nastupa orahovačkih ustanika, dopisnik »Narodnog lista« završava: »Zaludu sve pucanje »Nautilus-ovo«, rulja se neumiri dokle se nesmrkne... Poznato je od svakoga, koji poznaju položaj, da udarci »Nautilus-a« nemogu donijeti ni malo štete rulji, a ona da može sjegurna zakidivati i smetati sve dotle, dok bude uzhtjela, ili dok se udostoji Crnagora narediti joj: dosta!«²⁰¹

Slični izazovi ustanika nastavili su se 5.²⁰² a još više 7. IV. Ali vojska je stala »odmah pucati sa »Nautilus-a« na one krševite hridine i poslije desetak minuta već se nije moglo vidjeti nijednoga ustaša«. Kroz to pucetanje »kako smo od sa pouzdane osobe doznali, ostao je teško ranjen sin Danilo²⁰³ Bogdana Perovića, najprvog odpornika i vođe ovdašnjih ustaša (S. A.). Sumnja se da će mučno preboljeti, jerbo da ga je pogodio ustrpak topova taneta. Da se je u mirno doba kakova nesreća ovome mladiću slučila, doista nebi duše ostalo, koja nebi za njime procvilila, budući da je bio uzor-mladić. I svak ga žali, tim više što ga je njegov otac na zlo naveo, kao što i mnoge druge«, zaključuje svoj izvještaj isti dopisnik.²⁰⁴

Ovaj okršaj je plastično i puno opširnije prikazan u »Srpskom listu«. Evo ga gotovo u cijelosti:

»Rika topova još ne prestaje! Juče 7. o. mj. boj se nastavio među Orahovčanima i vojnicima, koji su morali zauzeti izgubljene pozicije u Gornjem Oraovcu, oklopnjača »Nautilus« neprestano je pucala. Bitka se bila smirila pred podne, kad bi poslije podne svi se ustaši narediše na oraovačko brdo, pa vijahu crvenu zastavu (sic! S. A.) i dovikivahu podrugljivo oklopnjači, koja stade na njih sijati vatru. Ustaši nepomično ostaše na svome mjestu i jednako vikahu, po čemu izgleda da zrna od oklopnjače ne mogu doći do njih, a u takvim su pozicijama da se iza prirodnih tvrđava mogu kriti... samo neki drže da su i ustaši odlučili ne ulaziti u Crnu Goru... i sudeći po tome što oklopnjača »Nautilus« sve jednako puca, rek bi da vojnici nijesu mnogo prodrli u Gornji Oraovac. Borbu je prekinula velika magla koja se podigla, pa oklopnjača ne zna gdje će pucati. Po njekim glasovima pod Oraovac će doći

²⁰¹ Narodni list, Zadar 12. IV 1882.

²⁰² Der Aufstand..., 205.

²⁰³ U narodu je čak sačuvana pjesma, od koje donosimo samo par redaka:

»...Tada reče Perović Bogdane;
šest sinova ja sam ukopao
Danila ću sedmog ukopati
al ga neću u soldate dati...«

(Saopćio Ilija Savov Lalošević u Kotoru 23. VIII 1972.)

²⁰⁴ Narodni list, Zadar 19. IV 1882.

još jedna oklopnjača; ali ja toj vijesti ne dajem nikakve važnosti, znajući da je ova jedna dosta, da samo čuva, da se ustaši ne približe moru, jer kao što i sam zapovjednik »Nautilusa« priznaje, izbačeni topovi nikakve škode ne nanose ovijema po gorama. Onomadne 6. ov. mj. carska vojska udarila i u cijelu liniju protiv ustaša... Isti dan carska vojska zapalila je sav gornji Oraovac, odavde se moglo vidjeti kako kuće gore. Kuće pri moru nijesu još zapalili, jer tu soldati stoje. Očevidci kažu, da su juče i crkve izgorjeli u Oravcu, sv. Nikolu, sv. Jovana i sv. Petku. I u Oravcu bilo je znatnog boja. U utornik, pa i juče cio dan do mrkne noći topovnjača »Nautilus« pucala je. Juče poslije podne došla je i druga topovnjača pod Ljutu. Čim je stigla otvorila je vatru protiv ustaša... Danas jednako sljedećeg boj». Ovaj članak iz »Srpskog lista« prenesen je u »Glas Crnogorca«.²⁹⁵

Službeni austrijski izvještaj također priznaje da su se ustanici ponovo javili iznad brda povrh Orahovca 14. IV.²⁹⁶

Od 8. do 14. IV bilo je zatišje, ne pominje se djelatnost orahovačkih ustanika i kroz to vrijeme i »Nautilus« počiva.²⁹⁷ Ali već 15. IV javlja se sljedeće: »Danas u 9 sati iz jutra povratit se iz Risna nekoliko osoba u pratnji vojništva, sa mazgami, koje su tjerale živež za Krivošiju za carsku vojsku, te kad su navrville na Orahovac, tada ustaši iz onih ljutih litica stadoše pucat. Topovi sa ratnoga broda »Nautilusa« i sa tvrđave Stepena, a također iz Ljute neprestno na to stadoše gruvati i po onim klisuram ustaše razgoniti. U isto vrijeme borila se jedna satnija i pô vojništva, te je borba trajala od 9 uri iza jutra do pred mrak.«

Također i 16. IV²⁹⁸ »sa istih položaja i isto vojništvo bavilo se pucanjem sa ustašima nad Orahovcem, od 6 do 7 uri iz jutra, te opet od 11 uri iz jutra sve do mrke noći... Od vojništva hvaleć Bogu, nije bilo nikakva gubitka; a od ustaša stavno je da su 4 ubijena, a ranjenim nepoznat je broj. Evo ima nekoliko vremena, da nema dana u kom se neori grmljavina topova i pušaka«.

18. IV ustanici su bili naročito aktivni. Izvještava se da se »među Oahovcem i Ljutom za osmi put (S. A.) opet pojaviše... Pred večer ustašam nije bilo više ni glasa ni traga. Od vojske nitko nije ranjen, a od ustaša nezna se? Iako ni službeni austrijski izvještaj ne daje podatke o mrtvim i ranjenim, nego samo taj događaj registruje, možemo zaključiti da se toga dana bio oštar boj, jer dopisnik iz Boke svome sledećem članku, poslatom iz Kotora 19. IV daje naslov »Bombardiranje Gornjeg Orahovca« i nadopunjuje iz-

²⁹⁵ Cetinje, 18. IV 1882, br. 16.

²⁹⁶ Der Aufstand..., 205.

²⁹⁷ Narodni list, Zadar 19. IV 1882.

²⁹⁸ Službeni austrijski izvještaji donošaju ovaj datum okršaja među ostalima tokom aprila mjeseca (Der Aufstand..., 205).

vještaj o događaju odigranom 18. IV ovako: ... »Tu skoro ustaši u Gornjem Orahovcu uhvatiše dva vojnika, te jih nemilo izmrcvare.«²⁹⁹

19. i 20. IV borba se nastavlja istom žestinom, te isti dopisnik javlja: »... odlučeno je iztrijebiti i rulju ustaša s Gornjeg Orahovca i iznad Ljute, koji su više dodijali neprestanim zadirkivanjem i napadanjem. Primijetiti nam je, da su gorinaznačene operacije bile vođene velikom vještinom i da se je posve strogo postupalo nepraštajući nikome i ničemu. Evo nas sada da vam javimo, kako je operacija tekla i ispala po drugi puta proti Orahovcu. Dne 18. tekućega jutrom rano uputi se vojska, koja je bila na odmoru, iz Perasta ... i spusti se na Stepen. Istodobno krene proti Orahovcu i vojska koja se nalazila na Veljeselo, te sastavši se zajedno u podobi polukružne crte, pucanjem stadoše vojnici napadati na ustaše. Ovi raztrkani i razdieljeni na male čete, nu u priličnom broju, među Stepenom, Gornjim Orahovcem i Gomilicom dočekaše vojsku vatrom, te zapodjene se ozbiljan okršaj, pri kojem sudjelovahu znatno topovnjače i dva ratna parabroda usidrena iznad Ljute, i tvrđavica sa Vranova brda. Puškaranje i gruvanje topova trajalo je od jutra do mraka. Pred večer ustaši bijahu prisiljeni povući se u drágu Cuce i na Gomilice pri granici crnogorskoj. Sutradan opet se ustaši pojaviše, te je gruvanje topova i pucanje opet otpočelo i trajalo također cijeli dan, premda isprekidano kratkim odmorom. Juče 20 tekućega,³⁰⁰ još je puškaranje trajalo, i kad kad iz kojeg topa grovalo, u oko dvie ure po objedu se vatra sasvim utiša. Našoj vojsci otide za rukom očistiti od ustaša cijeli Gornji Orahovac i stjerati jih do na granicu crnogorsku. Suviše uhvatili su vojnici nekoliko ustaša oružanih, a mnoge sa crnom zemljom sastaviše. Vojska je imala također gubitaka, jer gdje puca tu i tuca. Za stavno ima 16 ranjenih, a mrtvih rek bi da nije bilo. Između ranjenih nalaze se i dva oficira. Sinoć pred večer kasno mnogi vojnici dođoše na odmor u Rosu, Perast i Kotor, rek bi da je položaj naše vojske, koja je u gori spomenutih predjeli ostala, osjegurana, a ustaši su stjerani u klanac.«³⁰¹

U dopisu od 25. IV iznosi kako se vodila borba između ustanika i austrijske vojske 19. IV pa kaže: »... otide našoj vojsci za rukom, pošto je raztjerala ustaše sa svih položaja u Orahovcu, nagnati ih preko granice crnogorske, koju je i naša vojska prekorlačila, te nehotice ubila 2 Crnogorca ... Naša vojska raztjeravši ustaše iz Orahovca, i uvjereni da ih nema, jer nisu se od nikud odazvali, spremala se na povratak, usljed naredbe, odkud je bila

²⁹⁹ Narodni list, Zadar 22. IV 1882.

³⁰⁰ I ovaj sukob sa ustanicima službeni austrijski izvještaji samo registruju (Der Aufstand ..., 205).

³⁰¹ Narodni list, Zadar 26. IV 1882.

krenula. Netom se vojska uputi, ustaši stanu sipati žestokom vatrom sa položaja tik granice crnogorske...»³⁰²

I dok se iz službenog austrijskog izvještaja vidi samo toliko da su se i 21. IV, kao i 5, 14, 16. i 20. ustanici ponovo pojavili na brdskim predjelima iznad Orahovca, odakle su ih pucnjavom uspješli prisiliti na uzmak,³⁰³ u »Narodnom listu« piše kako je 21. IV izgledalo »kao da je bio sud obćeni. Grmilo bez prestanka poviš i iznad Orahovca. Veli se, da su »naši okružili iz leđa onu rulju ustaša što poviš Ljute bez prestanka posadu uznemiravaše.« »Ima ih«, veli se, »do 250«, i kaže se, »da su ih jučer razbili...«³⁰⁴

Medutim, ustanici su se nakon kratkog počinka opet pojavili 22. naveče i 23. popodne, te su stali pucati i uznemiravati. Na bojnopolju neprestance ima čarkanja i pripucavanja.³⁰⁵

I 24. IV »bilo je nešto čarkanja, sjeverno od Orahovca, između oružničke postaje kod sv. Nikole, kojoj prispje u pomoć jedan odjel vojske 14 pješачke regimente«, kako zvanični austrijski izvještaj (Beč, 28. IV) prenosi »Glas Crnogorca«,³⁰⁶ u kome se još kaže da je među ustanicima bilo 5 mrtvih i ranjenih.

Poslije toga datuma »Glas Crnogorca« više ništa ne piše o ovome ustanku, dok dopisnik »Narodnog lista« još neko vrijeme puni retke u rubrici »Viesti o krivošijskom odporu«. Tako piše iz Kotora 30. IV kako »ima tri četiri dana da je prestala pucnjava i gruvanje topova iznad Ljute i s Vranova brda«.³⁰⁷

2. V opet sasvim kratko kaže: »Poslije zadnjega okršaja sa ustašim iznad Orahovca, nemamo baš ništa da vam važna javimo!«³⁰⁸

Iz Kotora se ovaj ratni izvjestitelj posljednji put javlja 10. V ovim riječima (6. V): »po objedu ustaši spustili se u Veljeselo te napali na oružnike koji iz sv. Nikole pođoše po vodu... Ista rulja pojavi se i slijedećeg dana, te se je sa tvrđave nastavilo pucanje. Ova rulja ustaška rek bi da je ona ista, koja je uznemiravala, neprestano iznad Ljute i Orahovca. Ostala je bila bez municije, te je nekoliko dana mirovala, a sad pošto su je dovoljno obskrbili, opet se pojavi.

Na Jurjevo ustaši vijali su *bieli barjak* (S. A.) i svetkovali svoje krstno ime».³⁰⁹

Bečki list »Neue Freie Presse« donio je još u aprilu 1882. g. slijedeće: »...Naše čete osvojili su Krivošije, ali neima Krivošijana. Žitelji kotorskih brdina izveli su svoju prietnju i izselili

³⁰² Narodni list, Zadar, 29. IV 1882.

³⁰³ Der Aufstand..., 205.

³⁰⁴ Narodni list, Zadar 26. IV 1882.

³⁰⁵ Narodni list, Zadar 29. IV 1882.

³⁰⁶ Cetinje, 9. V 1882, br. 19.

³⁰⁷ Narodni list, Zadar 3. V 1882.

³⁰⁸ Narodni list, Zadar 6. V 1882.

³⁰⁹ Narodni list, Zadar 13. V 1882.

še u Crnu Goru sa svojim obitelji i pokretnim imetkom. Zalostan uspjeh tamošnje uprave jest, da je jedan dio Dalmacije opustio.«³¹⁰

Dopisnik istoga lista iz Kotora 11. V obavještava svoju redakciju: »Jezgro ustaša nalazi se sada u predielu, koji je istočno od Dragalja uzduž crnogorske granice proteže se nad Orahovcem. Mali oko 8 do 15 ljudi brojeći odjeli ustaša kreću se neprestano u prodolih gora i napastuju *svaki dan* predstraže naših četa. Istom je tomu nekoliko dana, da je i žandarska postaja od 40 ljudi u mjestu Sveti Nikola kod Veljesela morala se boriti više sati sa ustašima.«³¹¹

12.

U međuvremenu je B. Martinović pisao M. Vrbici (1. V), da je pop Todor iz Oraovca³¹² primio austrijske izaslanike koji su mu prenijeli poruku austrijske vlade, da se svi ustaši mogu vratiti kućama, da im je sve oprosteno. Ustaši su na to odgovorili: »Kažite vladi, da mi tamo nećemo, no ćemo se turčiti, ili ciganiti, tek pod česarom nećemo, niti će on nama više gospodar biti.«

Svoju odluku su proveli u djelo i narod Boke se stao povlačiti i prelaziti granicu Crne Gore, nadajući se konačnom smještaju. U vezi s time uputio je komandir Martinović telegram 2. V. Mašu Vrbici na Cetinje da »roblje krivošijsko, ledeničko i oraovačko nije prispjelo u Nikšić no se jošte nalazi krivošijsko od Jabuka, Savina brda i Vilusa na stranu put Rudina, ledeničko i oraovačko na Trešnjevo, Kobilji do i malije kuća«. Stoga je naredio da sve to roblje ide put Nikšića, ali »jošte nie pošlo zbog toga što su sad zapali viši dijo od golemog naroda i čim is taina dođu«, naredio je, »da ih oficiri s vojnicim povrate do Trebjese.«³¹³

Knez Nikola (3. V) naređuje Bošku Martinoviću da 4. V »po svaki način počne roblje krivošijsko i oraovačko da se diže, i oni konji za koje mu je javljeno da im budu na raspoloženje i da se ovo mora odma izvršiti.«³¹⁴ Malo zatim, knez traži da mu Boško odmah javi »jeli krivošijsko roblje i oraovačko odputovalo i jeli iko od njega ostao, ako je kad će krenuti i u koji dan neće niko već ostati«.

U drugom pismu (bez datuma) knez Nikola piše Martinoviću slijedeće:

»Ja sam jutros naredio da ti ustaši idu svi u Nikšić i tu da stoje do nove naredbe.

³¹⁰ Iz »Neue Freie Presse« prenio Narodni list, Zadar 22. 1V 1882.

³¹¹ Pozor, Zagreb 24. V 1882, br. 118.

³¹² Valjda pop Todor Deretić (Der Aufstand..., 190).

³¹³ Arhiv SR Crne Gore (ACG) u Cetinju — Fond Ministarstva unutrašnjih
djela — Akta i naredbe — 1882, sv. 26, br. 1667, 2. V 1882.

³¹⁴ D. D. Vuksan, o. c., Zapisi, g. X, knj. XVIII, 304, 306.

Od glavara njihovih ako nijesu već pošli slijedeći valja da idu na Danilovrag

Petar Vukadinov Samardžić	= Dragalj
Pušo Kojov Samardžić	= Donje polje
Duro Simov	
Jovo Antov Subotić	= Ledenice
Pero Stevov Gopčević	= Oraovac
Bogdan Perović	= Oraovac
Todor Savić	= Ubli
Ivko Pantov	

Knjaz.◀

Ubrzo knez Nikola opet piše Martinoviću ovako: »Mislim da su se Krivošijani, Ledeničani i Oraovčani već dosad svi uputili put Nikšiće i njihovi glavari put Danilovgrada.«³¹⁵ Sve ovo ukazuje na budnost kneza Nikole da se sve uredi onako kako je on smatrao da je potrebno i korisno.

Nije knez dugo čekao da dobije zadovoljavajući odgovor, koji je telegrafski stigao od Martinovića Vrbici, a on ga je zatim dostavio knezu Nikoli. U tome telegramu Boško obavještava da je »roblje krivošijsko, ledeničko i oraovačko krenulo sve put Nikšića i to neko u ponedjeljnik, neko u utornik a neko jutros, niko osta nije i to nije krenuo samo boljesni i slabiji i stari koji nemogu nikud bez nosila. Nemojte se čuditi što roblje već ne stiže u Nikšiće zato baš nije čuda prvo što mnogo nejači a suviše rdavo vrijeće.«³¹⁶

Pop Mašan Nikčević iz Nikšića (13. V) javlja Vrbici da »Krivošijana, Oraovčana, Ledeničana, Mokrinjana, Rišnjana i iz Kotora vojnika ima 342«, a drugim telegramom od 16. V ga obavještava da »roblje i stoka krivošijska noćas izlazi u polje tako ledeničko i oraovačko roblje u Pješivce, te ga pita očeli po naiprvoj naredbi poslatoj mu na telegraf od njegovog Visočanstva put Šarana³¹⁷ da se upute? očeli vojnici svako sa svojem robljem da idu?« te ga moli »za odgovor, zašto pitaju glavari kudće sjutra okrenuti.«³¹⁸

³¹⁵ Arhivsko odjeljenje muzeja u Četinja — Dokumenti Nikole I — 1822 — s. d.

³¹⁶ ACG — Fond Ministarstva unutrašnjih dela — akta i naredbe 1882, sv. 26, br. 1696.

³¹⁷ Prema obavijesti pukovnika haruna Thömmela, ustanici iz Krivošija, Ledenica i Ubli su prešli granicu noću 20. na 21. V, te razoružani i odvedeni ka Nikšiću, a prema telegrafskom saopćenju od 22. V, noću toga istoga datuma su oraovački ustanici prešli crnogorsku granicu, te broj onih koji su prešli popco se na 547 i upućeni su za jezera i Šarance (Der Aufstand... 190).

³¹⁸ ACG — Fond..., Akta..., 1882, sv. 26, br. 1742 (13. V), 1760 (16. V).

Uporedo sa ovim Vrbica je dobio (14. V) opširno pismo od Krsta Vunaševića iz Njeguša, a odnosilo se na »bespomoćnu Stanu Filipa Četkovića iz Oraovca, koja ima 5² djece, najstarijemu je 12 godina a najmlađemu 6 godina«. Stajala je u kući Krstovoj još od 4. II i nije imala nikoga osim ovo 5 djece da joj pomogne. Kako su se djeca razboljela, a stigla je tamo naredba »da svako ustaško-oraovačko čeljade ide i seli se u Nikšiće«, Vunašević nije znao što će učiniti, pa mu se zato obraća i predlaže »dok bi ova djeca bila bolja ili pomrla da ostanu ovdje«.³¹⁹

Iz Njeguša se 21. V obratio Vrbici i kapetan Jovo S. Petrović, koji je po njegovoj naredbi poslao »čovjeka po vremenu da ostatak ustaškog bokeškog roblja diže na mjesta gdje je vojvoda Vrbica odredio. Ali među ostatkom Bokeških famelja koje se jedino još nalaze u Male Zalaze nema ništa do staraca i bolesnih famelja oko 6—8.«

On je poslao naredbu »da svi moraju sjutra u jutru ići iz njeguške granice ali te će sve famelje prije jutra uteći dolje u Oraovac, kao što su i do sada bježale.« Zato čeka »noćas« od njega »odgovor« i naredbu »hoćeli poslati ljude, da im spriječe povratak u Oraovac, koji će ih prepratiti do dotične kapetanije, jer ako ih noćas ne stavi pod stražom neće se ujutru ni jedan naći u Zalaze.«³²⁰

Jedan dio ustanika sa svojim porodicama se stvarno odlučio na povratak, iako nijesu znali kakve su im mogućnosti, odnosno sa kakvim je opasnostima povezan njihov povratak pod austrijsku vlast.

Da je situacija u tome smislu bila krajnje neizvjesna, pisao je tada dopisnik »Narodnog lista«: »Neki kažu da će ustaši Krivošijski biti potpuno pomilovani osim poglavica, tj. da će biti oprosteni od domobranstva, od porca, da će im se sagrađiti popaljene kuće i t. d., drugi kažu da od toga neće biti ništa, već će ih se pozvati da se povrate ali pod takvim uvjetima, što će stvarno onemogućiti a ne olakotiti povratak«.³²¹

27. V kapetan Jovo iz Njeguša je uputio M. Vrbici »Spisak familija ustaško-bokeških koje su se povratile na svojim kućama«:

Tek. br.	Ime i prezime:	Mjesto rođenja:	Broj čeljadi:
1.	Mato Đurov Četković	Oraovac	5
2.	Todor Savov Lipovac	„	3
3.	Joko Savov Daković	„	2
4.	Tomo Ivov Vukotić	„	1

³¹⁹ ACG — Fond ..., Akta ..., 1882, sv. 26, br. 1752.

³²⁰ ACG — Fond ..., Akta ..., 1882, sv. 26, br. 1798.

³²¹ Narodni list, Zadar 7. VI 1882.

Tek. br.	Ime i prezime:	Mjesto rođenja:	Broj čeljadi:
5.	Ilija Bogdanov Cetković	"	2
6.	Risto Perov Vukašinović	"	5
7.	Savo Ilin Vukasojević	"	2
8.	Leso Vidov Ratković	"	6
9.	Špiro Kostov Vukotić	"	5
10.	Sofija Bogdanova Abramović	"	2
11.	Savo Stevov Lazarević	"	1
12.	Pero Savov Daković	"	2
13.	Leso Petrov Vukasojević	"	3
14.	Ilija Lazarev Perović	"	2
15.	Andrija Tod. Vasiljević	Ubli	1 ²²²

U pogledu glavara bokeškog ustanka, Vrbica je 19. V naredio kapetanu Rudu Gavriloviću u Danilovgradu da ih pozove k sebi i da im kaže kako usljed političkih okolnosti ne mogu nikako ići u Nikšić već u Podgoricu. 9 dana kasnije (28. V) Vrbica je pisao popu Mašanu Nikčeviću u Nikšić da 19 bokeških glavara odmah pošalje u Danilovgrad, gdje su neki već stacionirali kao Bogdan Perović.

Slijedeći dan (29. V) zapovijedio je Gavriloviću da pošalje odmah »imena i prezimena svih bokijeških glavara, koji se sad nalaze na Danilovgrad i neka počne od kneza Bogdana Perovića do Tripka Vukalovića«.²²¹

I tako je došao kraj maja 1882. g., kada je dopisnik »Narodnog lista« iz Boke Kotorske, u rubrici »Viesti o Krivošijskom odporu« napisao ovo: »... Nisam promašio kad sam tu skoro kazao na temelju vesti crpljenih od pouzdanih izvora, da će kraj učiniti nesnošljivoj neizvjesnosti u pitanju krivošijskog ustanka koncem ovoga mjeseca (S. A.). Što se predvidjelo to se napokon i dogodilo. Svakome je udaralo u oči kako je moguće, da šaka ljudi, golih i bosih, lišenih svih sredstava i za samo življenje može uzdržati dugotrajnu borbu (S. A.), a još više kako našoj vojničkoj upravi nemože otići za rukom da savlada njihov odpor. Dapače ustaši su postajali svaki dan to odlučniji i smioniji te *nicali preko noći kao gljive* (S. A.). Svak stao s toga ozbiljno misliti, a vojnička uprava osobito, kako i kud će se naći način kojim da se rieši ovaj krivošijski čvor... Nazad nekoliko dana neprestano brzojavili letili sa Cetinja na Dubrovnik, na Beč i obratno, te su se uvjerali

²²² ACG — Fond..., Akta..., 1882, sv. 26, br. 1830.

²²¹ ACG — Fond..., Akta..., 1882, sv. 26, br. 1921, 1951, 1986.

da je *glavnim povodom Crnagora što danas još u Krivošijah traje ustanak, jer je zemljište crnogorsko ustašam jedino prihježište* (S. A.), a kordon crnogorski uzduž granice postavljen podpuno ne ispunjavaše, međunarodne obaveze. Stoga pokušalo se još jednoć istraživanje i poljera da se vidi jeli upravo tako! S jedne strane naša vojska učinila svoje, a s druge junačka Crnagora ispunila napokon svoju dužnost, *razoružala ustaše koji prekoračiše granicu* (S. A.) i izaslala ih dielom u Kolašin, dielom u Nikšić a dielom u Pipere...«

U istom broju ovoga lista dopisnik iznosi da se je »danas tj. 23. V dovršilo novačenje mladića u domobranstvo u cielom političkom kotaru Boke Kotorske. Svi mladići, osim onih za koje se zna stavno da su po moru ili da su *uskočili u Krivošije* (S. A.), prikazaše se. Novačenje je teklo bez ikakve zapricke ili odpora...«³²⁴

31. V kliče patetično: »Svršeno je! Bilo što bilo, to je stvarno, da u Krivošije ustaša više nema. Sve je utišalo...«³²⁵

Tako je i bilo, svi ustanici su prešli u Crnu Goru i napustili brdsko ratno poprište na kome su se samo sebi svojstvenim samopregorom, hrabrošću i upornošću dugo odupirali iskusnoj i silno nadmoćnoj austrijskoj vojsci, njenom ratnički izvježbanom oficirskom kadru pod zapovijedništvom baruna Jovanovića, koji je po drugi put stigao u Kotor 27. V.

Time je praktički i završio ovaj ustanak, koji je po Zimmermannu imao nacionalni i religiozni karakter,³²⁶ dok Fockt drži da mu je jedini cilj da se Boka oslobodi austrijskog podaništva, dodajući da ovakva ideja nije mogla nastati u glavama onoga primitivnog naroda, te zato optužuje Komitet za pomoć u Moskvi³²⁷ da je ustanicima upućivao u Risan velike svote novaca. No, ipak, taj isti Fockt morao je da prizna kako je žalosno što je država kao Austro-Ugarska protiv svojih vlastitih građana bila prisiljena da pograbi oružje, te je uspjeh svakako bio na strani jačega.³²⁸

Po svršetku ovoga ustanka u kome su sudjelovali Orahovčani pod vodstvom kneza Bogdana Perovića i vješto ometali ratne operacije austrijskih vojnih vlasti, uperene protiv ustanika u Krivošijama, stanovnici Orahovca još za dugo nijesu našli svoj mir, kako oni što su se vratili u svoje mjesto tako i oni koji su prešli u Crnu Goru. Naseljavanje nije išlo jednostavno, trebalo je izdržati ogromne teškoće prije nego su stekli svoje novo ognjište.

³²⁴ Narodni list, Zadar 27. V 1882.

³²⁵ Narodni list, Zadar 3. VI 1882.

³²⁶ Narodni list, Zadar 3. VI 1882; M. B. Zimmermann, Ereignisse und Operationen ..., 155.

³²⁷ O ulozi ovoga komiteta gl. pismo Igora Vezica od 6. II i izjavu od 23. III 1882. (IAK — Okružni sud — Krivošijski ustanak 1882 c — B 1886 — Poglavarstvo — Kotor — Razni spisi — 1878—1884).

³²⁸ Th. Fockt, o. c., 53, 79.

To dokazuju brojna pisma upućena ministru unutrašnjih poslova Crne Gore tokom juna, jula i sljedećih mjeseci 1882. godine.

Tako pop Mašan Nikčević telegrafiše M. Vrbici (1. VI): »Pero Lalošević Oraovčanin, koji je došao iz Šavnika, pita šta će bez taina 60 vojnika orahovačkije koi su pošli iz Nikšića a ovamo žive famelje njihove.«

13. VI u telegramu »glavari bokeškog ustanka« iz Danilovgrada izjavljuju da se ne bune da idu u Podgoricu. No kako u Danilovgradu »već žive« pitaju da li će im »gospodar plaćati u tom gradu ili ne«. Također brzojavno, preko kapetana Ruda Pajovića iz Danilovgrada (30. VI), »pita knez Bogdan Perović da bi mu se odobrilo da pođe su nekoliko druga da donesu koju paru da isplate dosadašnji trošak.«³²⁹

Vrbica je odgovorio kapetanu Rudu (3. VII) da ne dozvoli da i jedan bokeški glavari ide iz Danilovgrada bez dozvole, koja će doći čim ministar inostranih djela »dođe do sporazumijevanja sa austrijskim zastupnikom«. ³³⁰ Na to su bokeški glavari izjavili da oni 13. kreću, da idu svaki na svoju stranu, pošto za njih niko ne misli niti im se odgovara. To je kapetan prenio Vrbici (12. VII) i on je istoga dana hitno odgovorio i izložio kakvu muku ima knez zbog bokeških glavara. Zato im i dozvoljava da na njegovu odgovornost pođu do svojih porodica na 8 dana.³³¹

U međuvremenu je Vrbici uputio opširni brzojav i Blažo Petrović (9. VII 1882). U njemu javlja kako je »roblje oraovačko«³³² što stoi ovde podnijelo Nj. Visočanstvu slijedeću molbenicu:

»Dobili smo naredbu da s robljem idemo u Drobnjake. Ali počam imamo famelju slabu i nejaku, koja nikako ne može tamo prijeći, to najpokornije molimo Vaše Visočanstvo i padamo u Vaš skut: da nam se dopusti za neko vrijeme prostiti da bi nam djeca na bolje obrnula koja su bolesna.

Počam nam je rok da sjutra krećemo to ostajemo u nadi da će nas Vaša milost obradovati i dopustiti da za koi dan ostanemo s fameljom dok bi bila bolja«.

»Nj. Visočanstvo je naredilo«, stoji dalje u Blažovoj depeši, da se Vrbica upozna sa predstavkom bokeških glavara, i pošto »Nj. Visočanstvo kreće sad na Lovćen, neka Vrbica izda svoju naredbu kapetanu Jovu, odnosno toga roblja«. Sa svoje strane Petrović je napisao: »Pravo vi reći, u velikoj su mucij, jer ih ima polovina bonih.«³³³

³²⁹ ACG — Fond..., Akta..., 1882, sv. 26, br. 1990, 2095, 2238.

³³⁰ U vezi toga dopisnik »Narodnog lista« iz Boke piše (7. VI): »Ništa iz nova, sve mirno. Dogovori i pregovori između Crne Gore i Austrije traju« (Narodni list, Zadar 10. VI 1882).

³³¹ ACG — Fond..., Akta..., 1882, sv. 28, br. 2692, 2496, 2743.

³³² Dopisnik »Narodnog lista« iz Boke obavještava (23. VI) da su Oraovčani »u Zalazim i Cucama« (Narodni list, Zadar 24. VI 1882).

³³³ ACG — Fond..., Akta..., 1882, sv. 28, br. 2478.

15. VII Vrbica traži od kapetana Ruda da okupi kod sebe glavare krivošijske, ledeničke, ubalske, orahovačke i risanske i da im kaže da oni odmah upute telegrafski, svak za sebe spisak vojnika i spisak koliko ima Rišnjana, koliko Oraovčana, koliko Ledeničana...³³⁴

Kao što je i prije više puta javljao, Rudo Pajović ponovo 4. VIII telegrafira Vrbici da »glavarima bokeškim pošalje koju paru«.³³⁵

Pošto je bila neodrživa situacija vođa bokeških ustanika da oni žive u Danilovgradu odjelito od svojih porodica, Bogdan Perović je u ime svih njih uputio 5. VIII brzojav Državnom savjetu u Cetinju ovakvog sadržaja: »Od sviju Bokijeljskija glavara ja samo peti ovde. Jeli mi moguće u Podgoricu oditi da stoimo, ako i nama kao ostalima nemože bit kod famelja, ako dopuštavate u Podgoricu molim javite mi za stan i od koga da istemo dnevni stan. Čekamo Vaš odgovor.«³³⁶

Kako je još u julu dozvoljeno bilo bokeljskim glavarima, stationiranim u Danilovgradu, da polovica od njih pođe na 8 dana kod svojih porodica, a oni se nijesu ni u avgustu vratili, iako je kapetan Rudo više puta urgirao, to je onda 16. VIII morao o tome obavijestiti zamjenika tadašnjeg ministra unutrašnjih djela Filipa Petrovića. U telegramu stoji da se jedini Bogdan Perović držao reda »s Oravčanima i ledeničanima«. Stoga mu isporučuje molbu Bogdana Perovića i njegova društva »da ih pošlje doma da se proimene«, i oni će doći »kase naredi u svaku uru«, te ga zato moli da mu odgovori.

Na telegram Ruda Pajovića, odgovorio je isti dan Filip Petrović, i to u dosta oštrom tonu:

»Jeli ti naredba bila od V. Vrbice da primiš pola od tih bokelja da idu kućama za 8 dana pa da se vrate i kako smiju da se ne povrate? Javi mi u koje se kapetanije nalaze da se pošlju vojnici da ih silom vraćaju. Žao mi je zbog Bogdana ali se neće nijednom dopustiti da idu dok se oni prvi svi nepovrate za koje javljam pitamte po drugi put što bi su one 12 turaka de su?»

Ministar je istoga dana naredio svima kapetanima da se vrate bokeški glavari.

Uprkos takve naredbe, Bogdan Perović je sam uputio 19. VIII telegram ministru Filipu Petroviću sa slijedećim sadržajem:

»Po naredbi V. (Vojvode: S. A.) Vrbice otpušćeni su bokeljski glavari na odmor od 8 dana pa na svaki način da se povrate da oni koji budu ostali pođu opet 8 dana. Dakle prvi pošli su ima već 5 nedjelja i nema niednog drugo što je samnom ostalo i oni jedan po jedan pošli su svi. Ovdje samo ja i Aćim Đurov samo peti. Kape-

³³⁴ ACG — Fond..., Akta..., 1882, sv. 28, br. 2752.

³³⁵ ACG — Fond..., Akta..., 1882, sv. 29, br. 2873.

³³⁶ ACG — Fond..., Akta..., 1882, sv. 27, br. 2882.

tan nam kaže da će nas otpustiti kako oni dođu no oni dolazit ncoće. Molim vas otpustite nas da za neko vrieme podemo k fameljama u vreme potrebe gotovi smo svaku uru. Čekamo naredbu. Pozdravljam Knez Bogdan Perović.»³³⁷

Uz ovaj problem koji se ticao odsustva bokeških ustaničkih vođa, crnogorska vlada nije još imala tačan popis ustaničkih porodica koje su se naselile u pojedinim crnogorskim kapetanijama. Zato je uvijek energični M. Vrbica naredio kapetanu A. Dakoviću u Grahovu da popiše »ustaške bokeške familije« u svojoj kapetaniji, a Anto ga je izvijestio da je po nalogu postupio (4. IX).

Uporedo sa time, Vrbica je naredio kapetanu Četku Pejoviću (9. IX) da mu odmah javi koliko ima u banjskoj kapetaniji bokeških porodica i koliko su od tih orahovačke. Okružnom kapetanu u Nikšiću Vrbica je slao upute (13. IX), kako da se tamo smjeste bokeške porodice, »jer se ove godine još neće moći vratiti kući.«

Kada je pisao kapetanu Jakovu Baničeviću u Cuce (26. IX), naredio mu je da Mića Četkovića iz Orahovca³³⁸ »sa četvoro čeljadi njegove familije primi opet u tu kapetaniju i neka stoji ondjah đe je i dosad stajao ili đe on oće i ne treba da ga pita«.

6. X Vrbica je uputio telegram knezu Bogdanu Peroviću u Danilovgrad sa ovim sadržajem: »U prvi ponedjelnik 11° oktobra potrebno je pod svaki način da svaki od one 30 glavara koic bio na Danilovgrad s tobom ljetos dođe na Rieku Crnojevića đe će primiti naređenje naredbe po plemenu đe se dalje vladati bokeški ustaši po Crnojgori. Dakle molim te javi odmah đe se koi nalazi da za njega pošljem jerbo ja neznam ništa đeje koji, nomi javi ti što prijed. I dasi zdravo.«

Sličan telegram je Vrbica poslao i Jovu Katuriću u Nikšić (6. X), a 10. X izvještava Peru Duraškovića u Crnojevića Rijeci da će tamo doći bokeški glavari, te da ih lijepo primi i pogosti.

Na to je Durašković 14. X javio Vrbici da je u Rijeku stiglo 26 (S. A.) bokeških glavara,³³⁹ a 2. XI šalje mu telegram da »glavara bokeških danas ima na Rieku 14 (S. A.), a to su slijedeći: Knez Bogdan Perović, Pero Lazarević, Marko Četković, Jovo Ratković, Joko Perović, Jovo Subotić, Aćim Subotić, Marko Dragovaljić, Ilija Vukalov, Đuro Simov, Nikola Danjov, Pero Globčević (sic! S. A.), Boriša Odašević, Joko Laković«. Svemu ovome nadodaje da je »za one druge telegrafirao u Grahovo u Nikšiće da dođu do danas ovdem«.³⁴⁰

³³⁷ ACG — Fond..., Akta..., 1882, sv. 29, br. 2916, 3032, 3038, 2934.

³³⁸ Filip Petrović piše 19. XII vojvodi Milošu Androvu Krivokapiću u Cuce da na osnovu njegovoga pisma ministarstvu »dozvoljava se Živku i Ivu braći Četkovićima iz Orahca da mogu i dalje ostati u mjestu đe su i dosad bili...« (ACG — Fond..., Akta..., 1882, sv. 32, br. 4132).

³³⁹ ACG — Fond..., Akta..., 1882, sv. 30, br. 3113, 3239, 3270, 3300, 3504, 3505, 3535, 3578.

³⁴⁰ ACG — Fond..., Akta..., 1882, sv. 32, br. 3887.

Dok su se ovi glavari okupljali na Rijeci Crnojevića, Filip Petrović je u ime ministra unutrašnjih djela M. Vrbice uputio dopis Đuraškoviću (16. XI), u kome mu naređuje da pozove Bogdana Perovića da mu on »pribilježi imena osmine glavara Bokeški za koje je pisao ovom ministarstvu od 15 tekućeg a koj njesu primali tajna redovnog od 16 avgusta do 11 novembra t. j. za 57 dana što bi imali primiti dok su bili na Danilovgrad u mjesto oke leba dnevno u cijeni« da im »isplati u novcu što ih pripada«. ³⁴¹

Koji su bokeški glavari bili na Rijeci Crnojevića saznaje se iz akta kapetana Petra S. Đuraškovića upućena ministru unutrašnjih djela 22. XII 1882. godine. Evo ih redom:

«1. Bogdan Perović. 2. Pavo Lazarević. 3. Pero Gopčević. 4. Jovo Ratković. ————— (sic! S. A.) 6. Jovo Subotić. (u primjedbi »Bolestan je. Poslat pod jemstvo kneza Bogdana i Akima«). 7. Akim Subotić. 8. Marko Dragiljević. (treba da stoji, prema J. Ivoviću: Dragojlović) 9. Ilija Vukalov. 10. Đuro Simov. 11. Nikola Gajov. 12. Mitar Čatović. 13. Boriša Odalović. 14. Joko Laković. 15. Novica Perov. 16. Mitar Bekan (u primjedbi »u špedao«). 17. Simo Jamčić. 18. Simo Samardžić (u primjedbi »bolestan«). 19. Mato Katurić. 20. Simo Filotić. 21. Četo Samardžić. 22. Petar A. Samardžić. 23. Marko Subotić. 24. Petar V. Samardžić. 25. Pusjo Samardžić. 26. Marko Četković (u primjedbi »ne zna se đe je«). 27. Ivo Brinić. 28. Ilija Klakor (za Brinića i za Klakora u primjedbi: »Slobodni odit, stojat đe ote«), 29. Danil Živuljević. 30. Andrija Rađenović. 31. Ljubomir Jovanović (kasnije historičar, član Akademije nauka i ministar u vladi Srbije: J. Ivović). Ovih 25 danas se nalaze na Rijeku«, piše u tome istom aktu.

Prema mišljenju J. Ivovića, koji je donio ovaj popis, bokeški glavari »njesu imali sa sobom porodica jer se daje oka (1.500 gr.) hljeba i nema pomena o porodicama. Došli su na Rijeku 11. i 12. oktobra 1882. g.« ³⁴²

14.

Vojni sud u Kotoru je još prije nekoliko mjeseci započeo svoja dugotrajna preslušavanja optuženih Orahovčana koji su se nalazili u kotorskom zatvoru. ³⁴³ Također je poveljen postupak protiv onih koji su pobjegli. Njih je okružni sud u Kotoru optužio za zločin pobune ili druge zločine povezane sa tim djelima u periodu od 1881. do 6. III 1883. godine. Ti procesi su trajali od 1882. pa sve do 1886. godine.

³⁴¹ ACG — Fond ... Akta ... 1882, sv. 31, br. 3887.

³⁴² J. Ivović, o. c., Istoriski zapisi II/3—4, Cetinje 1948, 213—215.

³⁴³ Još 28. III 1882, »Glas Crnogorca« (br. 13) javlja kako »u Kotoru i u Risnu vlada među stanovništvom velika zabrinutost, od kako su neki zarobljenici preslušani«.

Među prvima povedena je istraga zbog navedenih »zločina« protiv odsutnih Perović Bogdana 2. III, Joka 30. III i Danila sina Bogdana Vukovog također 30. III 1882. godine.³⁴⁴

Kako je izgledalo i u čemu se sastojalo ispitivanje zatvorenika, pokazuje nam primjer zapisnika vođenog prilikom saslušanja optuženog Vasa pok. Laza Ratkovića iz Orahovca:

»C. K. vojnički sud u Kotoru na dan 18. oktobra 1882.

Zapisnik saslušanja sastavljen po naredbi c. k. zapovjedništva ratne luke u Kotoru, te dolje potpisani preslušanih bi pozvan, te pošto bi opomenut po zakonu, bi saslušan kao što sliedi.

1. Obćenito.

1.

Zovem se Vaso sin pokojnoga Laza Ratkovića iz Oravca, kotara Kotorskog, od 38 godina, oženjen s djecom, grčko-istočne vjeroispovijesti, težak, sudbeno neporočan.

2. Zašto se nalazite u zatvoru?

Kada se na 8. mj. povratih iz Crne Gore, bi ja zaustavljen od oružništva i predan mjestnom c. k. kotarskom poglavarstvu. Samnom se povратиše moja žena Kate i sinovi Savo, Lazo i Dušan te i moj brat Todor, sa svojom ženom Milenom. Okolo mjesec dana pred naš Božić dođoh sa mojom porodicom i bratom u Dobrotu, kamo imao sam namjeru nastaniti se, i zbilja tu stanovah u kući nekog Antuna Dabinovića, a zatim u kući Konta Vuka Zanovića.

Stoga razloga udaljih se iz Orahovca, jer ustaši iz Krivošija bijahu zaprijetili putem stanovnika Spira Jovanova i Vuka Vukašinić, da će ubiti mene i moga brata, zašto nijesmo htjeli s njima imati posla. *Meni nijesu poznata imena ustaša, ali gore pomenuti Vukašinić biće u stanju iste naznačiti.* (S. A.)

O našem Božiću povratio sam se u Orahovac, da proslavim praznike u mojoj kući.

Iste noći kad stiže *naša vojska* (S. A.) u Orahovcu, nekoliko ustaša krivošijanskih dođe i uprav u ponedjelnik večer da napanu c. k. oružnike i stime *da kompromitiraju stanovnike Orahovca* (S. A.).

U utornik ujutro, kad 4 oružnika od postaje Ljute hotijahu otići put Perasta, ustaši bili su se postavili u zasjedi na napanu

³⁴⁴ IAK — Okružni sud — Krivošijanski ustanak 1882 c — B 1886 — Poglavlarstvo — Kotor — Razni spisi — 1787—1884—1036/P. S., 1882. Kotor 29. XI 1882.

Pošto svojeručno potpisa bi istražen natrag odveden u zatvor, a zapisnik zaključen i potpisan.

Alois v. Benedetti
kot. pristav

Johann Pfurtscheller
Utjgr.
voditelj zapisnika

Franz Schönauer lieutenant

Da ovaj prevod potpuno odgovara svome izvorniku jamči:
Stefan Guzina

prisežni prevodilac iz njemačkog
za srpskohrvatski jezik.³⁴⁶

Saslušanje pak Špira sina Pera Vukasovića iz Veljesela (S. A.) održano je 12. X 1882. u vojničkom sudu u Kotoru (a zapisnik je sastavljen 19. X 1882).

Špiro je, pored ostalog, rekao i ovo: »Nemogu sada više spomenuti, kad sam otišao iz Veljesele, ali to je bilo onog dana kad je naša vojska došla u mjesto, dobro se spominjem da je bilo na jedan petak mjeseca februara. Ja se nebi bio udaljio iz moga mjesta, da ne bijah prisiljen od stanovnika Bogdana Vukova Perovića, Pera Stevanova Laloševića, Marka Lučina Cvjetkovića, Mića Vukova Cvjetkovića, Todora Mrdova Vukašinića, Vasa Kostova Vukotića, Vida Savova Dakovića, Sima Vukova Abramovića, Lazara Dragova Abramovića, Antona Perova Abramovića i Špira Vukova Vukašinića svi iz Orahovca; te u pratnji nekolicine stanovnika Lednica i Krivošija prisiliše me da pobježen u Crnogoru. Svi oni bijahu naoružani i pucali su na našu vojsku (S. A.)...»³⁴⁷

Sedam dana kasnije (19. X 1882) uslijedilo je saslušanje *Jovana Perova Vukašinića iz Orahovca, težaka, starog 35 g., sudbeno neporočnog i oženjenog (S. A.)* pred vojničkim sudom u Kotoru i sastavljen je »napisnik« kao i prije navedeni.

Za nas je najinteresantnije ono drugo pitanje: Zašto se nalazite u zatvoru? Vukašinićev odgovor je glasio ovako: »Kad u nedjelju na 8 t. g. stigismo u Dobrotu ja i braća mi Vuko i Špiro (Vukašinić) tu bijasmo zaustavljeni od oružnika i mjestnom c. kr. Kotarskom Poglavarstvu izdati.

Ja neznam kad je naša vojska došla u Orahovac; ali dobro se spominjem, da se tada nalazah u mjestu Rastin Do u našem zemljištu, kamo imamo jednu kuću i kamo ja čuvah živo. Kad vojska dogje u Orahovac, tada dogjoše gore k meni moja dva brata sa ženama i djecom, kamo ostadosmo svi oko 10—15 dana. Kad opazismo, da se ovom mjestu vojska približava, tada mi oti-

³⁴⁶ IAK — Okružni sud — Krivošijski ustanak — 1882 — c/17 — B 1886.

³⁴⁷ IAK — Okružni sud — Krivošijski ustanak — 1882 — B 1886.

dosmo u tako zvane Ratkova Bećina, udaljene jedno 20 časova od crnogorske granice, kamo ostadosmo okolo jedan mjesec dana, a zatim smo otišli u Grubin-Do u Crnu Goru, te tu ostadosmo do sada. Stoga ja i brat mi pogjosmo iz Ratkove Bećine, jer nas *prisiliše stanovnici naših relija da pregjemo granicu, a to bijahu* (S. A.): Bogdan Vukov Perović, Pero Stevanov Lalošević, Gjuro Mitrov Lalošević, Ilija Savov Lalošević, Marko Lućin Zvietković, Mičo Nikov Zvietković, Todor Mrdov Vukašinović, Vaso Kostov Vukotić, Vid Savov Daković, Simo Vukov Abramović, Lazar Dragov Abramović, Anton Perov Abramović i Spiro Vukov Vukašinović svi iz Orahovca i drugi iz Ledenica i Krivošija u *društvu s Crnogorcima* (S. A.).

Sve ove osobe kako mi rekoše braća, učestvovahu u ustanku i pucali su na našu vojsku; usljed ovog nasilja svi smo pobjegli u Crnogoru (S. A.). U selu Krubin (sic! S. A.) Do u Crnojgori stanovlismo u kuću nekoga Matka Stevanova, koga porođčno ime nemogu tačno naznačiti ali cijenim da se zove Žitković.

U ovoj smo kući sve naše stvari donijeli: 120 koza i ovaca, 18 jagnjica, 1 vola, 1 kravu s telićem od 6 mjeseci i jednu kravicu od 3 godine, 28 ulišta čela i 14 sanduka s odjećama sve ove stvari ostale su u onoj kući, jer nam nebijaše dopušteno od crnogoraca u našu se domovinu povratiti, tako da smo tajno ponoći ovamo se povratili, te uslijed toga ne bijaše nam moguće sve te stvari sobom odnijeti.

Niti ja niti moja braća nijesmo se oduprli vojsci a još manje na istu pucali; niti smo direktno niti indirektno pomagali ustašima, jer ja nijesam ni jednom u toj okolnosti bio u Orahovcu, nego u Rastin-Do, jedan sat udaljeno od Orahovca. Da sam ja nevin, te da nijesam u ustanku učestvovao, posvjedočiće slijedeće osobe: Lazar Gopčević iz Orahovca, Mato Zvietković bivši naš knez i paroh Drago Lazarević svi iz Orahovca.»

Na 3. pitanje: Zašto se prije ne povratiste?, odgovorio je: »jer nam nijesu Crnogorci dopuštali«. Na 4. pitanje: Kad ste bježali u Crnu Goru, jeste li bili naoružani ili ne?, spretno je odgovarao: »Sobom sam imao jednu jednocjevnu pušku, ali tek pređoh (sic! S. A.) granicu oduze mi je jedan crnogorski častnik, to bijaše uprav u mjestu Pistek. Protiv naše vojske ja nijesam pušku upotrebljavao, nego je uzeh sobom — jer sam čuvao živo«. Na 5. pitanje: Kad bi od naše vojske zaposjednut Orahovac, jeli bila i vaša kuća zapaljena ili ne?, odvratio je: »Moja kuća a također i braće mi bi od vojske paljena«.

Sa ovim nije završeno saslušanje Jovana Vukašinovića, nego je on i dalje zadržan u zatvoru i ponovo izveden pred sud i saslušan l. XII 1882.

Nastavilo se sa 6. pitanjem: Dava vam se na znanje, da ste označeni u svjedočanstvu ćudorednog ponašanja 21 oktobra t. g.

kao jedan od onih, koji je stajao u neposrednoj svezi sa vođom ustaša Vasom Vukotićem, šta imate povrh odgovoriti?, Vukašinović je kratko izjavio: »Što je zapisano u svjedočanstvu ćudorednog ponašanja nije istina to, jer se ja nikad nijesam družio s ustašima« (S. A.). Pitanje 8. je glasilo: Dava vam se na znanje da braća Vaso i Todor Ratković, vaše žene Kata i Milena kazaše da ste im vi i vaša dva brata Spiro i Vuko rekli, da su vam ustaši bili zaprijetili da će vas ubiti, jer se nijeste s ustašama htjeli držati, jeli to istina ili ne? Odgovorio je ovako: »Ja nijesam bio k braći Vasu i Todoru Ratkoviću, nego moja dva brata Spiro i Vuko. Oni su ponoći otišli u Orahovac i obznanili Ratkoviće u kakvoj se pogibelji nalaze. Opetujem da u nikakvoj vezi ja nijesam stajao sa ustašima i da pušku koju imah kod sebe, jedino mi je služila da čuvam od lupeža i vukova stado koje pasijah.«

Ni sa ovim iskazom sud nije bio zadovoljan, optuženi je vraćen u zatvor i poslednji put je preslušan 15. I 1883. g. Na pitanje: *Vi ste ipak u ustanku učestvovali* (S. A.) jeste li prešli u Crnogoru sa ostalim ustašama, dočim je vaša porodica s vašim ocem prešla u Crnogoru? Optuženi je rekao: »Ja nijesam s ustašima nego s mojom porodicom prešao... S našim porodicama otišla je u Crnogoru i Stane Mitrova Boževa Aleksić. Nemogu se spomenuti da je crnogorski kapetan zabilježio ime naših porodica ili ne. Kada su ga pitali: Kako je to da ime vašeg oca Pera nije uvršćeno u popis roblja?, dao je kratak odgovor: »Ja neznam, povrh toga nemogu razjašnjenje dati.«

19. X sastavljen je zapisnik i sa saslušanja *Vuka sina Pera Vukašinovića iz Veljeg Sela, starog 50 godina, oženjenog, bez poroda* (S. A.) i sudbeno neporočnog koji je na pitanje: Zašto se nalazite u zatvoru?, odgovarao vrlo opširno: »Jer kad hotijasmo ja i moja dva brata Jovan i Spiro ovamo doći, bijasmo zaustavljeni od oružništva i izdani mjestnom c. k. kotarskom Poglavarstvu.

Nespominjem se kad sam otišao iz Veljega Sela, ali bijaše onog istog dana kad tu dogje naša vojska, te ako ne griješim to je bilo jednog četvrtka.

Ja ne bi bio otišao iz mog sela da me nijesu prisiljavali slijedeći stanovnici (S. A.): Savo Markov Lalošević, Andrija Perović, Bogdan Vukov Perović, Pero Stevanov Lalošević, Gjuro Mitrov Lalošević, Ilija Savov Lalošević, Marko Lučin Zvietković, Mičo Nikov Zvietković, Todor Mrdov Vukašinović, Vaso Krstov Vukotić, Vido Savov Dakotić (S. A.), Simo Vukov Abramović, Lazar Dragov Abramović, Anto Perov Abramović, Spiro Vukov Vukasinić svi iz Orahovca, koji bijahu praćeni od više stanovnika iz Ledenica i Krivošija, koji nam zaprijetiše da se odaljimo. Svi oni bijahu naoružani i zlonamjerni protiv naše vojske, te htjeli su da se svi k njima pridružimo, ali mi to odbismo (S. A.). Uslijed toga nasilja, pogjoh ja s mojim bratom Spirom i s mojom i njegovom ženom ukupno sa djecom u mjestu Rastin Do koje se nalazi na našem zemljištu,

kamo mi posjedujemo jednu kuću i kamo bijaše moj brat Jovan sa stadom. Tu ostadosmo 15—20 dana a kad dogje vojska pogjosmo u Raskovu Bećinu koja je udaljena 20 časova (S. A.) od crnogorske granice i ostadosmo okolo mjesec dana dok nas Crnogorci ne prisiliše koji bjehu k nama došli, da idemo preko granice i tako dogjosmo u Gruhin Do u Crnugoru. Tu stanovasmo u kući nekog *Matka Stevanova Zietkovića* (S. A.), kod koga donesosmo sve naše stvari: 120 koza i ovaca, 18 jagnjića, 1 vola, 1 kravu, 1 telića od 6 mjeseca i jednu mladu kravu od 3 godine i 14 sanduka robe. Sve ove stvari ostadoše u Crnugoru, jer kriomice dogjosmo ovamo, jer nam Crnogorci nijesu dopuštali.

Ja sam bio na Cetinje kod austrijskog diplomatskog poslanstva za dobiti jedan polazni list, ali bi mi rečeno da nije potrebit, tako smo se mi pomakli ovamo na 7. o. mj.

Niti ja niti moja braća nijesmo se k ustanku pridružili i niti direktno niti indirektno nijesmo pomagali ustaše; naprotiv ustaši našijeh mjesta vazda su imali protiv nas neprijateljskih namjera jer nijesmo htjeli s njima imati posla.

Da sam ja nevin posvjedočit će slijedeće osobe: Paroh Drago Lazarević, bivši seoski knez Mato Zvietković i Lazar Gopčević svi iz Orahovca.

Na pitanje: Zašto se nijeste prije natrag povratili?, odgovorio je: »Jer mi Crnogorci nijesu htjeli dopustiti da se natrag povratimo«.

Kamo ste bili kad su na vojsku pucali iz Orahovca? »Tada se nalazah u Rastin Do i uprav tamo sam čuo, kako dolje u Orahovcu stoji pucnjava, jer nije bilo moguće vidjeti.«

O čemu živjeste u Crnojgори? »Naše žene i djeca primali su od vlade crnogorske po 2 for. na mjesec, a mi ljudi ništa te tako morao sam ja o svom novcu živjeti.«

Posljednje pitanje je bilo: Imate li još što na vašu odbranu kazati?

»Nakon dva dana po zaposjednuću Orahovca pogjoh iz Rastovi Do u *Gornji Orahovac* (S. A.) da ponsem iz moje kuće štogod, tu nagjoh jednog Crnogorca, koji bijaše naumio da odvede jednu količinu kukuruza i robe, ja ga uhvatih i vezah, te ga povedoh u Crnugoru u mjesto Trsehno, kamo ga predadoh glavaru seoskom Baliću. On bijaše osuđen, da mi isplati za štetu for. 55, ali on mi ih neplati.

Na moje opravdanje drugo nemam ništa reći.

Pročitano i rastumačeno. Moja kazivanja tačno su zapisana.«

Vuko Vukašinović

Međutim, sud se nije zaustavio, nego je isti Vukašinić opet priveden 1. XII 1882. i nastavilo se sa ispitivanjem: U svjedočanstvu čudorednog ponašanja od 21 oktobra t. g. vi ste naznačeni kao jedan od onih, koji je stajao u neposrednoj svezi sa vojom ustaša Vasom Vukotićem (S. A.), što imate protiv toga da odgovorite? »Nije istina što stoji napisano u svjedočanstvu čudorednog ponašanja, ja nijesam nikada imao išta obćega sa ustašama.«

Dava vam se na znanje da vaše sestre Stana i Joka očitovale su, da njima nije poznato, da su vas i vašu braću ustaši prisilovali ostaviti Veljeselo kad dogje u Orahovac vojska (S. A.). Šta imate povrh toga da odgovorite? »Istina je da smo mi bili prisilovani od ustaša ostaviti Veljeselo, ali nemogu razumjeti kako su žene rekly da one o tome neznadu ništa.«

Istraženiku bi pročitana i rastumačena zapisnik sastavljen sa Jovom Perović Radunovićem (sic! S. A.) i upitan što ima povrh toga da odgovori?. Vuko Vukašinić energično izjavljuje: »Nije istina, što je kazao Jovo Radanović niti ja niti moj brat nijesmo se držali sa ustašama. On je ljut na nas, jer sam ja 2 ili 3 god. prije kupio u njegova oca Pera jedan komad zemlje, koji se nalazi blizu moje kuće za 10 talijera; na tom komadu šest mjeseci prije nego je vojska došla u Orahovac bio sam pošao graditi jedan obor, Jovo se tome protivio i stoga mi smo imali zagjevica; jer on nije htio trpiti, da se ja nalazim u posjedu toga komada zemlje. Iz osvete prama meni to je Radanović kazao, a da je istina ono što sam malo više kazao, posvjedočiće orahovački knez Mato Zvietković, Lazar i Jovo Gopčević i Božo Vukotić i svi iz Veljesele.«

Istraženiku bijahu pročitana i rastumačena kazivanja svjedokinja Jane Perove i Jane Jovove Radanović, te bi upitan: Što ima povrh toga da odgovori? »Nije istina što su kazale svjedokinje, mi nijesmo nikada bili u četi ustaškoj Bogdana Perovića niti u mjestu Presjeku, to su samo potvaranja.« (S. A.)

Čini vam se znati da su kazali oba brata Vaso i Todor Ratković i njihove žene Kate i Milena, da ste vi i vaša dva brata Špiro i Jovan njima rekly, da će ustaši njih ubiti jer se nehoću s ustašima držati, jeli to istina ili ne? »Mjesec dana prije nego je vojska došla u Orahovac, više ustaša bili su se skupili u Velje selo kod Bogdana Vukova Perovića, Vasa Vukotića (S. A.) i između ostaloga bili su kod sebe pozvali mog brata Špira i rekly su mu, da im mora pokazati kuće Vasa i Todora Ratkovića i Mata Zvietkovića u Orahovcu, jer da ih hoću oplijeniti, zašto Ratkovići ne hoću gore doći k njima. Moj brat njima je odrekao to učinjati (S. A.), te tako kako on tako i ja dva puta smo tajno po noći (S. A.) Ratkoviće o tome obznanili.«

Iako je i ovaj zapisnik od 1. XII bio pročitana, rastumačena i potpisana, istraga nije bila završena, te je optuženi po treći put priveden sudu 15. I 1883. i saslušan. Na pitanje: Vi ste ipak u

ustanku učestvovali (S. A.) jer ste prešli u Crnogoru naoružani sa ostalijem ustašama, dočim je vaša porodica prešla u Crnogoru s vašim ocem Perom, kazao je: »Ja nijesam sa ostalim ustašama nego sa mojom porodicom i s onijema od moja dva brata Jovana i Špira pobjegao na našem zemljištu, kad vojske dogje u Orahovac. Nakon nekoliko dana od tole svi smo skupa pošli u Ratkovu pećinu (sic! S. A.), gje takogjer ostadosmo nekoliko dana i u tome mjestu nagjosmo našeg oca Pera. Okolo jedan mjesec dana iza toga kako pobjegosmo iz Orahovca, pogjosmo preko granice u Krubin Do, s nama bijahu moj otac, i neka Stana Mitrova, i Božova Aleksić, koje morasmo nositi. Dočim bijah u Ratkovoj pećini dogje k nama jedan crnogorski kapetan, koji popisa imena svijuh članova moje porodice (S. A.).

Kad ja sa mojijezima i s onim braće mi pregjoh granicu bija su moja dva brata s Špirom i Jovanom od crnogorske oblasti u Pistek odvedeni, kamo nam *odniješe oružje i još jedan put pohilježiše imena (S. A.).*

Moja kazivanja tačno su napisana ...

† Vuko Vukašinić

Da moj prevod potpuno odgovara svome izvorniku jamči

Stefan Guzina

priscežni prevodilac iz njemačkoga
na srpskohrvatski jezik.«

Istom 2. XI 1882. vojnički sud u Kotoru sastavio je »Napisnik po naredbi c. k. zapovjedništva ratne luke u Kotoru u istrazi protiv Vasu Ratkoviću« (S. A.) i u vezi s tim preslušan je Jovo sin pok. Pera Radanovića iz Veljeg Sela, star 45 godina, težak, rišćanin, oženjen i neporočan.

Na pitanje ad 2. odgovorio je sljedeće: »Mjeseca februara t. g. i najme iste noći, u kojoj naša vojska uđe u Orahovac, dođoše u mene Spiro Perov Vukašinić i Niko sin Andrije Radanovića iz Veljeg sela; prvi me je prisilio da za njima idem; obadva bijahu puškama oružani, Spiro Perov Vukašinić tukao me je kundakom (S. A.). Oni me povedoše protiv mojoj volji, put mjesta, gdje bijahu saskupljeni svi ustaši iz Orahovca, a ovi baš stanovahtu u kući seljanina Todora Četkovića (S. A.). Spiro Vukašinić reče mi da me je on s Veljigsela odveo, jer se on i ostali ustaši bojahu da nebi ja našoj vojsci, kad bi na Veljeselo došla, ukazao put (S. A.) pa zato da je htio da šnjome gore ostanem. I Spiro i Vuko Vukašinić držali su za ustaše; četovođa bijaše neki Bogdan Vukov Perović iz Orahovca (S. A.). Ja nijesam vidio da je Jovo Perov Vukašinić hodio okolo sa ustašima, on nije bio oružan i gore je živo pasao.

Vaso i Todor Ratković nijesu bili kod ustaša (S. A.) i ja nijesam u njih nikakva oružja vidio; koliko Todor toliko i Vaso Ratković pobjegli su u Zalaze kad je vojska u Orahovac stigla (S. A.). Ja sam morao ostati 3 dana kod ustaša u selu »Prosiak« dokle mi pogje za rukom uteći im u Kotor (S. A.), gje sam bio kod nekoga Ilije Ramadanovića po prilici ostao.

Tada sam htio na Vranovo brdo otići, ali pošto na putnom listu mi nije naznačeno rodno mjesto (umjesto »Orahovac«, »Dobrota«), te me Vojnici uhvatiše i predadoše ovdašnjem Vojničkom sudu. U predbježnome zatvoru stajao sam oko mjesec dana, i tada se je istraga obustavila a ja sam *na slobodu pušten (S. A.)*. Ovo se dogodilo oko Uskrsa ove godine.

Za ona tri dana koje sam u Prosioku proveo, imao sam jednom prigodu *da vidim kako su se ustaši iz Orahovca udružili s onijem iz Ledenica u mjestu »Proljetina Dolina« (S. A.) i Spasova Krsta, i pucali na našu vojsku, koja se u pustari (»landa«) nalazalaše. Među ovim ustašima bili su takogjer Spiro i Vuko Vukašinović, koji su vazda njihovo oružje pri sebi nosili (S. A.)*. Nemogu reći jesu li ili nijesu li i oni pucali jer sam bio daleko od ustaša oko ure puta. Ovo bijaše jednog poslije podna i trajalo je oko 2 sata, iza kojih ustaši natrag povukoše. Kako sam gore kazao sutradan sam ja pobjegao i neznam šta se poslije dogodilo.

Kad sam ja ona tri dana sa ustašima gore bio nijesam ništa drugo mogao razumjeti nego *daće oni našu vojsku potući, jer da su jači (S. A.)*. Spiro i Vuko Vukašinović udioništvovali su u *skupštinama koje su ustaši držali (S. A.)*. Oni su jeli sa istima i u svakom pogledu s njima su se držali, i oni kao i ostali ustaši imali su namjeru oprjeti se našoj vojsci pa zato sudeći po njihovome ponašanju i ostalim okolnostima, *uvjeren sam da su i oni na našu vojsku pucali (S. A.)*.

Da li se je ipak ovo dogodilo ja neznam jer sam ja kao što gore rekoh iza tri dana pobjegao i ovamo došao.

Ja nijesam opazio da je Jovan Perov Vukašinović oružan bio. On nije s ustašima hodio.

Pročitano i protumačeno.

Moje je kazivanje točno upisano.

† Jovo Radanović

Joh. Pfustscheller...

Pošto je ispitan vlastoručno postavio † krst, zakune se po zakonu a zapisnik se zaključio i potpisa.

Alois v. Benedetti

Johan Pfustscheller
Franz Schönauer
Lieutant«.

No ispitivanje nije time bilo dokrajčeno. Nastavak je uslijedio 23. XI.

Prvo Radanović »bi opomenut na već položenu zakletvu«, zatim su mu pročitani zapisnici Špira i Vuka (Vukašinović), te »bi ispitan šta ima na istima da primijeti?« On je rekao ovo: »Nije istinito što Špiro i Vuko Vukašinović kazaše. Oni nijesu bili od strane ustaša prisiljeni da pobjegnu. Netom oni vidiše da su naše vojske u Orahovac stigle, pobjegoše oni sa njihovim obiteljima u mjesto Rastin-Do i sobom poniješe sve njihove stvari, ali su tada domaćini Špiro i Vuko opet u Veljeselo povratili se, *da se ustašima pridruže za odpor protiv našoj vojsci* (S. A.). S mjesta Rastin-Do pogjoše oni u mjesto Prosjak a ja sam tada utekao.

Što se poslije dogodi neznam.

Svjedoci uvedeni od Špira i Vuka Vukašinovića nijesu prisutni bili; kad se ovi ustašima pridružiše, jer su oni prije bili utekli ne mogu ništa o tome reći.

Jedan dan prije nego što sam bio prisiljen ostaviti Veljeselo utekla je moja žena Jana sa moje dvoje djece u mjesto Prosjak, i one noći kad sam bio usilovan poći sa ustašima, došla je takogjer samnom majka mi Stana... One se nemogoše samnom vratiti jer sam, ja kako rekoh, potajno morao uteći...

Na pitanje: Šta je vama poznato o ženama Kate Ratković i Milene Ratković?, odgovorio je: »Meni nije ništa zla poznato o ovim ženama, one pobjegoše sa njihovim muževima u mjesto Zalaze, i kao što sam u opće čuo govoriti ostale su tute do njihova povratka. *Meni nije poznato da su one na ikakav način ustašima pomagale* (S. A.). Ja neznam jesu li one i muževi im pobjegli u Dobrotu i jesuli odatle okolo Božića vratile se u Orahovac. *One su imućne osobe vazda su bile dobroga glasa* (S. A.).

Kad su ga pitali šta mu je poznato o ženama Stani, Joki i Andri Vukašinović, dao je izjavu slično prethodnoj, a tako isto o ženama Stani Božovoj i Stani Mitrovnoj Aleksić.

Pošto mu je sve ovo pročitano i pošto je stavio krst umjesto potpisa, bio je otpušten i zapisnik je zaključen. Ali to nije bio kraj. Optuženi je opet pozvan na saslušanje 13. III 1883. godine.

Upućeno mu je sledeće pitanje: Spominjete li se vašeg prijašnjeg kazivanja i potvrđujete li isto? Radanović je opširno odgovorio: »Spominjem se mog prijašnjeg kazivanja, potvrđujem isto i dodajem slijedeće: Dan prije nego što vojska stiže u Orahovac uteče moja žena Jana u moje dvoje djece... put Rastina Dola a poslije u Prosjak, ja i majka mi Stana ostadosmo u našoj kući u Veljem selu i ja sam namjeravao takogjer tute ostati, ali ponoći izagjoše k meni seljani Špiro Vukašinović i Niko Andrijin Radanović i prisiliše mene i moju majku da š njima idemo i tako sam baš š njima u Rastin Do pošao a majka mi u Prosjak... Ja sam u Rastin Dolu dva dana ostao, i za ovo vrijeme imao sam prigode

da vidim kako su braća Spiro i Vuko Vukašinić otišli u Veljeselo kod ustaša odkud š njima napried i bili su megju onim ustašama koji s Proljetine Doline i Spasova Krsta pucahu na našu vojsku koja se u pustari nalazaše ali ja nijesam vidio jesuli oni pucali, ja sam daleko bio prilici uza put. Ja sam tada s Rastina Dola morao otići u Prosjak, jer su mi Vukašinići zapovijedali da onamo pogjem i tako sam imao prigode da vidim kako su braća Spiro i Vuko Vukašinić držali se *sa ustašima, koji bijahu sakupljeni u kućama seljana* (S. A.) Todora Četkovića, Nika Četkovića i Pera Laloševića u Prosjaku; oni su vavjek s njima bili udionštvovali su na njihovim sastancima i svuda su š njima su hodili. *Četovođe ovih ustaša bijahu Bogdan Vukov Perović i Vaso Vukotić* (S. A.). Ja nijesam na sastancima udionštvovalao i zato neznam šta su tu odlučivali; ja nijesam vidio da su gorespomenuti 2 Vukašinića na našu vojsku pucali ili da su koje nasilje na istu počinili...

Prije nego je vojska u Orahovac stigla — po prilici 15 dana često su se držale skupštine ustaša u kućama (S. A.) Pera Laloševića i Vasa Vukotića u *Veljem selu* (S. A.) i ja sam često imao prigode da vidim kako su braća Vuko i Spiro Vukašinić na ove skupštine hodili, šta se tute govorili ja neznam ali je bilo u *obće poznato da se je tu govorilo o načinu kako se oprieti protiv vojske; ja sam to isto vidao, jer sam u istomu mjestu stanovao i jer oni ne bi se potajno sakupljali* (S. A.).

Na pitanje: Jeste li imali prije malo vremena koju svagju sa braćom Vukašinićima radi jedne zemlje koju su oni kod vašega oca kupili?, odgovorio je: *«Istina je da sam ja imao svagje radi jedne zemlje, koju Vukašinić tvrdi da je kupio kod moga oca...»*

Iza ovoga postavljeno mu je sledeće pitanje: Gdje su nalazili se sada ustaši koje ste u vašem kaživanju imenovali? Radanović je rekao: *«Niko Andrijin Radanović, Todor Četković, Niko Četković, Pero Lalošević, Vaso Vukotić i Bogdan Perov i Vuko Perović (! S. A.) nalaze se još svegjer u Crnojgori a ja neznam u kojem mjestu»* (S. A.).

Jeste li vi vašoj ženi Jani priobćili i ozlede koje vam je naudio Spiro Vukašinić? *«Ja nijesam mojoj ženi pokazao ozlede...»*

Zbog razloga dase suoče (alla scopo del confronto) bi doveden *okrivljenik Spiro Vukašinić* (S. A.) pa upitan Jovan Radanović: *Moželi u oči opetovati Špiru Vukašiniću ono što je kazao?, on odgovara: «Ja očitujem ovgje prisutnome Špiru Vukašiniću da je on sa Nikom Radanovićem u moju kuću došao, da me je tukao zbog razloga da š njim idem, da je on i u Veljem selu i u Prosjaku bio u zadrugi sa ustašima vođenim od Bogdana Perovića i Vuka (! S. A.) Vukotića* (S. A.); da je on kao i u Veljeselu tako i Prosjaku udionštvovalao na njihovim skupštinama i

da je bio među ustašima koje su pucale na našu vojsku (S. A.). Poslijetoga bi upitan Špiro Vukašinić šta ima da na to odvrati a on odgovori: Jovo Radanović laže, sve što on tvrdi nije istinito a ja nijesam nigda učestvovao sastancima ustaša (S. A.), Radanović hoće da osveti radi zemlje, koju je moj brat u njegova oca kupio.

Pročitano i protumačeno...

† Jovo Radanović

Zbog razloga da se suoči, bi doveden okrivljenik Vuko Vukašinić (S. A.) pa Jovo Radanović upitan: moželi svoje kaživanje opetovati Vuku Vukašiniću na čemu odgovori: ... »Ja očitujem...« (sve je ono isto rekao kao i Špiru). Zatim bi upitan Vuko Vukašinić: šta ima da na to primijeti, na čemu on odgovori: »Jovo Radanović laže.« Za isti razlog bi doveden Jovo Vukašinić pa upitan Radanović: moželi u njegovoj prisutnosti opetovati što je ranije kazao, ovaj izjavi: »Ja govorim ovdje prisutnome Jovu Vukašiniću da su njegova 2 brata Špiro i Vuko i u Veljeselu i u Prosjaku stajali sa ustašima pod vodstvom Bogdana Perovića i Vasa Vukotića (S. A.), da su i oni na njihovim skupovima u Veljeselu i Prosjaku udioništvovali i da je Špiro Vukašinić mene silovao ostaviti moju kuću da u Rastov Do dogjem.

Na to odvrati Jovan Vukašinić slijedeće: »Ja sam bio nekoliko mjeseca vazda u Rastin Dolu i zato neznam jesuli moja braća na sastancima u Veljeselu učestvovali ali oni nijesu nigda pošli u Prosjak i zato nije istina što Radanović tvrdi da su oni sa ustašima bili u Prosjaku i tute na sastancima učestvovali (S. A.).

Pročitano...

Naša kazivanja točno su ispisana.

† Vuka Vukašinića

† Jova Vukašinića

† Jova Radanovića

Pošto ispitanu vlastoručno postaviše † krst okrivljenici biše odpraćeni u tamnicu, a svjedok otpušten (S. A.) i zapisnik zaključen i podpisan...³⁴⁸

Vojnički sud u Kotoru sastavio je 16. XI 1882. g. »Napisnik« po naredbi c. k. zapovjedništva Ratne luke u Kotoru u istrazi protiv Vasa Ratkovića i drugova (S. A.).

Dolje pomenuti svjedok pristupi te pošto bi opomenuta (S. A.) po zakonu bi saslušana kao što slijedi.

³⁴⁸ Na kraju ovoga spisa je dodano: Concorda coll'originale — Cattaro 24. Novembre 1887.

1. Obćena. Na 1. Zovem se Jana žena Jovana Radanovića, rodom iz Veljega sela kot. Kotor od 40 godina, s djecom, pravoslavna teškinja neporočna.

2. Uzrok saslušanja. Na 2. onog dana kad je vojska ušla u Orahovcu, ja sam pobjegla bila sa moje dvoje djece Šavom i Simom put Rastin Dola. Moj muž, svekrva mi Stane i svasta Jane ostaše natrag. U Prosjaku nalazahu se više ustaša iz Veljeg sela i Orahovca. Oni su bili sakupljeni u kućama stanovnika Todora Četkovića i Pera Laloševića između ustaša nalazahu se Vuko i Špiro Vukašinić i Vaso Vukotić (S. A.).

Za vrijeme što sam bila u Prosjaku, vijela sam tu Špira i Vuka Vukašinića koji su iz Rastin-dola k'ostalim ustašima došli; oni s njima bijahu skupa, s njima su govorili jeli i pili (S. A.), te od svega ovoga može se uvjerenje steći da su i oni s ustašima držali, jer su s njima u dobrom odnosu bili.

Dok sam bila u Prosjaku dva gorespomenuta Vukašinića češće bi došli u Prosjak, a zatim bi se udaljili, i to više puta sami ili sa ustašima.

Nijesam ništa čula da gore spomenuti Vukašinići rekoše protiv vladi, ili štogod učiniše protiv vojsci...

Špiro i Vuko Vukašinić bili su oružani dočim Jovan nije...»

Špiro joj je udario muža kundakom... »i tako su njega i svekrvu prisilovali da ostave Veljeseo i da ih slijede... Dok bijah u Prosjaku češće hotijah čuti pucnjavu, ali neznam ko je to pucao, su kakve su to bitke bile.

Bice dva mjeseca da sam se od tuda natrag povratila. Samnom nijesu pobjegle u Crnogoru ni svekrva ni svast, doli kako mi poslije pričahu malo dana pošto ja otidoh iz Prosjaka one se preseliše u Crnu Goru. Ustaši nijesu htjeli da mi ostanemo u Prosjak nego da Roblja idu u Crnogoru (S. A.).

Pročitano...

Moja kazivanja točno su napisana.

† Jane Radanović.

Pošto svjedočica vlastoručno postavi »znak krsta † bi otpuštena (S. A.) zapisnik zaključen i potpisan».

No i ovo preslušanje je nastavljeno 11. III 1883. i tada je optuženoj postavljeno 4. pitanje: Špiro, Jovan i Vuko Vukašinić tvrde da se nijesu držali sa ustašima, da nijesu nigda se s njima družili, i da nijesu onda kad su u Prosjak bili s ustašima prošli; kako je to da vi protivno tvrdite?

»Ja nijesam vidjela Jovana u onom kraju, za sve ono vrijeme što sam ja u Rastin-Dolu bila on je bio s govedima na paši i nije se držao s ustašima, što je docnije on učinio to mi nije poznato.

Druga dva brata Vukašinića bila su oružana često puta bili su u Prosjak, skupa sa ustašima naokolo su hodili te stoga uvjerena sam, da su oni u sporazumu bili sa ustašima.

Radi suočenja bi utamničeni Špiro Vukašinić priveden a svjedočica ponukovana da svoja kazivanja istome u obraz kaže, na što ona odgovori: »Ja sam vidjela kad sam bila u Prosjaku ovgje prisutnoga njegovoga brata Vuka kako su došli u Prosjak k ustašama, kako su s njima govorili, kako su otišli u kuće kamo su svi ustaši bili, oni su bili oružani i iz cijelog njihovog ponašanja moglo se vidjeti, da su se oni s njima držali.

Na čemu Špiro Vukašinić kako slijedi odgovori:

»Ona laže, nije istina što ona tvrdi mi nijesmo bili u Prosjaku i niti ja niti moja braća nijesmo stali u svezi sa ustašima.

Radi iste svrhe bi priveden uzapćenik Vuko Vukašinić, a svjedočica ponukovana da istome u lice ponovi njezina kazivanja na što ona odgovori: ...« (Rekla je sve ono što i bratu mu.) Na što Vuko Vukašinić odgovori slijedeće: »Ona laže...« Onda je doveden Jovan i pred njime je isto rekla, a on opet »Ona laže...«

Pročitano i rastumačeno.

Naša kazivanja točno su zapisana.

† Špira	} Vukašinići
† Vuka	
† Jovana	
† Jane Radanović	

Pošto vlastoručno postaviše znak † utamničeni bijahu u zatvor natrag odvedeni *svjedočica odpuštena* (S. A.), zapisnik zaključen i dovršen.

Po priznanici od 11/3 1883 bi gornjoj svjedočici isplaćen 1 for.

Kotor 11/9 1883.

Alois v. Benedetti.

Po preduzetom uredovnom upoređivanju izvornom odgovara od riječi do riječi. Kotor 17 Maja 1883

Alois v. Benedetti.

Da ovaj prevod odgovara podpuno izvorniku jamči Stefan Guzina prisežni prevodilac iz njemačkog za srpsko-hrvatski jezik...«³⁴⁹

³⁴⁹ I ovdje na kraju stoji dopisano: Concorda coll'originale, Cattaro 24. Novembre 1887 — žig.

Novi »Napisnik« sastavljen po naredbi c. k. Zapovjedništva Ratne luke u Kotoru u istrazi protiv Vasa Ratkovića i drugova« datiran je sa 16. XI 1882.

Preslušana je bila Jane kći Pera Radanovića rodom iz Veljesela kotar Kotor, od 25 godina, neudata, pravoslavna, težakinja, neporočna«. Na ono poznato pitanje ad 2. odgovorila je: »Onog dana kad je vojska stigla u Orahovcu, bilo je to mjeseca februara t. g. bila sam drva posjekla i otišla put Ljute da ista prodam u Kotoru; ali kad sam stigla u Ljutu opazih, da vojska ide put Orahovca i tako pobjegoh u brdo (S. A.) i istog dana došla sam u Prosjak, okolo dva zatim dogje moja nevjesta Jane sa djecom, okolo dva dana iza toga dogje mi mati Stane i brat Jovo u Prosjak... U onom vremenu što sam provela u Prosjaku, češće vigjeh tu ustaše iz Veljesela i Orahovca tamo se nalazahu i ustaške vogje Bogdan Vukov Perović i Vaso Vukotić, koji stanovahu u kućama Pera Laloševića i Todora Četkovića (S. A.). Ja sam se vazda domaćim poslima bavila i nijesam se starala od ovome što su ustaši pomutili; samo sam jednom u Prosjaku vidjela Vuka Vukašinića i to kad sam otišla pred kuću Todora Četkovića vidjela sam ga da pred kućom sjedi š njim je bio Niko Radanović i još četvorica čija imena su mi nepoznata svi su bili puškama na oružani i među sobom razgovarahu, izmegju ovijeh nenalazahu se ni Bogdan Perović ni Vaso Vukotić. Špira Vukašinića vidjela sam u Prosjaku... Da li su ova tri Vukašinića držala sa ustašima nije mi poznato ali Vuka Vukašinića vidjela sam kod njih u Prosjaku i sljedstveno cijenim da se držao sa ustašima.

Prije dolaska vojske u Veljeselo kad isto ostavih, nijesam vidjela da su oni prisustvovali na skupštinama držanim od ustaša, sve to ipak nemogu isključiti jer sam vazda bila zabavljena domaćim poslovima i nijesam vodila brigu o političkim smutnjama (S. A.).

Ja i mati mi bili smo prisiljeni ostaviti Prosjak jer ustaši koji su se tu nalazili prisilovaše nas to mjesto ostaviti a to jer su oni malo prostora imali za stanovanje« (S. A.).

Kad su joj postavili treće pitanje, pored ostalog rekla je i ovo: »...Moj brat Jovo koji kako sam čula stanovao je u kući Todora Četkovića kamo bijaše više ustaša, moguće je da je tu češće vidio dolaziti Špira i Vuka Vukašinića, moguće je da je vidio kako prisustvovahu na skupštinama držanim od ustaša...

Moja očitovanja točno su ispisana

† Jane Radanović

Pošto svojeručno postavi † krst bi preslušana zakleta i oduštena...«

Međutim, sud je našao za potrebno da »svjedočicu« treba još jednom ispitati i to je učinjeno 15. III 1883. Ona je pred Vu-

kašinovićem ponovila sve ono što je rekla o njemu na prvom saslušanju. Vukašinović je negirao njene iskaze i rekao joj da laže da je bio u Prosjaku sa ustašima. Zatim svjedočica bi upitana da li ima što drugo kazati, na što odgovori: »Nema ništa drugo kazati.«

Pročitano . . .

Naša očitovanja točno su ispisana

† Vuko Vukašinović

† Jane Radanović

Poslije toga je svjedočica otpuštena a istražnik natrag u zatvor odpraćen.

Na priznanici 11/9 1883. joj je isplaćeno 1 for.

Da ovo sve odgovara . . . Kotor 17 Maja 1883³⁹⁰

Kao novog svjedoka vojnički sud je pozvao Stanu, udovicu Pera Radanovića iz Veljesela, kotar Kotor, od 80 godina, pravoslavne vjeroispovijesti, težakinju, neporočnu i 17. 1 1883. je sastavljen »Napisnik po uredbi c. k. Zapovjedništva Ratne Luke u Kotoru u istrazi protiv Todora Ratkovića i drugova«.

Stana je dala sljedeću izjavu: »Onog dana kad je vojska ušla u Orahovac, a to bijaše mjeseca februara p. g. . . . ja i sin mi Jovo ostadosmo u Veljeselo i neimagjasmo namjeru od tole se udaljiti.

Iste večeri kad je vojska ušla u Orahovcu, Spiro Perov Vukašinović i Niko Radanović dogjoše u našu kuću, te kazaše nam da moramo našu kuću ostaviti a njih slijediti, jer se bojahu da nebi moj sin Jovo vojsci put pokazao i da nebi pripovidio kamo su oni pobjegli (S. A.). Moj sin absolutno nije htio kuću ostaviti s'toga Spiro Vukašinović mog sina je udario kundakom od puške u leđa i šakom po glavi, i tako moj sin bio je prisilovan kuću ostaviti da njih slijedi, takogjer i ja otidoh a to u mjesto Prosjak . . .

Kad gore spomenuti u moju kuću dogjoše bijahu oružani sa puškama . . . Za vrijeme što sam u Prosjaku provela sve sam u kuću ostala a nijesam nijednom izlazila te nemogu ništa znati.«

Zašto ste se od Prosjaka udaljili? »Jer tu sakupljeni ustaši prisilovaše nas Prosjak ostaviti, jer neimagjahu dovoljno prostora za stanovati.

Moja kazivanja točno su ispisana

† Stane Radanović

Pošto postavi znak † krsta . . .

Po priznanici od 17/1 1883. bi gornjoj svjedočici for. 1 isplaćen.

Kotor na 17/3 1883.

³⁹⁰ Također »Concorda coll'...

Ista svjedokinja je ponovo pozvana pred sud i preslušana 11. III 1883. Tom prilikom je ponovila pred uhapšenikom Špirom Vukašinićem da joj je sina Jova tukao. Na to je Špiro odgovorio da prisutna laže i da nije istina što ona tvrdi, jer ga on nije prisilio da svoju kuću ostavi.

Stana je stavila znak krsta na svoju izjavu, zatim je to ovjеровljeno 17. V 1883 (i ovdje je na kraju dodano: »Concorda coll'originale Cattaro 24 Novembre 1887.«³⁵¹)

Pored ovih osoba, koje su odgovarale pred sudom u Kotoru, 29. XI 1882, je sastavljen alfabetski popis svih osoba protiv kojih je Okružni sud u Kotoru vodio postupak do 29. XI ili je postupak bio u toku za zločin pobune ili druge zločine povezane sa djelima pobune izvršenim u periodu od 1881. do 6. III 1882. godine.

Taj popis je obuhvaćao ukupno 142 osobe, pod brojem 63. bio je Bogdan Perović, a pod brojem 65. njegov sin Danilo.

Sa toga spiska jedno lice je bilo oslobođeno, 3 osuđena, 20 osoba je bilo predano vojnom sudu, za 15 osoba istraga je obustavljena, protiv 47 lica istraga se otvorila a protiv 57 lica podignuta je tužba.³⁵²

Slijedeće 1883. g. 30. VII preslušan je »u uredu c. kr. kotarskog Poglavarstva u Kotoru« i Todor Kostov Daković, iz Stepena u Orahovcu, star 85 godina, oženjen, koji je svojevrijem došao da dadne ovakvu izjavu:

»Onaj dan kada je naša vojska krenula preko Orahovca na više, ja sam se nahagjo na raboti u Dražnici kod Perasta, te čuh pucanje topova to prvo pobjego kući ali kod kuće nenagjo nikoga, i potla nego sam nekoliko dana *tumarao po brdima tražiti djecu i žene začuh da su u Crnogoru pobjegli pače radi kako mislim od seljana* (S. A.).

Moju čeljad ja sam našao u Ivanj Dolu u crnogorskoj granici te sam do sada stajao u Bjelicam *odakle evo danas dogjo moliti c. kr. vlast, da mi dopusti na moje ognjište u Stepen u Orahovcu povratiti se i stanovati, obavezujući se svegjer vjeran zakonu ostati kao što sam i dosada bijo* (S. A.)...

Pročitano i † krstom potvrđeno

† Todor Daković

Zapisnik sastavljen 20. VIII 1883. u vezi izjave Todora Kostova Dakovića...»

Pero Spirov Dabižinović iz Orahovca, star 33 godine dao je izjavu koja je sastavljena u obliku protokola na njemačkom jeziku

³⁵¹ IAK — Okružni sud — Krivošijski ustanak 1882 — C/17 — B 1886.

³⁵² IAK — Okružni sud — Krivošijski ustanak 1882 c — B 1886 — Poglavarstvo — Kotor — Razni spisi — 1878—1884 — 1036/P. S., 1882 — Kotor, 29/11. 1882.

ku. On je rekao da je na dan upada vojske u Orahovac krenuo, jer su mu vođe ustanka Bogdan Perović i Jovo Ratković preko jednog nepoznatog čovjeka poručili da će ga crnogorski kapetan ubiti, ako odmah ne dođe ustanicima u Prošju Gorinu. Tamo je našao 70 oružanih ustanika, pretežno iz Orahovca a zapovijednik im je bio Bogdan Vukov Perović, kojeg su potpomagale vođe Jovo Matov Perović, Jovo Markov Ratković i Tripo Jovov Četković. Među ustanicima naišao je i na Vasa Spasojeva Čičovića, Sima Jovova Četkovića, Bogdana Špirova Ratkovića, Todora Kostova Dakovića i više drugih, kojih se ne može sjetiti. Prigodom napada austrijske vojske ustanici su bili potisnuti i onda su ih crnogorske vlasti u Grahovu razoružali. *Koji je pak razlog vodio Bogdana Perovića u ovom ustanku (S. A.), nije mu poznato, a tako ni drugima. No, zato dobro zna da je ovaj vođa čitavi Orahovac terorizirao i prisiljavao ljude da odande idu. (S. A.)...*

Za sebe, Pero kaže da se dobrovoljno vratio natrag i to je sa tri krsta potvrdio.

Vojni sud (Garnisons Gericht) u Kotoru preslušao je 30. X 1883. i žandarma Matiju Živalića, koji je u maju 1881. bio u Ljutoj, gdje je bio i knez Vaso Vukotić.

Prilikom obilaska Gornjeg i Donjeg Orahovca u oktobru 1881. zapazio je da se u selu *Donji Orahovac održava narodna skupština* (S. A.). Stoga se odmah tamo uputio i našao da su svi ljudi mirni, i da šute. Među prisutnima on je prepoznao Bogdana Vukova Perovića, Pera Gopčevića, mjesnog glavara i njegovog brata Todora, popa Draga Lazarevića, Sima i Vasa Vukasovića (ovaj je bio mjesni glavar Veljesela), Anta Abramovića, mjesnog glavara Veljinića, te Andriju i Jova Četkovića. Ukupno na ovoj skupštini je bilo oko 100 osoba. Kad je zapitao Bogdana Perovića radi čega se održava ova skupština, on mu je odgovorio da se radi o poljoprivredi i drugim poslovima. Međutim, idući prema Ljutoj, on je na povjerljiv način saznao da se na ovoj skupštini zapravo raspravljalo o otporu protiv zakona o domobranstvu. Ujedno je skupština zaključila da se sveukupna imovina iz Donjeg prenese u Gornji Orahovac.

Kad je pak 3. XII 1881. sa jednim svojim drugom bio u mjestu Mramor, udaljenom oko 2 km od Ljute, naišao je u tamošnjem dućanu na 12 naoružanih stanovnika, koji su bili iz Orahovca, a među njima je bio Bogdan Perović, Pero Gopčević, pop Drago Lazarević, Simo Lazarević i Vaso Daković.

Na njegovo pitanje zašto su tu okupljeni i naoružani, odgovorili su mu pop Drago Lazarević i Bogdan Perović da »to nije posao žandara da to znaju i ako želim nešto kupiti, neka kupim, a ako ne, onda neka nastojim da idem dalje«.

20. XII Živalić je premješten na službu u Prosjaku, srez Herceg-Novu, a 13. III 1882. u Stepen. Otud je vidio da su kod Golog

vrha, Veljega sela iznad Orahovca pucali na vojnike Bogdan Perović i njegov sin Danilo, zatim Vaso Vukotić i drugi.

Da je sve što je navedeno istinito, Živalić je potvrdio svojim potpisom.

Martin Ledić, koji je bio u oružničkoj postaji u Stepenu, uputio je 18. XI kotarskom poglavarstvu u Kotoru dopis u kome mu javlja da je u februaru 1882. g. »kad je vojništvo zaposjelo Donji Orahovac, Todor Daković oboružat sa jednim starinskim Jägerskim Štucem pobjegao je u planine sa svim drugim ustašam koji se i sada nahode u Crnoj Gori«. Ovome dodaje kako je doznao »od više osobah, da je gore rečeni Daković, ne samo pobjegao već i pucao u selu Kljajeviću na austrijsku vojsku«. U drugom dopisu sa istim datumom Ledić javlja poglavarstvu da se Todor Krstov Daković iz sela Stepena »vazda bavio obertom trgovine, t. j. kupovao i preprodavao goveda, ovce, koze i mesar u Stepenu bio; isti je više puta po Crnojgori i cijeloj Boki Kotorskoj odlazio. Također nije najbolje sa seljanima živio, već je vazda u prepirkam sa ovdašnjim pučanstvom bio.

Što se tiče ustanka, možda da mora imati isti poduzeće, jerbo je u mjesecu Februaru 1882. sa ovim drugim ustašam koji su i sada u Crnojgori oboružat proti vojske kroz planine pobjegao, i do zadnjeg povratka onamo bio. Radi nagovora istoga to nije poznato zapovijedničtvu postaje«, završava Ledić svoj izvještaj o Dakoviću.

U vezi sa Dakovićem morao je pred vojnim sudom dati izjavu i Drago Lazarević, paroh u Orahovcu od 1879. g.

Njegova izjava je napisana na njemačkom jeziku i on je na kraju potpisao (27. XII 1883).

Prvo je rekao da je čuo kako su se narodne skupštine održavale po raznim mjestima, te da su na njih dolazili Bogdan Perović, Jovo Ratković, Marko Četković, Joko Perović i Petar Gopčević, svi iz Orahovca, kako su sami govorili.

Gornji Orahovac više pristaje uz ustanak nego li Donji, koji je mnogo mirnije raspoložen.

Glavni ustanici su narod huškali, kako je sam vidio, najviše protiv zakona o domobranstvu.

Zatim je naveo čitav red Orahovčana koji po njegovom mišljenju nijesu sudjelovali u ustanku, a to su: Ivo Pavov Četković, Simo Jokov Četković, Ilija Savov Lazarević, Bogdan Spirov Ratković, Todor Kostov Daković, Simo Radanović, Pero Spirov Dabižinović, Marko Vukov Četković, Vaso Spasojev Čičović, Spiro i Pero Abramović, Niko Tripov Dragutinović, Duro Markov Petrović, Dako Lukov Lalošević i sin mu Đuro, a o Andriji Peroviću ne može ništa navesti.

Radi Todora Kostova Dakovića pred istim vojnim sudom saslušan je i 19. godišnji Mirko Markov Radanović iz Stepena (27.

XII 1883), a 28. XII dale su izjave Jana Vukova udova pok. Vasa Perova Vukasovića (39 g.) i Gospava Vukasović iz Stepena (18 g.).

Jana Vukova je bila rodom iz Morinja, njena izjava je bila nešto opširnija od Gospavine, i išla je u prilog optuženom Đakoviću. Ona je rekla da se ne može sjetiti da je poštovođi Lediću govorila »da je Todor Kostov Đaković u bitci kod Klajevića na c. k. vojsku pucao«, jer to nije vidjela. Istoga dana kad se bitka bila kod Orahovca ona je napustila Stepen. Nije joj poznato »da je Đaković skupštinama prisustvovao niti da je oružje posjedovao«, dok su se s ustašama držali »Krstov Vukasović, Vido Đaković, Špiro Vukasović i Miho Markov Vukasović, svi iz Stepena i bili su skupa sa ustašama naoružani«.

Nakon što je stavila znak krsta, svjedokinja je otpuštena, a 8. I 1884. sud je donio presudu da se 85-godišnji Todor Kostov Đaković iz Stepena oslobađa krivnje.³⁵³

Iz jednog dokumenta od 4. VII 1885. vidi se da se i dalje vodio proces po § 73, tj. zbog zločina pobune protiv Andrije Radanovića, Todora Četkovića, Sava Markova Laloševića, Andrije Perovića, Bogdana Vukova Perovića, Pera Stefanova Laloševića, Ilije Savova Laloševića, Marka Lućina Cvičkovića, Mića Nikova Cvičkovića, Todora Mrdova Vukašinovića, Vasa Krstova Vukotića, Vida Savova Dabovića, Sima Vukova Abramovića, Lazara Dragova Abramovića, Špira Vukova Vukasovića, Antona Perova Abramovića i Nika Četkovića.³⁵⁴

20. VII 1885. sudac istražitelj je poslao državnom tužilaštvu u Kotoru spise s procesa vođenog protiv Andrije Radanovića, optuženog za pobunu po § 73, a kad ih je dobio tadanji državni tužilac Salvi sve je te spise vratio natrag državnom sucu istražitelju (22. VII 1885).

Unutar tih spisa nalazio se i onaj malo prije citirani poimenični popis (od Andrije Radanovića do Nika Četkovića), koji su bili teško osumnjičeni radi zločina pobune po § 73, i zbog toga što su krajem 1881. i sredinom 1882. godine silom nastupali protiv Austrije i njenog nastojanja da obnovi narušeni mir i red u Krivošijama. Pošto se isti nalaze u bjekstvu, rješava se da se protiv istih otvori istražni postupak i izričito se zahtijeva da za vrijeme istrage budu uhapšeni (10. VII 1885).³⁵⁵ Iako u ovom popisu nije bila navedena žena Luke Savova Lazarevića iz Velinića u Orahovcu, ipak je i ona optužena za izdaju i protiv nje je poveden sudski postupak, 10. IV 1886. došla je u ured kotarskog Poglavarstva u

³⁵³ IAK — Okružni sud — Krivošijski ustanak 1882 — B 1886—1—80.

³⁵⁴ Ove spise predao je u prepisu 7. VII 1887. državni tužilac Salvi istražnom sucu.

³⁵⁵ IAK — Okružni sud — Krivošijski ustanak 1882 — C/17 — B 1886 — 422/P. S., 4/7 — 1885, № 617/pen., 1885, № 422/P. S., № 618/pen., 85.

Kotoru i iznijela svoje razloge zbog kojih je bježala u Crnu Goru. Ujedno je izrazila želju da joj se dozvoli povratak.

Po istom paragrafu optužen je i Kosto Savov Četković iz Veljega sela u Orahovcu. Saslušan je također 10. IV 1886. i dao je sličnu izjavu kao i žena Luke Savova, tj. da ništa ne zna, da nije učestvovao u ustanku i da za to ima svjedoke.

64-godišnja Kata, udova Gjura Lazarevića iz Velinica u Orahovcu, optužena je za izdaju i na saslušanju 13. IV molila je da joj se dozvoli povratak kući.

Iz istih razloga je podignuta tužba protiv 57 godina starog Antona Dabižinovića i on je saslušan 13. V 1886. godine.

46-godišnji Luka Savov Lazarević iz Velinica (Orahovac) saslušan je dva puta, 28. i 30. V 1886. godine. Oba puta je izjavio da je u doba ustanka bio bolestan, te da o tome ne zna ništa reći što će mu potvrditi svjedoci na koje se pozvao.

Jana Steva Dragova Ratkovića pozvana je u ovaj isti ured 29. IV i tvrdila da se ni u čemu ne osjeća krivom.

51-godišnja Tada, žena Daka Ivova Perovića, saslušana je 11. V i tom prilikom je izjavila da želi ona i svi njeni da se vrate kući u Ljutu.

Mara, udova Iva Ratkovića, stara 37 godina također je optužena za izdaju, i njena izjava od 12. V 1886. godine, bila je u smislu želje da joj se dozvoli povratak u njen dom u Klaviće.

I 57. godišnji Gjuro Tripov Ratković kao i 48. godišnji Stevo Dragov Ratković, oba iz Klavića, ponašali su se na sudu (22. VI 1886) slično kao i njihovi prethodnici.

Zbog zločina pobune i izdaje optužen je i Mičo Iva Ratkovića iz Klavića, star 21 godinu. On je 21. VI 1886. godine izveden iz zatvora pred sud, u tamničkim uzama i tada je izjavio da ne zna »ni razlog pobunjenog ustanka« niti zna »ko je poticao narod na ustanak, a još manje pak tko je pucao na našu vojsku... Kad je preko našeg sela prošao bježeći knez Mata Četković sa još nekolicinom, tada uplašeni svi moji seljani i ja krenuli smo zajedno put Crnogore (S. A.). Zato možete pitati kneza Mata i uvjerit ćete se da nijesam doista nikako pobunjen ustanku sudjelovao«. Sve ovo je Mičo potvrdio znakom krsta. Unatoč ovakve izjave, on je morao i 22. VI »svojevoljno« pristupiti u ured kotarskog poglavarstva i reći one uvodne riječi, koje su mnogi mladići prije njega kazali: »kad je carska vojska došla god. 1882. u Orahovac, meni nije bilo još punih 17 godina, i pošto nijesmo imali u kući starijega od mene, tako moradosmo od straha pobjeći ja i moja mater u Crnu goru kao cijeli ostali narod (S. A.)...«

I Andrijana, žena Špira Jakova Vukašinovića iz Stepena, stara 48 godina, »svojevoljno« je došla da dađe izjavu u ured kotarskog poglavarstva (17. VII) i, pored ostalog, izrazila je želju da joj se omogući povratak kući.

Iako je bila optužena za zločin izdaje, pristupila je »svojevoljno«, nepismena kao i svi prethodno ispitani »Andra, kćer Todora Spirova Gopčevića iz Ljute Orahovac od godina 21, neudata, te je 27. VII izjavila: »U vrijeme bune kad je carska vojska došla na Orahovac pobjegla sam i ja sa svojom familijom u Crnugoru. Dolazim danas iz Cuca da se zakonu poklonim, molbom da mi se bude dopušteno povratiti se u svoj otačbini i tuđe stanovati, sva ostala čeljad moje familije, otac, mater, petero braće i jedna sestra su jošter u Crnojgori, čak se i oni samnom povratiti da mi se nije mater iznenada razboljela...«

Kata, žena Mija Petrova Četkovića, »iz Ljute od Orahovac, od godina 34«, također je pozvana u kotarsko Poglavarstvo gdje je »svojevoljno« pristupila 27. VII i na postavljena pitanja ovako odgovorila: »Kad su svi ostali Orahovčani pobjegli u vrijeme bune taman onaj dan kad je car. vojska zaposjela naše selo, tada pobjegla sam i ja sa mojim mužem od straha u Crnugoru nastanivši se... na Njeguše odakle danas dolazim da se zakonu poklonim, molbom da mi se dopusti povratiti se na svoje ognjište. Ja sam sama sašla, da vidim kuću i da je spravim za drugu čeljad svoje familije koja će se za malo dana povratiti...«²⁵⁶

2. IX 1886. iz ćelije je priveden Luka pok. Ivana Vukasovića iz Stepena u Orahovcu, star 24 godine. On je u istom uredu izjavio da je 1882. g. »i to 15 dana prije nego je carska vojska udarila na Orahovac i bližnja sela došao sa mora svojoj kući. Kad je njina vojska neznam s kog uzroka na nas udarila narod prestrašen stao je bježati preko granice u susjednu Crnugoru. Da ne ostanem sam pobjegao sam i ja tom prigodom sa starom majkom«.

Na ispitivanje »prikaza se svojevoljno Stana žena Đura Petrova Četkovića iz Veljesela u Orahovcu od godina 39«. Ona je navela: »Kad za vrijeme ustanka udri carska vojska kroz Orahovac, od velikog straha pobjegoh u Crnugoru i nastanih se u selo blizu odakle danas dolazim«, molbom da joj se dopusti opet na njeno »ognjište u Orahovac povratiti i ondje stanovati«.

Izjava Todora Mitrova Laloševića, starog 41 godinu, iz Veljeg Sela u Orahovcu, bila je vrlo kratka. On je naime rekao da je »jošter od Božića one godine kad je ustanak buknuo bio bolestan«.

Istoga dana, tj. 9. IX 1886. g. pred sudom se pojavio »svojevoljno« i Lazar Ristov Četković »iz Veljeg sela u Orahovcu, star 22 godine«. On je također bio optužen za zločin izdaje pa je na saslušanju izjavio: »Za vrijeme ustanka stade vas narod bježati te od straha pobjego i ja u Crnugoru« odakle se vratio te moli da mu se dozvoli da se opet povrati u njegovu postojbinu Orahovac. K tome je dodao da mu se brat Mitar »nahodi po moru kuda je pošao neznam, jerbo sam mali bio i nikad se nije povratio niti ja znam jeli živ«.

²⁵⁶ JAK — Okružni sud — Krivošijski ustanak 1882 — B 1886—1—80.

U istrazi protiv Sofije Četković, žene Gjura Petrova Četkovića »iz Ljute u Orahovcu« koji je već saslušan zbog zločina izdaje, proveden je postupak isto kao za sve prije navedene, tj. i ona je »svojevoljno« došla u ured kotarskog Poglavarstva u Kotoru 11. IX 1886. g. Tu je dala izjavu kako je pobjegla za vrijeme ustanka u Crnogoru, te moli da joj se »dopusti da se opet vrati na svoje ognjište u Orahovac« i da želi i dalje tamo stanovati. Slično je odgovorila i Jana Vukasović iz Ježevića kad je ispitivana 9. X 1886. g.

Na saslušanje je »svojevoljno« pristupila i 40-godišnja Stane Gopčević iz Ljute u Orahovcu. Dana 14. X ona je kazala ovo: »Od velika straha od carske vojske koja je za vrijeme ustanka udarila kroz Orahovac pobjegla sam u Crnogoru... nastanila se u selo Grab u Cucam odaklen evo danas dogjo da se pomolim da mi se dopusti opet se na moje ognjište u Orahovac povratiti i ondje stanovati. Samnom su se povratili sin mi Dušan od godine 15, kći mi Milica od godine 13, sin mi Velimir od godine 11, sin mi Kostjo od godine 9, sin mi Mato od godine 6, sin mi Labud od godine 3.

Ovaj zadnji u Cucam rođen u Crnojgori, kći mi Ande od godine 21 povratila se jošter u mjesecu srpnju dočim mi muž Todor od godina 51 ostao je u Crnojgori te će i on naskoro se povratiti...«³⁵⁷

Prilikom saslušanja 23. X 1886. g. 17-godišnji Tomo pok. Filipa Četkovića³⁵⁸ iz Rastovadola u Orahovcu, također je molio da dobije odobrenje da se može povratiti.³⁵⁹

13. IX 1886. g. izveden je iz čelije »Gjuro pok. Petra Četkovića, iz Veljegsela, od god. 89 rišćanin, težak...« (S. A.). On je pred sućem istražiteljem izjavio: »Za vrijeme potonjeg ustanka stade narod bježati te i mene sobom povuće u Crnogoru a to kako mi govorahu od straha vojske koja je preko Orahovca onda udarila bila. Sa mnom pobježe cijela moja familija nimavši niko od nas ikakve vrsti oružja. Jedini mi sin Rade koji je služio Ivana Gopčevića u Orahovcu nije s nama put Crnegore krenuo. *Da sam pametan bio nebi ni krenuo od svoje kuće a kao nepametan nijesam se prije dosad vratio... Ja neznam zašto je ustao narod niti ko ga je pobunio kao neznam za jajaše ni za ikakvu skupštinu* (S. A.) ako da su se prije potonjeg ustanka držale. Lazar Ivov Gopčević i knez Mato Četković moći će osvjedočiti *da sam bolestan bio, kad je buknuła buna* (S. A.) te dosljedno da nijesam ni mogao potonjem ustanku sudjelovati.

Pročitano... Potvrđujem krst † Gjura Četkovića.

³⁵⁷ IAK — Okružni sud — Krivošijski ustanak — 1882 — B 1886—1—80.

³⁵⁸ Kad je pop Jovan Kostić davao krštenicu za Tomu dodao je: »Ovi su podaci rođenja izvaćeni iz unagrafa kapelanije Stepenske (S. A.) iz uzroka, što jer se mnoge matične knjige izgubile ovdje u vrijeme ustanka (S. A.) (IAK — Okružni sud — Krivošijski ustanak — 1882 — B 1886—1—80).

³⁵⁹ IAK — Okružni sud — Krivošijski ustanak — 1882 — B 1886—1—80.

Bi zatim njemu priopćena odredba sudca istražitelja 8/7 1885 kojom bi protiv njega upućena istraga sa redovitim zatvorom radi zločinstva bune, te poučen o pravu koje mu postoji odgovori:

Slobodno Andriji Peroviću osvagjati i lagati ali sud će viditi da je lažno njegovo govorenje (S. A.) primam ipak na znanje priopćenu mi odredbu te očitujem da ne ulagam pritužbu što se tiče istražnog zatvora (S. A.).

Potvrđujem krst † Gjura Četkovića.

Zatim bi zaključen ovaj zapisnik

Palčić Businiella».

12. X pozvan je pred Palčića i Mato Četković pok. Gjura iz Orahovca, »god. 62. pravoslavni, posjednik, oženjen...« On je izjavio da poznaje Jova Petra Četkovića i da ovaj nije sudjelovao u ustanku što je potvrdio krstom.

14. X na poziv Palčića došao je i Lazar Jova Gopčevića iz Orahovca, od 35 godina, hrišćanin, dućandžija, oženjen i neporočan. Njegova izjava je slijedeća: »Otkad ja pamtim znam da je vazda poremećenog zdravlja bio Gjuro pok. Petra Četkovića iz Veljegsela (S. A.) i mogu čisto reći da je bolestan bio i za vrijeme bune, jer onaj dan vidio sam ga bolesnog, zato slobodno i neću sagriješiti može reći svaki da on nije ni u stanju bio sudjelovati potonjem ustanku.

Pročitano. Potvrđeno

Lazar Gopčević

Zatim bi zaključen zapisnik...»

U ured kotarskog Poglavarstva pozvat je 12. X 1886. Gjuro Perov Četković iz Ljute u Orahovcu star 48 godina. On se »svojevoljno« odazvao i »slobodno upitat« odgovorio je: »Od velikog straha od carske vojske koja je za vrijeme ustanka udarila kroz Orahovac pobjegao sam u Crnogoru i nastanio se u Čekliće odakle evo danas dogjo da se zakonu poklonim i zamolim da mi se dopušti opet se na moju postojbinu povratiti i ondje stanovati...

Pročitano i krstom potvrđeno † Gjuro Četković». Za njega je okružni kapetan u Kotoru Ragazzini dao zabilješku da se taj nalazi u popisu »ustaša« pod br. 269.

Na to je državni tužilac Salvi obavijestio istražnog suca (16. X) da se na osnovu svega može povesti proces zbog zločina (goleme) izdaje, i upozorio je da Četković pripada jednom od sela iz kojih su 1881—1882. naoružani učestvovali u ustanku.

Stoga je riješeno da se protiv njega otvori krivični postupak. Dva dana kasnije, tj. 18. X iz ćelije je izveden Četković iz Lju-

te koji je u prisutnosti okružnog istražitelja Palčića, na postavljeno ovako odgovorio: »Ono jutro kad je naša vojska nalazila kroz Orahovac bio sam taman krenuo za ići na radnju kad sretno me Vaso Ratković i reče mi »bjež evo vojska«. Opazih uoči da narod čitav bježi te pobjegoh i ja kako sam se nahodio bez oružja ikakvog sa svojom ženom sa svoje dvoje djece put Crnogore... Ja sam doista nevin jer nijesam ni najmanje potonjem ustanku sudjelovao...«

Kako je u istrazi protiv Gjura pok. Petra Četkovića iz Veljegsela bio citiran Andrija Perović, koji se »odsudom 19 februara 1884 od bivšeg ovdašnjeg vojničkog kao iznimnog suda« nalazio u c. k. vojničkoj kaznionici u Osieku«, to je Palčić 19. X 1884. uputio dopis okružnom sudu u Kotoru s molbom »da izvoli što prije preslušati pomenutog Perovića da li on o Gjuru Perovu Četkoviću iz Ljute ili o Gjuru Perovu Četkoviću iz Veljegsela smislio govoriti kad je dne 9 februara 1884 ispitan bio od vojničkog kao iznimnog suda (S. A.)...«

Zbog toga je 30. XI izveden na saslušanje »Andrija Vidov Perović iz Oravca, od god. 40, rišćanin, oženjen, porodom, jednom osuđen na 3 godine dana radi prekršaja bune, te obojmenut odnosno upitan odgovori: »Ja znam čisto da sam vazda kazivao za Bogdana Perovića i za Jova Ratkovića da su oni uzrok bili buni (S. A.) ali za ostale osobe koje ste mi sada imenovali istumačiću... moj upit od 9 februara 1884, sastavljen kod bivšeg Vojničkog suda mogu vam samo reći da ih poznajem, ali nije moguće da sam ja njih okrivio da su oni ikako potonjoj buni sudjelovali, a iako slučajno lako šta pred vojničkim Sudom rekao, smeten sam bio te nehotice njih krivo obazročio,™ jer neznam doista da su oni ikako onoj buni učestvovali (S. A.), niti bi vam znao reći kud ni kamo su oni pobjegli kad je naša vojska udarila preko Orahovca.

Dura Petrova Četkovića iz Veljeg sela ja i nepoznajem, dočim Gjura Petra Ivanova poznajem dobro, kako i poznajem starog Krsta Savova Radanovića a za nijednu od ove trojke kao ni za ostale u onom zapisniku kod Vojničkog suda sastavljenog navedene nemogu duševno reći da su ikako sudjelovali u buni a još manje pak da s ustašima bili i da su se borili protiv naše vojske.

Pročitano. Potvrđeno

† Andrija Perović

Zatim bi zaključen ovaj zapisnik Palčić.«

™ Naime, Andrija Vidov Perović iz Ježevica, prigodom preslušavanja 9. II 1884. pred Okružnim sudom u Kotoru, izjavio je da su u Bogdana Vukova Perovića u buni sudjelovali čitavi niz drugih i »Gjuro Perov Četković« (IAK — Okružni sud — Krivošijjski ustanak 1882 — B 1886—1—80, N. 907/pen., 1886).

Rezultat svih ovih ispitivanja i svjedočenja bio je da su konačno pušteni na slobodu Gjuro Perov Ivanov Četković 26. XII 1886, a zatim Gjuro Perov Četković 3. I 1887. godine.³⁶¹

U kotarskom Poglavarstvu u Kotoru saslušan je 23. VIII 1886. Marko Vukasović iz Stepena³⁶² u Orahovcu koji je »svojevoljno«, kao i svi prije njega, dao izjavu da se »za vrijeme ustanka kada je carska vojska udarila kroz Orahovac prenerazio i »nedohvativši se ničesova pobjego« sa svojom porodicom i nešto živine, a onda se povratio i moli da ga prime natrag. Ali njegova izjava je sasvim odudarala od izvještaja Felice Andrije Stanića iz Pazina, 33-godišnjeg zapovijednika oružničke postaje u Dragalju. Naime, on je poslao dopis Okružnom sudu u Kotoru 16. X 1886, u kome opisuje kako je još u januaru 1882. vidio na Mramoru dvojicu naoružanih ljudi sa handžarima ispred krčme Živka Ristova Četkovića. To je probudilo njegovu znatiželju pa je ušao u samu krčmu, gdje je naišao na 9 isto onako naoružanih osoba. Među njima su bili: Marko Jokov Vukasović i Danilo Bogdanov Perović, sin bivšeg kneza sela. Na njegovo pitanje što će raditi s tim, jedan je odgovorio svome drugu: »fala Bogu danas imamo lijepo vrijeme«.

Kad se pak 7. II 1882. nalazio u društvu još trojice žandara da pruža pomoć radnicima pri izgradnji ceste između Dražinvtia i Orahovca, vidjeli su oko 30 naoružanih osoba kod Crkve Đorđa. Tu su čuli povik: »Marko Vukasović na lieu«.

Drugi put Stanić je vidio Marka Vukasovića kako ide naoružan za Orahovac, a zatim je čuo od pok. popa Draga Lazarevića da se Marko nalazi na Mramoru i blizu Crkve sv. Đorđa. A upravo toga dana 7. II 1882. g. pobunilo se selo u Stepenu, izjavio je i to potpisao Stanić. U vezi sa ovom izjavom istražni sudac Palčić je pozvao oružnika Stanića u Kotor 29. X 1886. g. a privedeni su i postavljeni u red uhapšenici: Gjuro Perov Četković, Niko Lakićević, Marko Vukasović, Rade Četković, Krsto Radanović i Krsto Vukasović.

Tada je oružnik upitan: »Da li poznaje Marka Vukasovića?« Njegov odgovor je bio da se »u pet godina promijeni čovjek, da ne može točno reći, dali među predstavljanim ljudima ima Marka Vukasovića«, ali da mu se čini da je drugi po redu i pokazao je na Nika Lakićevića, čovjeka od blizu 40 godina.

Kad mu se reče da je Marko Vukasović treći u redu, on odvrati: »Nijesam ni ja kriv takvim pogrješkama jer velika mi je konfuzija imena, te zato sam falio.«³⁶³

³⁶¹ IAK — Okružni sud — Krivošijski ustanak 1882 — B 1886—1—80, ad № 1090/per., 1886, № 827 ris., № 862/P. S., № 351.

³⁶² Za njega je, na zahtjev Okružnog suda u Kotoru, pop Jovan Kostić, privremeni dušebrižnik u Stepenu, poslao izjavu da se rodio 14. II 1814. g. (IAK — Okružni sud — Krivošijski ustanak — 1882 — B 1886—1—80).

³⁶³ IAK — Okružni sud — Krivošijski ustanak 1882 — B 1886—1—80.

Oružnička postaja iz Ježevica dopratila je 71-godišnjeg Krsta Savova Radanovića iz Ljute u »Orahovcu« u ured kotarskog Poljavarstva u Kotor, gdje je preslušani izjavio: »Za vrijeme ustanka kad udari c. k. vojska kroz Orahovac te od velikog straha pobjego u Crnu Goru i nastani se u selu Vukov-Dol u Cucam odakle evo danas dođo da zamolim...« Pošto je stavio krst na svoju izjavu odveden je u zatvor. Iz ćelije su ga ponovo izveli na saslušanje 8. X. Prvo je ponovio kako je i zašto pobjegao, a onda je dodao: »...Ja sam jedva utekao od velike starosti a kamo da sam ja s ustašima bio, cijeli Orahovac moći će posvjedočiti *da nijesam ni tren s jajašima bio* (S. A.), a dosta pitati kneza Mata Četkovića, te ćete se uvjeriti da sam istinu rekao i da je laž što Andrija Perović reče.«³⁶⁴

U zatvoru je proveo sve do 23. XI kad je opet ispitivan. Pročitana mu je izjava 23-godišnjeg Srečka Stanića iz Pazina »c.-kr. oružničkog postovode u Dragalju« koju je dao 20. XI 1886. g. Stanić, navodi kako »vrlo dobro pozna Krsta Savova Radanovića koji za vrijeme potonjeg ustanka mogao je imati 60 godina čovjek visok po nešto sijed. Taj Krsto došao je u jednu krčmu u društvu sa Ristom Radanovićem, čini mi se jer prezime neznam mu čisto. Više puta sam opazio u ovoj krčmi oružanih ustaša a to prije neg je vojska kroz Orahovac udarila, i tada vidio sam više put kad bi ustaši k'onoj krčmi došli, a razgovarajući se sa Ristom primili bi živež.

Jedan put pak bio sam prisutan, kad je jedan ustaš pitao istog Rista *da li mu je nabavio prah* (S. A.), a kad sam ja Rista pitao šta će mu prah u ono doba, a bijaše u januaru mjesecu god. 1882, Risto mi odgovori da mu treba za lagun.

Krsto je više puta u mojoj prisutnosti govorio sa ustašima, koji bi k'onoj krčmi dolazili, ali Risto je onaj koji je ustašima govorio i prodavao živež i prah.

Mi smo tada imali razlog od starije oblasti da nemamo se usuditi ići u Gornji Orahovac, a isto dobro bi nam naređeno *da jedino lijepim načinom imamo čuvati da se narod na mir skloni* (S. A.) i da nikog nesmiijemo zanatavati. Zato držim da Gornji Orahovac bio je već ustao te da su ustaši bili svi koji su k'onoj krčmi dolazili od novembra mjeseca do 9. februara 1882 s gornjeg Orahovca oružani i koje sam ja u onoj krčmi vidio...«

Stanićevu izjavu su potvrdili njegove kolege-žandari i nakon toga Radanović je priznao da je »doista u društvu sa Ivanom Ristovim Četkovićem i Živkom Ristovim Četkovićem *držao jedan dućan na Mramoru*« (S. A.), ali onog istog dana »kad je naša vojska udarila kroz Orahovac«, on je »utekao« i nije vidio nikakvog »oru-

³⁶⁴ Njega je citirao i uvrstio među ustanike A. V. Perović na saslušanju 9. VI 1884.

žanog seljaka u onom dućanu« u kome je on obično prodavao »brašno, žito i pomalo pića i kruha«. Za prah ne zna »da se igda u onom dućanu prodavalo...«. Kad je Gornji Orahovac ustao, on ne zna a do onog dana kad je utekao prodavao je »svakome tko bi mu platio ono malo stvari što je u dućanu držao«, ali ponavlja da »oružanim seljacima« nije »doista nigda ništa prodavao, jer ih nije vidio«.

Nakon što mu je pročitana onaj »ispit Andrije Perovića ili bolje istumačen«, odgovorio je: »Laže doista a neznam ni ja zašto, a eto ga on se vratio iz tamnice da je neznam koliko godina osuđen čamio, te *negbude ispitan kako i zašto on mene osvaja* (S. A.) te uvjerit ćete se da od bjesnoće jer je osuđen bio osumnjio je mene i nekoje druge nevine...«

Na svoju izjavu je stavio znak krsta, poslije čega su ga ponovo odveli u ćeliju.

Sedam dana kasnije (30. XI 1886) na poziv Okružnog suda u Kotoru opet je pristupio Andrija Vidov Perović »iz Orahovca od god. 40«, osuđen na 3 godine dana »radi prekršaja bune« koji je ovo rekao: »Ja znam čisto, da sam vazda kazivao za *Bogdana Perovića i za Jova Ratkovića da su oni uzrok bune* (S. A.), ali za ostale osobe koje ste mi sada imenovali... a tako i za Krsta Savova Radanovića nemogu reći da su s ustašima bili i da su se borili.« Svoju izjavu potvrdio je znakom krsta.

Za zločin izdaje optužen je i stavljen u zatvor 51-godišnji Ilija Petrov Leković. Njega je teretio stražmeštar Roko Kezić da je bio protivan da se mladež daje u »landwehr«. Leković je odbacio tu optužbu kao »osvadu« dana 31. XI 1886. g. Čak je dodao da je »sva nesreća po našem selu došla od kad je Kezić iz Krivošija na Uble prešao«, te je zamolio da za njega pitaju knezove Savića i Vukovića.

I drugi seljani su pobijali ovu izjavu Kezića kao što su uopće negirali da su sudjelovali na skupštinama.

Todor Vasov Vuković star, 52 godine iz Ubala, bio je uhapšen zbog izdaje, branio se kako je znao, da je »pobjegao od straha« sa rodbinom u Crnu Goru i da nitko »nije bio oružan«. Nakon dvatri dana boravka u jednom seocu Orahovačke nahije, po naredbi crnogorske vlade nastanio se u Rudinama Nikšićkim i živio u kolibi. Nije mu poznato tko je poticao na ustanak i to potvrđuje znakom krsta.

Poslije istražnog postupka neki od optuženih su pušteni na slobodu, a među prvima je bio 44 godišnji Gjuro Vasov Vuković za koga je stražmeštar Kezić izjavio da nije sudjelovao u ustanku i da se lijepo vladao, te da se nije protivio uvođenju zakona o domobranstvu u Boki Kotorskoj.

Takoder je bio oslobođen Tomo Acimov Pavlović iz Ubala još 8. II 1887. g. U ured kotarskog Poglavarstva došao je »svoje-

voljno« Leso sin pok. Toma Vukasovića iz Rastova Dola u Orahovcu od godina 25. Na postavljeno pitanje odgovorio je: »Jednu godinu prije noje ustanak buknuo u Krivošiju uzco sam pomorsku knjižicu i pošao u Trst djesam se ukrcao na brod nekog Miletića iz Prčnja na kojem sam bio ukrcat 5 ili 6 mjeseca, te sam se sa istoga broda iskrcao u Trst gdje sam ostao neukrcat oko jedan mjesec i nakon ovog vremena ukrcao sam se bio na brod nekog Tomanovića iz Dobrote na kojem sam ostao 3 ili 4 mjeseca i stajao sam ovaj put i prvi u neke Gjigje koja mornare konači i daje im jesti.

Potle tog vremena namjeri se u Trstu trabakul Iva maloga Marinovića iz Kotora te sam kapetana zamolio, nespominjem se kako ga zvalu da me bezplatno do Kotora prevezu a da ću im ja pomoć na brodu raditi, koji me zbilja primi i u Kotoru izkrca.

Kad sam u Kotor došao oko Gospodina dne 1882 začuo sam da su pobjegli u Crnogoru (S. A.) te neznadeći ovdje šta da radim a i želja me bijaše da vidim majku i brata te k njima pođem đe sam svegjer š njima stajao i služio da ih ranim, jer mi je brat Stevo ometen (S. A.) te on malo radi premda sam i ja slaba zdravlja bio (S. A.).

Kao što sam i sada (S. A.).

Ja za budu nemogu ništa kazati budući da sam odsutan bio (S. A.).

† Leso Vukasovića«

Ovaj spis sa svim prilogima kotarsko Poglavarstvo je prosljedilo 7. VIII 1887. godine Okružnom sudu u Kotoru i sve to popratilo saopćenjem »da po kazivanju mještana i po potvrdi dotičnog glavara Leso pok. Toma Vukasovića iz Orahovca daje takvih znakova da je zbilja poremećene pameti« (S. A.).

Karakteristično je da je 7. VII 1887. g. državni tužilac Salvi osvježio onaj prijašnji alfabetski popis optuženih ustanika pa je sve to sa popratnim aktima uputio sudcu istražitelju u Kotoru.³⁶⁵ Kad je preslušavan Todor Stevov Markov Lazarević iz Ljute u Orahovcu, star 30 god., izjavio je da je morao bježati jer su i drugi bježali i utekao je u Njeguše odakle se vratio.

I 50-godišnji Lako Ivov Perović je iznio slične razloge kad je ispitivan 19. XI 1887. i još je dodao da mu se brat Bojo (62 g.) i Petar (49) i sin Todor (25) nalaze »negdje u Americi, gdje su prošli jošter okolo dvie godine prije nego je ustanak buknuo.«

Istoga dana (19. XI) ispitivan je i Miloš Laka Ivova Perovića »iz Ljute od godini 24«, optužen također za izdaju. On je opisao

³⁶⁵ IAK — Okružni sud — Krivošijski ustanak B 1886—81—118—T. 1886/B/98, N° 1426/1886, 1882 — C/17 — B 1886 — 422/P. S.

svoj bijeg i povratak a došao bi, kaže, i prije da se nije razbolio. Kao otac mu i gotovo svi prije njega stavio je krst umjesto potpisa.

Na saslušanje je toga dana »svojevoljno« prispio i 37-godišnji Savo Iva Četkovića »iz Brijega u Orahovcu«. On je rekao da je pobjegao za ustanka »u selo Čevo« odakle se sada vraća u svoju »postojbinu Orahovac« i moli da mu se dozvoli da se tamo doseli sa ženom i djecom, 6. XII prešlušana je i njegova žena Sava.

Dok se vodila istraga protiv Petra Stevova Laloševića, optuženog rada zločina pobune, na poziv Okružnog suda došao je 14. I 1888. Jovo pok. Pera Radanovića iz Veljesela. Na postavljeno pitanje odgovorio je: »Kad su mene za vrijeme potonjeg ustanka prisilili ustaši ići s Rastova dola u Prosjak, tada imao sam priliku vidjeti *Bogdana Perovića*³⁶⁶ s mnozinom drugih ustaša u kući *Pera Stefanova Laloševića* (S. A.) gdje i Pero bijaše. Više ne znam reći o Peru.«

23. II 1888. g. priveden je iz ćelije Pero Stefanov Lalošević i samo ovo izjavio: »Primam na znanje i odričem se svakog liečnog pregleda.«³⁶⁷

Kako vidimo, Orahovčani su bili beskompromisni borci u II bokeljskom ustanku, zato austrijska uprava, nakon sloma i žalosne likvidacije toga ustanka, čitavi niz godina vodi sudske procese, drži ljude u zatvoru, isleđuje, nove privodi, pušta, ponovo zatvara, suočava itd. Od toga martirijuma nijesu bili pošteđeni ni starci, ni maloljetni, ni žene.

Represalijama su naročito bili izloženi oni koji su se vratili na svoja ognjišta, pa su se na sudu branili kako su znali i umjeli što potvrđuju njihove izjave o razlogu bjekstva i povratka u opustošeni Orahovac,³⁶⁸ koji je bio opljačkan poput ostalih bokeških ustaničkih sela³⁶⁹ i doveden na rub propasti.

³⁶⁶ Ovaj istaknuti vođa orahovačkih ustanika umro je u Nikšiću 19. III 1915. u svojoj 85. godini i na najsvetčaniji način sahranjen na tamošnjem groblju. Saučešće povodom smrti kneza Bogdana izjavili su njegovom jedincu-sinu Danilu i porodici kralj Nikola, kraljica Milena, prestolonasljednik knjaz Danilo i knjaz Petar, te brojne istaknute vojne, političke i civilne ličnosti Crne Gore i na spravedu je učestvovalo gotovo cijelo stanovništvo Nikšića i odalo posljednju poštu ovom zakletom i beskompromisnom borcu protiv Austrije. (Glas Crnogorca, Cetinje, 4. IV 1915, god. XI, IV, br. 17.)

³⁶⁷ IAK — Okružni sud — Krivošijski ustanak — B 1886, br. 1172, N° 1740/1887, N° 1835/1887, N° 1836/1837, N° 1626/1887.

³⁶⁸ Gl. o tome I. Zloković, Iz trećeg bokeljskog ustanka 1882, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru VI, Kotor 1957, 230.

³⁶⁹ Tako »Srpski list« (Zadar, 14. I 1886, br. 26) piše: »Dopis iz Risna, koji nam pripovijeda... da od sefjana bokeških, koji su u posljednjoj buni učestvovali, namiri štete one bune (vlada)..., ako vlada dalje stane izgoniti štetu, oni su krajevi konačno upropašćeni...«

Tada počinje jače iseljavanje u daleku Argentinu gdje su neki Orahovčani već od prije imali istaknute položaje u tamošnjoj trgovačkoj mornarici pa su svoje sumještane prihvaćali i pomagali. U tome je najviše mogao i najviše učinio kapetan Miloš Vukasović. No ni oni povratnici iz zbijega u Crnoj Gori,³⁷⁰ odakle su ponovo došli u svoj Orahovac, kao i oni rijetki, koji unatoč svih neprilika za vrijeme ustanka nijesu napustili svoje selo, konsolidovali su svoje snage. To svjedoči i osnivanje pomoćne škole u ovom mjestu (1896), gdje je narod prema pogodbi izdržavao pomoćnog učitelja u naravi i novcu.

Škola se ravnala prema Nastavnoj osnovi, izdatoj 1879. g. Školska pomagala su bila: ploča, bukvar, časoslovac i psaltir.

Učilo se čitati, pisati i računati kao i crkveno pjevanje, a časoslovac se morao znati napamet. Umjesto klupa bio je postavljen veći sto za kojim su djeca sjedila i pisala.³⁷¹

Ovdje je potrebno spomenuti i prvu đачku ekskurziju iz Slavonije kroz orahovački predjel.

Naime, 1895. g. Dragutin Franić, profesor osječke Gimnazije, sa svojim đacima na proputovanju kroz Boku i Crnu Goru, zaustavio se u Dražinrtu gdje su razgledali kulu »glasovitog Baja Pivljanina«³⁷² (sic! S. A.) koji »na brijegu iznad mora, gnijezdo svio, kulu tanku. Tu se sjetismo Sundečićevih riječi:

»S Dražev-vrta do Kotora
Zaliv ti je krasna mora,
Dičan, čaran, da u Boga
Rijetko ima podobnoga.«

Opisujući putovanje u svojoj knjizi izašloj tek 1901. g., Franić za Orahovac kaže: »U rtu Ljute drage uvalio se Orahovac.

³⁷⁰ Po popisu iz 1897. godine brojno stanje bokeljskih porodica u Nikšiću bilo je ovako: Doseljenih punoljetnih, muških 25, ženskih 15, svega 40; doseljenih nepunoljetnih: muških 8, ženskih 14, svega 22; svega doseljenih: muških 33, ženskih 29, ukupno 62; rođenih u Nikšiću: muških 24, ženskih 15, svega 39. Ukupan broj članova: muških 57, ženskih 44 — svega 101. U tome »popisu« postoji i rubrika u kojoj je pitanje: »može li se vratiti«, (misli se na povratak u rodno mjesto). Po odgovorima mogla su se vratiti 32 domaćina od 210, koliko ih svega ima u popisu. (J. Ivović, Nikšić, mjesto naseljavanja i privremenog boravka (1877—1897), Istoriski zapisi II/3—4, Cetinje, 1948, 215, II/5—6 (1948), 307, II/3—4, 215).

³⁷¹ S. Nakićenović, o. c., 277.

³⁷² U ovoj kuli je hajdučki harambaša Bajo Pivljanin živio desetak godina prije svoje herojske pogibije na Vrtijelci (1685). Legenda povezuje Bajovu kulu sa kulom barjaktara Lima, također istaknutog hajdučkog harambaše, koga kao i Baja pominje Njegoš u »Gorskom vijencu«. Limo je imao svoju kulu u Stolivu nasuprot Bajove kule i po toj istoj legendi oni su se dobacivali limunima preko morskog zaliva (Crnom Gorom, Zagreb, 1969, 49).

Tamo je most od kamena preko rječice Ljute,³⁷³ koja ljeti presuši. Od toga mosta počinje Dobrota.³⁷⁴

20. stoljeće zateklo je Orahovac u njegovoj tihoj osami između ostalog i zbog nerazvijenih puteva i slabe povezanosti sa Kotorom. Gradnja kolnog puta od Kotora preko Orahovca³⁷⁵ i Perasta k Risnu trajala je decenijama. 1908. g. za tu gradnju je rečeno: »Neće se nikad dovršiti, pet radnika osam nadstojnika«, što je stavljeno i u mjesne kotorske novine »Boka« i popraćeno riječima: »Zbilja je tako«!

U istome listu uvršten je i jedan dopis iz Orahovca, u kome je navedeno kako ima već nekoliko vremena da tu cestu poduzetnik gradi, zapravo proširuje kolski put između Orahovca i Perasta i tuda zabranjuje prolazak. Svoj zahtjev provodi tako kruto i grubo da je jednog seljaka iz Glogovca »bacio pod put te je zadobio neke ozlede«. Stoga je uredništvo »Boke« iznoseći taj slučaj, zamolio pozvane »da ovu samovolju prepriječe u interesu saobraćaja jer je »ovo jedini put, koji spaja Orahovac sa Perastom i Risnom«.³⁷⁶

U to doba (1907. g.) Dražinvt kao mala Luka imao je 1 ribarski brod od 1 tone sa posadom od tri čovjeka, Orahovac je imao 4 barke i pomorsku gabaricu (Lichterschiffe) od 7 tona sa posadom od 6 ljudi. Orahovac, uključujući Gornji i Donji, pripadao je grčko-istočnoj parohiji obuhvatao je naselja: Brieg (4 kuće sa 5 muških + 6 ženskih = 11), Dražinvt (17 kuća sa 10 muških + 33 ženskih = 43), Ježević u kome je bila žandarmerijska postaja (4 kuće sa 14 muških + 9 ženskih = 23), Kljavići (7 kuća sa 12 muških + 23 ženskih = 35), Ljuta, Donji Orahovac, Ljuta Orahovačka sa žandarmerijskom postajom (78 kuća sa 94 muška + 139 ženskih = 233), Rastov Do ili Rastovi Dô (8 kuća sa 12 muških + 14 ženskih = 26), Stepen, u kome je bila grčko-istočna kolegijalna kapela (9 kuća sa 24 muške + 22 ženske osobe = 46), Ubalac (6 kuća sa 11 muških + 11 ženskih = 22), Velje Selo (36 kuća sa 56 muških + 79 ženskih = 135), Veljinić, Velišće i Ilino brdo (8 kuća sa 18 muških + 17 ženskih = 35).

³⁷³ Kad je u jesen 1896. g. putovao od Korčule do Cetinja pučki pisac Petar Kumičić, on je naveo da »Kod Dražina vrta put zakreće prema sjeveroistoku sve do Orahovca, gdje more tvori zaton Ljute (S. A.)...« Ujedno je naveo ove iste Sundečićeve stihove o »Dražin-vrtu« i nadopisao uz ostalo ovo: »... Orahovac je u dnu zatona. Gore se skoro okomito dižu put nebasa. Tu je most od kamena preko sasvim male rijeke Ljute, pa ljeti presuši. Od mosta počinje Dobrota...« (P. Kumičić, Mjesec dana pješke. Putopis od Korčule do Cetinja, Zadar 1897, 256, 257).

³⁷⁴ D. Franić, S gjacima kroz Bosnu-Hercegovinu, Crnu Goru, Dalmaciju, Jadransko, Istru (Trst, Mletke, Rijeku) i Hrvatsku, Donja Tuzla 1901, 182.

³⁷⁵ Još 11. VIII 1882. dopisnik »Narodnog lista« javlja iz Boka, kako se »putevi sada grade, po Krivošijama i Orahovcu«, te da se kaže, da će se moći s jedne glavice na drugu na konju izaci« (Narodni list, Zadar, 23. VIII 1882).

³⁷⁶ Boka (Dj. Muč., Kroz Boku II, God. I, br. 20, Kotor, 22. V (9. VI) 1908, str. 2, br. 32, Kotor 14 (27) VIII 1908, str. 5 (Pišu nam iz Orahovca).

Prema tome, 1907. god. Orahovac (Gornji i Donji) imao je 177 kuća sa 256 muških i 353 ženskih osoba, tj. ukupno 609³⁷⁷ stanovnika. Znači, taman onoliko koliko ih je bilo 1881. godine!

Dakle, trebalo je punih 27 godina da stanovništvo Orahovca dostigne onaj broj koji je imao uoči II bokeljskog ustanka. Odnosno, ovaj podatak može da posluži kao indirektan pokazatelj koliko je bilo poginulih i raseljenih osoba u II bokeljskom ustanku, uzimajući pri tome u obzir tadanji prosjek prirodnog priraštaja i mortaliteta.

1908. godine u Orahovcu je postojala i Zemljoradnička zajednica, ali je slabo radila i nije napredovala zbog ličnih i partijskih razmirica.³⁷⁸

Međutim, vrlo uspješno je djelovala prije navedena tzv. narodna škola, na kojoj je bio učitelj Andrija Đurić punih 11 godina, tj. od 1897. do 1908. godine. On je uživao opće poštovanje ne samo u Donjem nego i u Gornjem Orahovcu, ne miješajući se u lokalne razmirice no se bavio samo odgojem djece.³⁷⁹

Upisivanjem u društvo »Srpska Zora«, kome je upravo te iste 1908. godine Matica Srpska iz Novog Sada poslala »2573 komada knjiga za narod, da ih prema svojoj uvidavnosti razdjeli siromašnijim Srbima na Primorju«, pokazali su Orahovčani i na ovaj način svoju nacionalnu svijest. Tako su članovima ovoga društva za 1908. godinu postali: Čalić Vido, Vukasović Đuro, Daković Spiro, Gjurčić Andro (učitelj), Četković Jovo, Gopčević Lazar, Labud, Vaso, Dušan, Jovanka i Pero, Zetković Andrija, Jovanović Nikola, Vukotić Marko i Tomo, te Ratković Nikola.³⁸⁰

Kada je u Buenos Airesu 13. IX 1908. godine umro Orahovčanin Miloš J. Vukasović »carski ruski i knjaževsko crnogorski generalni konzul u tom gradu«, orahovački paroh Petar Rafajlović u ime njegovoga rodnoga mjesta održao je 1. XI te godine u Crkvi sv. Georgija »slovo« o tome poznatome i priznatome pomorskome arhitektu »južne Amerike«, kako je tom prilikom rekao Rafajlović, i naročito istakao »da Orahovac ima zahvaliti za svoje današnje blagostanje vrlo pokojniku i nije čudo što zahvalni Orahovčani gorke suze liju i tuguju za gubitkom tako vrlog rodoljuba i dobrotvora«.³⁸¹

Kapetan Miloš Ivov Vukasović rodio se 1842. godine u orahovačkom zaseoku Dražinrtu nedaleko od Kule čuvenog hajdučkog harambaše Baja Pivljanina.

³⁷⁷ Stato della marina mercantile austriaca esistente alla fine dell'anno 1907.

³⁷⁸ Boka (Dj. Muč., Kroz Boku 11), God. I, br. 20, 22. V (14. VI) 1908. str. 2.

³⁷⁹ Boka, god. I, br. 35, Kotor 4 (17) IX 1908, str. 3 (Dopisi).

³⁸⁰ Boka, god. I, br. 39, Kotor 2 (15) X 1908, str. 2.

³⁸¹ Boka, god. I, br. 41, Kotor 16 (29) X 1908, str. 3, br. 42, Kotor 23 (5) XI 1908, str. 1.

Bratstvo Vukasović imalo je sjajnu pomorsku tradiciju, u kojoj je bio odgajan i Miloš, čiji su otac i djed bili pomorci i brodovlasnici. Po završenoj osnovnoj školi učio je pomorsku školu u Prčanju i Trstu, a više trgovačke nauke u Padovi.

Svoju pomorsku karijeru započeo je na bokejskim jedrenjacima i dosta mlad je postigao čin pomorskog kapetana duge plovidbe.

Nakon dolaska u Argentinu predložio je tamošnjoj vladi osnivanje parabrodarskog društva »La Nacional Argentina«, koje bi imalo direktnu liniju za Sredozemlje i Jadransko more, pri tom se obavezao da će u tu zemlju dovesti 6.000 doseljenika na godinu. Iako je ponuda prihvaćena, ipak državna izvršna vlast nije htjela da zaključi ugovor sa Vukasovićem i njegovim poslovnim partnerom Robertom Petersan-Konstonom.

Nastanivši se u Buenos Airesu, Vukasović je bio jedan od prvih naseljenika jugoslovenskog porijekla u Argentini. Upravo tada je tamošnja vlada počela organizirati svoju trgovačku mornaricu i Vukasović osniva u Buenos Airesu parabrodarsko društvo »La Platense« za čijeg je predsjednika bio odmah izabran.³⁸² U službu je uzimao skoro sve samo ljude iz naših krajeva,³⁸³ tj. iz Boke Kotorske, Crne Gore, Dalmacije i Hercegovine.

Brodovi ovog parabrodarskog društva bili su izgrađeni pretežno po nacrtima i uputama kapetana Miloša Vukasovića, koji se usavršio u tehničkom crtanju još za vrijeme svojih studija u Padovi. No već 1894. godine njegovo parabrodarsko društvo »La Platense« pripalo je parabrodarskom poduzeću Nikole Mihanovića iz okolice Slanoga, koji je uskoro na licitaciji otkupio gotovo čitavu Vukasovićevu mornaricu. Otada pa sve do svoje smrti Vukasović se posvećuje naučnom radu. Tako on izrađuje planove gotovo svih trgovačkih i pojedinih ratnih brodova Argentine,³⁸⁴ čiju je ponudu prihvatio i izradio na opće zadovoljstvo ratnog pomorskog povjereništva.

Uporedo sa time brinuo se za iseljenike iz Crne Gore, Boke³⁸⁵ i Hercegovine, koji su dolazili u Argentinu, čija je vlada osnovala specijalni ured za njihov smještaj i dobivanje zaposlenja.

Na njegovu inicijativu je osnovano i prvo naše iseljeničko potporno društvo (1878), koje 1882. godine dobiva naziv »Društvo uzajamne slovenske pomoći«, inače među našim iseljenicima popularno nazvano »Slovensko društvo«.

U znak priznanja za ovakvu aktivnost crnogorska vlada ga je imenovala svojim generalnim počasnim konzulom u Argentini, a i ruska vlada mu daje istu počasnu titulu.

³⁸² I. Zloković, Pomorstvo Orahovca, Godišnjak XIII, 195—198.

³⁸³ Boka, god. I, br. 39, Kotor 2 (15) X 1908, str. 1.

³⁸⁴ I. Zloković, o. c., Godišnjak . . . , XIII, 198, 199.

³⁸⁵ Boka, god. I, br. 39, Kotor 2 (15) X 1908, str. 1.

No, on ovo nije smatrao samo počasnom službom, nego je radio na poboljšanju trgovačkih veza između Rusije i Argentine, što mu je ruska vlada također honorisala odlikujući ga visokim Ordenom sv. Stanislava i uz to dala mu titulu »kavaljer«.³⁶⁶

Najugledniji pak argentinski list »La Nacion«, koji je izlazio u Buenos Airesu, naziva ga »rukovoditelj trgovine u Argentini«.

Četiri godine prije svoje smrti Vukasović je došao u svoju Boku, u Kotor,³⁶⁷ a 1906. stiže na Cetinje, gdje ga je knjaz Nikola pokušao zadržati kod sebe nudeći mu visoki položaj u svojoj vladi.

Međutim, on se vratio u Argentinu i 13. IX 1908. godine umro je iznenada od srčanog udara, ostavivši jedinicu kćerku čija majka je bila Argentinka. On je imao i brata Krsta, koji je također plovio po moru. No jedan nesretni slučaj prouzrokovao je kod njega depresiju tako da se namjerno utopio za vrijeme jedne oluje.

Smrt Miloša Vukasovića obilježili su u obliku nekrologa ne samo argentinski nego i neki naši listovi i časopisi, pa tako i »Boka« 2. (15) X 1908. godine.

Ožalili su ga, kako je prije rečeno, i u njegovom Orahovcu, a na rodnoj kući u Dražinrtu podignuta je 7. IX 1952. godine spomen-ploča u znak zahvalnosti za sve što je učinio.

Inače, i danas u Argentini, gdje živi oko 160.000 naših iseljenika, ime kapetana Miloša Vukasovića se spominje sa naročitim poštovanjem.³⁶⁸

Jedva je prošla godina dana otkako je Orahovac ožalio Miloša Vukasovića kada u Kotoru iznenada umire 29. X 1909. Aleksandar Vukasović, kapetan duge plovidbe, koji je namjeravao da u svome Orahovcu izgradi kuću. Nad grobom ovoga izvrsnoga pomorca i rodoljuba oprostio se i ovoga puta pop P. Rafajlović, njegov dobar prijatelj. Tako je nadgrobna ploča pokrila »za vazda još jednog dičnog Orahovčanina, koji je svojom dobrotom i plemenitošću zanosio i neprijatelje svoje«, kako piše u nekrologu list »Boka«.³⁶⁹

U analima Argentine zapisano je i ime Jova Lučina Vukasovića, rođaka Miloševa.

Svoju karijeru je započeo na domaćim jedrenjacima, a kad je stigao u Argentinu zaposlio se u poduzeću Miha Mihanovića i kao organizator i pomorski stručnjak mnogo je doprinio razvoju Mihanovićeve trgovačke mornarice. On se i rodbinski povezao sa Mihanovićem koji je oženio njegovu kćerku. Jovo je pomagao naše pomorce da se zaposle i podignu, i nije nikad zaboravio svoj rodni kraj i zemlju. Umro je u Buenos Airesu 1912. godine.

³⁶⁶ I. Zloković, o. c., Godišnjak ... XIII, 200, 194, 201, 200.

³⁶⁷ Boka, god. I, br. 39, Kotor 2 (15) X 1908, str. 1.

³⁶⁸ I. Zloković, o. c., Godišnjak ... XIII, 200, 196, 200—205.

³⁶⁹ Boka, god. II, br. 134, Kotor 17 (30) X 1909, str. 2.

Pred sam početak I svjetskog rata orahovački pomorci u Argentini bili su vrlo brojni i jaki, te su se pretežno kao piloti i patruni raznih pomoćnih plovnih jedinica uvelike isticali u toj zemlji.

Za vrijeme I svjetskog rata mnogi naši iseljenici su došli na Solunski front, a među njima je bio i jedan broj Orahovčana. Oni su poslije rata ostali u domovini i naselili se u Vojvodini i Kosovu.

Jedan dio onih iseljenika koji su se zadržali u Argentini, mijenjao je svoju profesiju, najčešće su se počeli baviti zemljoradnjom i zato su tamo kupovali zemlju, drugi su postali dobri trgovci i ugostitelji, a izvjestan broj pomoraca je i dalje ostao u pomorskoj službi. Tako je 1930. godine od Orahovčana tamo bilo: oko 30 mornara, 15 patruna i pilota, 3 kapetana, 1 mašinista i oko 20 zemljoradnika — bivših pomoraca.

Među ovim patrunima bili su braća Perovići — Drago i Krsto, braća Laloševići — Milo, Lazar i Vuko, braća Vukasovići — Milo, Danilo i Todor, Drago Vukasović, Spiro i Andrija Četković, Spiro Vukasović i Gojko Daković. Od kapetana je bio Petar Daković i Ljubo Sjerković, umro u Buenos Airesu 1934, zatim Vicenc Vukasović, rođen u Buenos Airesu, a kao strojar I klase spominje se Ilija Nikov Vukasović.

Poslije propasti jedrenjaka jedan manji broj Orahovčana ostao je u Trstu i zaposlio se na parobrodima austrijskog Loyda.³⁰⁰

Uoči I svjetskog rata D. Orahovac³⁰¹ ili Oravac zapremao je, prema podacima S. Nakićenovića,³⁰² prostor od 4 km². Dosta je strm, bregovit i krševit.³⁰³ Sa istočne, zapadne i sjeverne strane uokviren

³⁰⁰ I. Zloković, o. c., Godišnjak ... XIII, 111—116.

³⁰¹ Orahovac, Orahovca topografsko ime ... knežina niže Dobrote. Orahovac se nalazi i u Hercegovini, Dalmaciji, Hrvatskoj i Srbiji (Metohiji). Bokokotorski Orahovac se službeno zove onako kako se nekad zvao, po tradiciji, ali u narodnom govoru ova je riječ promijenila svoju glasovnu formu: danas u Boki nitko ne kaže Orahovac nego Oravac; riječ Orahovac upotrebljava se samo u službenom dopisivanju. Prema Oravac, kaže se i oravački, Oravčanin, Oravkinja (Vaso Tomasić, O topografskim imenima Boke Kotorske, Spomenik SAN, CIII/5, Beograd 1953, 48).

³⁰² S. Nakićenović piše da je o. Dionisije Miković, iguman banjski napisao rad »Orahovačka knežina«, koji je poslao Geografskom zavodu Beogradskog univerziteta, od koga ga je Nakićenović dobio na uporabu (S. Nakićenović, o. c., 189). Upozoravajući na ovu antropogeografsku studiju napisanu prije početka I svjetskog rata, I. Zloković kaže da ju je »naš poznati književnik i historičar Dionisije Miković (1861—1942) ostavio između svojih neštampanih radova« (I. Zloković, Pomorstvo Orahovca, Godišnjak ... XIII, 99, bilj. 2).

³⁰³ Da li je Orahovac bio ikakvo prahistorijsko naselje, teško je reći, iako, čini se, oko Crkve sv. Đorđija ima nekih nalaza, koji nijesu ni danas uopće istražena.

je visokim, golim, mrkobijelim stijinama, koje se zovu »Orahovačke grede«.³⁹⁴

Ispod »Velje orahovačke grede«, koja se nalazi između Orahovca³⁹⁵ i Dobrote, izvire rijeka Ljuta. Sam izvor zove se »Oko«, jer po narodnom mišljenju, kako dalje piše Nakićenović, ima izgled oka. Interesantno je da ova rijeka, kada duva južnjak, pa ako i ne pada kiša, znade neobično narasti. Narod priča da su i ona kao i »Sopot« i »Rijeka« u Risnu, podzemne rijeke Skadarskog jezera.

Tu je i potok, nazvan »Durin«, na kome su nekad bili mlini. Ovdje su i nekoliko manjih izvora: Trstenovo, Mramor, Gornja i Donja voda u Milje-Selu.

Ako se dogodi da u Donjem Orahovcu³⁹⁶ padne snijeg, on se malo održi. Zbog bure klima je u ono vrijeme bila oštrija u Kotoru, Perastu, Risnu i Morinju nego u Orahovcu. To se najbolje vidjelo po limunima i narančama koje ponekad od bure promrznu.

Samo ovo selo nije imalo većih oranica da bi se moglo sijati žito. Sva obradiva zemlja Donjeg Orahovca nalazila se oko i ispred kuća. Ono što je bilo pod kućom zvalo se, kako piše Nakićenović, »podkunjica« a ono oko nje »Na dolac«, »Kod kuće«, »Na dolac za kućom«, dok ono nešto udaljenije »Na vrtači«, a najplodnije oranice dobile su ovdje naziv »Njive« jer »njive« dobar plod.

³⁹⁴ Ispod Bijele, blizu granice Baošića, u moru nedaleko od obale nalazi se podvodna stijena (»seca«) koja se zove Baba Oravačka. Kako se ta stijena nalazi ispod morske površine (za vrijeme oseke vidi se nad površinom), a upravo je na putu kuda čamci prolaze kada se vozi »niz kraj«, oni na nju lako nasjednu. Postoji čak šaljiva priča o postanku ovoga imena; priča se da su Oravčani noću vozili mladu u Oravac i nasjeli na tu »seku«, pa cijelu noć vozili misleći da se približuju Oravcu, dok nijesu ujutro opazili da se nalaze na istom mjestu. Ispod Dobrote nalazi se također »seka«, koja se zove Oravačka trpeza (V. Tomanović, o. c., 48).

³⁹⁵ Savo Nakićenović, koji je prema Šeroviću pisao svoju radnju »Boka« u »mladim godinama i to, kako izgleda, u brzini, i većinom po tradiciji, a često i po kazivanju ljudi koji nijesu bili iz odnosnih mjesta koja je opisao, niti su bili ljudi koji su poznavali prošlost dotičnog kraja, to u istoj ima vrlo veliki broj grešaka« (Petar Šerović, Bijela u Boki Kotorskoj, Spomenik SAN, CV/7, Beograd 1956, str. 181), zaključuje na osnovu pretpostavke što je »pravoslavne Mlečić nerado gledao pri moru, a i jer bi stanovnici bili izloženi lupežima, kao, i jer se nalaze sve vodne zemlje u Gornjem Orahovcu, i pošto nema nikakvih tragova od starih selišta«, da je on mišljenja »da je stariji Gornji Orahovac« (S. Nakićenović, Boka (Antropogeografska studija). Naselja srpskih zemalja. Rasprave, knj. IX. Srpski etnografski zbornik, SKA XX, Beograd 1913, 428).

³⁹⁶ U Boki je čest naziv za pojedina mjesta — gornji i donji. Tako uz Gornji i Donji Orahovac postoji i Gornji i Donji Prčan, Tivat, Morinj, Grbalj itd. (V. Tomanović, o. c., 48).

Oranice, koje su bile najbliže kućama a i koje su najbolje, služe za vrtove i dobile su naziv »vrt«, »bašta« »Đardin« (giardino), koji obično ima svaka kuća.³⁹⁷

U Donjem Orahovcu, za razliku od Gornjega,³⁹⁸ nije bilo tada zajedničkih šuma, ispaša i njiva.

Kuće na Trsteniku,³⁹⁹ Mramoru, Bijelim i Dračevim njivama su gusto zbijene, a kuće u ostalim dijelovima su bile bez reda i nešto udaljene jedna od druge.

Prema navodima popa Sava Nakićenovića evo kako su se zvali pojedini lokaliteti u današnjem Orahovcu n/m nekad poznatom po velikom broju orahovih stabala, kojih danas nema: Ljuta je dobila naziv po istoimenoj rijeci, a ponekad se, samo »vrlo rijetko« i sam Orahovac nazivao »Orahovačka Ljuta«.

Trstenik je nazvan po trskama, kojih je nekoć tu bilo; Mramor, tobože po predaji, nosi ime po nekom muslimanskom kamenu koga su uništili austrijski vojnici prilikom posljednjeg ustanka u Boki Kotorskoj.⁴⁰⁰ Bijele njive se zovu po bjeluškastoј pjeskovitoј zemlji.

Uz ove lokalitete Papratni Do je dobio naziv po paprati što tu raste, Rastov Do po hrastovoj šumi; Zverk, jer odjekuje zvektanje jakih istočnih vjetrova; Ključ, što je bio prolaz između Gornjeg i Donjeg Orahovca; Podbrdce ima svoje ime po istoimenom brežuljku; Brijeg, po svojem obliku; Milje Selo po predaji dobio je ime prema svome prvom stanovniku; Presjeka, po tome što su se na tome mjestu rješavale seoske parnice, tj. kako narod kaže »presijecale davije«; Mrcina Greda nazvala se tako što se u njoj našlo krepano bravče, te ostalo mrcinom; Kipet, jer iz nje kipi ili kaplje voda; Lužika, jer je glatka; Meteriz, zato što su na tome mjestu stari Orahovčani držali stražu protiv neprijatelja i lopova, koji su napadali.

³⁹⁷ Kako je do nedavno, tj. do pedesetih godina 20. stoljeća izgledala »Seoska arhitektura u Kotorskom zalivu« iznio je pod tim naslovom arh. Branislav Kojić (Spomenik SAN, CIII/5, 165—177). Tu je uz ostala naselja obuhvaćen i Orahovac, ali samo općenito i sa dvije fotografije kuća u Donjem Orahovcu (Sl. 3 i 7).

³⁹⁸ U Gornji Orahovac je iz Kotora kroz Donji Orahovac vodio tzv. carski put, koji je onda nastavljaо za Ledenice, a presječen je bio 1882. godine. Idući pak iz Donjeg Orahovca u Gornji prolazi se kroz dva klanca: Sveti Nikola i Klavića brijeg, koja su nekoć bila strategijski vrlo važna (S. Nakićenović, o. c., 421, 419).

³⁹⁹ S. Nakićenović kaže da su u Donjem Orahovcu na Trsteniku, stari Dubrovčani imali svoje magazine i da su plaćali crkvi »laktarinu«. No preci današnjih stanovnika otkupili su od Dubrovčana ove magazine, pa su onda i oni kao i svi drugi plaćali crkvi tu laktarinu, pošto se ona ne može ni kupiti ni prodati. Isto tako se priča da je u I polovici 19. st. pop Savo Avramović popravio krševiti put od Donjeg Orahovca do crnogorskog sela Cuca, te da je bio »zaveden pazar na Trsteniku svake srijede i petka, a isti je postojao do narodnog ustanka 1881. god.«

⁴⁰⁰ S. Nakićenović, o. c., 419, 426, 195, 426, 427.

Nema objašnjenja za postanak imena Grad, dok se naziv Lokvički Grad tumači po lokvama, koje se kada kiše padnu, napune vodom. Dugi Doci su se nazvali po tome što se nalaze »nad dugim docima«; Mrdovi po nekom Mrdu; Vilina Ploča, jer se priča da su u toj glavici nekad živjele vile; Zapoli ili Zapali, zato što su tu stari Orahovčani zapadali i čuvali svoje selo od lopova; Kaporova glava, jer ima izgled kape na glavi.⁴⁰¹ I konačno Vranovo brdo je valjda prozvano tako, što je najviše i to toliko da na njemu vranč gnijezda vijū, dok se Šalovina zove po nekome Šalu.⁴⁰²

Kao i ranije, tako i u doba kada je Nakićenović boravio u Orahovcu i raspitivao se za ondašnje običaje, kućni domaćini su birali svake šeste godine kneza i predavali mu »kneževski štap«, za koji se pripovijedalo da potiče još iz vremena zetskih gospodara. Sa knezom su se birali i 3 sudije. Cijela ova knežina je u to vrijeme imala 165 kuća, a 615 stanovnika sa površinom od 2738 hektara. Donji Orahovac pak brojao je 63 doma sa 283 stanovnika, i imao je svoju zaschnu parohiju i parohijalnu Crkvu sv. Georgija,⁴⁰³ dok je naselje »Dražinvt« brojalo 10 domova i 56 stanovnika.⁴⁰⁴

Prezimana stanovnika na pojedinim naseljima bila su sljedeća:

Na Trsteniku: Gopčevići 5 domova, Petrovići⁴⁰⁵ 3 i Laloševići⁴⁰⁶ 4 doma.

U Podbrcima su stanovali Perovići⁴⁰⁷ sa 5 domova, Gopčevići 1, Gunjajevići 1 dom i Vujići 1.

Na Bijelim Njivama su: Lipovac⁴⁰⁸ 1 dom, Vukotić⁴⁰⁹ 2 doma, Vukašinović⁴¹⁰ 2, Četković 3 doma, Lalošević 2, Ratković⁴¹¹ sa 4

⁴⁰¹ No korektor Nakićenovićevog rada je bio mišljenja da će ovo ime poticati od imena porodice Kapor.

⁴⁰² S. Nakićenović, o. c., 427, 428.

⁴⁰³ S. Nakićenović, o. c., 418, 419, 427.

⁴⁰⁴ I. Zloković, o. c., Godišnjak ... XIII, 99.

⁴⁰⁵ Petrovići su došli iz Cuca u 17. st. u Ježeviče, a jedan od njih je sišao u Donji Orahovac (S. Nakićenović, o. c., 424).

⁴⁰⁶ Laloševići su stigli u 16. st. iz Crne Gore (S. Nakićenović, o. c., 424).

⁴⁰⁷ Perovići su došli iz Cuca u 17. st. u Gornji Orahovac, zapravo u njegov odlomak sela Ježeviča, a jedan od njih je sašao u Donji Orahovac (S. Nakićenović, o. c., 424).

⁴⁰⁸ Bratstvo Lipovac je došlo iz Hercegovine u Gornji, a odatle u Donji Orahovac (S. Nakićenović, o. c. 429).

⁴⁰⁹ Vukotići su stigli u 16. st. sa Čeva u Gornji Orahovac, a odatle su neki sašli u Donji Orahovac (S. Nakićenović, o. c., 424).

⁴¹⁰ Vukašinovići, tj. njihov praotac Vukašin stigao je ovamo u 16. st. iz Kuća (S. Nakićenović, o. c., 424).

⁴¹¹ Ratkovići su došli iz Ratkova »s Lom Palanke« na Gornji Orahovac, a onda su odatle sašli u Donji Orahovac (S. Nakićenović, o. c., 424).

doma, Daković⁴¹² 2, Vukasović⁴¹³ 2, Aleksić⁴¹⁴ 2, Lazarević⁴¹⁵ 1 dom i Vidović 1.

U Dračevoj Njivi su: Četkovići 1 dom; na Mramoru: Vukasovići 2 doma; Četkovići 2 i Radanovići⁴¹⁶ 2 doma.

Na Papratnom Dolu su: Vukasovići 2 doma, Avramovići (došli iz Gornjeg u 18. st.) 2 doma i Dakovići 1. U Rastovom Dolu su: Vukasovići 1 dom, Grčići⁴¹⁷ 1 dom, Jovanovići⁴¹⁸ 1 i Perovići 1.

U Pod Ključima su: Lazarević 2 doma; na Zvcku: Četkovići 1 dom i na Brijegu: Četkovići 2 doma.

Kao najstarije porodice smatraju se Vidovići, za koje narodna tradicija kaže da su pobjegli iz Hercegovine »od krvi« u 17. stoljeću; Avramovići su došli iz Gornjeg Orahovca u 18. stoljeću.

Drugi, koji su se spustili iz Gornjeg u Donji Orahovac, su bili: Ratkovići, Vukasovići, Laloševići, Četkovići, Vukašinovići, Perovići, Dakovići, a Gopčevići iz Crne Gore te tako i Gunjajevići, Grčići i Jovanovići, dok su obitelji Lipovac i Radanović došli iz Hercegovine, a Aleksić iz Nikšića.

Kako je Orahovac naseljen u 17. i 18. st., smatra se da do I svjetskog rata ovamo nije došla ni jedna porodica i da populacija raste priraštajem. Inače su se u to vrijeme, kao i prije, mladići iz Orahovca, poput onih iz cijele Boke, iseljavali u Ameriku tako da su kod kuće ostajali samo starci i djeca.⁴¹⁹

⁴¹² Dakovići su kao bratstvo o. 1813. g. pobjegli sa Grahova zbog turskog zuluma i to dva brata, od kojih je jedan sašao u Donji Orahovac, a drugi se naselio na Stepen u Gornjem Orahovcu. Po nekom Daku (Danilu) prozvali su se Dakovići. Orahovački Dakovići imaju svoje bratstvenike na Grahovu, od kojih je bio junački vojvoda Jakov i vojvoda Anto (S. Nakićenović, o. c., 424).

⁴¹³ Na Stepen su došli Vukasovići. Naime Vukosav Sglobić ispod Goljce tobože u 15. st. preselio se na Stepen. On je imao tri sina: Vuka, Radonju i Stanišu. Od njih Radonja sađe sa Stepena u Rastov-Do u Donji Orahovac, od koga potiču današnji Vukasovići u Rastovom Dolu. Radonjini potomci bili su mlatački »conti«, a zadnji »conte« je bio Vido Savin, orahovački knez (S. Nakićenović, o. c., 424).

⁴¹⁴ Aleksići su došli iz Nikšića u Gornji, a odatle u Donji Orahovac (S. Nakićenović, o. c., 429).

⁴¹⁵ Lazarevići su došli u 15. st. iz Hercegovine u Veliniće, u Gornji Orahovac. Bila su tri brata: Avram, Golub i Mijat. Kada je Avram u svadi ubio Turčina, morao je sa braćom bježati, te se najprije naselio u Cuce, a poslije pređe u Kotor, a odatle u Veliniće. Avram je bio u ceti Baja Pivljanina, sa kojim je poginuo u glasovitoj bici na Vrtijeljci. Avramovi potomci iz Velinića vremenom se spustiše u Donji Orahovac (S. Nakićenović, o. c., 425).

⁴¹⁶ Radanovići kao i Lipovac su došli iz Hercegovine u Gornji, pa onda u Donji Orahovac (S. Nakićenović, o. c., 429).

⁴¹⁷ Grčići su došli u 18. st. iz Crne Gore u Gornji, a odatle u Donji Orahovac (S. Nakićenović, o. c., 429).

⁴¹⁸ Jovanovići su došli kao i Grčići iz Crne Gore u 18. st. (S. Nakićenović, o. c., 429).

⁴¹⁹ S. Nakićenović, o. c., 427—429.

Orahovac je po svome smještaju bio živo mjesto,⁴⁰ napose uoči prazničnih dana (utorak, četvrtak, subota) u Kotoru. Tada su stanovnici zaleđa silazili u Orahovac sa svojim proizvodima i tu bi prenoćili. Na taj način je to mjesto postalo tržište Dobrote, Perasta, Prčanja i Stoliva. U Orahovcu su se trgovci i preprodavci iz ovih i drugih bokeljskih mjesta snabdijevali crnogorskim proizvodima direktno i indirektno. Zato je uoči pazarnih dana u Kotoru i Orahovac bio jako živ, a naročito onda, kada su se stanovnici iz zaleđa vraćali kućama sa kotorskog pazara, te su se snabdijevali u orahovačkim dućanima kolonijalnom i industrijskom robom, kao pićem i ostalim.

Inače, sam put trgovine iz crnogorskog zaleđa prema Kotoru bio je sigurniji i lakši preko Orahovca zbog raznih pograničnih kontrola, koje su bile brojnije na direktnim putevima za grad. To je razlog da se Orahovac, iza Kotora, Herceg-Novog i Risna, smatrao kao četvrto tržište, što su svojom spretnošću i vještinom potvrdili sami Orahovčani.⁴¹

16.

Prosperitet Orahovca je naglo prekinut izbijanjem I svjetskog rata. Tada je paroh Milan Čuković zabilježio u «Ljetopisu Parohije orahovačke»: »Austrijski prestolonasljednik Franz Ferdinand i supruga mu vojvodkinja Solija od Hohenberg poginuli u Sarajevu od srpskih mučenika rodoljuba Čabrinovića i Principa i to na Vidov-dan 15—28 juna 1914; Parastos održan u crkvi sv. Đorđa u prisustvu vlasti i zastrašenog naroda 22/6 (5/7) 1914.«

Malo zatim, Čuković nastavlja: »Na Petkov-dan 27/7. 1914. Crna Gora navješćuje rat Austriji, a istoga dana topovi sa Lovćena udariše na tvrđave oko Kotora... 30/7 (12/8) Austrijske vlasti t. j. major Bari u prisustvu mnoštvo oružnika, pješadije i ratne lađe: na silu skuplja i staro i mlado pred klanom Dakovića, prijeti vješalima, da narod bude vjeran Austriji; uzimlje taoce: Lazara

⁴⁰ Instrumentalna muzika slabo je bila razvijena u Boki. Gusle samo postoje u Orahovcu (kako kaže St. Lazarević), selu sa pravoslavnim stanovništvom (I. Sindik, Predgovor, Spomenik, CIII/5, 3). Tako je 50-tih godina u Orahovcu pjevao uz gusle Jovo Perović iz Pobrca (oni danas pjeva i gusla), pred ekipom SAN-a koja je istraživala Bokokotorski zaliv (St. Lazarević, Muzički folklor Boke Kotorske, Spomenik, CIII/5, 240, 244). Narodna kola, kao Banatsko, Brankovo kolo, Seljančica, Ajd' na levo, igrali su se još i u to doba. Po svemu sudeći ove igre su prenijeli Vojvođani, koji su za vrijeme Austrije služili vojsku u ovim krajevima, smatra Milica Ilijin, koja je ispitala folklor Bokokotorskog zaliva (M. Ilijin, Narodne igre u Boki Kotorskoj, CIII/5, 247, 245). Epske pjesme pjevale su se i za vrijeme plesa. Kao pjevačice spomenuli su Murku, majku i babu Dr. Dakovića kao i Sofiju Vukotić (M. Murko, Tragom srpsko-hrvatske narodne epike. Putovanje u godinama 1930—1932, I, Djela JAZU, 41, Zgb. 1951, 200).

⁴¹ I. Zloković, *op. cit.*, Godišnjak XIII, 100.

Gopčevića, i sina mu Jova; Rada Ratkovića; Dura Vukasovića i Mirka A. Gopčevića odvođe na ratnu lađu i internira u tvrđavu »Mamula«, potom biše prevedeni na lađu »Buon-Padre« pod Tivat.

Biše otpušteni kućama neki nakon jedan mjesec, neki nakon 2 mjeseca, a posledni sa Bakoča, nakon više od pola godine.»

Isti paroh marljivo bilježi dalje: »Dana 11/9 zabranjuje se kod crkve zvoniti budući je Orahovac na pograničnom ratnom području.

Dana 11/10 primljena zabrana vijanja srpske trobojnice.

Dana 8/12 primljena naredba da se vjera i crkva ne smije zvati pravoslavna nego samo »grčko-istočna«, a tako i ured.

Dana 11/1 (1915: S. A.) Vojna vlast naređuje, da se crkva sv. Đorđa mora ustupiti za stanovanje vojnika, bi udovoljeno; ali na veliku molbu paroha bi istoga dana povraćena i naredba opozvana; Istog dana u groblju se gradi baraka za vojnike. Crkva se ograđuje bodljikavom žicom; postaje šanac sa četiri strane.

2/15. I 1915. Parohu Čukoviću ne dozvoljavaju u crkvu već uz pratnju vojnika ili sa propusnicom, koja mu se za svaki put izdaje, po volji mjesnog komandanta. Za izbjeći neprilike pri bogoslužjenju, tj. da okupljeni narod po naredbi zajedno sa parohom mora k crkvi ići i iz crkve izlaziti, — to je nemoguće — te paroh moli gna. Ep. Vladimira Boberića da mu se dozvoli u jednu sobu parohij stana da može sva bogoslužjenja i leturđiju služiti. Episkop dozvoljava.

5/18. I 1915. Prvo bogoslužjenje u parohijskom stanu biva 11/24 1915, budući sv. Kivot sa svetinjama smještena u domu, te sve srebrne ikone i dragocjenosti, to biva do kapitulacije Crne Gore.

Austrija čini ofenzivu na Crnu Goru, bitka samo na Ratkovu goru⁴²², 8 topova sa Mramora, a 8 kraj Ba- 25/12. 1915. jove kule pucaju; crkvu sv. Nikole upotrebljavaju za (7/1. 1916) vojne svrhe. *Ista crkva puna bila odjeće i obuće sa poginulih vojnika* (S. A.).

Parohu Čukoviću zabranjeno je obilaziti parohiju i kapetaniju, a u najprečim svešt. dužnostima već se prizivlje u jednom slučaju sveštenik iz Perasta bi mu dozvoljeno tek 27/12 (9/1) 1915 (16).

Crna Gora predaje se Austriji.

27/12 (9/1) 1915.»

⁴²² Još krajem decembra 1915. austrijska vojska uz podršku jake artiljerije, zauzela je važne granične visove istočno od Orahovca (M. Zelenika, Rat Srbije i Crne Gore 1915. Iz ratne prošlosti naših naroda, 8. knjiga, Beograd 1954, 478).

Prateći budno lokalne prilike kao i neke izvan tih okvira, taj paroh zapisuje smrt Franje Josipa (8—21/11. 1916), za koga je morao održati parastos [19/11 (2/12) 1916] kao i »blagodarenje prigodom stupanja na prestolje cara Karla... 8/12. 1916.«

U »Ljetopisu« dalje stoji: Rekvirirana zvona i dignuta iz crkve sv. Đorđa 2—15/10. 1917, a posljednji put su sva zvona zvonila na Pokrov Bogorodice t. j. 1—14. 10. 1917.«

Karakterističan je Čukovićev lakonski zapis o svršetku I svjetskog rata: »19/10 (1/11) 1918. Propada monarhija Austrijska, nastaje država Srba, Hrvata i Slovenaca. Istoga dana Vaso M. Gopčević prvi razvija srpsku zastavu kod crkve sv. Đorđa.«

17.

Poslije ujedinjenja isti paroh na lapidaran način bilježi u »Ljetopisu« sve važnije događaje povezane sa Orahovcem. Tako »26/10. (8/11) 1918. Blagodarenje za dobivenu slobodu drži se, tj. na Mitrov-dan, paroh Čuković drži oduševljen govor. Istoga dana puzi Orahovac mađarske vojske, koja bježi iz Crne Gore i Albanije (S. A.). 27/10 (9/11) komiti crnogorski zaposjeli kasarnu i protjerali austrijske oružnike i više se ne vraćaju, ni u službu S. H. S. na tom mjestu.

Dana 1—14. Nov. 1918 četa Srbijanaca vojnika prvi put dolazi u Orahovac parobrodom (S. A.). Paroh ih časti u svome domu. Vojnici biše smješteni u kući Ante pok. Nika Perovića. Proglašenje Slavne dinastije Karađorđevića 2—15/12 1918. u državi S. H. S.;

Biva blagodarenje sa oduševljenim govorom u slavu kralja Petra I i Prestolonasljednika Aleksandra — od paroha.

30/1. 1919. Orahovčani jednodušno daju pismenu izjavu državne pripadnosti (S. A.), tj. jedinstvenoj državi S. H. S. sa kraljevinom Srbijom pod dinastijom Karađorđevića sa parohij. pečatom uz potvrdu paroha Čukovića za svaku izjavu posebno (S. A.).

16/1. 1919. Proglašuje se izjednačenje građanskog kalendara, te se piše 15/1 = 28/1. 1919. (S. A.).

21/1. 1919. Paroh skupio kod Orahovčana »dar slobodi« Kr. 1347.

27/6 (9/8: sic! S. A.) 1919. min. Ljuba Jovanović, rišljanin, ustaša iz 1882. g.,⁴²³ posjećuje Orahovac i svoje ustanike (S. A.).

⁴²³ Ljubomir Jovanović (1865—1928), historičar i političar, o kojem Stojan Novaković nema dobro mišljenje. On za njega kaže da je grdan intrigaš i koterijaš kao i svi ostali radikali. Malo pretjerujući o Jovanoviću, on piše V. Bogišiću da je taj isti »begunac iz Kotora iz vremena velikog ustanka« (Br. Nedeljković, Prepiska Stojana Novakovića i Valtazara Bogišića, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, knjiga XXVIII, SANU, Beograd 1968, 189, 188, 189, 197).

Proglas srpskih vladika o ujedinjenju cjelokupne srpske crkve, pročitano u kapelan. Crkvi sv. Petke 14—27/10. 1919, a u paroh. Crkvi sv. Đorđa 18/11 (1. XII) 1919.

Na podnesak paroha Čukovića od 2—15/12. 1919. putem reč Ep. Konzistorije u Kotoru izmjenjuje se zvanični naziv vjere i crkve »grčko-istočna« u pravi naziv »srpsko-pravoslavna« po svim školama pa tako i drugim uredima.

Od ovog datuma u »Ljetopisu« nema više zabilješki Milana Čukovića. Na mjesto njega orahovački paroh je postao 1924. godine Milan Ratković, do tada paroh u Perastu.

On je nastavio da zapisuje u »Ljetopisu« 26/13. IX 1925. g. »Aleksandar Karađorđević posjećuje Orahovac u 19 h«; natpis »Care (S. A.), oslobodioc dobro nam došao.«

28. VIII 1928. vodovod na Njivama stavljen narodu na upotrebu.

16. III 1928. u Orahovcu osnovana knjižnica i čitaonica.

8. XI 1931. Objavljeni su izbori za narodne poslanike. Izborna kampanja bila je žestoka. Orahovčani kao patriote⁴²¹ i nacionalisti svi osim trojice (podvukao Ratković), jednodušno su se opredijelili za vladinog kandidata dr. Filipa Lazarevića na listi Petra Živkovića. Stoga i jednoglasnost kod seljaka nije obična pojava ali ipak moguća«, završava ovaj »Ljetopis«⁴²² paroh Ratković.

Iza svršetka I svjetskog rata Orahovac kao i sva mjesta u Boki Kotorskoj proživljava privrednu dekadencu, jer su se preselili glavni izvori zarade od pomorstva i trgovine.

Političke slobode su ugušene uvođenjem monarhofašističke diktature kralja Aleksandra 6. I 1929. g. kad je raspuštena Narodna skupština, ukinut Vidovdanski ustav, zabranjene političke stranke itd. Autokratski šestojanuarski režim izazvao je u zemlji opće nezadovoljstvo, a oduzimanje političkih sloboda narodima, diktatura

⁴²¹ No bilo je i protivnika tadašnjeg režima među seljacima iz Orahovca, kao što su to Đorđe Leković i Tomo Mašanović. Kod njih su žandarmi 2. II 1937. na putu između tadašnje Podgorice i Golubovca pronašli jednu nacionalnu pjesmu, napisanu o događajima na Belvederu blizu Cetinja od 26. VII 1936. godine. Ove pjesme su nosile naslov »Belvederski događaj«. Prva pjesma koju je napisao Đorđe Leković počinje sa: »Crnogorski kamen zaplakao od nepravde što je dočekao«, dok pjesma koju je napisao Mašanović počinje: »Dvadesetšest juna, kad krvava izbi buna, na Belveder kod Cetinja, više brda Ljubotinja«, itd. U ovim pjesmama »oštro se kritikuje režim i protestuje se protiv tobožnjeg proganjanja i ubijanja crnogorske omladine, naročito studenata«, izvještava sreski načelnik u Kotoru P. Šerović, koji 3. II 1937. naređuje »starešini nadležstva da se onemogući i spreči rasturanje navedenih i sličnih pesama i sastavaka«, a »sa eventualnim rasturacima strogo po zakonu postupiti i o ovakvoj intervenciji u ovom pogledu hitno izvestiti načelstvo« (IAK — IRP, 96/1).

⁴²² Parohijski ured u Orahovcu — Ljetopis parohije orahovačke [vodio od 19. maja (1. VI po starom kalendaru: S. A.) 1913. Milan Čuković, a od 26/13. IX 1925. Milan Ratković], str. 167, 168, 170, 171, 173, 174, 176—178, 180. Uvid u taj »Ljetopis« omogućio mi je sad već pokojni Orahovčanin Vaso Perović, na čemu mu i posmrtno hvala!

je prikrivala lažnim jugoslavenstvom. Time je u stvari režim sistematski razjedinjavao naše narode i raspirivao nacionalnu mržnju.

Daljnji razvoj događaja i prilika u monarhističkoj Jugoslaviji je dobro poznat kao i uzroci koji su doveli do njene kapitulacije.

18.

Strani zavojevači su okupirali i raskomadali staru Jugoslaviju. Boku su zaposjeli Talijani protiv kojih je započela organizovana oružana borba (13. VII 1941) kojoj su se pridružili i Orahovčani.

Tako već krajem jula 1941. godine članovi Mjesnog komiteta Kotor, Savo Starović i Paško Čupić, koji su boravili u Orahovcu, pokušavaju da uspostave vezu preko Cuca sa Okružnim komitetom Cetinje. U avgustu iste godine veza je uspostavljena, tada je naime, Čupić stigao do Cuca i tu se povezao sa Nikolom Popovićem, zatim preko veze došao do Stavara gdje se nalazio Okružni komitet.

Veza preko Orahovca je uglavnom stalno funkcionisala pa je preko nje dostavljan iz Boke Okružnom komitetu: papir, šapirografi, matrice i sličan pribor kao i nešto sanitetskog i drugog materijala.

Sve ovo je prebacivala sama ili preko svojih veza omladinka Petrica Lalošević, a mnogo puta i njena baka, 70-godišnja starica Anita Cetković, koja je prenosila najpovjerljiviji partijski materijal pored talijanskih stražara i predavala ga po vezi partijskim radnicima. Ona je čak u potkrovlju svoje kuće skrivala dva partijska radnika.

Kad su Talijani poslije julskih događaja došli u Orahovac, ona je prišla tim radnicima i rekla im: »Ako vas otkriju, nemojte štediti ni kuću ni nas, nego se junački branite i spasavajte svoje glave.«

Krajem 1941. godine Pokrajinski komitet je donio odluku da se Mjesni komitet Boke podijeli na 2 komiteta: Mjesni komitet Herceg-Novi i Mjesni komitet Kotor. Ova odluka je provedena na sastanku, održanom koncem iste godine u Crkvi sv. Dorda u Donjem Orahovcu.

Otada je Mjesni komitet Herceg-Novi djelovao na području od Konavala do Orahovca, a Mjesni komitet Kotor od Orahovca do zaključno sa svetostefanskom općinom.

Isto tako, kada su se po drugim mjestima održavali sastanci sa pojedinim rodoljubima, kao i konferencije sa većim grupama ljudi, partijski radnici iz Kotora održali su uži sastanak sa grupom rodoljuba i u Orahovcu.⁴⁶

Kao i njihovi preci u bokokotorskim ustancima od 1869. i 1881/2, Orahovčani su bili na udaru neprijateljske soldateske i uprave, koji se nisu žicali ni paljenja, ni raseljavanja, hapšenja i inter-

⁴⁶ Dušan Zloković, Boka Kotorska i Paštrvići u narodnooslobodilačkoj borbi. Vojna biblioteka, Naši pisci, knjiga 34, Beograd 1964, 99, 100, 48, 49, 102.

nacija,⁴²⁷ o čemu nam govori sačuvani izvorni materijal iz NOB-a kao i zgarišta popaljenih domova. Naročito žestoka je bila borba partizana sa Talijanima u Gornjem Orahovcu, gdje su Talijani imali svoju posadu od 63 vojnika smještena u nekadašnjoj austrijskoj tvrđavi.

Štab Cucko-čekličkog partizanskog bataljona sastavio je odred od 82 svoja borca i 20 iz Orjenskog bataljona. Tako sjedinjeni izvršili su u 3 sata poslije pola noći, između 13. i 14. II 1942. godine, siloviti napad na talijansku kasarnu u onoj tvrđavi koja je bila branjena sa pet mitraljeskih gnijezda.

Još za vrijeme napada na Gornji Orahovac, Štab je organizirao prepad na talijansku posadu u Donjem Orahovcu, da bi se tako »spriječilo slanje pomoći«, kako je o tome izvijestio komandant Cucko-čekličkog partizanskog odjela Nikola Popović 19. II 1942. g.

Nakon višesatne i uporne borbe prsa u prsa neprijatelj je pretrpio gubitak od 16 što mrtvih što ranjenih i 47 zarobljenih vojnika. Među zarobljenicima nalazio se i jedan talijanski oficir. On je bio okrutan prema seljacima pa čak i prema svojim vojnicima, tukao ih je i sve moguće poduzeo kako bi ih spriječio da ne polože oružje. Na kraju je svoj puškomitraljez bacio u bunar i uništio 4 automatska oružja. Po sudu komandanta Popovića »zaslužio je smrt«. Od partizana su bila 3 mrtva i 10 lakše ranjenih, među kojima i komandant bataljona Nikola Popović.

Zaplijenjeno je »38 pušaka, puškomitraljeza, nekoliko revolvera, 180 čebadi, 30 šatorskih krila, 30 komada hleba koji je razdijeljen partizanima«.

Popović je zamolio Štab Lovčenskog partizanskog odreda da se od ovoga zaplijenjenoga oružja njima »ostavi na raspoloženje, jer ima puno partizana bez oružja«.

U izvještaju, pored ostalog, stoji da su borci pokazali »veliku vojničku hrabrost i odličnu disciplinu za vrijeme ovoga sukoba.

Isprva je odlučeno da partizani ostanu na položajima jer se očekivalo »nadiranje neprijatelja« koji je tukao partizanske položaje »artiljerijom sa mora i sa visova«.

Kako je samo 100 partizana stajalo u doista nezgodnom položaju dugom 12 km., Štab je odlučio da se borci povuku na pogodniju liniju, odakle bi bili u mogućnosti da kontrolišu Talijane i da brane neka sela, zatim da šalju patrole i da se ne izlažu opasnosti.⁴²⁸

Dok se vodila borba u Gornjem Orahovcu, talijanska komanda garnizona je uspjela da dobije pojačanje iz Kotora, odakle joj je stiglo 60 crnokošuljaša. No oni nijesu smjeli odmah krenuti prema Gornjem Orahovcu već su samo zauzeli položaje u Donjem Orahovcu i to poviše samih kuća. Uporedo sa time pod Orahovac je

⁴²⁷ I. Zloković, Godišnjak ... XIII, 116.

⁴²⁸ IAK — IRP, 101/I, br. 803, 19. II 1942, 44/1, br. 807, 15. II 1942.

doplovila krstarica »Bari« i jedan minolovac, sa kojih se besciljno pucalo iznad orahovačkih stijena,⁴²⁹ kao što se svojevremeno radilo sa austrijskog ratnog broda »Nautilus«.

Tek šesti dan nakon one bitke Talijani su prispjeli u Gornji Orahovac⁴³⁰ tj. 19. II 1942. godine. Na glas o njihovom dolasku većina stanovništva je napustila svoje selo u kome je ostalo i hrane i stoke.

Talijani su dolazili i u sela Male i Velike Zalaze i istoga dana se vratili u Kotor. Pošto nije tamo bila stalna neprijateljska posada, Štab Cucko-čekličkog partizanskog bataljona je pokušao da postavi »vezu preko Zalaza za Boku, da bi se tuda vršio prenos materijala, koji je dosada išao preko Orahovca, jer je više ovim putem nemoguće«, izvijestio je Nikola Popović u drugoj polovici februara 1942. g. Štab Lovčenskog partizanskog odreda.⁴³¹

Krajem februara 1942. godine »neprijateljska vojska⁴³² koja je išla od Zalaza prema Orahovcu preduzela je, prema njenom starom običaju, paljevinu sela Gornjeg Orahovca, tako da je u Velje Selo od 30 kuća ostalo svega 5, ostale su sve zapalili«,⁴³³ javio je odmah Nikola Popović Štabu Lovčenskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda (28. II 1942. g.).

Iz Gornjeg Orahovca stanovništvo je preseljeno »pod presijom okupatora dolje u Boku i u selu nije ostalo žive duše«.

Sva hrana, koju su partizani uspjeli da iznesu, smještena je u jednu kuću u Cucama.

U međuvremenu je talijanska vojska napustila visove i vratila se na svoje pozicije u Gornji Orahovac.

Pošto su sada Talijani držali položaje od Ledenica do Orahovca, to se Štab ovoga bataljona bio odrekao svoje akcije u Perastu i stao planirati kako da izvrši »akcije u Dobroti nad nekim špijunima«, čija je imena dobio »od drugova iz Boke«.

⁴²⁹ D. Živković, o. c., 139.

⁴³⁰ Na osnovu štampane arhivske građe i »istorijata Orahovca«, D. Živković piše kako su Talijani »čuvši da u selu nema partizana krenuli 19. februara sa jednom ojačanom četom, da ispituju situaciju«. Stanovništvo nisu maltretirali bojeći se odmazde nad svojim zarobljenicima, ali su naredili da se sa najnužnijim potrebama i stokom preseli u Stoliv« (o. c., 141).

⁴³¹ IAK — IRP, 99/I, br. 796.

⁴³² 25. II 1942. grupa talijanskih oficira ubila je 12-togodišnjeg dječaka Đorđa Bubonju iz Dražin Vrta, kad je išao po ovce, o čemu su i kotorski prefekt i kvestor, 27. II 1942. podnijeli izvještaj talijanskom guverneru za Dalmaciju u Zadru Bastinaniinu (D. Živković, o. c., 144).

⁴³³ Na osnovu dva dokumenta i »hronike Orahovca« D. Živković opisuje kako su Talijani, da bi »kaznili ustanike«, čim su dobili pojačanja, poduzeli ofenzivnu akciju na Gornji Orahovac i to »iz nekoliko pravaca«. Jedna je kolona nastupila »preko Zalaza, druga od Risna, a treća iz Donjeg Orahovca, koji su zatekli prazan, te su ga opljačkali i zapalili osim »nekoliko kuća u koje su smestili svoju posadu«, dok »ostatak stanovništva, koji nije bio evakuisan, razbežao se« (o. c., 141, 142).

Prilikom ulaska Talijana u Nikšić, saznalo se da se jedan dio Malocucke čete bio pokolebao, zato su Popović i politički komesar bataljona odmah pošli na lice mjesta i proučili tu pojavu, te provedli istragu.

Inače, taj bataljon je stalno držao 3 straže prema Orahovcu koje su pratile svako kretanje neprijatelja.

Iz pisma Popovića Štabu Lovčenskog odreda, kome ujedno šalju »2 košulje dobijene od drugova iz Boke« (28. II 1942), vidi se da su partizani živjeli u krajnjoj oskudici, gotovo gladovali. Zato Popović moli Štab da im se pošalje mala količina »zejtina« da imaju na čem zapržiti i ako je moguće »još malo krompira«.

Pa ipak su bili puni optimizma i vjerovali »da će se ponovo uspostaviti veza sa Bokom za nabavku materijala«, ovako završava Popović svoje pismo Štabu Lovčenskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda, sa geslom »Smrt fašizmu — sloboda narodu — Crvena armija je s nama — pobjeda je naša«.⁴⁵⁴

Orahovac je i dalje bio meta napadaja partizana zato što je u njemu stacionirana jaka talijanska posada.

Početkom marta 1942. oko 250 partizana iz područja Cuca vrlo vješto je izvelo unaprijed planirani napad na talijansku posadu u Orahovcu. To su bili ljudi između 18 i 35 godina, kako kotorski prefekt izvještava talijanskog guvernera za Dalmaciju Bastianinia (3. III 1942). Malo ih je bilo obrijane brade, a većina je nosila duge brade i kose, koje su sezale do ramena. Svi su bili naoružani puškama od kojih neki i sa onima talijanskog tipa. Raspolagali su sa bar 3 mitraljeza i mnogo ručnih bombi. Oprema im je bila raznolika. Jedni su bili u jugoslavenskoj uniformi, drugi u talijanskoj, a treći u civilnoj. Svi su nosili na kapama, naročito na onim crnogorskim, sovjetsku crvenu zvijezdu sa trakom u boji stare Srbije (con nastro dei colori della vecchia Serbia).

Opanci su im bili od opute. Neki su išli gotovo bos i mnogi su nosili planinarski džak na leđima u kojem su držali živežne namirnice za nekoliko dana. Te namirnice se sastoje isključivo od pšeničnog i kukuruznog kruha kao i od sušenog mesa; tako izlaže kotorski prefekt i ujedno detaljno opisuje Bastianiniu tok sukoba između partizana i Talijana, koji su se borili oko 5 sati, pa čak i pošto im je nestala municija. Sami partizani su, nastavlja prefekt, ostali zadivljeni ponašanjem vojnika i potporučnika, koji je zapovijedao posadom.⁴⁵⁵ Drugim riječima, on nije htio priznati očiti poraz svoje vojske u borbi sa partizanima koji su bili slabo opremljeni, ali ponešeni željom da izvojuju slobodu.

⁴⁵⁴ IAK — IRP, 13/I, br. 951.

⁴⁵⁵ IAK — Dokumenti iz italijanske okupacije 1941 — 1943, № 123/15 Ris. — Koterski prefekt Bastianiniu, Kotor, 3. III 1942.

Talijani su i dalje držali neke visove iznad Orahovca, odakle je jedan njihov odjel zapazio novi pokret dvadesetorice partizana.

8. IV 1942. kotarski kvestor Lotti je izvijestio Bastiniana da su partizani izgradili nasipe⁴³⁶ duž kolnog puta Orahovac — Dragalj, oko 4 km udaljen od talijanske posade.⁴³⁷ 10. IV isti kvestor je uputio telegram talijanskom gubernoru za Dalmaciju u Zadar da su se 3. IV trinaest naoružanih osoba, djelomično obučeni u uniforme bivše jugoslavenske vojske, a drugi u civilu, pojavilo kod talijanskih straža koje su se kretale od Orahovca. Oni su izjavili da su crnogorski nacionalisti i da žele stupiti u borbu protiv komunističkih odreda. Pod prismotrom zapovijedništva talijanske posade u Orahovcu odvedeni su zapovijedništvu 119. pješadije u Kotor.⁴³⁸ Ove crnogorske izbjeglice sa oružjem i streljivom bili su četnici. Oni su u Kotoru poimenično ispitivani i njihov spisak sa popratnim aktom upućen je Bastinianu.⁴³⁹

Sve ovo ukazuje kakvu je stratešku ulogu igrao Orahovac⁴⁴⁰ u NOB-u i kako su partizani i Talijani shvaćali njegovu važnost, te zbog toga nastojali da ga se domognu i u njemu što bolje učvrste.

1943. godine, umjesto Talijana,⁴⁴¹ vojnu vlast u Boki preuzimaju Nijemci i sa njima su se represalije još više pojačale. Tada su se u Gornjem Orahovcu, u zaseoku Ubalcu, nalazili sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a Boke Miroje Jovanović, obavještajni oficir Primorske operativne grupe Vojo Ivanović Mrgud i član Sreskog komiteta Herceg-Novog Veljko Čatović, a u zaseoku Velinići, Jovo Radulović, član Osnovne partijske organizacije Risan, dodijeljen na rad Okružnom komitetu Boke. Kad su to doznali četnici Krivošijskog četničkog bataljona i Čuckog nacionalističkog bataljona zajedno sa žandarima iz Risna i uz punu pomoć Nijemaca iz Ledena opkolili su i u zoru 15. aprila 1944. godine izvršili napad na ta mjesta.

⁴³⁶ IAK — Dokumenti..., № 152/26 Ris. — Kotorski prefekt Bastinianiniu, Kotor 18. III 1942.

⁴³⁷ IAK — Dokumenti, № 0 I 649, Kotor 8. IV 1942.

⁴³⁸ IAK — Dokumenti..., № 0 I 649, Kotor, 9. IV 1942.

⁴³⁹ IAK — Dokumenti, № 164/37 Ris. — Kotor 9. IV 1942.

⁴⁴⁰ Kako D. Živković na dva mjesta govori o spisu »istorijat Orahovca« ili »hronika Orahovca«, koju je također upotrebio za događaje iz NOB-a, bilo bi interesantno znati gdje se ona sada nalazi, jer je nema u IAK-u, iako je on naveo da se tu nalazi (D. Živković, o. c., 141, bilj. 283, 142, bilj. 284).

⁴⁴¹ Poslije svršetka II svjetskog rata ribari su u Orahovcu iz mora izvukli staru vojničku porciju na kojoj je na talijanskom urezan natpis »Isuse, spasi nas od ustanika« (porcija je pripadala G. Capparucciju, okupacionom vojniku iz Adrije), kako to donosi »Vjesnik u srijedu« (Zagreb, 1. XI 1972, str. 43), te dodaje: »neobično svjedočanstvo oslobodilačke borbe u vječno slobodarskoj Boki«.

Opkoljeni partijski radnici su pokušali da se probiju, ali nijesu u tome uspjeli već su hrabro poginuli.⁴²

Poslije ovoga događaja četnici i Nijemci zajedno su provodili hapšenja kako u Gornjem tako u Donjem Orahovcu i to većinom na osnovi kompromitirajućeg materijala nađenog kod poginulih drugova. Ali partizanske trojke su djelovale i 10. VI 1944. na cesti između Orahovca i Perasta jedna partizanska trojka ranila je jednog njemačkog vojnika-kurira koji je nešto kasnije podlegao ranama.

Jedna druga grupa partizana uspjela je da razoruža, zarobi i odvede 8 žandarma iz žandarmerijske stanice u Donjem Orahovcu. Akcija je izvedena noću 24/25. IX 1944. bez borbe, jer su partizani ušli u zgradu žandarmerijske postaje za vrijeme stražarenja onih koji su bili u dogovoru sa partizanima, pokupili oružje i pozvali na predaju ostale žandare koji su spavali. Ovakva akcija, izvedena na cesti pored same obale, kuda su stalno saobraćale okupatorske jedinice, izazvala je veliko oduševljenje u narodu.⁴³

Pored ovoga podviga 25. IX 1944. godine na Raškovom Brijegu je ubijen Bogdo Matković, načelnik Perasta i istaknuti četnički funkcioner. Pozadinci i manje partizanske grupe također su napadali njemačke transporte hrane prevožene iz risanskih magacina. Kao odgovor na te akcije, Sresko načelstvo u okupiranom Kotoru iste večeri (25. IX) evakuše i zatvara skoro sve stanovništvo Orahovca i Ljute (S. A.), ukoliko ono nije pobjeglo ili maskiralo kuću kao da je napuštena. Njemački komandant Buchmann proglasi je prijetio taocima i opominjao da se prestane pucati na njemačke transporte hrane. Najzad je odlučio da preko sreza iseli i zatvori stanovništvo za koje je pretpostavljao da surađuje sa partizanima. Tako cijeli prostor na kraju Dobrote i iza nje ostaje prazan i nenaseljen. Zatim po njegovom naredjenju postavljena je na Raškovom Brijegu velika tabla sa dvojezičnim natpisom *da se od Ljute do Risna proglašava »zaštitna zona« (Schutzzone) [S. A.]*. Ko se nađe od morske obale prema brdu 400 metara, bit će ubijen bez opomene. Inače se preko dana moglo putem slobodno prolaziti.

U brdima iznad Dobrote i Ljute stalno su operisale grupe partizana i pozadinaca i oni su odmah prihvatili tu podjelu i baš u rečenoj zoni vršili su česte napade na njemačke kamione i tegleća

⁴² Kao spomenik na tu pogibiju u Donjem Orahovcu, na zidu Osnovne škole stavljen je spomen-ploča na kojoj piše ćirilicom: »Dana 14. IV 1944. god. u Gornji Orahovac opkoljeni od četničkih izroda junački su poginuli

Miroje Jovanović, sekretar OK.KPJ

Veljko Čatović, član SK.KPJ

Vojo Ivanović, major NOV

Jovo Radulović, sekretar Opšt. komiteta SKOJ-a

SOS. Boraca Kotor».

(Prepisao Tomisav Antoljak, student medicine)

⁴³ D. Živković, o. c., 325, 371, 400.

kola. Kao nova protuakcija okupatora uslijedilo je bombardiranje Orahovca.

Posljednje nedjelje oktobra 1944. g. Nijemci odlučuju da još jače osiguraju prolaz preko Dobrote, Ljute i Orahovca, i kad je veća kolona kamiona krenula put Orahovca i Risna u svakom je bilo po desetak naoružanih vojnika (27. X 1944). Na povratku iz Risna 1. XI ovu kolonu su dočekali pozadinci i partizanske grupe s brda Dobrote i Orahovca, uz pomoć 80 boraca II čete IV bataljona II dalmatinske proleterske brigade. Bitka je trajala cijeli dan i Nijemci desetkovani, morali su se uz brojne žrtve povući prema Kotoru.⁴⁴⁴

U međuvremenu je tokom noći 30/31. X 1944. jedna četa bataljona Dalmatinske brigade napala njemački garnizon u Orahovcu. Iz nekoliko utvrđenih zgrada neprijatelj je pružio organiziran otpor tako da četa partizana nije uspjela da oslobodi ovo mjesto.

Sljedeće noći 31. X/1. XI 2. iste brigade ponovio je napad na Orahovac sa 2 čete, ali Nijemci su bili jako utvrđeni i održali su se. Treći uzastopni napad donio je uspjeh. 1. novembra 1944. godine 2. bataljon je oslobodio Orahovac i izbacio neprijatelja u pravcu Kotora.

Bokeljska brigada bila je također aktivna u ovom kraju. Po naredjenju Štaba ove brigade 1. bataljon se 1. XI spustio u Dobrotu i napao grupu Nijemaca, koji su se povlačili ispred jedinica 2. dalmatinske brigade od pravca Orahovca. Ovom prilikom neprijatelj je imao 4 mrtva i nekoliko ranjenih.⁴⁴⁵

Još od ranije pod Orahovcem su se nalazila 2, a pred Bajovom kulom jedan njemački motorni jedrenjak. Na svakom od njih je bilo po više teških mitraljeza i paljba je trajala 7. XI cijeli dan, jer su se Nijemci spremali da se iskrcaju uz ostalo i na pličak »Trstenik« u Orahovcu.⁴⁴⁶ Istoga dana kolona od nekoliko stotina Nijemaca iz Kotora, potpomognuta još nekim jedinicama iz okolnih mjesta, napala je 2. bataljon Dalmatinske brigade, raspoređen na komunikaciji Kotor — Risan. Poslije borbe koja je trajala čitavi dan i noć Nijemci su uz velike gubitke uspjeli da se probiju za Orahovac.

8. novembra borbe su se nastavile između 2. bataljona Dalmatinske brigade i njemačke kolone u predjelu Orahovac — Dražin Vrt; uslijed velike nadmoćnosti neprijatelju je pošlo za rukom da se probije do Perasta.⁴⁴⁷

Vrlo teške borbe su se vodile i u brdima iznad Dobrote i Ljute, gdje su se jake grupe »crnih košulja« i četnika zajedno sa Nijemci-

⁴⁴⁴ M. Milošević, Paljenje Ljute 1944. godine, Istoriski zapisi, god. XII, knj. XV/1, Titograd 1959, 269—272.

⁴⁴⁵ D. Živković, o. c., 418, 419.

⁴⁴⁶ M. Milošević, o. c., Istoriski zapisi, god. XII, knj. XV/1, 274 i bilj. 8.

⁴⁴⁷ D. Živković, o. c., 427.

ma spustili sa krševitog terena na livade i sa boka napale II dalmatinsku brigadu, koja se upravo povlačila na pozicije u brda. Ogorčena borba, čak i sa noževima, dovela je do velikih gubitaka na strani neprijatelja, a od II dalmatinske palo je 25 boraca.

U završnim borbama za oslobođenje Boke od 7. do 12. XI 1944. godine stradao je skoro cijeli sjeverni predio Dobrote, zvani Ljuta, koju je neprijatelj zapalio i od 10. do 12. XI sva je bila u plamenu. Najzad, jaka detonacija sa mosta na Ljutoj objavila je rušenje još jednog objekta, ali ujedno i kraj okupacije. 20. XI 1944. godine Nijemci su se povukli preko Troice i napustili Kotor i Boku.⁴⁴⁸

19.

U slobodnoj Boki, kao i čitavoj zemlji, sa neviđenim članom se pristupilo obnovi.

Većina stanovnika Orahovca se vratila u svoje rodno mjesto i oni stariji su nastavili da se bave poslovima kojima su se zanimali prije rata, samo je otpala obrada kamena koji se još odavnina izvozio iz Orahovca.

Danas se Gornji Orahovac sastoji od ovih zaseoka: Ubalac, Velinići, Stepen, Kljajevići, Ježevići, Veljeselo, Jasenov Do i Dražin Vrt.

U Ubalcu živi samo obitelj Dabižinović. Ondje su tri domaćinstva sa tri kuće i 9 stanovnika.

U Velinićima ima tri kuće. Do nedavno su tamo živjele obitelji Lazarević i Abramović, međutim i oni su se preselili u Risan i Zeleniku.

U zaseoku Stepen stanuju obitelji Vukasović i Daković, od kojih su se neki njihovi članovi preselili u Donji Orahovac i Kotor. Tamo su tri domaćinstva sa 12 kuća i 5 stanovnika.

U Kljajevićima su obitelji Vukasović i Ratković sa dva domaćinstva, 5 kuća i 5 stanovnika. Ostali su se preselili u Kotor.

U Ježevićima je bila obitelj Perović, čiji su se članovi doselili u Donji Orahovac i Kotor. Ondje su ostale tri kuće u kojima nitko ne stanuje.

Velje Selo je nastanjeno obiteljima Dragutinović, Četković, Vukašinović, Lalošević i Radanović. Pojedini članovi tih obitelji preselili su se u Donji Orahovac i Kotor. Danas Velje Selo ima 8 domaćinstava sa 10 kuća i 31 žitelj.

U Jasenovom Dolu stanuje jedino obitelj Krivokapić sa tri domaćinstva, tri kuće i 14 stanovnika.

⁴⁴⁸ M. Milošević, o. c., Istoriski zapisi, g. XII, knj. XV/1, 275, 276, 268, 277.

U Dražin Vrtu (Dražinrt, Dražirt) su obitelji: Daković, Vukasović, Krivokapić, Pajević i Četković. Tamo je 16 domaćinstava sa 16 kuća i 56 žitelja.

Dakle, Gornji Orahovac (sa Dražin Vrtom) broji sada ukupno 16 obitelji, 35 domaćinstava, 52 kuće i 120 stanovnika.

Donji Orahovac se sastoji od 7 zaseoka i to: Rastov Dola, Prapratnog Dola, Mramora, Bijelih Njiva, Pobrca, Lovorika (Rolika) i Trstenika.

U Rastovu Dolu su obitelji Jovanović, Vukasović i Krivokapić sa tri domaćinstva, 3 kuće i 7 stanovnika.

U Prapratnom Dolu žive Avramovići, Vukasovići, Dakovići, Dragutinovići, Perovići i Vukašinići. Ukupno ima 9 domaćinstava i 8 kuća sa 26 žitelja.

Na Mramoru su obitelji: Ratković, Živković i Četković sa 4 domaćinstva i 4 kuće, a stanovnika je 14.

Bijele Njive nastanjuju obitelji: Četković, Vukasović, Daković, Vukotić, Perović, Ratković, Radanović, Kraševac, Dabižinović, Lalošević i Krivokapić. Ondje je ukupno 21 domaćinstvo, 21 kuća i 60 stanovnika.

U Pobrccima su obitelji Vukotić, Gopčević, Perović, Jovanović i Gunjajević. Ima 7 domaćinstava, te 9 kuća i 22 stanovnika.

U Lovorike (Lorike) su obitelji Gunjajević, Dragutinović i Vukotić sa tri domaćinstva i 3 kuće, a stanovnika je 14.

Na Trsteniku žive ove obitelji: Gopčević, Vukasović, Perović, Krivokapić, Daković, Cicović i Lipovac sa 13 domaćinstava, 20 kuća i 56 stanovnika. Prema tome, Donji Orahovac ima sada 38 obitelji, 59 domaćinstava, 69 kuća i 199 stanovnika.⁴⁴¹

Ukupno danas Orahovac (Gornji i Donji) ima 54 obitelji, 94 domaćinstva 121 kuću i 319 stanovnika.

Radi usporedbe navešćemo da je Orahovac 1614. godine, kako znamo iz izvora, imao 170 naoružanih ljudi i 80 kuća; 1636. godine imao je 300 stanovnika, a 1705. godine oko 409 stanovnika, od kojih je 78 vojnika davao vlasti.

Četrdesetih godina 19. stoljeća brojao je 859 stanovnika sa 210 kuća i 174 obitelji, a 1854. imao je čak 1017 žitelja.

1881. godine u Orahovcu je stanovalo 609 žitelja,

Godine 1907. ima isto toliko stanovnika kao 1881. g., tj. 609 sa 177 kuća.

1913. godine u cijelom Orahovcu je bilo 615 stanovnika i 165 kuća, od toga na Donji Orahovac je pripadalo 283 stanovnika i 63 domaćinstva, a na zaseok Dražin Vrt 56 stanovnika sa 10 domova.

⁴⁴¹ Sve ove podatke dao nam je 24. VIII 1974. Orahovčanin Božo Gopčević, komercijalni direktor »Jugopetrola« u Kotoru, na čemu mu i ovom prilikom srdačno zahvaljujemo.

5. I 1914, dakle uoči I svjetskog rata, Orahovac kao »siromašna parohija« je brojao »27 kuća (365 duša)«. ⁴⁵⁰

Prema jednom podatku iz 1958. godine D. Orahovac je imao 400 stanovnika, ⁴⁵¹ a sada Gornji i Donji zajedno samo 319. Glavni razlog tome je iseljavanje u druge krajeve i gradove, naročito Kotor.

Danas su žitelji Orahovca pretežno zanatlije i službenici, većinom namješteni u Kotoru.

Neki služe na brodovima a omladina pohađa srednje i više škole, najčešće višu pomorsku.

Okućnica je prilično pogodna za povrtlarstvo, tako da stariji svijet u tome nalazi puno zanimanje i zadovoljstvo. Od južnog voća u priobalnom pojasu naročito dobro uspijevaju naranče i limuni. Vinograda u Orahovcu gotovo i nema, a tako ni maslinjaka, dok je samonikla lovorika gusta i u posljednje vrijeme lišće otkupljuju poduzeća za preradu ljekovitog bilja. Nara ima u izobilju, od čijeg ploda domaćice prave vrlo pitke sokove, a višak plodova kupuju fabrike za izradu bezalkoholnih pića.

Kao i u prijašnja vremena većina domaćinstava drži ovce, koze, poneku kravu, dok su konji i magarci rjeđi.

Livade zauzimaju male površine te je i prinos sijena sa njih neznatan. Od većih izvora i danas su u upotrebi »Ercegovina« i »Milje«, a Ljuta najčešće ljeti presahne.

Sve do 1953. godine između Ljute (Dobrote) i Orahovca postojao je jedan stari mlin ili vodenica (danas pretvoren u lijepi restoran). To je bila jedna od malobrojnih vodenica u Boki Kotorskoj. Imala je tri para kamnova i radila je samo od jeseni do ljeta, na ponornici Ljutoj. Voda se jazom dovodila na visinu od oko 2 m, odakle je kroz badnjeve od kamena udarala na peraja horizontalnog točka, čija je vertikalna osovina pokretala kamen, slično kao kod tipske potočare. Zgrada je bila sva od kamena i ležala na morskoj obali tako da joj se moglo prići i barkom sa mora i suvim sa puta. ⁴⁵²

Stari kameni most koji je vezivao Ljutu sa Orahovcem porušen je 60-tih godina 20 stoljeća, kad se trasirala Jadranska magistrala. Umjesto njega sagrađen je novi, širi, od betona. Moderna

⁴⁵⁰ O ovom broju stanovnika obavještava C. k. kotarsko Poglavarstvo u Kotoru (5. I 1914) C. k. Namjesništvo u Zadru, te dodaje da ti parohijani žele gradnju nove crkve, a pomagali bi njenu izgradnju braća Gopčevići, koji se nalaze u Americi. Međutim, ova zamisao gradnje nove crkve, čije bi troškove većinom snosili Gopčevići, odugovlačila se je još od 1909. godine (Gl. HAZ — Spisi Registrature vraćeni iz Splita nakon II svjetskog rata — Fasc. 145, br. 121) i nije bila provedena uopće u djelo. Gl. i »Zbirku dokumenata političkih stranaka 1894—1914«, XXIX/II, br. 29, koja se čuva u IAK-u.

⁴⁵¹ Tako su naveli sastavljači turističke Enciklopedije »Jugoslavija« (II, Montenegro, 34, Beograd 1958, 251), koji su ovo selo prozvali »Orahovica« i da se nalazi »u dnu romantične Orahovičke Drage«.

⁴⁵² Gl. Branislav Kojić, Seoska arhitektura u Kotorskom zalivu, Spomenik SAN, CIII/5, Beograd 1953, 173.

asfaltna cesta zamijenila je stari uski put, što je omogućilo da za Orahovac i kroz Orahovac prolazi dnevno više lokalnih i linijskih autobusa.

U Orahovcu još od prije postoji ribarska zadruga. Svi članovi nijesu po profesiji ribari, nekima je to samo sporedno zanimanje. Pošto im nedostaju potrebna sredstva da bi se mogli na moderan način baviti ribolovom, zadruga nije pokazala nikakav napredak. Osim toga u Bokokotorskom zalivu, pogotovo u predjelu Orahovca sve je manje ribe, naročito plave, pa je i to jedan od razloga što se Orahovčani samo povremeno bave ribolovom.

U prošlosti je, međutim, Bokokotorski zaliv bio bogat plavom ribom. Danas je situacija znatno nepovoljnija, a uzrok ovome je u nekontroliranom i pretjeranom lovu ribe u Jadranu i Sredozemnom moru, tako da ista vrlo malo ulazi u ovaj zaliv. Drugi razlog su otpadne vode koje zagađuju more i neprekidno smanjuju i onako umanjeni riblji fond.

U Kotorskom zalivu postoji veliki broj ribarskih posta, počev od Gospe od Anđela (Verige) preko Stoliva, Prčnja, Kotora, Dobrote, Orahovca, Risna, Morinja, Kostajnice do Turskog vrta (Verige).

Ovdje ćemo nabrojati poste Orahovca: »Pod gomilu«, gdje se lovi samo pod svijećom i to krupnu ribu, tunove.

Na »Trsteniku« se lovi sa palandarom, tunovi i palamide, a vuče se i mala tratka. Između dva svjetska rata na ovoj posti je odjednom ulovljeno 6 komada tunova, svaki po 150 kg, što se rijetko kad dogodilo u Boki Kotorskoj.

Posta »Pod bijelu kuću« je samo za malu tratku, a »Na sretnu« koristi se za sve vrste mreža osim svjećarice. Poste »Kameno« i »Kantun« su dobre za sve vrste ribe, kao i za sve vrste mreža. Naročito je pogodna posta »Vrbe«, koristi se za svjećaricu i to zimi na tunove, a može i palandara za tunove i palamide. »Na megdan« se palandarom love tunovi i palamide, a druga vrsta ribe ne dolazi na ovoj posti.

Odlična posta za tunove i sardunc je »Bajova kula«, gdje se lovi pod svijećom, a može i sa palandarom na palamide i tunove. Ipak, najbolja posta u Kotorskom zalivu za lovljenje pod svijećom i to za tunove i sardunc je »Dražinvt«.⁴⁵³

Industrijskom i ostalom robom, stanovnici Orahovca se samo djelomično snabdijevaju u samom mjestu, jer umjesto nekadašnjih 6 sada postoji samo jedan dućan, ali zato su otvorene 3 gostione. Izgrađeno je Sindikalno odmaralište i čitavi niz kamenih kuća.

U jednom dijelu zgrade Osnovne škole u kojoj orahovačke djevojčice i dječaci dobivaju svoje prvo obrazovanje smješten je i tzv. »Dom« u kome mještani održavaju sastanke Mjesne zajed-

⁴⁵³ Vladimir Uljarević — Antun Tomić, Ribarske poste u Kotorskom i Risanskom zalivu, Godišnjak Pomorskog muzeja XXI, Kotor 1973, 100, 105, 106.

nice i zajedno sa predstavnicima kotorske općine, u čijem je sastavu i Orahovac, donose mnoge zrele odluke. Primjer za to je elektrifikacija mjesta, zatim vodovod izgrađen samodoprinosom mještana i bivših žitelja Orahovca, koji su se odselili u Beograd ili Ameriku, asfaltirana je cesta koja je do izgradnje Magistrale bila jedini kolski put između Kotora, Perasta i dalje. U planu je da se samodoprinosom i dobrovoljnim radom izgradi i kolski put do crkve, dug oko kilometar, te još dvije ulice. Nadalje, da se adaptira zgrada bivše ribarske zadruge za potrebe Mjesne zajednice i da se preuredi navedena zgrada Doma, u kojoj je smještena i Osnovna škola.

Omladina Orahovca, pored svog stalnog zanimanja, društvenog rada i zabave našla je načina da pobudi interes naše sportske javnosti, osnivanjem Vaterpol kluba »Borac« (osnivač Božo Gopčević sa 5 sinova i 2 rođaka), koji je u takmičenjima postigao zapažene rezultate.

Staro, uže, središte Donjeg Orahovca ostalo je sve do danas, tako reći, netaknuto od moderne arhitekture i tako sačuvano u svojoj cjelini i skladnosti, u čijem sastavu se uklapa i ujedno ističe ogromni dub (brast), prema predanju star preko 500 godina.

Sve kuće su građene od kamena, neke imaju tzv. vidilice i nijesu u neposrednom dodiru jedna sa drugom. Novosagrađenih kuća u ovom starom središtu nema. Vrše se unutarnja prepravljivanja radi udobnijeg života, ali vanjska arhitektura ostala je nepromijenjena. Još ima zidina u ratu izgorjelih kuća, kao i napuštenih ruševina. Dvorišta svih kuća u selu su slične veličine, a iza kuća svaka ima vrt brižljivo obrađen. Preko Magistrale podigle su se brojne i lijepe vikendice, smještene u šumovitom predjelu, te ne kvare pitoreskni položaj Orahovca.

Gore u brdu, na jednoj neobičnoj gromadi stijene, dominira starodrevna Crkva sv. Đorđija⁴⁴ i pruža veličanstven pogled na »ljepoticu Jadrana«. Niže od crkve⁴⁵ je groblje staro a nadovezalo se i novo. Mnogi su plovili morem i okeanima, mnogi su se vraćali sa željom da tu nađu vječni počinak.

Iznad čitavog Orahovca dižu se impozantne stijene, obasjane suncem u ranim jutarnjim časovima. Sa visokih surih brda ustanici su u raznim epohama silazili, napadali okupatora, borili se i konačno razvili barjak slobode.

⁴⁴ Kako smo već prije naveli (bilj. 393), nedavno je utvrđeno da pojedini predmeti keramike, koji su nađeni u blizini ove crkve ispod velikih kamenja, potiču iz rimskog doba.

⁴⁵ Inventar Crkve sv. Georgija 1908. g. (knj. 1) i ostali spisi parohije Orahovac (1898—1924) kao i Matične knjige rođenih (1834—1949), vjenčanih (1827—1946) i umrlih (1827—1935), te anagrafi 19. i 20. st. čuvaju se pod nazivom »Arhivska građa pravoslavne parohije Orahovac«, Fond I—III (Vodič kroz arhivsku građu sa survarnim inventarima muzejskih i crkvenih fondova i zbirci, Kotor, 1977, 351).

ВЕНЕЦИЈА И САНДАЉ ХРАНИЋ У ЊЕГОВОМ ШИРЕЊУ ПО ПРИМОРЈУ ПОЧЕВ ОД ХЕРЦЕГ-НОВОГ

Већ од самог почетка XIV века спуштање ка мору босанске државе показивало је степен њене снаге у процесу еманциповања. Њена властела је још више хранила на обале Јадрана, као да је ту налазила не само врело свог даљег јачања него и полазну основу за своје осамостаљивање у односу на централну државну власт. Та слабост Босанаца према морским ширинама може се тумачити једино утицајем приморских привредних центара на привредно-друштвену, а потом и политичку стварност Босне и Херцеговине у средњем веку.¹ Свесћу о важности морских лука и занатско-мануфактурних средишта, не само што су босански владари настојали да добу у посед већ афирмисаних градова, него су настајала и нова варошка насеља. Најбољи пример за то је подизање града Св. Стефана или Новог, данашњег Херцег-Новог.

Господари тога града не само што су желели да се ослободе дубровачког привредног посредништва, него су се трудили да из Новог, као базе, крену у даља освајања Боке и јужног приморја. За ту тенденцију најбољи је пример Сандаљ Хранић Косача својом упорном борбом током скоро целе четврти столећа да најпре наметне финансијске обавезе, привредно и политички стегне Котор, а потом га, у потпуности, подреди пуној својој власти. Пре него што је искусио сву тежину таквог завојевања, он је привремено владао и Будвом, на почетку зетског приморја.

У том свом настојању делатни и вешти Косача није могао очекивати подршку Дубровчана, јер су они били изразити противници босанском јачању на морској обали и стално су и сами тежили да себи приближе осамљени Котор. Уосталом, Дубров-

¹ О томе види: Б. Храбак, Утицај приморских привредних центара на друштвено-економску историју Босне и Херцеговине у средњем веку, Преглед (Сарајево), бр. 5/1953, 382—5.

ник није могао бити прави партнер у једној активној политици у Боки Которској, јер није располагао ратним бродовљем, потребним за стезање Котора са мора. Правни савезник могла је бити само Млетачка Република, која је била посебно погодна као заштитница, јер дуго сама није била довољно заинтересована да преузме власт у Котору, мада је, управо, од последњих година XIV века започела са својом експанзијом од Боке ка Албанији. Због тога је Сандаљево пријатељство са Јадранском велесилом коришћено управо за јачање на морском жалу, од Новог на југ. Кад су Млечани 1420. године, ипак преузели Котор, односи Сандаљева са Венецијом дуго су се вртели око тог преузимања.

Овај прилог написан је на основу раније (Љубићеве *Листине*) и ту скоро објављене млетачке грађе (Валентијева *Acta Albaniae veneta*). Дубровачка присутност у Сандаљевој експанзији остављена је по страни, те нису коришћени дубровачки архивски фондови.

Оснивач града Светог Стефана, краљ Твртко I, добро је живео са Венецијом, чак и у осетљивом питању одржавања наоружаних бродова у Јадрану. Зна се да је после косовске битке, почетком јула 1389. године, један његов изасланик боравио у граду св. Марка, где је радио и на опремању Тврткових лађа у млетачком арсеналу. Сињорија није правила сметње босанској флотили, али није пристаа да млетачке наоружане галије испрате босанске пловне објекте, који су се, због своје малобројности, плашили гусара.² Треба претпоставити да су ти бродови били стационарани у најзначајнијој Твртковој луци Херцег-Новом.

Већ је краљ Твртко I у Новом видео могућности за наступ ка Котору. С друге стране, Сјоторина, на чијем је подручју изграђено ново упориште, значила је управо кључ за земље Балшића који су још увек и сами били похлепни за Котором. Нови је, дакле, значно и искључење такманца око Котора са јужне, зетске стране. Котор је прешао у Тврткове руке 1385. године, кад је босански краљ, који се спустио у приморје, дао млетачким трговцима све повластице које су ови имали у Котору за време ранијих владара.³

Стварање босанске монархије и даљи напредак двеју нових лука, Новог и Бриштаника, заустављени су за неко време

² С. Љубић, *Листине о одношајих између Јужнога Славенства и Млетачке Републике IV*, Загреб, 268; В. Боровић, *Хисторија Босне*, Београд 1940, 329. — Твртко I није био први јужнословенски владар који је Републици дозволио држање наоружаних бродова; 1369. године били су то Балшићи (*Листине IV*, 4).

³ Н. Ђорић, *Град Котор до год. 1420, с особитим обзиром на босанску превласт (1385—1420)*, Стара Градишка с. в., 21, 28, 29, 24—25.

збивањима насталим после Тврткове смрти (марта 1391). Између многобројне властеле, која је дигла главу у настојању да се политички ојача, за Нови је најзначајнија личност био Сандаљ Хранић, синовац познатог босанског војсковође Влатка Вуковића из братства Косача (умрог средином 1392). Сандаљ је био у поседу Новог почетком 1395. године,⁴ а Будву је заузео годину дана касније.⁵ Он је тада укљештио Котор и присилио га на плаћање трибута, с обзиром да је солане Котора могао лако преузети. Априла 1397. године Сандаљ се налазио у доњем делу Грбаљског поља или можда и на самој Превлаци; ту се вероватно бавио у вези с оснивањем солане у Суторини, под Херцег-Новим. Сандаљ је за робу, коју је купио од једног Млечанина, трговца у Котору, овоме препустио да дуг наплати из соли которске општине која је одређеним делом припала њему, Сандаљу. Тај данак је Котор плаћао Сандаљу и касније (1403, 1411, 1413).⁶ Сандаљ је први пут претио Котору већ 1396. године, показавши, после заузећа Новог, претензије и на Котор. Следеће године већ је основао слашницу у Суторини, код Новог.⁷

Сандаљ Хранић је активно ушао у акциони круг Млетачке Републике својим избором за млетачког грађанина. То је било 22. јула 1396. године, кад су он и његови наследници примљени за грађане како у Венецији тако и изван ње.⁸ И следеће године Сандаљ је имао посла са Венецијанцима, приватним потражњоцима. Као наследник у Будви (1396—98) Радича Црнојевића (погинулог априла 1396), Сандаљ је био обавезан да плати одштету на неку плачку извршену под Будвом у доба Радича; један Млечанин, као пуномоћник једног другог свог суграђанина, био је маја 1397. године овлашћен у Котору да од Сандаља и његове жене Јелене прими сав новац у вези с поменутиим пленом.⁹

У борби између Хрвоја и даалматинских градова (иза којих се налазила Сињорија) Сандаљ се, у пратњи босанског краља Остоје, средином 1402. године, налазио на доњој Цетини. Како су Босанци могли бити врло опасни непријатељи, млетачка страна је изразила неутралност, која није била начелна него изазва-

⁴ J. Radonić, *Der Grossvoivode von Bosnien Sandalj Hrančić-Kosača*, Archiv für slavische Philologie XIX, Wien 1897, 388; Н. Ђорђећ, и. д., 44.

⁵ К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 333; С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 178.

⁶ А. Стјепчевић — Р. Ковијанић, *Хранићи Косаче у которским споменицима*, *Историјски часопис V*, Београд 1955, 311—12.

⁷ Н. Ђорђећ и. д., 47.

⁸ *Acta Albaniae veneta saeculorum XIV et XV*, Josephi Valentini labore scripta, Tomus III, München s. a. (у даљем тексту: ААВ), 9—10, № 638; *Листине IV* (1879), 378—79; *Историја Црне Горе*, књ. II, св. 2, Титоград 1970, 65—66.

⁹ А. Стјепчевић — Р. Ковијанић, и. д., 313.

на страхом.¹⁰ Године 1404. Сандаљ Хранић прикључио се Хрвоју и његовој опозицији краљу Остоји у вези с давањем широких трговинских повластица Млечанима; међу сведоцима повеље од 22. априла 1404. године нема војводе Хрвоја ни Сандаља, мада су се уз краља нашли и неки његови скорашњи непријатељи из редова властеле.¹¹ Почетком 1403. године Сандаљ је поново отворио солила у Суторини, те је опет дошао до заплета; Котор је пришао Дубровнику, јер су купци соли, уместо у Котор, свраћали у Суторину.¹²

Априла 1405. године Нови је постао доста значајан у вези са млетачком политиком јужно од Неретве. Супракарник галије Никола Барбадиго боравио је у Новом. По налогу своје владе предао је писмо кастелану града. Овај, прочитавши писмо, поручио је да треба јавити млетачким амбасадорима, који су се налазили у Љешу, да што брже дођу у Нови и конферишу са Сандаљем. Пошто је Сандаљ био спреман да помогне да Скадар и Дриваст дођу у млетачке руке, њему је требало дати поред 1.000 дуката провизије још једнократну годишњу провизију до своте од 3.000 златника из касе венецијанске општине. У ту сврху је провидурима Скадра заиста послато 1.000 дуката.¹³ Септембра исте године, кад су иницијативу према преузимању Скадра од Балшића показали босански краљ и магнат Хрвоје Вукчић, Венеција је поклицарима ових (13. септембра 1405) одговорила да не жели да се меша у питање Котора; за Сандаља је Сињорија рекла да га сматра пријатељем, али док живи Бурђа Стратимировић, Венеција жели да и с њим живи у љубави; у граду на лагунама није се хтело да грешком Сињорије дође до неке новштине која би повредила интересе не само Бурђа него и његове супруге и сина Балше. Ако би Млечани изашли из Улциња, Бара и Будве, потрудили би се да то учине тако да одлазак конвенира Сандаљу. Иначе, Сињорија је одговорила да је она била позвана да посредује код Балше Стратимировића и Бурђеве удовице, да држи поменута места ратном срећом и да ипак намјерава да их задржи као сопствено подручје.¹⁴

Јуна 1406. године, међутим, на интервенцију угарско-хрватског краља Ладислава и војводе Хрвоја, саопштено је у Венецији њиховим посланствима, да Сињорија намерава да Сандаљу преда посједе које је узела од госпође Јелене и њеног сина Бал-

¹⁰ Старице ЈАЗУ XXXIX, 183—9; Ф. Рачки, Рад ЈАЗУ IV, 45—6; В. Боровић, Хисторија, 358.

¹¹ J. Gelcich — L. Thallóczy, *Diplomatarium reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest, MTA, 1887, 159; В. Боровић, Хисторија, 386; С. Ђирковић, Историја, 203.

¹² Ј. Радошић, и. д., 394—5; Н. Борић, и. д., 53.

¹³ ААВ III, 467, № 1121 од 7. V 1405; Листине V (1675), 57 (нешто скраћени текст); Н. Борић, и. д., 61.

¹⁴ ААВ III, 482—3, № 1141 од 13. IX 1405; Листине V, 63—4.

ше. Угарски аргуменат је био да је ријеч о областима које су принадале јурисдикцији угарског краља, а Саудаљ је његов клетвеник. Сињорија је код пачелне изјаве учинила и једну ограду — да ће задржати Улцињ и оно што јој је некад припало. Сутрадан су оба изасланика учинила реплику која се састојала у томе да се Саудаљу призна и Будва, с обзиром на то да је већ био господар тога града. Уз Будву, требало му је препустити и три-четири села која су се сматрала подручјем Котора. Млечани нису желели да олмах дају одређен одговор, него су настојали да сазнају што ће их извести покласар, који је био упућен османлијском султану, као и то како ће реаговати деспот Србије и госпођа Мара, која је такође од Венеције тражила та места.¹⁵

У вези с Котором, интереси Саудаља и Венеције били су супротни. Због збивања у Албанији млетачки трговци су у оно доба прсплавили Бокву Которску, где су, у Котору већ извесно време уживали ванредне привилегије, као ни на једном другом месту. Под утицајем тих трговаца Млетачка Република је у Котору стицала симпатије и у редовима племства подстицала је образовање странке која је живо радила на томе да се Котор стави под окриље Сињорије. Због таквих расположења Которани нису били вољни прихватити покровитељство Саудаља и признати га својим господарем.¹⁶ Саудаљ је морао бити свестан тог млетачког утицаја, тим пре што су которски грађани тражили једног млетачког нобила за свог градоначелника.¹⁷

За време млетачког рата са Балшом Страцимировићем Саудаљ је тежио да дође бар до поновног посела Будве. Млечани су знали да Босанци неће моћи применити никакву силу против њих. Штавише, приликом напада угарског краља Сигисмунда (1407), притиснуте босанске велможе трудиле су се да у Републици стекну поуздаоног савезника. Кошцем 1407. године краљ Твртко II и још нека господа молили су Сињорију да прими међу своје грађане Саудаља и још двојицу феудалаца. Кад је Саудаљ поново за себе тражио Будву и Бар, нудио је Млечанима савез; Република му је одговорила: да је спремна да му уступи Будву са соланама, ако Саудаљ за пет мјесеци умири Зету, протера Балшу а господаре Горње Зете примора да се не мешају у венецијанску интересну сферу и јамчи безбедност њених посела у Зети. У Венецији се држало да попућени савез не би могао имати правог смисла, не само што услови нису били много привлачни, него и зато што

¹⁵ ДАВ III, 534—5, № 1198 и 535—6, № 1199; Листине V, 78—9 и 80—1. — Питање Бара покретало је од војводе Хрвоја и Саудаља и децембра 1407 (ДАВ V, 93, № 1316; Листине V, 107).

¹⁶ G. Gelcich, *La Zedda e la dinastia dei Balšidi*, Spalato 1899, 253.

¹⁷ Н. Борих, и. д., 66—67.

су Босну и њену властелу чекали тешки данн. За Сандаља се безуспешно у граду св. Марка заузимао и краљ Ладислав.¹⁸

Један аутор налази да су се божански посланици у Венецији „вратили некадашњем Остојином плану о уступању неких места као лука за млетачке трговце. Чак је тражење зетских градова за Сандаља добило нову далеко прихватљивију форму. Сандаљ је, наиме, предложено такву поголбу да му се предају Будва и Бар да у њима држи војску и да би онда штитио све млетачке поседе [...] Као што се много пута дешавало, Венеција је прихватила понуђене предлоге у таквом облику да су они битно изменили смисао [...] Венецијанци су просто обрнули формулу и место активне подршке Босни у случају напада, ставили растегљиву и знатно мање корисну о уздржавању од помагања њеног непријатеља [...] О овом су настављени преговори са Сандаљем и постигнут је споразум под условом да Сандаљ добије ипак Будву, солане у Грбљу и Бар. Али, пошто су управо то била спорна места у сукобу с Балшом III, Венеција се колебала да ли да их се одрекне склапајући мир с Балшом или да их препусти Сандаљу ако „распе“ Балшу. Пошто је друга варијанта ове алтернативе била несигурнија, склопљен је мир с Балшом.”¹⁹

¹⁸ ААВ V, 93—98, № 1317; Листине V, 107—10; В. Боровић, Хисторија, 398.

¹⁹ С. Бирковић, Историја, 208—9. — У неприхваћеном упутству поклицарима који су имали ићи у Зету и Скадар (12. фебруара 1408) требало је да поруче да се у Венецији прима предлог да му се преда само Будва уз обећање које је дао, с тим да Сандаљ потпише нужне инструменте у том смислу. Очкивало се да би таквим решењем могао бити незадовољан, односно да би желео да што изврда или преко својих поклицара да што мења. Ако би војвода Хрвоје и Сандаљ послали њима у Скадар своје поклицаре, прво је требало да им понуде само Будву, а тек касније и Бар и друге млетачке поседе у Зети, уз услов да се Балши и његовим наследницима исплаћује годишња провизија од хиљаду дуката, колико је имао Балшин отац прихода од тих места. Решење о предаји Сандаљу само Будве било је саопштено деспотовим поклицарима и поклицарима Никете и господарице Марс. Млетачки поклицари ни по коју цену нису смели да обећају предају Улиња, Скадра и Дриваста (ААВ V, 100—105, № 1322 од 12. II 1408). Усвојена верзија упутства поклицарима постављала је алтернативу између 1.500 дуката провизије Балши и наследницима или да им се испоруче градови и Будва и Бар. Ако би Барани таквом трансакцијом што губили од својих посела, могли би бити обештећени поселима са скадарске територије (ААВ V, 106—10). — Види и извршно упутство тим поклицарима од 18. фебруара 1408 (Листине V, 111—14; ААВ V, 112—6, № 1327). Даља прешиска о томе: ААВ V, 128—30, № 1345 од 17. V 1408; Листине V, 116—7; ААВ V, 131—34 од 18. V 1408 (за споразум између Барана и Балше као и за спречавање кријумчарења соли из Валоне и превоз пшенице из Албаније у Дубровник, на штету млетачке царине); ААВ V, 191—98, № 1395 од 20. I 1409; Листине V, 149—53 (у вези с посматраним одлукама упутно би се један дискретан нотар Сандаљу и Которанима).

Познато је да се у рату, који је (у јесен 1410) избио између Млетачке Републике и угарског краља Сигисмунда, Сандаљ нашао на страни Венеције, а његов некадашњи први савезник војвода Хрвоје на супротној. Та поларизација између два феудална господара извршена је стварно још годину дана раније.²⁰ У то доба Сандаљ је гледао да потчини својој власти Котор, користећи се ратом између Сињорије и Балшића. С обзиром на то да Јелена Балшићка није успела да закључи трајан мир у Венецији (крајем 1409), питање Котора се истакло као доста актуелно. Сам град је почео разговор с Млечанима да им се преда, а сви су том приликом показивали већу спремност него раније да понуду прихвате.²¹ Сва та настојања Сандаљева да прошири свој посед на морској обали сведочила су о трајној оријентацији босанске власти да се угнезди на Јадрану, који је пружао не само боље везе са западним светом него и богатство. То је била тенденција која се налазила и у држању Сандаљевом из Херцег-Новог.

Док је Сандаљ настојао да прошири своју власт на обали јужно од Новог, лако се одрекао свога поседа на северу, у Далмацији. Град Островицу, као што се зна, добио је од напуљског краља, али град није предао краљу Сигисмунду, који се трудио да поново прикупи све области хрватског краљевства. У сукобу који је због Далмације настао између Сигисмунда и Венеције Косача је показао спремност да ступи у преговоре са Сињоријом око предаје тога града. Претпоследњег дана 1410. године Сандаљ је ефективно дао Млечанима Островицу за 5.000 дуката, како је нешто раније закључено.²² Јануара 1411. године Сандаљ је боравио у Новом, где је примио млетачког изасланика са поменутиим повцем и са повељом о свом грабанству и при-

²⁰ В. Боровић, *Историја*, 403; С. Бирковић, *Историја*, 211—12.

²¹ В. Боровић, *Историја*, 404. — Которани су седам пута (1396, 1404, 1405, 1410, 1411, 1414. и 1419. године) пре коначног преласка под власт Млечана показивали иницијативу да дођу у сенку Крилатог лава. При томе су се руководили жељом да приходе из солана и трговине свога тржишта сачувају за властити развитак а не да они пређу у руке суседне власти. Од 1406. Котор је био у опасности да буде изручен Сандаљу, јер се из одговора млетачког сената представницима краља Ладислава (12. јуна 1406) „може закључити да је угарско-хрватски краљ био изручио Котор под надзор и управу Сандаља Хрвнића, кога је сматрао својим подаником“. (М. Милошевић, *Которске понуде Венецији за преузимање власти, 1396—1420*, Гласник Цетињских музеја VI, (1973), 5—10.) — За предавање 1396. види: *Листине IV*, 353.

²² АЛВ VI, 102—3, № 1623; С. Бирковић, *Историја*, 213. — За ту своту било је предвиђено и уступање Скрадина, што је извршено априла 1411; повац је био исплаћен јануара 1411 (В. Боровић, *Историја*, 405; Н. Ђорић, *н. д.*, 75). Да је Островица већ тада предата а не априла 1411, како закључује Боровић, види се и из акта од 6. јануара 1411, кад се већ мислило и на утврђење града (АЛВ VI, 104, № 1622).

падништву млетачком патрицијату.²³ Тих дана Млечани су преко крчког бискупа Николе настојали да придобију господара Новог да им помогне при освајању Шибеника и Трогира.²⁴ Тада се у Венецији знало да је краљ Остоја, протеран од војводе Хрвоја, поново враћен на престо вољом босанске господе и нарочито Садаља. Управо, Садаља је требало молити да посредује код босанског краља да се једном млетачком трговцу плати неки дуг за тканине које је Остоја пре шест година купио, али није и исплатио. Са своје стране, војвода Садаља се у Венецији заузимао да Сињорија изради на папској курији да се упражњена бискупска столица у Скрадину да Стефану Пишинагу из Скадра.²⁵

С пролећа 1411. године Садаља је одржавао пријатељске везе не само са Млетачком Републиком него и са краљем у Апулији. Почетком маја те године његови изасланици су молали млетачку владу да омогући једном својом галијом Садаљевог брата да пређе у Апулију, на путу краљу. Сенат се с тим сложио, али је одмах поставио питање неких повчаних потраживања која је по директном или посебном праву од њега тражила которска општина, преко поклицара који су се тих недеља такође бавили у Венецији. Садаљеви посланици носили су са собом 12.000 дуката што је Садаља слао у Венецију, у житни уред на штедњу и каматну оплодњу; новац је, свакако због веће безбедности, остављен у Задру; Сињорија је примила налог, с тим што је наложила да се 3.000 од тих дуката оставе на расположењу кнезовима у Задру. На основу привилегије Садаља је требало да вуче интерес од 4% на тај новац.²⁶

Приликом своје посете Венецији, Садаљеви поклицари су поставили и питање Садаљевог преузимања Котора. Днаесет четвртога маја Веће умољених је одлучило да дужда са својом дипломатском службом може ући у преговоре са которским поклицарима (који су дошли да град понуде Венецији), с тим да се не смета Садаљевој жељи. Которски преговарачи су, међутим, већ напустили град, те се није могло извршити решење поменутог Већа. Садаљеве аргументе појачавала је чињеница да је он тада уз себе имао 7.000 Турака. Сињорија је закључила да се саопшти Садаљевим људима да се которска општина више пута обраћала Сињорији да прими млетачку врховну власт, али да се ова никад није трудила да тај град преузме; у име пријатељства са Садаљем, Млечани неће сметати да Саи-

²³ ААВ VI, 104—5, № 1627 од 10. I 1411.

²⁴ Листине VI, 127; Н. Ђорић, н. д., 75.

²⁵ ААВ VI, 109—10, № 1630 од 15. I 1411; 110, № 1631 од 20. I 1411.

²⁶ Исто, 140—1, № 1657 од 8. V 1411; 141—2, № 1658 и 1659 од 10. V 1411; 144—5, № 1662 од 15. V 1411 (4%); 146, № 1665 од 19. V 1411 (потврда о пријему новца). — На поменуте Садаљеве изасланике Сињорија је потрошила 50 дуката. (Исто, 147, № 1607 од 24. V 1411.)

даљ дође у посед Котора, мада Которани нису расположени за такву могућност и премда постоје нерешени спорови између Сандаља и которске општине; тим споровима Венеција је чак била спремна да нађе лека, ако би то тражио Сандаљ.²⁷

Одређено је да се изабере одбор који би преговарао и са которским поклицарима, који су се још налазили у јадранској метрополи, не би ли се војвода Сандаљ одлучио да за одређену своту новца одустане од својих права, посредних или непосредних, на Котор, с тим да се которска општина обавезе да уговорену своту сваке године исплаћује Сандаљу. Сенат ће тако настојати да се спор реши финансијским средствима и да измирен Котор и Сандаљ омогуће Млечанима слободу трговачких послова и политичке акције у тим крајевима.²⁸

Венеција није хтела да у своје окриље прими Котор маја 1411. године јер је, формално, постојало неслагање око финансијске стране ствари, с обзиром да је Сињорија тражила да се њеном кнезу у Котору исплаћује хиљаду дуката плате годишње, колико је тада давала Балши III.²⁹ Одговор которске општине, који је дошао пови поклицар концем јула исте године, такође није одговарао Сињорији. Кад је она покушала да посредује у несугласицама између Которана и Сандаља, поклицар је изјавио да никакви спорови не постоје и да млетачка интервенција, у том смислу, није потребна. То је одмах саопштено Сандаљевом посланику који је тада такође дошао и преко кога је Сандаљ прихватио млетачки предлог о посредовању млетачке владе у његовим размирицама са Котором.³⁰

Иначе, још 25. маја, Сенат је одговорио Сандаљевим посланицима о млетачком преузимању Котора „да Млечани никада о том нису настојали, да приме у своју власт Котор, него да се сам тај град пуно и предавао под њихово господство, говорећи и доказујући да не припада ником и да је потпуно самосталац, а сенат се бојећи, да град не падне у руке Балше, што ни њима ни Сандаљу не би било драго, то он удовољава молбама војводе, те се више неће мешати у которске послове, дајаче да ће с највећом радошћу радити у том смислу, да на корист обеју страна

²⁷ ААВ VI, 148—9, № 1668 од 25. V 1411; Листине VI, 160. — У Венецији су Сандаља ипак сматрали баштиником владарских права које је Твртко I сткао над Котором 1385. Уосталом, једино је од околних феудалаца Сандаљ имао кућу у Котору (И. Божић, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 30 и 98). Једном је чак написан формални уговор о предаји Котора Млечанима, али није потписан, можда због интервенције Сандаља Храшћана, а можда и зато што је Сињорија хтела да буде на чисту с вероватним држањем Сандаља, који није крио своје аспирације на Котор (А. Дабиновић, Котор под Млетачком Републиком, Загреб 1934, II и 13).

²⁸ Листине VI, 160; Н. Борин, н. л., 76.

²⁹ Листине VI, 152—53; М. Милошевић, н. л., 10—11.

³⁰ ААВ VI, 172, № 1684 од 28. VII 1411; 173—4, № 1688 од 28. VII 1411; Листине VI, 171.

изравна њихове размирице и направи слогу“.³¹ По једном мишљењу, Сињорија је тада била расположена да узме Котор под своју власт, „али положај Сандаљев бијаше врло јак, те се је Венеција устручавала заћи с њим у непријатељства“.³²

Априла 1412. године Сандаљев поклицар у Венецији радио је у вези са три текућа питања. Сандаљ је нешто пре тога био приморан да лично оде на подворење угарском краљу Сигисмунду, који није био пријатељ Сињорије. Ова је примила извињење, изразивши веровање да Сандаљ, том приликом, није ништа радио против Републике која га је увек примала као пријатеља и да ни убудуће заједно са Мађарима неће ништа радити да јој науди. Друга се ствар односила на поменути полог од 12.000 дуката, који није припадао само Сандаљу него и његовој првој жени (синовци Хрвојској) и њеној мајци. После полагања новца у депозит, Сандаљ се (крајем 1411. године) оженио са Јеленом, удовом Бурба Страцимировића. Сандаљев поклицар је донео и писма Сандаљеве раније жене и таште. Сињорија је ипак решила да не дозволи било коме отуђење тога новца док се, поред Сандаљевог човска, не појави и овлашћено лице са писмом поменутих госпођа. Треће, Сандаљ је Венецији препоручивао Балшу, сина своје нове сунруге, гарантујући за њега пред Сињоријом. Ова је тражила да Балша (и Сандаљ) пошаљу посебне посланике да би Балша III задобио млетачку милост и да би се са њим почели одржавати редовни односи, с обзиром на то да је Балшин отац био у рату са Републиком и да су у тој војни настале многобројне штете, како млетачким градовима тако и млетачким поданицима; тек при специјалном разматрању могао се закључити мир и салдирати стари дуг.³³

Обазривост Сињорије према Балши била је оправдана, јер је војска овога заузела Бар, пошла ка Будви и опсела Скадар; Скадар је остао без хране па је проживљавао тешке дане. Како су Сандаљев и Балшин поклицар и даље остали у Венецији, нудећи пријатељске односе, није се више insistирало на ранијем закључку да једна од галија капетана Јадрана дође у Бар, одакле би се једном барком или лађом спровела храна опсађенима, него се ишло за тим да поменути посао слања хране обаве кнезови Скадра, Улциња и Љеша без присуства бојних бродова. Балша се дигао од опсаде Бара, али тамо ипак није настало нормално стање. Због тога је Венеција желела да искористи Сандаљево залагање за Балшу да се његовим посредништвом Балша у потпуности покрене са млетачких територија. Прија-

³¹ Листине VI, 160—1; Н. Ђорић, н. л., 77.

³² Н. Ђорић, н. л., 77.

³³ ААВ VI, 205—6, № 1728 од 22, IV 1412; Листине VI, 252—4; делимично: В. Боровић, Хисторија, 407. — Са Сандаљевим поклицарима дошао је и један Балшин посланик (ААВ VI, 207, № 1729 од 22, IV 1412).

тељски односи са Балшом су се могли постићи једино ако он редуцира своју владавину на области којима је управљао његов отац пре него што је загазио у рат са Републиком.³⁴ Очигледно је да Сандаљево протежирање није могло утицати на измену старих граница и на признање тренутних завојевања феудалних господара у суседству Републичких посела.

Ствар са Балшом III, међутим, није била разрешена током летњих месеци 1412. године. Ратно стање је стварно и даље постојало, јер је у Улцињ морало бити послато 200 војника из метрополе и балистари чак са острва Крита; и Улцињ и други поменути градови и даље су трпели велику оскудицу у храни. Сенат је 9. септембра 1412. одлучио да се пошаље Сандаљу један гласник с молбом да преузме посредништво за регулисање спорова и односа између Републике и Балшића.³⁵ Сандаљеви поклисари у последњој декади новембра 1412. године стигли су у Венецију и саопштили да оно што они закључе прихватиће и Сандаљ и Балша. Сенат је на тајној седници ипак одлучио да се избегне посредничко преговарање, него је затражио да Балша у Венецију пошаље сопствене изасланике, и то већ зато што није морало бити извесно да ће Балша уважити све погодбе са Сандаљем, с обзиром на то да му је некад био главни непријатељ. Из необјашњивих разлога преко те одлуке се прешло, на је четири дана касније, 26. новембра 1412, озваничен текст мировног уговора са Балшом III Страцимировићем у облику писма које је послато Сандаљу. У састављању уговора узео је учешћа Сандаљев поклисар Грубач Добревић (Добровић). Сињорија се сложила да се Балши предају градови Улцињ и Будва и да му се обећа годишња провизија у износу од хиљаду дуката годишње од прихода млетачких посела у суседству Балшиног домена. Са своје стране, Балша је требало да на вечно располагање препусти Републици она места која је ова купила од његовог оца Бурђа. Уколико би Балша прекршио споразум, био је дужан да Републици поврати Улцињ и Будву; ако то он не би хтео учинити, Сандаљ је био обавезан да Сињорији пружи помоћ, да протера Балшу и да за рачун Венеције заузме та места. Сандаљев поклисар Грубач је прихватио те услове и обећао да ће Балша вратити купљене градове. Пошто се са уговором сложио Балша и ратификовао га је, ратификациони акт је требало да упути млетачким кнезовима у Улцињу, Будви и Скадру, после чега би Балша или његов пуномоћник преузели Будву и Улцињ.³⁶

³⁴ ААВ VI, 213—14, № 1735; 214—5, № 1736; 215—7, № 1738.

³⁵ ААВ VI, 249—50, № 1774 од 9. IX 1412.

³⁶ Исто, 255—56, № 1781 од 22. XI 1412; 257—60, № 1783 од 26. XI 1412; 260—3, № 1784 од 26. XI 1412; Актине VII, 24—28. — Копија уговора послата је капетану Скадра с налогом да, пошто Балша ратификује уговор, пре предаје Улциња и Бара, треба да из тих градова извуче све наоружање и снабдевање и то пренесе у Скадар. Исто је паложено и кнезу и капетану Улциња и Будве. (Исто, 263—4, № 1785; 264—5, № 1786; 265, № 1787).

Сандаљев поклицар имао је, том приликом, да регулише и повраћај ранијег Сандаљевог депозита у Венецији, који је означен са 6.000 дуката. Сињорија је обећала да ће трансфер новца бити извршен у року од четири месеца, за које би се време преосталих 6.000 дуката од некадашњег заједничког полога исплатило и Сандаљевој бившој жени и тапшти.³⁷

На захтев Сандаља, који је службио као гарант поменутог мировног уговора, Балша III је ратификовао уговор писмом састављеним 30. јануара 1413. године у Бару, обећавајући да неће узнемиравати Републику и њене поданике. Према извештају скадарског кнеза и капетана, Балша је показао злу вољу према Сињорији, можда већ у вези са самим уговором. Маја 1413. године Балшини изасланици са Сандаљевим поклицаром били су у Венецији да би у вези са закљученим миром добили од Сената одговор у виду нових капитула које је требало начинити за Балшу.³⁸

Исте, 1412. године Балша III се придружио Сандаљу у борби против Котора, док се још налазио у рату с Млечанима. Сандаљ је заузео градско подручје Котора, опљенио га и исекао све винограде.³⁹ Преко неког Дубровчанина најмпо је и довео под Нови и неки каталански брод с посадом коју су највећим делом сачињавали Дубровчани. У таквом свом поступању Сандаљ није наишао на одобравање Сињорије и дубровачке владе, која је одбила да Сандаљу стави на расположење један бригантин, а Которанима је обећала да ће повући своје поданике са поменуте каталанске лађе.⁴⁰

Војвода Сандаљ није скривао циљ својих ратних припрема на обали Суторине. Ту је он стајао да би пружио подршку Балши III који је требало да удари на Котор, и који се поново почео дурити на Млетачку Републику.⁴¹ Но, тада, јануара 1413. Сандаљ је као зет деспота Стевана Лазаревића и као крстеник угарског краља био увучен у војевање против Турака, те је био приморан да напусти борбене припреме око Котора.⁴²

Сенатори су почетком маја 1413. године вољели разговор са Сандаљевим поклицарима у вези са пет захтева великог босанског војводе. Од некадашњег полога од 12.000 дуката Сандаљ је тражио да му се исплати 10.000 а не 6.000 дуката. Сенатори су га одбили, јер је предаја новца без рекламација већ била извр-

³⁷ ААВ VI, 265—6, № 1788 од 29. XI 1412; 266—7, № 1789 од 29. XI 1412. — Сандаљев поклицар дошао је по тај новац већ крајем марта 1413 (ААВ VII, 40, № 1798 од 4. IV 1413).

³⁸ ААВ VII, 34—6, № 1791 од 30. I 1413; 43—3, № 1804 маја 1413.

³⁹ Ј. Радонић, н. д., 421.

⁴⁰ Историја Црне Горе II—2, 110 (И. Божић); В. Боровић, Хисторија, 404 („мала флота“ Сандаљева).

⁴¹ Н. Борић, н. д., 81.

⁴² С. Бирковић, Историја, 240—1.

шени. Друго, Сандаљ је тражио да бродови у надлежности млетачког капетана Јадрана не сметају неком његовом наоружаном броду при кружењу на релацији Котор — Улцињ и обратно; у исто време, ако би млетачки адмирал наишао на какав наоружани которски брод на истој траси, требало је да му нанесе штету. Желела се координација и помоћ Сињоријине флоте малобројним Сандаљевим бродовима који су полазили у крстарење и дејство из луке у Новом. Ту је такође био одбијен јер је речено да нема разлога да се такав налог шаље, с обзиром да лађе поменутог капетана не наносе увреда туђим бродовима у пролазу, а Сандаљеви поданици на мору ће рало бити сусретани. Треће, Сандаљ је, уопште, и за друге своје пловне објекте тражио да се према њима лепо поступа, што би се обезбедило тиме да Сињорија изда једно отворено писмо о њиховом третирању. Сенатори су одговорили да, пошто се капетану Јадрана и заповедницима бродова упути општи налог о његовим лабама, неће бити потребно да се издају посебна отворена писма. Четврто, Сандаљ је желео да од венецијанске општине или од какве приватне особе купи једну галију. Одговорено је да млетачки закони и одредбе већ од дугог времена онемогућавају да се такви бродови дају или продају било коме који не би био млетачки поданик. Најзад, велики босански војвода је тражио да му се врате ствари које је о Божићу 1412. године слао Балшић III преко једног свог момка; момак је био задржан од скадарског кнеза и капетана, заједно са робом коју је носио. Тај захтев Сињорија је била спремна да испуни.⁴³ Сандаљев поклонар је само успео да издејствује да му се да на зајам 2.000 дуката.⁴⁴ Вероватно је био дужан да за свога господара изврши какву куповину или исплати какво дуговање, под општом претпоставком да ће Млечани измешти пропорције Сандаљевог дела на некакашњег заједничког полога новца.

Наоружани бродови или помоћ њиховог дејства били су Сандаљу потребни ради борбе против Котора. Сазнавши да је нестрпљиви сусед отправио посланике у Венецију, и которска општина је на ту страну послали посебног гласника, јер је претпостављала да је реч о куповини једне или две галије које би потом биле наоружане. Гласник је пренео поруку да Сињорија наложи свом капетану Јадрана да которске бригантине које су одређене за стражарску службу у Которском заливу третира као препоручене. Република је удовољила својим которским пријатељима.⁴⁵

⁴³ ААВ VII, 43—4, № 1805; Листине VII, 118—9 од 4, V 1413.

⁴⁴ ААВ VII, 46, № 1808 од 18, V 1413.

⁴⁵ Исто, 45, № 1806, маја 1413; Листине VII, 119—20; М. Милошевић, и. д., 13.

Априла и маја 1413. године Садаљ Хранић није био на свом домену, јер је на позив угарског краља Сигисмунда пошао у помоћ свом шураку деспоту Стевану Лазаревићу. Хрвоје Вукчић је искористио његову одсутност па је почео да напада његове поседе, можда желећи да поврати области у доњој Неретви и у Дријевима, одакле га је раније Садаљ истиснуо. Угарски краљ је Хрвоја прогласио одметником и наредио угарским магнатима и Садаљу да Хрвоја нападну. Хрвоје је на то затражио помоћ од Млстачке Републике; замолио је да се Сињорија за њега заузме код краља Сигисмунда и да делује на Садаља да се смири и умери; нудећи се Млстачанима, он је говорио како су Турци вољни да му пошаљу 30.000 људи. Венеција је одбила да посредује, јер је августа месеца склопила примирје са краљем Сигисмундом.⁴⁶ Тиме се није могло деловати на Садаљево умереност. И заиста, кад се приступило ликвидацији Хрвојеве моћи, Садаљ је показивао претензије на три даалматинска острва, Брач, Хвар и Корчулу, што је Дубровачка Република, интервенцијом на угарском престолу, хтјела да прикључи својој територији. Дубровчани су наводили да би Садаљ и Балша III на отоцима које би евентуално присвојили, наоружавали фусте да потпуно затворе Которски залив и да тако пригушеши град Котор такође прикључе својој власти.⁴⁷ Дакле, и заузимање острва по даалматинском архиепископу требало је да ојача Садаљево поморску снагу и омогући његову експанзиву на југ од Херцег-Новог.

Током пролећа 1414. године Садаљ је са Балшом III поновио борбе против Котора, те је пустошећи подручје овога града, дошао до његових зидина. Ни овом приликом Садаљ није био у стању да заузме Котор, јер није имао довољно поморских снага. Которска општина је опет безуспешно пурила да се преда у власт Млстачкој Републици. Да не би велики војвода опсадом изгинуо град и приморао га да прими наметнуте услове победника, општина се одлучила да упути своје преговараче Садаљу.⁴⁸ Овај је постао алтернативни избор: или да њихова војска заузме подручје и тврђаву Котора, или да Котор намири Садаљу израније дуговану лацију соли (чије је плаћање изгледа Котор прекинуо, прихвативши привремено угарску заштиту), односно Балши III годишњу прсмију; поред тога, од Которана који су пристајали на те услове велики босански војвода је тражио и 12.000 дуката у име јемства, односно четири которска грађанина које би он држао као таоце, док се поменута свота

⁴⁶ Листине VII, 137—8; В. Боровић, Хисторија, 412; С. Бирковић, Историја, 24.

⁴⁷ Gelcich — Thallóczy, н. д., 231; Н. Борић, н. д., 86—6.

⁴⁸ М. Милошевић, н. д., 13.

не положи.⁴⁹ Котор је поменуто своту (почетком јуна 1414) тражио од Венеције, односно у негативном одговору поново се понудио да дође под власт Крилатог лава. Сињорија је поново одбила да се давањем траженог новца или преузимањем града конфронтира са Сандаљем.⁵⁰

Косача је био свестан коју вредност за њега има шире подручје Новога. Када су Дубровчани 1413—1414. године навалили на угарском двору да им се предају Конавали и Драчевица, сви преговори и ценкања разбили су се држањем војводе Сандаља, који је у знак репресалија чак забранио својим власима да извозе со из Дубровника. Нису помогла ни дубровачка ласкања.⁵¹ Војвода је (маја 1414) одбио да прода своју половину Конавала „јер у случају опасности од Турака, не би имао ниједног места у приморју, како би се могао склонити а осим тога, кад би одступио Конавале, онда не би могао задржати своју власт и препоћи над Котором“.⁵²

На Сандаља и његово посредовање у склапању мира између Млетака и Балше III позвали су се поклицари последњег Балшића кад су (јула 1415) тражили да Република Балшу прихвати „за свог сина и пријатеља“ као и црквену организацију његових поседа и да тиме спречи рад Балшиних одметника који су надали уточишта на млетачкој арбанашкој територији.⁵³ Почетком те године Которани су за старешину свога града изабрали Задранина Борба Задулина, млетачког поданика. Овај се обратио млетачком сенату да олобри његов избор, што је овај 15. јануара радо учинио.⁵⁴ Сандаљ на то није реаговао.

Почетком 1417. године краљ Остоја стао је на страну непријатеља Сандаља, који му је дуго био савезник. Сандаљ је у то доба био скоро у потпуности истиснут из приморских области, сачувавши једино Нови са Драчевицом. Било је то време најнижег пада великог војводе. Можда је тадашњи губитак Конавала понукао Косачу да 1419. године обнови преговоре са

⁴⁹ Листине VII, 152; Н. Борић, и. д., 86. — Четири талца била су четири которска племића који су остали у Сандаљској тамници у Новом, с оковима на рукама и ногама до 1421. године (М. Милошевић, и. д., 13), тачније до 1423. — О раду на ослобађању тих талца види и: ААВ X, 279, № 2474; Листине VIII, 88 и 91 од 21. IV и 28. IV 1421).

⁵⁰ ААВ VII, 115—6, № 1872 од 5. VI 1414; Н. Борић, и. д., 87. — Млетчани нису пристали да Которанима одобре зајам, па им је обавеза према Сандаљу годницама остала на снази. Није познато колико су Которани до 1420. исплатили Сандаљу уговорену каузију (И. Божић, Немирно Поморје XV века, 5).

⁵¹ Gelcich — Thallóczy, и. д., 232—3; Листине VII, 148—9; М. Пуцић, Споменни еписки од 1395. до 1423, Београд 1858, 121—3; Ј. Радоновић, и. д., 427.

⁵² Gelcich — Thallóczy, и. д., 242—5 (21. V 1414); Н. Борић, и. д., 88.

⁵³ ААВ VII, 211—2, № 1974 од 9. VII 1415.

⁵⁴ Листине VIII, 194; Н. Борић, и. д., 91—2.

Дубровчанима о продаји своје половине те области. Ствар је била окончана јуна исте године, кад је Садаљ са браћом добио 12.000 дуката, палату у Дубровнику, поседе у Жупи, наследно дубровачко племство и годишњи трибут од 500 перпера.⁵⁵

Током 1419. године односи између Садаља и Млетачке Републике поново су постали занимљивији и интензивнији. Почетком те године избио је рат између Венеције и Балше III, који се стално трудио да истисне млетачки утицај из Зете, наступајући као Садаљев помоћник. Како је Балша провалио у околину Котора, општина овога града поново је понудила Млетачкој Републици да пређе под њену власт. Сињорија понуду из овога пута није примила из обзира према амбициозном Косачи, мада се он налазио у најжешћем рату, кад је позвао Турке да с њиховом помоћи ратује против Павловића и краља Стјепана Остојића.⁵⁶

У последњој декади августа 1419. године генерални капетан Јадрана разговарао је са неким босанским војводом с обзиром на савезничке односе Млетачке Републике са босанским краљем и Садаљево сродство са Балшом III. Том приликом је састављен и уговор, чији је први каштун полазио од начела пријатељ пријатеља и непријатељ непријатеља. На основу тог начела Венеција би се отворено морала ангажовати против Косаче. Због тога је Сињорија тражила од свог адмирала да се тај каштун поништи. Ипак, босански краљ је уговором примио обавезу да крене против Балше.⁵⁷ На планове против Садаља подсећа краљева молба да му Република стави на располагање галије. У то време Садаљ је већ био осигурао нову турску помоћ.⁵⁸

Пуни расплет ове ситуације настао је следеће године кад је Котор коначно дошао под млетачку власт. Око 20. јула 1420. Садаљеви цариници су били протерани из Котора а његова кућа у том граду била је опљачкана.⁵⁹ Садаљ је благо протествовао на млетачко преузимање Котора, тражећи да му се град врати. Сињорија је љубазно али јасно одговорила да Котор остаје у њиховим рукама и да га управо зато и Садаљ може сматрати као свој.⁶⁰ Тај дијалог вођен је више месеци касније.

⁵⁵ С. Бирковић, *Историја*, 245—6 и 247—8; повеља од 27. VI 1419: F. Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiac, Bosnae, Ragusii*, Wien 1858, 288—91.

⁵⁶ Н. Борић, *н. л.*, 93—5.

⁵⁷ ААВ X, 158—9, № 2361 и 162—3, № 2368 од 9. IX 1419.

⁵⁸ С. Бирковић, *Историја*, 248.

⁵⁹ *Листине VIII*, 258; Miklosich, *Monumenta serbica*, 329; А. Дабинковић, *н. л.*, 25.

⁶⁰ В. Боровић, *Историја*, 426. — Садаљ је преко Дубровчана већ 1. априла 1420. био обавештен о преузимању Котора од Млетчана (А. Дабинковић, *н. л.*, 14).

Крајем зиме 1421. Саудаљ је упутно у Венецију поклицаре и дугачко сотно писмо о млетачком преузимању Котора, о Балшином непријатељству према Котору пре тога, о његовом ставу према Балши и о угроженој провизији након расплета ствари. Сенатори су овом приликом били доста кратки и резолутни. Долазак млетачког бродовља и преузимање града означени су као последица позива учињеног од стране Которана пред Балшиним непријатељствима. Балша, пак, који је прекршио раније закључени мир није био обуздан од стране Саудаља. На тезу да је управо Венеција пре мање од 25 година повељама потврдила да Котор припада Саудаљу и да велики босански војвода није пружио помоћ града против Балше, јер таква помоћ никад од њега није тражена, сињорија је мудро одговорила: општину которску примила је у своју заштиту пред Балшиним пустошењем зато што је Саудаљ био спречен да Котору помогне; другим речима, град је преузет из пријатељства према Саудаљу а не да Млечани увећавају своју територију; Сенат се слаже да Саудаљ, као некада, ужива део которских прихода, ико је спреман да Венецији пружи помоћ против Балше III.⁶¹

У првој половини јула исте године Саудаљ је поново послао изасланике у јадрашку метрополу да траже повраћај Котора Саудаљу. Сињорија се позвала на одговор који је дала месеца марта. Она је дала обећање которским поклицарима да ће преузети град, тако да он остане трајно у њеним рукама. Треба помислити шта би било са градом да га Млечани нису заузели. Учињеним исходом Саудаљ треба да буде задовољан, јер Котор у њиховим рукама је као да је у његовим властитим. Други Саудаљев захтев био је да му Република уступи Бар, Будву и Горњу Зету. Сенатори су одговорили да је кнез и капетан Скадра обећао људима тих места и области да их узима под Републичино окриље, али у трајно држање; Република сматра да то обећање треба да одржи. Као компензацију Саудаљ је тражио да му Република да поседе које држи, које има у Дубровнику и на отоцима с правом да може доћи у Венецију или у друга млетачка места да би био сигурнији. Одговорено је да таква изричита повластица није потребна, јер Саудаљ, као грађанин и племић Венеције, може са својим поданицима доћи у тај град и у свако друго место млетачко.⁶²

У Венецији се знало да се Саудаљ не мири са укинутим правима над Котором. Због тога је млетачки Сенат 27. јула 1421.

⁶¹ ААВ X, 260—4, № 2460 од 10. III 1421; Аистине VIII, 56—8 и 73—5; Н. Борин, н. д., 104. — Запимљено је да је овом приликом Саудаљ интервенисао да се његовој бившој жени исплати преосталих 6.000 дуката ратног полога.

⁶² ААВ X, 307—8, № 2496; Аистине VIII, 95 од 13. VII 1421; А. Дабиновић, н. д., 25. — У документу стоји «et Zentam superiorem», што је Иван Божић претворио у „доњу Зету“ (Немирно Поморје XV века, 175).

издао упутства провидурима који су се спремали да иду у Далмацију и Албанију да се у Котору распитају о споровима и новостима које се тичу Котора и жетске властеле. Ако би у то доба босански војвода Сандаљ (који се привикао на то да над Котором има неку власт и који је узимао приходе од которске царине соли) послао к њима каквог свог човека да се начини с Млечанима и с Котором споразум, провидури би имали дужност да сазову которске грађане и да их питају да ли је Сандаљ тако моћан да може напасти град и оштетити његову територију. Ако би добили потврдан одговор, било би корисно да се Сандаљу додели извесна количина новца од которских прихода, да би град био безбеднији и да живи у миру; конкретно, Сандаљу је могло бити учињено обећање да ће од солне царине добијати по 500 до 1000 дуката годишње, с тим да обећа да неће нападати територију Котора ни других места. Ако Сандаљ не би ништа слао провидурима, ништа не би требало да о томе говоре нити да питање покрећу.⁶³

О Сандаљу се у Венецији говорило у првој декади септембра 1421, кад су у тај град стигли изасланици српског деспота, као наследника умрлог Балше III. Речено је да је он у своје време интервенисао да дође до мира са Балшом, али да се био обавезао да обезбеди повраћај градова које је Балша отео, већ зато што је овога помагао и фаворизовао.⁶⁴ Његово помињање било је више негативно него потребно, јер су односи са некадашњим пријатељем, преузимањем Котора очигледно били поремећени.

Крајем априла 1422. године поклицари војводе Сандаља су поново тражили да се његовом господару преда „његова кућа, тј. земља Котора“. Одговор је тада био: да су преузимање Котора извршили на позив изасланика града, да овај не би пао у туђе руке. При томе су Млечани видели да та земља никако није била подређена. Которској општини је дато обећање да ће се град трајно сачувати у млетачкој власти. Кад су исти поклицари затражили да се Сандаљу врати неки депозит са каматама, Сињорија је показала да уме да уцењује: сложила се са захтевом, али тек после да се тамнице ослободе четири которска племена, некад предати као таоци, који су означени као млетачки поданици.⁶⁵

Сињорија је непријатељски став према Сандаљу показала и кад је реч о његовим некадашњим Дријевима. Кад је априла 1421. године Стјепан Остојић предлагао Републици склапање

⁶³ ААВ XI, 5, № 2502 од 27. VII 1421; Аустинс VIII, 101—2; Н. Борин, и. д., 105.

⁶⁴ ААВ XI, № 2519 и 21, № 2520 од 9. IX 1421; Аустинс VII, III.

⁶⁵ ААВ XI, 27—29, № 2585; Аустинс VIII, 165—6; Н. Борин, и. д., 106; Л. Дябшювић, и. д., 25. — Неки млетачки посланик изабран је да иде Сандаљу 1. марта 1422. (Аустинс VIII, 121 и 133.)

савеза и обнову уговора који је његов отац имао са Републиком, Млечанима се чинило да с њим треба ступити у преговоре око утврђивања трга у Дријевима. Обавештен о млетачком деловању, угарски краљ Сигисмунд је преко Дубровника упутио Садаљу једно писмо и обновио с њим и Босном односе, после више година.⁶⁶

Последњих дана маја 1422. године дато је упутство посланика који је одлазио краљу Твртку II. Било му је одређено што ће рећи Садаљу, ако би се задесно на босанском краљевском двору. После пријатељског поздрава требало је да му саопшти да је пре његовог поласка из Венеције Садаљев поклицар примио неки део његовог новца и да ће са остатком дуката бити експедован. Ако би Садаљ у разговору поменуо Котор и буде тражио да му се град поврати, како су захтевали његови посланици, требало је да му одговори: Котор није прихваћен да би Република повећала свој посед него је град узет у заштиту из милосрђа, кад је морао поднети толике провале и новштине од Балше III, и да не би потпао под власт тога млетачког непријатеља; уосталом, которска општина је била спремија да се потчини Турцима пре него Балши. Због тога Садаљ нема разлога да се тужи, јер је которска општина била према њему слободна, с обзиром на то да је немогуће да му, пошто су град у трајни посед имали, накнадно предају. Са Садаљем је требало решити и питање пристизања његових каравана у Котор, с обзиром да су због његове забране одлазили по се у Дубровник; у име доброг суседства Република је била спремна да му за редовни долазак тих каравана из солне коморе Котора исплаћује годишње хиљаду перпера, односно и 1500—2000, ако би му прва понуда изгледала мала. Требало је Садаља подсетити на то да ослободи четири засуђијена которска нобила. Ако Садаљ не би помињао Котор, посланик је требало да се жали што не допушта долазак каравана у Котор и да однесе предложену понуду. Ако се Садаљ не би налазио на краљевом двору него на свом оближњем поседу, посланик је требало да му пође у посету. У том случају претходно би требало да обавести краља да Венеција жели да учини крај споровима који су се јавили са Садаљем. Уопште, било је корисно покренути краља да сложи Садаља и Млечане. Краљ је требало да буде замољен да утиче на Садаља, обећавајући му за тај труд 2.000 перпера.⁶⁷ Рад поклицара са Садаљем сматран је као прављење и потврђивање „споразума, уније, пријатељства и доброг мира“ са моћним господином Садаљем, великим војводом Босне.⁶⁸

⁶⁶ С. Нирковић, *Историја*, 250, 255; В. Ђорђевић, *Историја*, 428.

⁶⁷ ААВ XI, 100—3, № 2593; *Листине* VIII, 176—77; Н. Ђорђевић, 106.

⁶⁸ ААВ XI, 105—6, № 2596 од 28. V 1422. — Новац потребан за исплату Садаљу по основи ранијег налога није извучен из државне благајне још ни првих дана јуна 1422. године. (*Исто*, 106, № 2599 од 4. VI 1422.)

На основу посланикових извештаја од 23. августа и 4. септембра излазило је да је успоставио контакт са Сандаљем, и да је овај приметио да каравани могу ићи камо желе. Прихватајући ту уопштену констатацију, Сињорија је предлагала да му се предложи да уђе у споразум јер би тада за долазак својих каравана могао добити 1.500 пернера у злату, а ако би му то било мало, могло би се своти помало додавати до износа од 2.000 пернера.⁶⁹

Иако је Сандаљ у другим ситуацијама радо пристајао на новчане понуде, тога пута преговори дуго нису могли успети. Ако то затражи од њега краљ или султан, Сандаљ је био спреман да помаже свог шурака, деспота Стевана у Зети против Млечана.⁷⁰ Крајем 1422. године Дубровчани су (у писмима утарском краљу Сигисмунду) желели Босанце, а нарочито војводу Сандаља, за савезнике у случају напада непријатељске Венције.⁷¹ Када су септембра 1422. године настали спорови са нетињским кнезом Иваном, Сињорија је унутством шибеничком кнезу скренула пажњу да треба страховати да војвода Сандаљ не зарати и тиме себи створи повољне позиције.⁷²

Осим начелне спремности Сандаља да разговара о доласку каравана посланик Иван Јурјевић ништа друго није постигао у контакту са великим војводом. Због тога се 5. марта 1423. вратио из своје дипломатске мисије у Босну.⁷³ Млечани су ипак желели да ствар са Косачом окончају, те су одлучили да поново пошаљу покласара. Приликом поновног избора Јурјевића као покласара Сандаљу (8. јуна 1423) речено је да је велики војвода изразио спремност да не узнемирава Котор и да пушта да тамо одлазе каравани ако би имао од которских прихода годишњи доходак од 600 дуката. У том случају Сандаљ би био спреман да преда трг Перетве на употребу млетачким трговцима. Ако би Сандаљ тражио повраћај онога што је поседовао у Котору и Задру, Јурјевић не би могао да се упусти у разговор о томе, него би једино могао обећати да ће бити његов пуномоћник при даљим разговорима о томе пред Сињоријом. После тих разговора на босанском краљевском двору све је остало по истом, јер Сандаљ није пуштао караване у Котор, није пристајао да узнемирава тај град и подржавао је позиције свог шурака српског деспота у Зети. Јурјевић као изабрани покласар добио је у дужност да од Сандаља тражи и да посредује између деспота и Републике, како би се закључно мир.⁷⁴

⁶⁹ АЛВ XI, 145—6, № 2633 од 4. X 1422.

⁷⁰ В. Ђуровић, Хисторија, 428.

⁷¹ С. Ђурковић, Историја, 258.

⁷² Листине VIII, 196 од 2. X 1422.

⁷³ Gelcich — Thallöczy, II, 290.

⁷⁴ АЛВ XI, 248—9, № 2743 од 8. VI 1423.

Сињорија је замишљала да би изабран поклицар имао дужност да оде не само Сандаљу него посредништвом овога и деспоту. Ствар, међутим, није кренула са мртве тачке почетком јула, јер се тада у Сенату тек говорило о извлачењу новца из државне касе за испраћај посланства.⁷⁵ У међувремену двојица млетачких преговарача иницирала су мировни уговор са деспотом у вези са скадарским крајем, на који су Которани ставили изнесне примедбе. Прeko својих поклицара Которани су (у првој декади јула 1423) поставили и нека питања у вези са својим градом. Међу њима се налазило и питање кад ће Сандаљ ослободити четири њихова засужњена племића — таоца.⁷⁶ Шестог августа 1423. године допуњено је упутство Ивану Јурјевићу, који је поново означен као поклицар босанском краљу а не Сандаљу. Код краља је требало да издејствује исплату неког новца млетачком патрицију Фантину Маршетру (Малшјеру). Ако Јурјевић не би нашао босанског краља, требало је да затражи Сандаља да се за ту ствар заузме.⁷⁷ Ово задуживање Сандаљево већ је и указивало да су и односи с њим начелно измењени при крају рата с деспотом; Сињорија га је тада поново сматрала својим племићем, на кога има право да се ослони.

Упутство Ивану Јурјевићу, који је упућиван Сандаљу, није садржавало неке сасвим нове моменте. За изравнање ствари око Котора и за спречавање караванима да долазе у Котор, Сандаљ је требало да од уреда соли у Котору прима годишњу провизију од 600 дуката. Сандаљ је имао да се одрекне и свог права да пошаље помоћ у њудству свом шураку деспоту Стевану, уколико би му то наводно заповедио босански краљ или турски султан; ваљало би му рећи да је неприродно да је у Босни млетачки пријатељ а у Албанији њихов непријатељ. Ако би затражио повраћај својих кућа у Котору и Задру, рекло би му се да су те куће праве рушевине и да се више не могу користити; уколико би он ипак на том питању инсистирао, могла се изразити готовост Сињорије да у Котору држи ту кућу, као рашке. Преговори су имали да укључе и ослобођење поменутих четворице племића — таоца. Најзад, Сандаљ је имао бити замођен да посредује код босанског краља за исплату означеног дуга.⁷⁸

Преговори који су вођени септембра и октобра уклонили су и последње сметње, те је закључен споразум између Сандаља и Млечана ошако како је већ било нагвештено и како се могло очекивати. Војвода је 1. новембра 1423. године издао повељу

⁷⁵ Исто, 260, № 2754 од 2. VII 1423.

⁷⁶ Исто, 276—8, № 2771 од 9. VII 1423.

⁷⁷ Исто, 314, № 2799 од 6. VIII 1423.

⁷⁸ Исто, 315—7, № 2800; Листине VIII, 246—8 од 6 VIII 1423; Н. Борнић, и. л., 106—7. — У вези са Јурјевићевим посланством види и: ААВ XI, 326, № 2806 од 13. VIII 1423. Са Јурјевићем је пошао и млетачки нотар Бовини Бовини, уз награду од 20 дуката. (Исто, 331, № 2810 од 1. IX 1423.)

којом је признао своје „изгубљење града Котора“, дозвољавајући трговину с њим, а да за то прима 600 дуката годишње од промета сољу у Котору; могао је слободно располагати „ућом у Котору, али је зато обећао да ће коначно пустити четири которски племића — таоца.⁷⁹ Ту четворицу несрећника Иван Јурјевић довео је у Венецију (око 20. јануара 1424), одакле су имали бити пребачени у завичајни град.⁸⁰ У погледу наплате дуга Малипјеру, Сињорија је обавестила Сандаља да је овај за свог пуномоћника поставио једног свог суграђанина.⁸¹

Одмах, затим, стигли су и Сандаљеви поклицари (међу којима се налазио и кнез Прибислав Похвалић).⁸² Њихов репертоар захтева од десет тачака указивао је да Сандаљ сматра да се у његовим односима са Млетачком Републиком још много шта мора решити. Сињорија је, најпре, дала тумачење да се уговорених 600 дуката годишње провизије и кућа у Котору не односе на све представнике куће Косача, тј. и на Сандаљеву браћу Вукца и Вука, на његовог синовца Стјепана и сина овога Вукца, него само на Сандаља, но да се слаже да се кућа у Котору и она у Задру, која није била обухваћена споразумом па и 600 дуката могу *распоредити* (*se extendat*) на остале рођаке и наследнике (дакле: не и наследити). Сугестија поклицара о замени куће у Задру за какву кућу у Венецији испуштена је из Сињоријиног одговора. На питање о потврди свих повластица Сандаљевих, одговорено је да Сињорија о томе нема никакву евиденцију. Сињорија је обећала да ће према Сандаљевим робацима и наследницима и њиховим поседима гајити дух пријатељства. Она је преузела чак обавезу да помогне одржање Сандаљеве државе (статус) и поседа његове родбине, ако би каква сила продрла у њихове области. Ипак, она је одбила да све повластице, које су још у споразуму са Јурјевићем уговорене, фиксира у једној српски писаној повељи снабдевеној златним висећим печатом, изговарајући се да нема словенског писара. С обзиром на то да је због насталих непријатељстава (*propter guerras proxime lapsas!*) Сандаљ изгубио раније добијено право млетачког племства, Сињорија је прихватила последњи изложени захтев да Сандаљ и поменути његови робаци буду примљени за млетачке племиће.⁸³

Достојанство чланства млетачког Великог већа, тј. племства, Сандаљу је поново додељено већ првог фебруара а његовој

⁷⁹ Miklosich, Monumenta serbica, 325—9; Листине VIII, 255—63; Н. Борих, и. д., 107; В. Боровић, Хисторија, 428—9. — Те 1423. године Сандаљеви људи су забележени као насељеници око Котора (N. Iorga, Notes et extraits II, 211; Историја Црне Горе II—2, 350).

⁸⁰ ААВ XII (1971), 9, № 2844 од 20. I 1424.

⁸¹ Исто, II, № 2847 од 31. I 1424.

⁸² Исто, 10—11, № 2846 од 31. I 1424. — За њихов боравак и годишње Сињорија је одредила 50 дуката. (Исто.)

⁸³ ААВ XI, 12, № 2484; Листине VI I, 357—63 од 31. I 1424.

браћни, нећаку Стјепану и сину овога, тринаестог фебруара.⁵⁴ Шеснаестог фебруара издата је дугачка повеља на латинском језику о Сандаљеним повластимама, према закљученом споразуму са Иваном Јурјевићем, ослањајући се на српски писану повељу од 1. новембра 1423. године.⁵⁵

Почетком лета 1424. године Пољчани, који су признавали Сандаљеву власт, нападали су млетачко подручје града Сплита. Млечани су на њих послали коњицу да их сузбије и писали су Сандаљу о штетама које су изазвали својим нападима.⁵⁶

У пролеће 1424. године Сандаљ је проценио да му политичке прилике не пружају гаранцију чак ни за личну безбедност, те је јуна исте године преко својих поклицара у Венецији молио да му се за станиште које је имао у Задру даде у замену какав стан у Венецији, или ако то не би било могуће, да му се какво кућиште додели у Котору поред дома који је већ имао, односно да му се за два которска станишта даде једно веће у Котору. Сињорија је сматрала да не би могла наћи начина да му за незнатну и не много вредну кућу у Задру и за кућу у Котору обезбеди бољи дом у Котору. Зато је одлучила да му предложи да задржи кућу у Котору, а да му уместо станишта у Задру стави на употребу пристојну кућу у Венецији (која би била купљена за цену до 2.000 дуката). Сандаљ је тражио да се учини уредним и плаћање његове провизије од стране Котора. Град се, међутим, позивао на то да није стизало довољно каравана, како је предвиђено у споразуму између Сандаља и Ивана Јурјевића. Которски кнез, који је одбио да изврши исплате, прекршио је своју дужност, по признању и Сињорије. Она се оградиле и од његовог примања бунтовника са Сандаљевог подручја а није одобрила ни његово позивање Сандаљевих мајстора зидара. Најзад, Сандаљ је поново поставио захтев да му Венеција преда Котор, с обзиром да јој је он добар пријатељ, брат па и њен грађанин. Сињорија је потврдила наводе о пријатељству, али се позвала на старе разлоге преузимањем Котора и на обавезе које је тиме преузела.⁵⁷

Иако је Сандаљ током 1425. године живео у пријатељству са Млечанима,⁵⁸ они су га искључили као могућег арбитра у поравнању између њиховог капетана арбанашких крајева Франческа Квиринаја и Бурба Бранковића и то зато што је био очух Балше III.⁵⁹

У првој декади августа те године Сандаљеви посланици боравили су у Венецији. Сињорија се преко њих захвалила њихо-

⁵⁴ ААВ XI, 16—7, № 2849 и 26—8, № 2866 од 1. и 13. II 1424.

⁵⁵ ААВ XII, 28—35; Листине VIII, 257—63 од 16. II 1424.

⁵⁶ Листине VIII, 275.

⁵⁷ ААВ XIII (1972), 22—27, № 3114 од 24. VI 1427.

⁵⁸ В. Боровић, Хисторија, 433.

⁵⁹ И. Божић, Немирно Поморје, 114.

којом је признао своје „изгубљење града Котора“, дозвољавајући трговину с њим, а да за то прима 600 дуката годишње од промета сољу у Котору; могао је слободно располагати „ућом у Котору, али је зато обећао да ће коначно пустити четири которска племића — таоца.⁷⁹ Ту четворицу несрећника Иван Јурјевић довео је у Венецију (око 20. јануара 1424), одакле су имали бити пребачени у завичајни град.⁸⁰ У погледу наплате дуга Малипјеру, Сињорија је обавестила Сандаља да је овај за свог пуномоћника поставио једног свог суграђанина.⁸¹

Одмах, затим, стигли су и Сандаљеви поклицари (међу којима се налазио и кнез Прибислав Похвалић).⁸² Њихов репертоар захтева од десет тачака указивао је да Сандаљ сматра да се у његовим односима са Млетачком Републиком још много шта мора решити. Сињорија је, најпре, дала тумачење да се уговорених 600 дуката годишње провизије и кућа у Котору не односе на све представнике куће Косача, тј. и на Сандаљеву браћу Вукца и Вука, на његовог синовца Стјепана и сина овога Вукца, него само на Сандаља, но да се слаже да се кућа у Котору и она у Задру, која није била обухваћена споразумом па и 600 дуката могу *распоредити* (*se extendat*) на остале робаци и наследнике (дакле: не и наследити). Сутестија поклицара о замени куће у Задру за какву кућу у Венецији испуштена је из Сињоријиног одговора. На питање о потврди свих повластица Сандаљевих, одговорено је да Сињорија о томе нема никакву свиденцију. Сињорија је обећала да ће према Сандаљевим робацима и наследницима и њиховим поседима тајити дух пријатељства. Она је преузела чак обавезу да помогне одржање Сандаљеве државе (status) и посела његове родбине, ако би каква сила продрла у њихове области. Ипак, она је одбила да све повластице, које су још у споразуму са Јурјевићем уговорене, фиксира у једној српски писаној повељи снабдевеној златним висећим печатом, изговарајући се да нема словенског писара. С обзиром на то да је због насталих непријатељстава (*propter guerras proximè lapsas!*) Сандаљ изгубио раније добијено право млетачког племства, Сињорија је прихватила последњи изложени захтев да Сандаљ и поменути његови робаци буду примљени за млетачке племиће.⁸³

Достојанство чланства млетачког Великог већа, тј. племства, Сандаљу је поново додељено већ првог фебруара а његовој

⁷⁹ Miklosich, Monumenta serbica, 325—9; Листине VIII, 255—63; Н. Борнић, п. д., 107; В. Борковић, Хисторија, 428—9. — Те 1423. године Сандаљеви људи су забележени као наследници око Котора (N. Iorga, Notes et extraits II, 211; Историја Црне Горе II—2, 350).

⁸⁰ ААВ XII (1971), 9, № 2844 од 20. I 1424.

⁸¹ Исто, II, № 2847 од 31 I 1424.

⁸² Исто, 10—11, № 2846 од 31. I 1424. — За њихов боравак и годишње Сињорија је одредила 50 дуката. (Исто.)

⁸³ ААВ XI, 12, № 2484; Листине VI¹, 257—63 од 31. I 1424.

браћи, нећаку Стјепану и сину овога, тринаестог фебруара.⁸⁴ Шеснаестог фебруара издата је дугачка повеља на латинском језику о Сандаљевим повластицама, према закљученом споразуму са Иваном Јурјевићем, ослањајући се на српски писану повељу од 1. новембра 1423. године.⁸⁵

Почетком лета 1424. године Пољчаци, који су признавали Сандаљеву власт, нападали су млетачко подручје града Сплита. Млечани су на њих послали коњицу да их сузбије и писали су Сандаљу о штетама које су изазвали својим нападима.⁸⁶

У пролеће 1424. године Сандаљ је проценио да му политичке прилике не пружају гаранцију чак ни за личну безбедност, те је јуна исте године преко својих поклицара у Венецији молио да му се за станиште које је имао у Задру даде у замену каква стан у Венецији, или ако то не би било могуће, да му се какво кућиште додели у Котору поред дома који је већ имао, односно да му се за два которска станишта даде једно веће у Котору. Сињорија је сматрала да не би могла наћи начина да му за незнатну и не много вредну кућу у Задру и за кућу у Котору обезбеди бољи дом у Котору. Зато је одлучила да му предложи да задржи кућу у Котору, а да му уместо станишта у Задру стави на употребу пристојну кућу у Венецији (која би била купљена за цену до 2.000 дуката). Сандаљ је тражио да се учини уредним и плаћање његове провизије од стране Котора. Град се, међутим, позивао на то да није стизало довољно каравана, како је предвиђено у споразуму између Сандаља и Ивана Јурјевића. Которски кнез, који је одбио да изврши исплате, прекршио је своју дужност, по признању и Сињорије. Она се оградиле и од његовог примача бунтовника са Сандаљевог подручја а није одобрила ни његово позивање Сандаљевих мајстора зидара. Најзад, Сандаљ је поново поставио захтев да му Венеција преда Котор, с обзиром да јој је он добар пријатељ, брат на и њен грађанин. Сињорија је потврдила наволе о пријатељству, али се позвала на старе разлоге преузимањем Котора и на обавезе које је тиме преузела.⁸⁷

Иако је Сандаљ током 1425. године живео у пријатељству са Млечанима,⁸⁸ они су га искључили као могућег арбитра у поравнању између њиховог капетана арбанашких крајева Франческа Квиринија и Бурба Брањковића и то зато што је био очух Балше III.⁸⁹

У првој декади августа те године Сандаљеви посланици боравили су у Венецији. Сињорија се преко њих захвалила њихо-

⁸⁴ ААВ XI, 16—7, № 2849 и 26—8, № 2866 од 1. и 13. II 1424.

⁸⁵ ААВ XII, 28—35; Листине VIII, 257—63 од 16. II 1424.

⁸⁶ Листине VIII, 275.

⁸⁷ ААВ XIII (1972), 22—27, № 3114 од 24. VI 1427.

⁸⁸ В. Боровић, Хисторија, 433.

⁸⁹ И. Божић, Немирно Поморје, 114.

вом господару што ју је обавестио да је између угарског и босанског краља дошло до формалног мира, молећи великог босанског војводу да је и падаље обавештава о свему што би се могло окренути на њену штету.⁹⁰ Са своје стране, замолио је Републику да поради са Турчином Мустафом да му се изда једна привилегија којом би се одредиле области његове земље, тј. рекло што држи. Република се изјавила спремном да му то учини, али му је скретала пажњу да би за то могао да сазна султан Мурат. У то време Сандаљ се удаљавао и у односима са миланским дукотом, те је Венецији саветовао да опозове своје пријатељство с Миланцем. Сандаљ је молио да му се которска провизија од 600 дуката плаћа једном исплатом а не повремено. Сињорија није имала ништа против тог захтева, али није знала које би термине могао прихватити которски кнез да се исплата обави у једној или две рате. Она је прихватила и Сандаљево упозорење да кнезови по далматинским градовима не примају на своје управно подручје одметнике из Сандаљеве државе.⁹¹

Исплата которске провизије и даље није стизала на време, што је изгледа мање зависало од већег или мањег броја пристиглих каравана колико од процене појединих которских кнезова. Један који је затезао са обавезом био је Петар Дугодо. На жалбу Сандаљевих поклицара крајем марта 1429. године, Сињорија је рекламирала заостало плаћање, подсећајући своје представнике власти у Котору да каравани прелазе преко Сандаљеве области.⁹²

Ни одлука о обезбеђењу куће Сандаљу у Венецији није спровођена. Тек априла 1429. године указала се за то прилика. Нобил Никола Морозини намеравао је да прода своју кућу у градској четврти св. Јустине по тражио је за њу 3.000 дуката. Сандаљеви поклицари су прихватили ту понуду и то тако што би Сињорија, по ранијем решењу, дала 2.000 дуката, а хтеда би се намирила из Сандаљеве которске провизије. Привилегија о даривању те куће великом војводи и уопште роду Косача (уз помињање брата му Вукца, синовца Стјепана и Вукца сина онога) издата је средином јуна и гласала на кућу Николе Морозинија (за коју је речено да се налази у четврти св. Тројства); Сандаљ и његови наследници су кућу добијали у пуно власништво, па су је могли продати и мењати.⁹³

Априла 1430. године Сандаљ је Сињорији писао о захтеву који су му учинили како турски султан тако и угарски краљ и о свом одговору.⁹⁴ У тој преписци било је корисних новости и за Венецију, те му се на томе Сињорија захвалила. Његов одговор

⁹⁰ Листине IX, 4—5; С. Бирковић, Историја, 258—9.

⁹¹ ААВ XII, 180—2; Листине IX, 4—6 од 9. VIII 1425.

⁹² ААВ XIII, 123—4, № 32k3 од 29. III 1429; Листине VIII, 137.

⁹³ ААВ XIII, 141—2, № 3217; 153—4, № 3231.

⁹⁴ Листине VIII, 134; ААВ XIV (1972), 61, № 3350 (пре априла 1429).

је похвалила, те је закључила да је непотребно да му даје тражени савет.⁹⁵

У то доба помиње се Сацлаљев паршик у Котору. Године 1430. помен се односи на неког Љубишу, који је заложно један тепих и пар сребрних ножева код Јакоба Нигро, которског трговца из Венеције који је тада већ био умро.⁹⁶ Нешто касније, октобра 1434, бивши Сацлаљев паршик у Котору, обавезао се пред судом на неку исплату.⁹⁷ Није забележено шта је све била редовна дужност тих паршика.

Односи Венеције и војводе Сацлаља током 1433. и 1434. године као да нису били у знаку правог пријатељства. Годишњи доходак од по 600 дуката тада му није био исплаћен.⁹⁸ Сацлаљ је поново показао интересовање за свој некадашњи посед у Булви и међу Паштровићима, но Паштровићи су остали верни Републици.⁹⁹ У таквим односима залесила га је и смрт, 15. марта 1435. године.

Сацлаљевом смрћу и променом на власти у држави Косача покушала је да се користи и Венеција. Которски кнез је одмах предузео кораке да град Нови добије од градског кастелана. Као савезници Сацлаљева наследника Стјепана Вукчића показали су се у овој ствари Дубровчани, који су некад и сами желели да добију Нови, али у насталој ситуацији заложили су се свим снагама да се сачува постојеће стање. Кастелан је Дубровчане обавестио о свом положају и они су му поручили да остане веран свом господару. Стјепанове присталице у граду ослобиле су се на Дубровчане а и будући Херцег Стјепан одржавао је везе са кастеланом и осталима у Новом преко Дубровника. Которски кнез је радио на своју руку, пре него што је примио упутства своје владе. Лореншо Витурри, которски кнез, јављао је Венецији да поменути кастелан жели да му преда Нови. Да не би Дубровчани посели значајни град на уласку у Которски залив, которском кнезу је наложено да кастелану за предају града понуди хиљаду дуката и да га позове у Венецију. Ипак, предвиђало се да се град врати Сацлаљевом наследнику уз извесну награду или ако то развој ситуације буде налагао и без компензација.¹⁰⁰ Тек маја 1436. године Стјепан Вукчић почео је остваривати Сацлаљево право на 600 дуката од соли у Котору.¹⁰¹

⁹⁵ ААВ XIV, 63—4, № 3354 од 29. IV 1430.

⁹⁶ О поморству Боке Которске из Државног архива у Котору, Годишњак Поморског музеја у Котору I (1952), 62.

⁹⁷ Л. Стјепчевић — Р. Ковијанић, Хранићи, Косаче, 314.

⁹⁸ ААВ XV (1972), 164, № 3689 од 18. X 1435.

⁹⁹ И. Божић, Немирно Поморје, 119.

¹⁰⁰ С. Ђирковић, Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба, Београд 1964, 11—13; ААВ XV, 126—7; Листине IX, 77—8 од 11. IV 1435. — О одговору Стјепану Вукчићу: Листине VIII, 138.

¹⁰¹ ААВ XV, 174—5; Листине IX, 88 од 15. V 1436.

Саудаљева удовица Јелена, тек последњих година четврте деценије затражила је млетачку пропусницу да би прешла у Далмацију.¹⁰² И много касније Стјепан Вукчић ће се у Венецији ближе означавати Саудаљевим именом.¹⁰³

Тако је закључена владавина великог војводе Саудаља, који је од круних босанских магната једини одржавао сталну пријатељску политику према Крилатом лаву, мада су и ти односи из посзда у Новом у току пуне четири деценије показивала повремене падове па и озбиљна заоштравања. Један од разлога те „венецијанске“ политике треба тражити и у томе што је Саудаљ сасвим јасно схватао шта значи присуство Турака у срцу Балканског полуострва, показујући и према њима увек много пажње и уважавања. У то доба изузетне политичке динамике, било је нужно добро стајати у оним стожерима око којих се све вртело и који су имали снагу да утичу.

¹⁰² Листине VIII, 135.

¹⁰³ Листине X (1891), 119, 156, 229, 350—1.

Summary

VENICE AND SANDALJ HRANIĆ IN HIS EXPANSION ALONG THE COAST WITH HERCEG-NOVI AS A STARTING POINT

Dr Bogumil HRABAK

Sandalj Hranić of the Kosača family became the owner of Herceg-*Novi* in the beginning of 1395. The same as the other Bosnian eminent and wealthy men, he tried to subdue as large an area of the coast as possible, noticing the importance of the coast, and its world-wide connections, for the economic growth of the feudal domain and, with it, for the political independence from the central authorities. As the master of *Novi* he both tried to get rid of the Dubrovnik economic mediation (opening salt-works in *Novi*, founding his own fleet) and to start further conquest in *Boka* and along the coast of *Zeta*. Through a quarter of a century or so he worked on making *Kotor* financially dependent (he had an income from salt already in 1397) then in economy (by the caravans coming from the mainland of *Balkan*) and to separate it politically in order to subdue it fully. For a certain time he also governed *Budva* (1396—98). From *Novi* he was able to limit the ambitions of the rulers of *Zeta* to get *Kotor*.

The efficient *Kosača* could not get any support in his intentions from *Dubrovnik*, as they were strongly opposed to Bosnian expansion on the coast and showed themselves an inclination to overtake the isolated city of *Kotor*. Anyway, *Dubrovnik* was not able to act as a proper partner in active politics in *Boka* as it had no men-of-war to help a possible invasion of *Kotor* from the sea. The Republic of Venice was a proper ally, as well as a most favourable patron, as for a long time it had no interest in overtaking *Kotor*. Therefore Sandalj's friendly relation with the Adriatic superpower was used to gain more power in the region to the south of *Novi*, while he was less interested in his estates in *Dalmatia*; he even sold *Ostrovica* to Venice.

His envoys frequently went to Venice with various demands, leaving Sandalj's money there, looking for a house for him there etc. Only in 1420, when the Venetians after all did take *Kotor*, Sandalj's relations with Venice turned into a long dispute over the matter, taking the character of open animosity in 1423.

Sandalj Hranić, who became the citizen of Venice (1397) and was knighted there, was the only Bosnian nobleman to maintain constant friendly relations with Venice for 40 years, with the exception of argument about *Kotor*, of course. One of the reasons for such «Venetian» policy is to be found in the fact that Sandalj quite clearly understood the significance of Turkish presence in the heart of *Balkan* so that he sought good relations with them and threatened the Republic and his neighbours on account of these.

16. NOVEMBAR 1941. GODINE

(O jednom zločinu italijanskog okupatora u Boki Kotorskoj)

U selu Kamenom, u hercegnovskom kraju, 16. novembra 1941. godine, italijanski okupator strijeljao je tri žitelja iz ovog mjesta: Branka Bronzića, učitelja, Todora Mandića, sanitetskog kapetana bivše jugoslavenske vojske i Danila Ajčevića, krojača, odnosno poštanskog činovnika, a njihove porodične kuće zapalio.¹

Ovo je bila tipična svirepa represalija fašističkog okupatora, koja je imala za cilj da u korijenu presječe oružanu borbu naroda Boke Kotorske protiv njega. Trebalo je zastrašiti narod ovim krvavim činom.

Neposredni povod ovom zločinu, masovno hapšenje muškaraca u selu Kamenom, ponašanje policijskog fašističkog oficira Renata Kandidate² na licu mjesta, na Kamenom, nedužnost strijeljanih drugova i Izvještaj kotorskog kvestora Glavnoj direkciji policije i Guverneratu Dalmacije u Zadru — događaji su vrijedni pažnje i treba ih zabilježiti.

U svemu ovom nije se desilo ništa neobično čega nije bivalo i ranije u ovim našim prostorima, uvijek kada su bila okupirana od tuđina. I ova represalija fašističkog okupatora samo je ponovila ono što je svaki okupator radio, od kako je svijeta i vijeka.

Ako se samo letimično osvrnemo na ovo pitanje represalija u povijesti, doći ćemo do pesimističkog zaključka. Uporedo sa raz-

¹ Izvještaj kr. Kvesture Kotor, od 17. novembra 1941, otpremljen pod brojem 03694, a sadrži podatke o ubijenim drugovima i akcijama u predjelu Herceg-Novli. — Ovaj prevedeni izvještaj oštampao je u Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom III, knjiga 4, str. 441, 442, i 445. Zbornik je štampao u Beogradu 1953, u izdanju Vojnoizdavačkog zavoda »Vojno delo«.

² Jedan od svirepih italijanskih policajaca-fašista. Njegove ljubavnice i domaći simpatizeri fašizma dali mu naziv »Crni vitez«, iako ničega ovaj zločinac i batinaš nije imao ni od viteštva ni od humanosti. U kapitulaciji Italije 1943. godine uspio je pobjeći i, po kazivanju, i danas je živ u Italiji, na slobodi.

vitkom civilizacije represalije su prema protivniku bivale sve strašnije i teže. Trebalo se nadati suprotnom. Sumorno je konstatirati da je XX stoljeće obilovalo najvećim i najmasovnijim mučenjima i ubijanjima ljudi, represalijama, kakvih ranija povijest nije poznavala. Mi imamo u vidu ekstremne represivne mjere, zločine, oduzimanje života ljudima i to nemoćnim, zarobljenim, obespravljenim, razoružanim i nedužnim. Mislimo prije svega na usmrćenu djecu, žene i starce, bolesnike i ranjenike.

U posljednjem svjetskom ratu nacisti i fašisti i neke njihove kolaboracionističke formacije u Jugoslaviji kao da su se natjecali ko će biti nemilosrdniji u obračunu sa nemoćnim.

Sva dosadašnja povijest ustvari je neprekinuta borba između starog i novog, umirućeg i radajućeg, snaga napretka i onih koji nastoje da zadrže preživjelo. To je klasna borba, taj određujući faktor u razvitku društva i svijeta. To je i povijest imperijalističkih ratova između država, raznih zavojevanja u cilju pokoravanja tuđih zemalja i naroda i njihove eksploatacije.

Kao crvena nit kroz sve ove sukobe provlačila se avet represalija: kažnjavanje, mučenje i ubijanje nemoćnih i potlačenih.

Represalije su bile i ostale neminovan dio ratova, revolucija i kontrarevolucija, okupacija i aneksija. Međutim, i ovom povijesnom fenomenu ne smije se prilaziti jednostrano i isključivo, bez određene analize date situacije i snaga koje su se našle u sukobu. Treba nastojati u tim borbama prepoznati onog koji se bori za novo, za progres, za revoluciju ili koji brani svoju zemlju i njenu slobodu i nezavisan razvoj. Svakako da se u toj borbi i on mora služiti represivnim mjerama protiv svih onih koji nastoje da ometu njegovu pravednu borbu. Takve njegove represalije su razumne i opravdane, ali samo onda, ako su upotrebljene protiv pravih krivaca, vinovnika koji ometaju njegovu pravednu borbu. Dakle, u pitanju je ko, u ime kakvih povijesnih ciljeva, revolucionarnih ili kontrarevolucionarnih, patriotskih ili izdajničkih, vrši te represalije, na kakav način ih vrši i koliko se njima služi. I ono što je najvažnije, da li je ta represivna mjera pogodila krivog ili nevinog. Može se konstatirati, na žalost, da su represalije, gledajući ih u jednom povijesnom globalu, generalno, do sada, kao po pravilu, daleko više pogađale onog nedužnog, nemoćnog i obespravljenog. Otuda su one, kao takve, zločini u povijesti, bilo masovni, bilo pojedinačni. Svaki pošten čovjek, koji iole poznaje svjetsku povijest, mora se stidjeti takvog povijesnog saznanja i pamćenja.

Vratimo se novembarskim događajima u sjeverozapadnoj Bosni, vremenu kada će italijanski okupator ponovo posegnuti za krvavim represalijama.

Same po sebi ove mjere jednog okupatora spadaju u običan, ako bi se moglo reći, klasičan odnos zavojevača prema okupiranoj zemlji. Novembarska represalija izvršena na Kamennom nije bila

praćena nekim velikim torturama i prethodnim mučenjima, niti mukotrpnim istražnim pregradnjama. Sve se desilo brzo, a okupatorov cilj je bio da se zastraši narod i da se u njemu uguši svaka pomisao na otpor protiv fašizma. Međutim, ono što je u okviru ove represalije karakteristično, to je izvještavanje o njoj višoj fašističkoj policijskoj instanci u Zadru. Okupatori-fašisti nemaju hrabrosti da priznaju istinu, nego otvoreno lažu i falsifikuju događaje, daju ih u sasvim drugom svijetlu. Nastoje ovim lažima dati sebi svojstva koja nemaju, a Boku i Bokelje prikazuju kao svoje podanike, koji su, maltene, jedva čekali da Boka bude pripojena Italiji, a oni sami postanu Italijani. Ovakvo izvještavanje pokazuje da je cijela ta hijerarhijska fašistička vlast počivala na lažima i falsifikatima, trci za položajima i odlikovanjima, na licemjerju i podvalama.

Pogledajmo šta se to dešavalo u Boki Kotorskoj u vremenu pred ove novembarske diverzije.

Poslije trinaestojulskog ustanka u Crnoj Gori, nastupio je i ovdje jedan period, koji bi se, uslovno, mogao nazvati zatišjem. To je bilo doba u kome nije bilo oružanih aktivnosti protiv okupatora. Ali je zato ovaj preдах iskorišćen za značajan politički rad Partije, koja je rukovodilac oružane borbe protiv fašizma. Analizirao se rad komunista i njihovih rukovodstava u julskim danima 1941. godine. U ovom pretresanju aktivnosti MK KPJ za Hercegovinu učestvuju i predstavnici OK KPJ Nikšić, drugovi Milinko Đurović i Vojo Nikolić.

U sjeverozapadnoj Boki, u julskim danima, nije došlo do masovnog ustanka protiv okupatora i to je teretilo rukovodstvo pokreta. To je tako izgledalo u usporedbi sa onim što se dešavalo u nekim drugim predjelima Crne Gore. Ali, niz uspješnih diverzija, izvršenih u Boki, potvrđivali su ispravnu primjenu i oživotvorenje direktive CK KPJ o postepenom razvoju oružane borbe i načinima te borbe protiv okupatora. Proizilazilo je da je MK KPJ za Hercegovinu uglavnom pravilno sprovodio liniju Partije o ustanku.

I na ovom terenu došlo je do izvjesne zbrke u vezi više direktiva koje su jedna drugu sustizale.

Boka Kotorska, uz sve ovo, bila je i jedan teritorijalno-geografski specifikum sa snažnim tvrđavskim sistemom, plovnim objektima, komunikacijama i artiljerijom. Ona je i anektirana, pa je Italijani tretiraju kao dio svoje državne teritorije. Tu oni nastoje sprovesti italijanizaciju preko svih vidova rada i života. Ovaj okupator nastoji na sve moguće načine sprovesti politiku fašizacije i asimilacije Boke i Bokelja. Obilato se služi lukavstvom i dvoličnošću u sprovođenju ove svoje politike. Do Boke mu je, izgleda, mnogo stalo, pa je na svaki vid otpora Bokelja posebno osjetljiv i ranjiv.

U cijeloj Crnoj Gori na julske akcije Italijani odgovaraju dosta velikom ofanzivom, u drugoj polovini jula i prvoj polovini avgu-

sta. Dosta italijanskih vojnika pretraživalo je sva sela u sjeverozapadnoj Boki.

U ovakvim okolnostima održavaju se sastanci partijskih rukovodstava. Tada je bila donešena odluka o raspuštanju julskih gerilskih grupa s preporukom da se svi nekompromitirani borci vrate u svoja mjesta i pokušaju se legalizirati.³ Ova odluka i preporuka ima direktne veze sa onom italijanskom racijom od 14. novembra u selu Kamenom, kada se među uhapšenima našlo i nekoliko članova KPJ i SKOJ-a.

Julske diverzije i snažan politički rad komunista bili su preludij masovnom oružanom ustanku protiv okupatora u sjeverozapadnoj Boki, u jesen 1941. godine. Ranije utvrđena odluka partijskog rukovodstva o formiranju Orjenskog bataljona počela se sada realizirati. Ponovo počinju diverzije koje organiziraju partijske organizacije.

U noći između 13. i 14. novembra 1941. godine jedna grupa članova KPJ i SKOJ-a iz sela Poda i Kamenog ruši telegrafске stubove na Kamenom (lokacija Kotobilj, južni nenaseljeni dio sela, klisurastog reljefa, kroz koji je prolazio konjski put od Herceg-Novog i ovdje se spajao sa makadamskim kolskim drumom). Ovakve diverzije izvode se i u selima: Sutorini, Krivošijama i Kamena-rima. Napada se voz u Konavlima i kamion u Zupcima. Ima i zarobljenih italijanskih vojnika, a ubijena su i tri okupatorova saradnika.⁴

Okupator reagira brzo i oštro u nadi da će u korijenu, u početku, ugušiti otpor naroda. Prva okupatorova zločinačka reakcija je strijeljanje tri stanovnika sela Kamenog.

Šta je neposredno prethodilo ovom okupatorovom zločinu?

14. novembra, prvi dan poslije diverzije u Kotobilju, u prijepodnevnim časovima, patrole italijanskih vojnika pohapsile su sve odrasle muškarce, koji su se zatekli na Kamenom, bilo u kućama ili van. Najviše privedenih bilo je rodom iz ovog sela, uz nekoliko muškaraca iz obližnjih mjesta, koji su se, na njihovu nesreću, našli ovog dana na Kamenom, ne sluteći nikakvo zlo.

Svi pohapšeni sprovedeni su u jednu veliku baraku bivše jugoslavenske vojske,⁵ zvanu hangar. U njoj su do kapitulacije stare

³ Batrić Jovanović: »Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji«, str. 139, 140, i 141.

⁴ V. Radović i M. Crnić: »Orjenski partizanski bataljon«, str. 42, 44, 45, 46, 47, 49, i 50.

⁵ V. Radović i M. Crnić: Isto, str. 67.

⁶ Selo Kameno bilo je poznato i po tome što je ovdje još od doba austrijskog bila uvijek stacionirana vojska. Tu je bio izgrađen i vojnički logor. Selo je smješteno na jednoj nevelikoj visoravni, preko 500 metara nadmorske visine. Svojim položajem dominira nad ulazom u Boku, pa je i zbog toga bilo vrlo pogodno za stacioniranje i logorovanje vojske.

Jugoslavije držani topovi. U toj dosta prostranoj baraci, sa cementiranim podom, uhapšenici su svrstani u jedan red. Ispred njih je tada nastupio policijski oficir, fašista Renato Kandida, u dugačkoj crnoj pelerini, sa blistavim cvikerom na nosu. Kretao se linijom stroja uhapšenih, zastajkivao i prodorno zagledao u lice svakog. Duže se nešto zadržao ispred uhapšenog mještanina Gliga Stijepčića-Janjića, po zanimanju kuvara. Gligo je tada nosio dugu kosu sa velikim zulufima i dosta se nehajno držao. Nije se nekoliko dana ni brijao. Da li se neuredan, podrugljiv i prkosan izgled Gligov ili nešto drugo učinilo sumnjivim Kandidi, tek ovaj ga je oštro optužio da je on »ribello« i diverzant. Stijepčić je oštro odbio optužbu i na tome se to, na sreću Gligovu, i završilo.

U toku ove opasne i stravične »smotre« Kandidine, došlo je u jednom trenutku, iznenada, do oštrog razgovora na čistom italijanskom jeziku, između fašiste Kandida i uhapšenog doktora pomorskog prava Paja Mandića.

Mandić je bio već davno završio studije u Italiji i potpuno je vladao italijanskim jezikom. U staroj Jugoslaviji radio je kao visoki činovnik u ministarstvima pomorstva i saobraćaja. Bio je obrazovan stariji čovjek, dostojanstvenog držanja, strog, vrijedan i pedantan, civiliziranih manira i pun građanske hrabrosti. Poslije sloma stare države obreo se u svom rođnom selu Kamenom. Gotovo je sigurno da je policajac-fašist Kandida već odranije imao neke podatke o njemu i njegovim političkim nazorima. Smatrao ga je anglofilom i jugoslavenskim patriotom. Znao je, mislimo, da ne pripada komunističkom pokretu.

Tokom ovog oštrog i na momente burnog dijaloga Mandić se hrabro i ponosno držao. Nije htio ništa potvrditi fašisti Kandidi. Na njegovu optužbu da je selo krivo za diverziju, jer se to desilo na teritoriji sela, na putu seoskom, Mandić je ironično odgovorio da »svi putevi vode u Rim«, da selo nije krivo, da je to mogao učiniti ma ko i ma odakle. Razgovor se na ovome i završio. Mandić je sa ostalima poveden u Kotor, u zatvor, i, ubrzo, interniran u Italiju.⁶

Uhapšenici su poslije utovareni u kamione i odvedeni u kotorski zatvor. Da li tamo u zatvoru ili još u onoj baraci, od uhapšenih su bili uzeti najosnovniji lični podaci. Nijesu vršena sasiušavanja zatvorenika u toku njihovog držanja u zatvoru, od 14. do 21. novembra, kada su pušteni na slobodu. Ovo se ne odnosi na tri odvedena druga, koji su ubijeni 16. novembra. Šta se dešavalo sa njima poslije odvođenja njihovog iz zatvoreničke sobe ne zna se skoro

⁶ Mandić je u internaciji imao dobro držanje i ponašao se kao istinski jugoslavenski patriota. Uvijek je žalio što je Kandida pobjegao iz naše zemlje nekažnjen.

ništa.⁷ Nikakvog posebnog dokumenta o tome nema ili mi ne znamo za to. Imamo jedino onaj pomenuti italijanski policijski izvještaj.

Navodimo ga u cjelini, tačno onako kako je preveden i odštampan u Zborniku.

**IZVJESTAJ KR. KVESTURE OD 17 NOVEMBRA 1941. GOD.
GLAVNOJ DIREKCIJI POLICIJE O AKCIJAMA U PREDJELU
HERCEGNOVI**

Kr. Kvestura Kotor
Odjeljenje: kab. Br. prot. 03694
Odgovor na akt

Kotor, 17 novembra 1941 — XX
POVJERLJIVO — HITNO AVIONOM

PREDMET _____
(M. P.)

Opšta registracija prijema
Reg. 19 novembra 1941
13605

Prilozi

**GLAVNOJ DIREKCIJI POLICIJE
GUVERNATORATU DALMACIJE**

Z A D A R

U vezi s izvještajem od 14 tekućeg pod istim brojem o rezanju nekoliko telegrafskih stubova u brdovitom predjelu Hercegovog, djelo nepoznatih, javljam da je istog dana uhapšeno 47 osoba među kojima dva seoska glavara onih sela u kojima je sabotaža izvršena. Uhapšeni su otpremljeni u kotorski zatvor gdje će biti zadržani kao taoci.

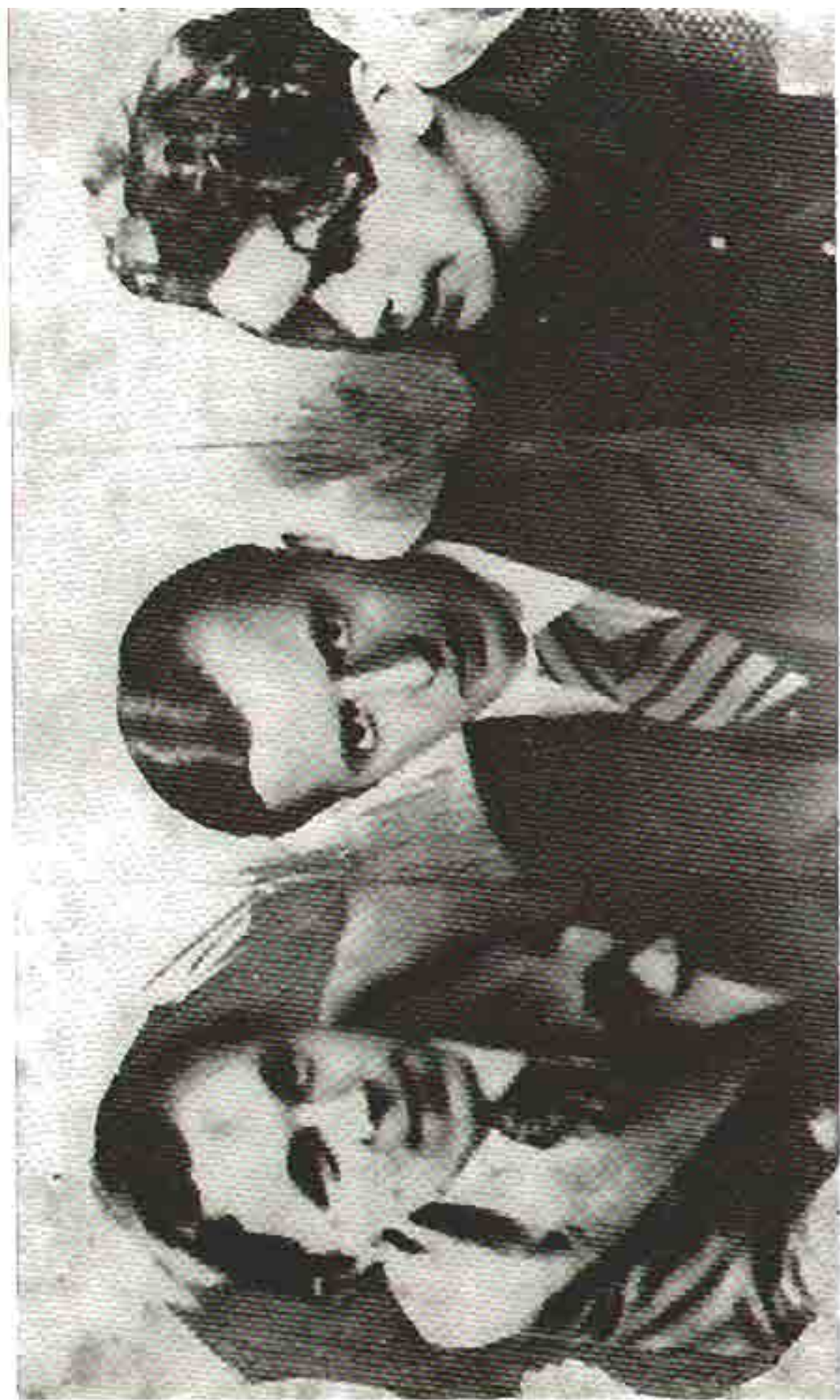
Ekselencija Prefekt je zatim izdao saopštenje, čiju kopiju prilažem, koje je bilo izloženo u svim opštinama Provincije sa ciljem da i stanovništvo učestvuje u traganju i hapšenju prevratnika i sabotera.

Iz istrage, preduzete uz najveći napor da se identifikuju okrivljeni, proizlaze jako osumnjičena tri lica, koja su u Hercegovom poznata kao aktivni komunisti:

1) Aičević Danilo Krste,⁸ rođen u Kamenom 14 (2) 1913, poštanski činovnik;

⁷ Stevo Lepetić, poznati fotograf i filmski snimatelj, pasionirani skupljač fotografije kao dokumenta, tvrdi da su Italijani napravili snimak strijeljanja na Kamenom i da je on kasnije imao taj snimak, ali da ga je neko njemu oduzeo i sada ne zna ništa o tome.

⁸ Otac Danilov nije se zvao Krste nego Risto. Nije Aičević, nego Ajčević. Danilo nije rođen 1913, nego 1916. godine.

5. Učenci na desno: Branko Bronzic, Todor Mundić i Danilo Ajčević.

2) Mandić Teodor pok Jove, star 30 godina, nastanjen u selu Mandići, kapetan bivše jugoslovenske vojske;⁹

3) Bronzić Branko Lazara, rođen u Mandiću¹⁰ 12/6 1910, tamo nastanjen, učitelj.

Pošto je naredeno traganje za njima, bili su pronađeni juče, 16. o. m., u predjelu u kojem su bili prerezani telegrafski stubovi. Tamo su ih još prije sabotaže primjetili naši vojnici. Pokušali su da se odupru s oružjem, ali su ih karabinjeri, otvorivši vatru, uspjeleli da savladaju.

U međuvremenu, rasrdeno stanovništvo je zapalilo njihove kuće. Nije se moglo odmah pristupiti gašenju zbog iznenadne eksplozije municije koja je krišom bila držana u spomenutim kućama, na skrivenim mjestima, koja nisu otkrivena prilikom pretraživanja koje je malo prije toga bilo izvršeno.

Noću 16 o. m. izvršena je još jedna sabotaža kojom je oboreno još 14 telegrafskih stubova u predjelu između Igala i Sutorine, u opštini Hercegnovi. Izvršena je odmah na mjestu istraga. Do sada su izvršena 23 hapšenja. Stanovništvo je i u ovom slučaju reagovalo, zapalivši tri kuće licima koja su jako osumnjičena.

Najzad, u prvim jutarnjim časovima današnjeg dana (znači 17. novembra — pr. V. R.), između Sutorine i Grude, na oko 5 kilometara od Hercegnovog, nepoznata lica su prerezala nekoliko telegrafskih i telefonskih žica. Policijske snage, koje su odmah otišle na mjesto radi potrebne istrage, uhapsile su 18 talaca, među kojima tri seoska glavara. Stanovništvo je zapalilo 3 kuće, hoteći, očevidno, da djelima pokaže svoje negodovanje prema onima koji remete mir u tom predjelu.

Pored toga desili su se sljedeći događaji koji pokazuju na koji način su ustanici uspjeli da se uvuku u naš teritorij preko graničnog pojasa, koji je slabo zaposjednut našim trupama:¹¹

— 13 o. m. poslije podne, jedan pješak, prelazeći sam preko šumovitog predjela u mjestu Lovorno, kod Grude, bio je zaustavljen od dvojice nepoznatih koji su, bez uspjeha pokušali da ga razoružaju.

— 15 o. m. poslije podne, patrola artiljeraca primjetila je u predjelu Kamena dva lica od kojih je jedno bilo naoružano karabinom. Na poziv da stanu, ovaj posljednji je uspio da umakne u šumu, dok je prvi uhapšen i identifikovan kao neki Vidak Samardžić, pok. Blagoja, star dvadeset pet godina, iz Blagaja (Risan).

⁹ Nije Teodor nego Todor. Rođen je 1909. godine. Selo Kameno se u nekim starijim topografskim kartama označavalo nazivom MANDICI.

¹⁰ Isto tako Branko Bronzić nije rođen u Mandićima nego na Kamenom, a do greške dolazi što se Kameno u kartama nazivalo Mandići.

¹¹ Sve akcije na teritoriji sjeverozapadne Boke izvodili su domoročji-borci, Bokelji, pod rukovodstvom MK KPJ — Herceg-Novli. Italijani hoće prikazati da akcije izvode neki izvan granica Boke, koje su, navodno, slabo zaposjednute njihovim trupama.

— Noću između 15 i 16 o. m., grupa od oko 30 ustanika,¹² sa puškomitraljezom, idući prema Kameno — Mandići (Hercegnovi), sukobila se sa jednom zaštitnom formacijom naših vojnika. U vatrenom okršaju mi nismo imali žrtava. Ustanici su se, nagnani na bijeg, povukli prema crnogorskoj granici.

— U 6 sati 16 o. m., na karabinjere stanice Zelenika koji su bili pojačani odredima pješadije, dok su izviđali konjski put za Obalicu (Hercegnovi), ispaljeno je osam puščanih metaka. Brzo protivdejstvo vojnika nagnalo je u bijeg napadače, koji su uspjeli da se udalje prema brdima u pozadini.

Jutros je Eks. Prefekt održao u Vladinoj Palati sastanak kojemu su, pored ostalih, prisustvovali generali-komandanti divizija »Taro« i »Messina«, admiral-komandant pomorskog sektora u Tivtu, Federal, potpisani i komandant grupe karabinjera.

Na tom su se sastanku diskutovale i utvrdile mjere koje će se primijeniti da bi se izbjeglo da se situacija, koja za sada ne izaziva naročitu zabrinutost, pogorša.

Ukoliko bude nekih značajnijih vijesti, ja ću ih javiti Vašoj Ekselenciji.

Kvestor¹³
(potpis nečitak)

Zadržimo se detaljnije na ovom italijanskom policijskom izvještaju. On je i jedini koji mi posjedujemo, a dotiče se onog što se dogodilo na Kamenom u Novembru. Iz njega se vidi da je još postojalo neko Prefektovo saopštenje, kao i jedan izvještaj koji je napisan i upućen višoj instanci još 14. novembra.

Na početku ovog izvještaja piše o nekakvoj napornoj istrazi. Nije istina da je vođena ma kakva naporna istraga. Naprotiv, to je bilo najobičnije hapšenje ljudi kako su na koga ti »vajni istražitelji« nailazili. Bila je to racija »na slijepo«, kakve su vršile i vrše sve okupatorske vojske i režim, svi silnici ovoga svijeta od kako se za njih zna u istoriji. Ovo je baš najlakši i najprostiji, ali i najpodliji i najnepravedniji način terorisanja i zaplašivanja ljudi, a ne nekakva naporna istraga! Očito je da ovdašnja policija laže onu u Zadru, da li po nekom prećutnom dogovoru među njima ili ne, ali to je posebno pitanje, pa se nećemo njime ovdje baviti.

Taj njihov navodni napor doveo ih je, kako pišu, dotle da su osumnjičili tri osobe koje su u Herceg-Novom poznate kao aktivni komunisti. Međutim, istina je da nijedan od ove trojice dobrih i poštenih ljudi i rodoljuba nije bio organizirani član KPJ. Branko

¹² U Zborniku stoji da su to partizani Orjenskog NOP bataljona, što je istina.

¹³ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom III, knjiga 4, BORBE U CRNOJ GORI, Beograd 1953, izdaje Vojnoizdavački zavod »Vojno izdavač«, str. 441, 442. i 445.

Bronzić i Danilo Ajčević¹⁴ bili su vrlo bliski politici koju je vodila KPJ, bili su, takoreći, dio te politike i aktivnosti, neposredno su učestvovali u raznim širokim akcijama koje je vodila Partija, kako prije rata, tako i sada u teškim uslovima okupacije i terora. Todor Mandić, neobično dobar čovjek, pošten i omiljen, bio je pravi rodoljub koji je mrzio okupatora iz dna duše, ali se nije upuštao ni u kakvu aktivnost koju su organizirali i sprovodili komunisti u hercegovaškom kraju.

U izvještaju dalje piše: »Pošto je naredeno traganje za njima, bili su pronađeni juče, 16 o. m., u predjelu u kojem su prerezani telegrafski stubovi. Tamo su ih još prije sabotaže primjetili naši vojnici. Pokušali su da se odupru s oružjem, ali su ih karabinjeri, otvorivši vatru, uspjeli da savladaju«.

Sve je ovo najobičnija laž. Kakvo traganje! Toga nije bilo. Takođe je podla laž da »su pronađeni juče, 16 o. m. ...« Istina je da su oni tog kobnog dana strijeljani na Kamenom, a uhapšeni su zajedno sa ostalim, u onoj raciji od 14. novembra. Takođe je bestidna laž da su se oduprli oružjem. Ovdje se pominju karabinjeri i po tome se da zaključiti da su ovo strijeljanje izvršili karabinjeri, a ne obični italijanski vojnici.

Ono u izvještaju da su ih »tamo prije sabotaže primjetili naši vojnici« može da bude tačno. Ovi mladi ljudi su tada živjeli u svom rodnom selu Kamenom, a ovdje je skoro uvijek bila stacionirana po neka jedinica italijanske vojske. Strijeljani drugovi bili su prijatelji, zemljaci, voljeli su se i često su bili zajedno, i oni, ali i neki drugi mlađi drugovi zajedno sa njima.

A sad obratite pažnju na ono mjesto u ovom famoznom izvještaju gdje je došla do najpunijeg izražaja nemoralnost italijanskih fašista.

Evo tog mjesta: »U međuvremenu, rasrđeno stanovništvo je zapalilo njihove kuće. Nije se moglo odmah pristupiti gašenju zbog iznenadne eksplozije municije koja je krišom bila držana u spomenutim kućama, na skrivenim mjestima, koja nisu otkrivena prilikom pretraživanja koje je malo prije toga bilo izvršeno.«

U jednoj napomeni, fusnoti, u knjizi gdje je štampan ovaj izvještaj piše: »Ovo je obična falsifikacija od strane Italijana: oni su sami palili kuće, a tobožnjim gašenjem požara htjeli su da se prikažu velikodušni i humani.« Ovo je istina.

Kulminacija nekarakternosti i moralnog raspadanja fašističke policijske hijerarhije, licemjerja i nepoštenja, najočitiije se ispoljila baš u ovom dijelu izvještaja.

¹⁴ U PTT Vjesniku — informativnom glasilu Zajednice JPTL, u broju 453, od 25. jula 1977, piše u jednom članku o Danilu da je on radio u Budvi, u krojačkoj radnji »Napredak« i da je tu primljen u KPJ 1937. godine. — U »Politici« od 25. maja, u jednom članku, isto se tvrdi. Međutim, u hercegovaškom kraju on nije bio povezan u KPJ.

U čitavoj ovoj lažnoj pisaniji fašističke policije može se otkriti i jedan specifikum ovog okupatora. Lagali su i lažu i drugi okupatori i uzurpatori, ali ovako podlo i krupno nijedan kao ovaj. Boka je prije ovog bila upamtila i austro-ugarskog okupatora, koji je, takođe, strijeljao naše rodoljube, ali nije bio ovako lažljiv, podal i licemjeran.

Italijanski okupator bio je specijalizovan i za paljevine kuća i čitavih sela. Oni su bili vrlo loši ratnici na bojnopolju u toku II svjetskog rata, ali su se znali praviti hrabrim nad nemoćnim, na mjestima gdje im nije prijetila nikakva opasnost od neprijatelja. Palili su kuće i sela i sadistički uživali u plamenu.

Međutim, kada se razmatra problem represalija u toku II svjetskog rata u odnosu na našu zemlju i narode, pa i šire, kada se upoređuju razni okupacioni režimi u II svjetskom ratu, u Evropi i u nas, gdje ih je bilo više, i, uz njih, mnoge naše domaće kontra-revolucionarne formacije, treba svemu tom prilaziti diferencirano, što se tiče nekih nijansi, konkretnog, ne onog načelnog, koje ih sve svrstava u jednu vreću. Ogroman krvavi danak su platili naši narodi u II svjetskom ratu, a uzimale su ga sve te zločinačke grupacije.

U našoj poslijeratnoj historiografiji ispravno je primjećeno da je italijanski okupacioni režim bio ipak blaži i snošljiviji od mnogih drugih, naročito njemačkog. Ovakav stav i praksa italijanskog okupacionog režima bili su uslovljeni nizom faktora političkih, državnih, mentalnih i drugih, o kojima ovdje nećemo raspravljati, nije mjesto za to. Možemo samo reći, radi usporedbe, iznijeti pretpostavku da je u Boki u 1941. i 1942. godini bio njemački okupacioni režim bilo bi, sigurno, kudikamo više žrtava i gubitaka i ljudskih i materijalnih, nego što ih je bilo. U Boki je bilo zločina i strijeljanja, mučenja i paljevina, ali, ako bi se to upoređivalo, na primjer, sa nekim krajevima u Bosni, Srbiji, Dalmaciji, Hercegovini, Vojvodini i drugdje, onda bi mogli konstatirati da je ovaj bokokotorski basen nešto manje stradao.

Boku su Italijani bili anektirali pa su je smatrali dijelom svoje teritorije. Željeli su po svaku cijenu prikazati da je ovo mirna teritorija, ta njihova Provincija, koja je, maltene, jedva čekala da bude vraćena matici zemlji i Rimu. Otuda i ono njihovo pisanje da ove diverzije ne predstavljaju veliku opasnost, da je to djelo nekih koji se preko granice ubacuju u »njihovu« Provinciju. S druge strane, lokalna policijska vlast hoće da dokaže nekakvu svoju efikasnost i uspjehe u borbi protiv komunizma. I, najzad, nastoji, opet lažima, da svoje zločine pokrije i opravda nekakvom nuždom i legalnošću, jer su se, eto, uhvaćeni odupirali oružjem, a njihove kuće bile pune municije.

Ovaj, po nekim besramnim lažima, famozni policijski izvještaj ipak je značajan i indikativan iz dva razloga: to je pisano svje-

dočanstvo o obmanama sa kojima se služila fašistička vlast u Boki Kotorskoj, kao i neprijateljevo priznanje da se u sjeverozapadnoj Boki i Konavlima vrše diverzantske akcije.

Ovaj dokumenat je i školski primjer za arhiviste, povijesničare i sve druge kako se mora biti kritičan pri čitanju dokumenata i njihovom korišćenju za utvrđivanje povijesne istine.

Ko su strijeljani drugovi na Kamenom 16. novembra 1941. godine?

Danilo Ajčević rođen je u seoskoj porodici na Kamenom 14. februara 1916. godine, od oca Rista i majke Gospave, rođene Vukosović. Poslije završene osnovne škole u rodnom mjestu izučio je krojački zanat i kao krojački radnik radio je duže vremena na Cetinju i u Budvi, 1939. godine položio je tri razreda srednje škole, privatno. 1940. godine postavljen je za poštanskog službenika u Kamenom, gdje ga je i zatekla kapitulacija stare Jugoslavije 1941. godine.

U Budvi se upoznao sa idejama i borbom KPJ. Danilo je odmah prihvatio politiku Partije i ušao u redove revolucionarnog radničkog pokreta, Radnja »Napredak« u kojoj je on radio bila je stjecište napredne omladine i svih drugih koji su bili pod snažnim uticajem komunističke ideologije. Danilo je učestvovao u mnogim akcijama koje je organizirala i sprovodila KPJ u Budvi i okolini. Poslije kapitulacije stare države Danilo je vrlo aktivan u pripremanama za podizanje oružanog ustanka protiv okupatora. On se stalno kreće u društvu članova KPJ i SKOJ-a u ovom periodu i u toku je velikih priprema koje vrše komunisti na terenu hercegnovskog kraja za ustanak.

Danilo je po svom ponašanju, poštenju, društvenosti i optimizmu bio primjeran mladi čovjek, vrlo omiljen u sredinama u kojima je živio i radio.

Branko Bronzić rođen je na Kamenom 12. juna 1910. godine, od oca Lazara, učitelja i majke Nene, rođene Mandić. Osnovnu školu završio je u rodnom selu, a nižu gimnaziju u Herceg-Novom. Školovanje je nastavio stopama oca Lazara upisavši se u učiteljsku školu. Ovu školu je pohađao jedno vrijeme u Derventi, zatim u Banjoj Luci, da bi maturirao u Vršcu 1930. godine.

Prvo mjesto službovanja bilo mu je selo Branjevo, u bijeljinskom kraju. Nakon godine dana provedene na službi u ovom selu, Branko odlazi u Sarajevo, na otsluženje vojske, u školu rezervnih oficira.

Poslije otsluženja vojske ondašnja vlast ga raspoređuje za učitelja u Makedoniji. Tako Branko počinje učiteljsko službovanje u najnepriступaćnijim i najsiromašnijim selima Makedonije, u veleškom, kičevskom i kavatarskom kraju. Ovo je period njegovog predanog prosvjetno-kulturnog i naprednog političkog djelovanja u makedonskom selu. Branko ovo vrijeme provodi i u svom ličnom uzdizanju, kako stručnom tako i opšteintelektualnom, stasa u je-

dnog vrsnog učitelja — intelektualca, mladog čovjeka širokih vidika i interesovanja. Vidio je ovdje Branko svojim očima bezmjerno bespravlje makedonskog naroda, nepriznavanje njegovog jezika i kulture. Upoznao je on ubrzo metode sreskih načelnika, bajonete i kundake žandarmerijske i mnoge druge vidove nasilne srbizacije Makedonaca. Nije trpio nepravdu i ugnjetavanje cijele jedne nacije, pa je u ovom vremenu vođen čak i jedan proces protiv njega.

Branko Bronzić bio je poznat i u krugovima ondašnjeg Udruženja učitelja Jugoslavije po svojim naprednim stavovima i aktivnom radu u udruženju. Pripadao je takozvanom lijevom krilu ovog staleškog udruženja, koje je poznato, od kongresa u Banjoj Luci, kao Treća grupa učitelja. U ovu grupu je bila svrstana većina učitelja naprednih nazora, grupa bliska politici koju je vodila KPJ. Ovdje se Branko isticao svojim pametnim djelovanjem i nekonformizmom, pa je kao takav i bio kandidiran u stručni odbor Udruženja.

Poslije desetogodišnjeg učiteljevanja po selima makedonskim, Branko je, napokon, dobio mjesto učitelja u Đenovićima, u zavičajnoj hercegovačkoj opštini, 1939. godine. I ovdje on razvija raznovrsnu aktivnost kako je to priličilo istinskom narodnom prosvjetitelju.

U hercegovačkom kraju Branko je bio poznat i cijenjen u redovima komunističkog pokreta. On se redovno kreće u društvu naprednih ljudi. Učestvuje na sastancima koje organiziraju komunisti. U pripremama Partije za ustanak i u njegovim prvim fazama Branko je vrlo aktivan. Njegova rodna kuća na Kamenom, cijela njegova porodica aktivno učestvuje u narodnooslobodilačkom pokretu. To je kuća gdje se sastaju komunisti i skojevci, sklanja oružje, hrana i odjeća, sanitetski materijal i štampa za ustanike. Ovo je jedan od najsigurnijih punktova ustaničkih u ovom kraju, kuća i porodica koje su stalno bile azil za sve narodne borce, revolucionare, za progonjene i ugrožene od strane fašizma i njegovih saradnika.

Učitelj Branko je posebna priča za njegovo rodno Kamenno. Svaki njegov dolazak na ljetnji raspust predstavljao je za napredne mlade ljude u selu pravi praznik. Nesebičan, inteligentan, muzikalan, načitan, duhovit i pristupačan, on je plijenio znanjem i dobrotom. Sve što je saznavao i čime je ovladao želio je odmah prenijeti na mladost. Nesebično je trošio vrijeme i strpljenje da mlade ljude nauči sviranju, pjevanju novih pjesama, šahu i drugim vještinama i zabavama. Organizirao je časove čitanja napredne literature, recitiranja revolucionarne poezije, režirao je cjelovite nastupe omladine sela na narodnim feštama (svetkovinama), koje su se redovno pretvarale u komunističke smotre omladine i naroda sela i grada.

Selo Kamenno je u nekoliko predratnih godina prednjačilo po broju školovanih ljudi, naročito prosvjetnih radnika, po jednoj dosta razvijenoj kulturnoj klimi, zabavnom i sportskom životu, po

broju omladine koja je nastavljala školovanje sa sela, jednom riječju po jednom omladinskom akcionom duhu, atmosferi i radoznalosti za civilizatorsko i revolucionarno. To je bilo selo u koje su vrlo rado navraćali svi emancipirani i napredno orijentirani ljudi iz grada i drugih sela. Na Kamenom su u toku rata vladali posebni uslovi. Tu je uvijek bila stacionirana neka jedinica okupatorske vojske, jedno vrijeme selo je bilo pretvoreno u italijanski pravi ratni logor, ograđeno žicom i sa mnogim bunkerima, jednom je iseljeno i popaljeno. Jedan, ne tako neznatan, dio seljana bio je uključen u četničke i italijanske antikomunističke formacije, iz raznoraznih razloga, o kojima ovdje nećemo govoriti. Međutim, onaj krug omladinski, o kome smo gore govorili, koji se bio formirao u godinama pred rat, i porodice vezane za njega, uz još jedan broj ljudi i porodica, bili su aktivno uključeni u narodnooslobodilački pokret i narodnooslobodilački rat protiv okupatora i njegovih saradnika.

Mislimo da se može tvrditi da više nikad ovo selo kasnije nije uspjelo dostići onaj akciono-kulturni, zabavni i duhovni nivo kakav je imalo u godinama pred rat. To se može i razumjeti. Došlo je do raseljavanja omladine, raslojavanja sela i odliva u grad i u nova zanimanja. Nestalo je uslova koji su pogodovali onakvoj vrsti entuzijasta, pregalaca i animatora kulture, kakav je bio i Branko Bronzić.

Brankov život, rano prekinut, sinteza je svega pozitivnog što je mogao imati pravi narodni prosvjetar, taj najplemenitiji poziv među svim zanimanjima — narodni učitelj.

Todor Mandić rođen je na Kamenom 1909. godine, od oca Jova i majke Nane, rođene Obradović. Osnovnu školu završio je na Kamenom, a nižu gimnaziju u Herceg-Novom. Višu vojnu sanitetsku školu završio je Todor u Beogradu. Službovao je kao oficir bivše jugoslavenske vojske u Kotoru, Zelenici i Sarajevu. Strijeljan je u činu kapetana.

Todor je imao rijetko dobru i blagu narav. Kako bi to narod kazao, ništa bolje od njega nije moglo biti. Todor je bio mnogo voljen i cijenjen. Uvijek mu je na licu lebdio jedan blag, dobroćudan osmijeh, a iz očiju je zračila ljubav i toplina. Rado je priman i viđan u društvu. Mnogo je volio djecu i ona su to osjećala, pa su mu to uzvraćala svojom ljubavlju. Jedna takva nježna i dobroćudna narav kakvu je posjedovao Todor Mandić rijetko se sreće u ljudi, pa je utoliko i više bio omiljen u krugovima koji su ga poznavali. Cjelovita dobrota i prava moralna ljepota, eto to su bile glavne osobine Todorove prirode.

Ova tri poštena i dobra mlada čovjeka strijeljali su italijanski fašistički zločinci, ali njihova mučenička smrt nije zaboravljena u narodu. Njihova svijetla imena uklesana su na Spomeniku palih u ratu i revoluciji, kao i na posebnoj spomen-ploči u njihovom rodnom i voljenom selu Kamenom.

Summary

NOVEMBER 16th 1941

(of a crime of the Italian occupying forces in Boka Kotorska)

Velimir RADOVIĆ

In the village of Kameno, in the vicinity of Herceg-Novi, on November 16th 1941 the Italian occupying forces executed by shooting three inhabitants of the village: Branko Bronzić, the teacher, Todor Mandić a medical captain of the former Yugoslav army and Danilo Ajčević, the post clerk.

It was a typical fascist cruel reprisal against the rising of the people of Boka Kotorska against the occupation and fascism.

The fascist police report on this execution, full of forged documents and obvious lies, is studied in detail in this work. However, there is also a review of the evidence left by the enemy proving the diversionist actions against the Italian occupying forces in the area of north-west Boka and Konavli. The work presents a short review of the situation in Boka Kotorska after the rising of July 13th 1941, the analysis of the communists' activity in the struggle against the occupying forces and their collaborators. The diversionist actions in November 1941 announce a mass rising of the people in the north-west of Boka Kotorska. The rising was led by the members of the Communist Party of Yugoslavia, the most courageous and ready to fight, who organized the struggle for the liberation and revolutionary reform of the country.

Finally short biographical notes of the three shot comrades are given.

О НАСЉЕДНОМ ПРАВУ У БОКИ

(Осврти на прилике у XIX и на почетку XX вијека)

Симбиоза словенског — обичајног и европског римско-византијског права у Боки изразита је у породици и наслеђству. Међусобна борба и међутицаји начела европског индивидуализма и словенског колективизма јако су присутни у наслеђно-правним односима приморске породице све до у новије доба.

Иако кроз историју гео-политички раздвојени, Бока је етнички, привредно и друштвено најуже повезана са својим црногорским и херцеговачким залећем. Насељена становништвом, које је у миграционим таласима струјало из Црне Горе и Херцеговине, Бока је чувала уредбе и правне обичаје из старог краја као своје домовинско право (*«il costume della patria»*) и управљала се по њима. С друге стране, Бока је за Црну Гору и Херцеговину „прозор у свијет“, преко ње су, нарочито у XVIII и XIX вијеку, стицале у црногорско и херцеговачко залеће правне установе, својствене приватној својини и развијеном робном промету. Рецензија ових усанаова у Црној Гори и Херцеговини иде напоредо са утицајем шеријата и српског средњевјековног права, чија је традиција на читавом овом подручју особито жива. Ни усанове, које из Боке иду у њено словенско залеће нити усанове које се из Црне Горе и Херцеговине преносе у Боку, не јављају се у чистом — класичном, већ у „деформисаном“ виду, зависно од степена утицаја средине којој су намијењене и способности ове средине да их прихвати. Правни динамизам у Боки дао је и у наслеђном праву особита рјешења и специфичне усанове које привлаче својом свјежином и оригиналношћу.

Код расправљања наслеђно-правних спорова на приморском селу суде народни судови држећи се, углавном, норми обичајног

домовинског права.¹ У градовима, трговачким центрима Боке, насељеним и романским становништвом које је више пријемчино за стране установе, односи су сложенији и суде их млетачки и аустријски судови, држећи се начела и закона којима је основица у римско-византијском праву. Но, и код једних и код других, код првих више код других мање, изражен је утицај норми обичајног права словенскога поријекла. Сродност наслебно-правних усанова и слични поступак у споровима ове врсте код Црногораца и Бокела, омогућили су да се између Црне Горе и Аустрије у 1849. години, на бази реципроцитета, уреде наслебно-правна потраживања Црногораца у Боки, с једне, и аустријских држављана у Црној Гори, с друге стране.²

Првенство мушких у наслеђивању, искључење женских лица из наследства као конкуренту са мушким наследницима у истом наследном реду, приоритет мушке лозе над женском, начела позната из средњевјековног словенског права и тврдо укоријењена у црногорској друштвеној пракси живе, иако не у класичном виду, и на бокешком селу. Њихов утицај је значајан и на наслебно правне односе приморског грашког становништва. Скоро сви статут приморских градова (Дубровачки, Которски, Будвански) узаконили су принцип да код живе браће сестре не наслеђују.³ Тај принцип је, у народном судовању, на снази и посланје доношења аустријског Грађанског законика 1811. године,

¹ Према је аустријским прописима, који су важали на подручју Боке, жена изједначена у наслеђивању са мушкарцем, она се, на приморском селу, у правилу, не користи тим правом већ га се одриче у корист својих најближих мушких сродника. Насупрот, „западним јуридичким начелима“ римског права „... у Боки и Далмацији и сада бива, да се народ својим правилима аустријског законика нерадо повињује и жене имајући и рођенога порога, одричу се врло често права својег на отциштво на корист браћи својој, запољављујући се прћијом у благу, одјећи или новцу“ (Б. Пестрановић, О праву наследства код Срба, Београд 1923, 20, 21).

² Десетог септембра 1849. године Правителству јупци сепат објавио је преко Народне канцеларије „... да је ц. к. аустријским поданицима слободно, а и унапријед биће им слободно од Црногорацах получивати наследства завјештена и незавјештена, која би се појавила у њихову ползу, без икаквог умањивања или ипоземства.

И обећава се од истог Правителства држати и набљудати допуштење Аустријцима у получивању наследства у Црној Гори докле год таква једнака узимност употребљавана буде у ползу Црногораца у држави аустријској.“

(Црногорске исправе XVI—XIX вијека, Цетиње 1964, 237).

³ Н. Вучковић, Статут Будве, Будва 1970, 44, 46. По Которском статуту кћери код живе браће не наслеђују. Браћа су у обавези да сестрама и унукама дају прћију. Пријемом прћије — мираза сестре и кћери су испрале сва своја права из очевине. Отац је дужан да уда прво кћери од прве жене а онда од друге и даље (Statuta civitatis Cathari, cap. 141, 144, 146, 166, 167). Слична решења има и Дубровачки статут (глб. 4, кап. 26, 27. и 47). Кћери не наслеђују заоставштину родитеља, умрлих без тестамена (filiae maritatae, sive non maritate habentes fratrem vel fratres omnes

важећег и за Боку, који је у наследном праву приципијелно изједначио мушке и женске.

Трагови родовског устројства друштва живе у свијести Бокеља. Непокретна имовина је основица колективитета рода и, у правилу, наслеђивањем се преноси на његове мушке изданке. За вријеме превласти компактних родовских група (кућне заједнице, братства и племена) нема наслеђивања у класичном смислу, наслеђивање се исцрпљује у сукцесији плодоуживалаца заједничке имовине. Постоји двоја задруга на ситне — индивидуалне породице, заједничка задружна својина прераста у приватну својину која раба наследно право као „право“. Појединац се, као приватни власник, сманципује од друштвеног колектива, његова имовина као индивидуална својина прелази на његове правне сљедбенике. Но, иако је Бока у процесу дробљења задружне породице на индивидуалну породицу и распада колективне својине далеко одмакла испред Црне Горе, посебно испред црногорских Брада, рецидивни „колективистичког“ менталитета јако су присутни у њеном наследном праву. И онда када је његова својинска основица квалитативно измијењена, колективну својину надомјестила је приватна, архаично наследно „право“, право које је на прелазу од родовског на чисто приватно својинско наследно право (ако је исправно, тако рећи) држи се у друштвеној свијести и као конзервативна сила тражи своју примјену у свакодневной пракси. Више него и једна друга грана права наследно право показује структуру и анатомију одређеног друштва. У Боки посебно, наследно обичајно право имало је неочењиво значење у борби против тенденција туђинске мајстачке и аустријске власти за одчаровавањем напета становништва у Приморју. Оно је чувало народносни дух и пренијело у савремено доба баштину предака. Отуда, истраживање наследног права на овом подручју није од значаја само за историју права већ је од прворазредног интереса за глобално изучавање друштвених прилика у Боки, за њену политичку историју.

Тестамент као инструменат посмртног располагања са имовином развио се у друштву приватне својине и њен је непосредни производ. Колико је одређено друштво одмакло на путу раслојавања, до које мјере је стигао процес нестајања колективних облика својине и настајања приватно-својинских односа може се пратити на основу тестамена. У компактнијем родовском друш-

dehent recumbere in fratrem cum suis partibus). Кћери се позивају на наслеђе тек ако немају браће (*filiae si non habent fratrem, sint tanquam masculi in patrimonio* — cap. 26). Ако оставилац нема дјете наслеђују га најближи сродници, родитељи су ближе од браће (*lib. 8, cap. 29*). Наследни редови шјесу ограничени, они иду све док се сродство може доказати. Кћери имају право да од браће траже прилику која је обично у покретним стварима, а понекад су се давале куће и непокретне имовине (Б. Петровић, *оп. цит.*, 28, 29).

тву, чија је основица колективна својина, домет тестаменталног располагања је безначајан. Појединац може располагати за случај смрти — *mortis-causa*, својом личном имовином — особином која је обично у покретним стварима, новцу, стоци. Непокретна имовина остаје роду и преноси се са генерације на генерацију. Тестатори су, често, саморанци — људи без порода, чији је дом пред угасом. „Ископштина“ се, иначе, по народном схватању држи за проклетство, божју казну. Искупљење од ове казне „саморанци“ траже у завјештајима цркви.

Са оваквог приступа узето, а ослањајући се на стање у XIX и почетком XX вијека, бива јасно је зашто тестаментално наслеђивање у Боки развијеније него у Црној Гори, Херцеговини и њиховом дубљем залеђу. Услед појачаног робно-новчаног саобраћаја у Боки раније су ископшили колективни облици живота, друштвени живот је „приватизиран“, лична имовина је постала мјерило вриједности појединца. Са Боком у непосредној вези, Стара Црна Гора, посебно Катунска нахија, раније је превазишла колективне својинске облике него Брда и крајеви који су у сједству Турске. Отуда чињеница да је тестаментално наслеђивање најразвијеније у Боки, мање је развијено у Старој Црној Гори, а у Брлима је тек у повоју. У сјеверној Албанији скоро да нема класичног тестамента — *«institutio heredis»*, познати су легати. У мјестима близу турске границе слабом интензитету наслеђивања по основу тестамента доприноси шеријатско право које, у начелу, пориче тестаментално наслеђивање. У сва три подручја (Бока, Црна Гора и сјеверна Албанија) негде мање негде више, производне односе интересују конзервативна друштвена свијест и старинске норме обичајног права који, због спорог привредног развитка, дјелују као жива сила и онда када је њихова друштвена основица превазиђена.

Тестаменти, који се чувају у архивским фондovima наших приморских градова (Котор, Херцег-Нови), су драгоцен извор за изучавање не само прилика у Боки већ за наследно право уопште, његову генезу посебно. Виђено кроз ове тестаменте, наследно право у Боки носи још увијек живе патријархалне одлике. Опоруке исказују свијест и надзоре завјешталца у томе смислу. Тестаментом, сачињеним у Кртоли 2. августа 1894. године, Буро Окиљевић располаже својом имовином тако што једну половину од ње оставља на уживање својој жени. После жељене смрти ова половина Бурове заоставштине, по налогу тестатора, остаје за сина Јока „... а иза њега вазда на мушки род, тј. његовим синовима Иву и Перу. Друга половина оставштине иде законским наследницима.“ И у случају кад је тестатор жена а заоставштину чини материнство код одређивања наследника мушка дјеца су,

⁶ Историјски архив у Котору (у даљем тексту: ЛИК), Т—XV, 1894—1897, РII, № 21—1895.

у правилу, привилегисана. Женска дјеца, ако су удата, намирена су прђијом, некад богађијом од дијела који би им припао по законском наслеђству.⁵ Дана 7. фебруара 1894. године у ц. к. претурџи у Котору Јоке, удова Митра Бајковића из Главата — Грбаљ, учинила је распоред својом имовином, за случај смрти, на овај начин: удатим кћерима Стани, Кати и пок. Мари, односно Мариним правним сљедебеницима, с обзиром да су намирене прђијом, не оставља ништа. За искључивог наследника покретне и непокретне имовине, универзалног сукцесора, одређује сина Јова коме се ставља у дужност да у виду легата исплати неодатој Јокиној кћери Ивани и синовима Нику и Бурџ свакоме по 5 фиорина. Синове Ника и Бурџа искључује из наслеђа, као недостојне, јер је злостављају, посебно Бурџа, док је Нико по свијету и не мисли на мене“.⁶

С тим у вези, треба рећи да је установа недостојности наслеђивања скоро непозната у Црној Гори у XIX вијеку. Син је добијао дио од очевине, макар се огријешно о родитеље. У Боки је ова установа у исто вријеме стекла потпунију егзистенцију и на њу се чешће нађе у изворној документацији. Тестаментом од 16. IX 1899. године Узовић Спиридон из Доње Ластве оставља за искључивог наследника («Istituisco poi in erede universale...») свога сина Илију. Сину Николи оставља, од читаве покретне и непокретне имовине, само 25 фиорина, јер га је напустио у старости, удадио се од породице, вријеђао га, изазивао и малтретирао. Слично, као у тестаменту Јоке уд. Бајковић, тестатор Узовић удатој кћери Пави не оставља ништа, јер је исплаћена миразом — прђијом и трошковима око удаје у износу од 250 фиорина.⁷

⁵ Прђија се углавном, састојала од шкриње, одјеће, неког комада златног накита. Ребе је давано у повцу, стоки и земљи. Приликом предаје прђије вршена је њена процјена. Записник о процјени је судски овјераван, један његов примјерак предаван је жени што је ову легитимисало као власника имовине која је у саставу прђије. Жена није била власна да прђију отуђи без пристанка мужа. Наплата мужевљевих дугова од прђије није се могла извршити без пристанка жене. По жениној смрти њену прђију наслеђују дјеца. Ако дјеце нема, муж је враћао прђију жениној родбини. Умре ли муж а жена се поново уда, мужевљеви сродници су дужни да жени врате прђију или исплате њену противврђиједност (Марија Црнић-Пејовић, Мојдеж по документима Архива Херцег-Новог, Бока 10, Херцег-Нови 1978, 65). Правило да се прђија бездјетне жене ако ова умре, враћа њеном роду инволтно је правилу члана 56. Законика књаз^а Данила од 23. априла 1855. године: ако би дјевојка која се уда понијела имање од својих родитеља, а умрла би без дјеце ... она се све ово имуће и све оно, што би она са овим имућем стекла, има подијелити на њену браћу, или ако нема браће, на сестре; ако ли нема ни сестара, онда на близку.“ Овим правилом Данилов Законик и обичајно право у Боки учинили су компесију живој родовској традицији у Црној Гори и Боки. Имовина се враћа роду од кога је и одузета. Установом наслеђивања бездјетне одавне род се бранио од свога распадања.

⁶ АИК, ТЕ — XV, 1894—1897, 3—1894.

⁷ АИК, ТЕ — XV, 1894—1897, 1—1894.

У XIX вијеку црногорско друштво је скоро искључиво аграрно. Бока је претежно оријентисана на поморство, занатство и промет, од пољопривреде и сточарства се мање зависи него у Црној Гори. Губитком непокретне имовине и стоке, изласком из друштвеног колектива који се о њему стара, Црногорац губи ослонац за опстанак и мора да сели из земље. Друштвени развитак тамо није превазишао неке основне вриједности из доба „племена“. Једна од њих је и обавеза безусловног издржавања родитеља и старања о њима. Та обавеза је и правна и морална. Сви је, без интервенција власти, извршавају. Развијена робно-новчана привреда, каква је била у Боки, одбацује колективистички менталитет, ствара индивидуалистичку психологију која одбацује старе и немоћне. То су неки од чинилаца због којих су индигнитет у наслеђивању и искључивање из наслеђа у Црној Гори, још увијек скоро незапажене појаве, док су у Боки актуелни.

Отуда су код опредељења тестатора у Боки, као што се види из наведених примјера, разлози издржавања истакнути у већем степену него у Црној Гори. Тако, Маре уд. Крста Вукасовића из Ораховца, тестира 12. маја 1894. године имовину у корист своје унучке Нане Тодорове Лалошевић. Мотивација тестирања: немајући никога свога, осим своје унучке Нане, тестаторка Маре, немајући чим другим наградити њен труд и његу које „као права кћи улаже“ око тестаторке оставља јој, за случај своје смрти, своје очинство — кућу и 88½ талијера. Издржавање које презумптивни наследник даје тестатору треба да је по закону и зависи од потреба издржаваног и могућности даваоца издржавања.⁴

Није у обичају да сестре, код жива брата, траже да наслиједе очинство. Но, под утицајем законских прописа и општег прогреса друштвене свијести, све чешћи су изузеци од тога правила. Док је сестра у животу, она ће се обично одрести од наслеђства у корист брата. Међутим, по сестриној смрти, чешће бива да сестричини траже од ујака да наслиједе материштво, по праву представљања своје мајке. Сазријевају услови за пуну еманципацију жене у наследно-правним односима и њено потпуно изједначење у наследном праву са мушкарцем. Ситуација, код овог питања, у Боки је прелазног карактера. Деси ли се да сестра која има живог брата тражи дио очинства а братовљева жена то право не тражи од свога рола, долази до исправичног стања које је на братовљеву штету. Стога, тестатор Симо Ацић из Тивта, у завјештају датираном 14. II 1897. године, налаже: „Ако би моји сестрићи Лука и Марко пок. Илије Перацић, жељели имати дије-

⁴ АИК, ТГ — XV, 1894—1897, № 23/1894. Будући већ 17 година сироче Спичаши Стане, тестаментом од 4/16. октобра 1848, оставља кћери Мари да је држи и покреће по смрти „... по закону и ње могућству“ (АИК, ТГ — XIII, 1847—1853, ф. II, № 7).

да по наслеђству своје мајке а моје рођене сестре наређујем да и моја жена Либе тражи наслеђство од свога оца.⁹

Наслеђно право у развијеном грађанском друштву значи наслеђовање у имовинске односе умрлог. Лични односи гасе се његовом смрћу. Код рабања наслеђног права као „права“, док је оно право у повоју и изражава прелаз са колективног на приватно својинске односе, на наслеђивање се гаси не само као на имовинско већ и лично наслеђовање оставиоца. Наслеђник улази не само у његове имовинске већ и у личне односе. У личности наслеђника продужава се имовински и дио личног субјективитета умрлог. Примајући заоставштину наслеђник треба да се спомене имена умрлог, да продужи култ његове славе, традицију његовог рода, да га свети ако је погинуо због криве освете. Ако нема рођене дјете, оставилац, у правилу, хоће да се продужи преко најближих мушких братственика и њима тестира имовину. Трагови оваквог „персоналистичког“ схватања наслеђног права, које и није право у савременом правно-техничком смислу, особито су јачни у Црној Гори а нијесу без озбиљног значења и у Боки.¹⁰

У Црној Гори је обичај да кћери код живе браће не наслеђују. Тај обичај је узаконен и у писаним прописима које је

⁹ Као под 8, Р. П. № 13.

¹⁰ Штилет Станко из Котора, тестаментом од 30. X 1895. године, оставља својој незаконитој жени Мари читаву своју заоставштину на ужитак. Ако тастаторова кћер Марс не би тим била задовољна, онда 1/2 заоставштине паде невенчапој жени Мари а 1/2 „родпој“ кћери, такође по имену Мари. Пошто незаконита жена умре, онда имовину која иза ње остаде, нека наслиједи мушки пород тастаторовог брата Марка, ако га овај у мјевремену стекне (као под 9. sezione VII, Р. П. 24—1895). Zaccaria Vetona из Ричча, тестаментом од 1. новембра 1889. године оставља покретну и непокретну имовину жени Rachele, с тим да ова послуже њене смрти паде њеновим синовцима од брата му Francesca, односно у оквиру мушке доље: «tutto quello che rimanesse dopo la morte della mia diletta consorte Rachele di mia sostanza assoluta, intendo e voglio che vada a beneficio dell' miei quattro nipoti, figli del defunto mio fratello Francesco nel ramo maschile, in eguali porzioni» (АИК, Окружни суд III—IV — 4, 1890). Но, и тамо гдје кћери нијесу искључене из тестамена већ конкуришу са синовима, обичај је да се кћерима мање остави. У дио који им допаде од очевине, по тестаменту, урачуна им се и вриједност коју су примили у име прџије — мираза. Иво Вучетић из Булве, тестаментом од 11. јуна 1827. године, одредио је да 1/2 његове непокретне и покретне имовине остане на ужитак његовој жени Мари. Иза Марине смрти три дијела од ове половине остају за сина Марка «in via di legato» а четврти дио од исте половине паде другом сину Нику «in via di legato». Друга половина од укупне оставштине (quattro ottavi) Вучетића, по тестаменту, дијели се на једнаке дијелове синовима Марку и Нику и кћерима Стани и Анђи (АИК, ТЕ XIII, 1847—1853, ф. III, testamenti dell'anno 1847, № 4). Опоруком Вука Андрића од 15. X 1897. такође се битно привилегише син на штету кћери: 1/2 непокретне имовине остаје за сина Пера из безусловно располагање. Другу половину оставштине дијеле син Пера и кћери Јосе и Марс — свакој од њих по 1/3 (АИК, ТЕ — XV, 1894—1897, PII № 20—1897).

Црна Гора донијела у XIX вијеку.¹¹ Право кћери на очинство исцрпљује се у опреми — прѣији „... што јој родитељи при удаби од добре воље даду“ (правило чл. 51. Даниловог Законика). У обичају је, нарочито у првој половини XIX вијека, да и сестре — безбратнице које наслеђују очинство, кућу, окућје, врте, тј. „асаблак“ (*domo et casamento*) оставе за најближу родбину по очевој лози, а за осталу имовину — очевину од исте родбине приме неку, обично умањену, противувриједност у новцу. Било да је ријеч о немању права да наслиједи код живе браће, или о одустању сестре — безбратнице од тога права у корист ближике, удата кћер и сестра задржавају за себе право родовања, као посебно право. То право, као еквивалент за изгубљено наследно право, исцрпљује се у праву одиве да одржава живу везу са својим родом, да га заједно са дјецом посјећује у одређене дане у години, да буде лијено дочекана, даривана и у невољи заштићена. Одиве се у ролу често понашају као господари. Право родовања одиве тврдо је ујемчено обичајним правом и терети наслеђенике који су наслиједили њену очевину.¹²

Право родовања, као одјелито право одиве, егзистира, нарочито у старије доба, и у Боки. Богинићеви извјештачи запазили су га у Грбљу и Паштровићима.¹³ На трагове овога права, иако у суженијем виду и ређе, налази се и у изворној документацији из XIX вијека. Ако нема синова, тестватор оставља имовину својој жени на доживотно уживање уз обавезу да његове кћери „буду дочекивате по куштуму нашем земаљском.“¹⁴ Право родовања удате кћери до те мјере је укоријењено у народној свијести да се може и новчано изразити. Тестаментом, који је проглашен у градској претурни у Котору 17. априла 1895. године, Латковић Стане из Шишића оставља кућу и земљу које је наслиједила од родитеља сину Мићу, с тим да овај да своме брату, старијем Марином сину, један долап земље. У односу на своју кћерку, а Мићову сестру Анђу удату Марићеву из Дуба, тестваторка Стана

¹¹ П. Стојановић, Неки аспекти наследно-правних односа у Црној Гори, И. записи Титоград, књ. XXVII, св. 3—4/1970, 208—249.

¹² Одиве са својим потомством „... кад долазе у род иду... к ономе који је наслиједио и одиве добу у њега као у свој род и веза им се што дарује кад одлазе...“ (Архив Историјског института у Титограду, у даљем тексту: АИИ, исписи из Богинићевог архива у Цавтату, даље: БАЦ, ф. 240, наслеђство — XVI, 27, 10). Одлуком од 20. маја 1833. године три изабрана главара у Беллићима извршише диобу синова Баја Ивннова и братучеде им кћери Лабула Ивановна. Главари су одлучили да Лабуловој кћери, пошто се уда „... баптину плати сви четири брата... а метех и остали хособлак, остаје за њих, а појам даје доходак и дочекај сестри у браће и у своју родбину“ (Црн. исправе..., стр. 184). Право родовања заштићено је социјално ефективном санкцијом. Страно је и изворно не дочекати лијено и не даривати одиву.

¹³ АИИ, исписи из БАЦ, ф. 236, Установа Грбљака IV, 28, стр. 2.

¹⁴ АИИ, ТЕ — XIII, ф. 1847—1853, 1847—7.

је расположила да јој именовани наследник Мишо исплати 100 фиорина и то у случају „... кад неби имала годишњи дочек и част код свога брата, по кунтуму и обичају нашем.“¹⁵ Право родовања одиве изражено је тако у новчаном еквиваленту, обавеза његове исплате је подредна и терети наследнике тек ако овај не омогући одиви да родује у обиму и на начин одређеним мјесним обичајима.

Удова је, по обичајном праву у Боки, квази наследник. Послије мужевљеве смрти, његова заоставштина припада законским наследницима, под теретом права плодоуживања у корист удове. Удовичко право плодоуживања исцрпљује се у праву искоришћавања заоставштине у границама текућих потреба удове. Појам текућих потреба одређен је мјесним обичајима. Удова нема право располагања, нема *«ius abutendi»* на имовини која је под теретом удовичког ужитка. Послије њене смрти, преудаје или селдабе у род, заоставштина се предаје *«in patria»* законским наследницима. До онда наследници имају на заоставштини само јуло право својине — *«nuda proprietas»*.

Одређивања тестатора у Боки, кад је ријеч о удовичком ужитку, у духу су обичајног права. Између прегледаних тестамената претезу они који удови остављају једну половину заоставштине — мужевине на уживање, без обзира на број законских наследника.¹⁶ Међутим, друштвена пракса у ово доба, превазишла је удовички ужитак у његовом класичном виду. Ужитак није више и само искључиво терет заоставштине, он је условна својина. За случај да се удова не би могла издржавати текућим приходима са заоставштине, тестатор је, обично, посебном клаузулом у тестаменту овласти да може за своје потребе нешто од имовине, која је под теретом ужитка, отуђити.¹⁷ Посјед је у Боки

¹⁵ АИК, ТЕ — XV, 1894—1897, 1895—5.

¹⁶ Држећи се позитивних прописа, државни судови досуђују удови у конкуренцији са наследницима првог наследног реда, равноправан дио. Жена добија једнак дио као дјеца јој, с тим што она овај дио прима на уживање (АИК, Срески суд, IV, 1897—1898, бр. 49/97). То у случају ако има троје или више дјеце. Али ако има мање од троје дјеце, удова добија једну четвртину оставштине на ужитак. Својина тога дијела припада дјетету. Котарски суд у Котору расправљао је заоставштину Нике Шканате из Котора, умрог 8. августа 1892. године, тако да отцу и кћери оставиона нас по 1/2 са „стегом доживотног права уживања 1/4“ оставштине у корист његове удове (АИК, Срески суд Котор IV, 21/1897). Тако је, по параг. 757 ОГЗ-а Новилираним параграфом 757 ОГЗ-а у животу остали супруг је наследник на 1/4 оставштине, ако конкурише са наследницима првог наследног реда и њиховим потомцима, а на 1/2 оставштине, онда када се појављује као наследник у конкуренцији са наследницима другог наследног реда.

¹⁷ Тестаментом од 2. I 1895. Мезалин Војни оставља 1/2 своје имовине на уживање својој жени уз овлашћење да имовину, ако „јој буде до пеполс“, може продати (АИК, ТЕ — XV, 1894—1897, 1895—17). У истом духу је и тестамент Раличевић Ива из Радовића од 14. маја 1894. Својој

успињен и ограничених је производних могућности. Приходи са њега, у правилу, не могу подмирити егзистенцијални минимум удове. Отуда у тестаментима овлашћење удови да од имовине, која је под теретом ужитка, у случају нужде, може за потребе свога издржавања понешто продати. Осим тога, законски наследници, у тежњи да имовину ослободе терета удовичког ужитка, често шиканирају удову и остају је у коришћењу њеног права. Тестамент, који се извршава као завјет предака, треба да удови тврдо ујемчи стварно коришћење права плодоуживања мужевине.

Тестаментом од 6. новембра 1893. године, Анџе жена Ника Абовића из Доње Ластве, препоручујући своју душу Богу, оставља покретну и непокретну имовину, која јој је допала по основу наследства оца и мајке, своме законитом мужу Нику „... да буде плодоуживатељ до његове смрти и да ништа не прода од тога ни дарује“. Послије смрти мужа — плодоуживатеља, по налогу тешторке Маре, половина њене имовине остаје за синове Мија и Пера а другу половину нека дијеле у четири једнака дијела као власници синови и кћери тешторке, Мија, Пера, Кате и Анџа.¹⁵ Овај тестамент је класичан образац удовчевог права плодоуживања. За случај смрти своје жене Анџе, њен муж Нико стиче право плодоуживања на њеној оставштини, односно право да имовину користи, у оквиру обичних и текућих потреба, али без права да њом располаже, односно да такне у главницу. Класичном дефиницијом речено он има «*ius utendi*» и «*ius fruendi*», али је без «*ius abutendi*». Удовчев ужитак настаје и гаси се на сличан начин као удовичко право плодоуживања. Послије смрти удовица или његове поновне женидбе оставштина се ослобађа терета удовчевог ужитка и предаје се у посјед законским наследницима тешторке.

Као законски институт удовчево право плодоуживања постоји и у Црној Гори. То право је конституисано Наредбом Великог суда у Цетињу од 27. фебруара 1891. године: „... човјек кад остане удовица има право уживања на имовину своје жене, до друге женидбе или смрти... на исти начин, као што и жена

жени Катин Иво оставља 1/2 своје имовине која послје Катине смрти остаје за сина Вука. Ако Вуко не би мајку пристојно издржавао ова је власна да од имања остављеног јој на уживање, прода за своју прехрапу (Исто, Р. П. 1895—12). Андриј Симо, опоруком од 14. II 1897. године, оставља жени Анђи своје покретно и непокретно имање на доживотно уживање. Не може ли се жена од прихода са имовине издржавати, онда јој оставља 1/2 имовине у власништво, с тим да ову имовину може продати и за своје потребе утрошити. Послије Анђине смрти заоставштину треба да дијеле тешторове кћери на једнаке дијелове (ЛИК, ТЕ — XV, 1894—1897, № 13). Обично је да тештор остави удовица на ужитак читаву заоставштину онда када има само кћери. Има ли синова, удовица оставља на ужитак један дио имовине, често једну половину.

¹⁵ ЛИК, ТЕ — XV, 1894—1897, 1894—11.

има право уживати на имовину свога мужа кад остане удовица, до друге удадбе или смрти". Изузетно, хаљине умрле жене нијесу под теретом мужевањског ужитка већ се одмах, након женине смрти, уступају њеним наследицима.¹⁹

Установа удовчевог права плодоуживања интересантна је са више аспеката и цуди одговоре на низ питања од одлучног значења за оцјену правног стања у Црној Гори и Боки крајем XIX вијека. Она је последица опште тенденције за „модернизовањем“ породице и увођењем у брак односа основаних на узајамним правима и обавезама супруга. Удовчев ужитак је компромис обичајног права и супружанског ужитка из параг. 757. ОГЗ-а. Та установа је озбиљан корак у правцу изједначавања супруга у правима и обавезама из наслединог права. Од права супруга да један другог следују у плодоуживању до њиховог права да се узајамно наслеђују као пуноправни наследици само је један корак. Новелираним параг. 757. ОГЗ-а супрузи су то право и остварили: жена наслеђује мужа у обиму и на начин као што муж наслеђује жену. Међутим, код практичне примјене института удовчевог права плодоуживања стање у Црној Гори је другачије од оног у Боки.

Удовчев ужитак у Црној Гори установа је туђа обичајном праву. Зазор је и срамота да муж зависи од жене, да га жена издржава. Мужа који живи на жениној оставштини средина презире и не подноси га. Жива народна свијест опире се увођењу у живот ове установе. Скоро да није могуће наћи примјер да би се удовец користио правом ужитка на жениној оставштини. С друге стране, жена је у Црној Гори изузетно наследики и власник непокретних добара на којима би се конституисало право удовца на плодоуживање. Стога је удовчево право ужитка, установљено Наредбом о наслеђству од 1891. године, остало голо право и у Црној Гори имало је, углавном, формално значење.²⁰ У Боки је нешто другачије. Сама чињеница да је удовчев ужитак предмет завјештаја свједочи о његовој практичној врједности. Пада у очи да се у завјештајима жена у Боки далеко чешће тестира у корист мужа, него што је то случај у Црној Гори. Жена ће у Црној Гори прије тестирати у корист своје дјече или, ако њих нема, у корист свога рода од кога је по правилу њена имовина и узета. Како код законског тако и код тестаменталног наслеђивања, наследно-правни субјективитет жене у Боки је потпунији, жена, била то кћи, мајка или сестра чешће бива наследики него у Црној Гори. Превасиђено је овдје правило да се оставштина враћа и остаје у роду од кога је узета. Гледано кроз наследно право, рещидиви

¹⁹ Зборник судских закона, наредба и међун. уговора по судској струци за Краљевину Црну Гору, књ. II, Цетиње 1912, 189, 190.

²⁰ П. Стојаповић, Удовица и удовичко право плодоуживања у Црној Гори, Правни зборник, Титоград, 1—2/1969, 80.

патријархалног рода у Црној Гори имају снажније упориште него у Боки. Код тога не треба занемарити утицај аустријског законодавства у Боки, чија начела модерног наслеђног права, ма колико им се опирале норме обичајног права, надиру и коријене се у свакодневној пракси Бокеља.

Трагови крвие освете, која кара у црногорском залеђу, живе и у приморским тестаментима. Крвнина улази у оставштину погинулог и прелази на његове наслеђнике. Са пријемом наслеђа наслеђник прећутио — „таците“ прихвата и обавезу да свети погинулог. Тестаментом од 25. јануара 1845. године Јово Андрић из Паштровића одредио је да његову кућу и баштину, све што се иза њега нађе, дијеле, „ка три брата“, његова два сина и синовац Андрија. Напомиње да се умирио са убицом свога брата — Андријиног оца и на име крвнине примио 266 талијера. Ако Андрија не пристане да у оставштини тестатора Јова учествује са једном трећином, онда нека му Јовови синови исплате износ који је тестатор примио на име крвнине за његовог оца.²¹

Наслеђно право у Боки је толерантније према ванбрачним преступима него наслеђно право у Црној Гори. Томе је узрок, не само у општем прогресу Боке и њеној отворености ка свијету већ и у утицају аустријског законодавства (према парат. 754. ОГЗ-а код законског наслеђивања ванбрачна дјеца имају у односу на матер и њене сроднике иста права као и брачна дјеца). У XIX вијеку, дјевојка „погрешница“, у Црној Гори, губи право на издржавања и опрему из родитељског дома. Удова која ванбрачно преступи губи право на уживање мужевине. У условима аутархичне — натуралне привреде „погрешница“, била то дјевојка или удовица, изван родитељског и мужевљевог дома није могла опстати, и обично је селила у граничне крајеве под Турском или Аустријом. Кућна послуга у Боки у приличном броју је од оваквих бјегуница. Ванбрачна дјеца у Црној Гори нијесу имала што да наслиједе од својих ванбрачних мајки, јер је жена, с обзиром на још изражену патријархалну компактност родовске групе (куће, братства), само изузетно бива наслеђник и посједник непокретне имовине. Од свога ванбрачног оца дијете нешто прими тек ако га отац прими у кућу и призна за своје. Због ванбрачних преступа отац је у Црној Гори кажњен тамницом и новчаном глобом (правило чл. 71. Даниловог Законика и др.). Његов преступ средина не подноси. Могућност да он тестира у корист свог ванбрачног дјетета објективно је ограничено не само ради тога што је могућност оца везаног за друштвени колектив (кућну заједницу) да тестира ограничена, већ и стога што се на располагања у корист ванбрачног дјетета нерадо гледа. У Црној Гори отац тестира само са личним дијелом, ако га има. Синовљевог дијела се не смије дотаћи. Овлашћења оца — домаћина у Боки

²¹ АИК, ТЕ — XII, 1847—1853, ф. II-6.

су шира, он често тестира са читавом кућном имовином, чак и са потенцијалним дијелом синова. Његова овлашћења имају неке атрибуте »pater — familias-a«.

Посљедице ванбрачних преступа на насљедно-правне односе у Боки нешто су другачије од оних у Црној Гори. Жена је у Боки, па била то и ванбрачна преступница, више еманципована у посједовању и располагању имовином, па располагања у њену корист и у корист њеног ванбрачног дјетета се одмјереније гледа. Тако, Јанковић уд. Марс из Грбља, тестаментом од 5/17. марта 1896. године оставља својој законитој кћери и њеном незаконитом сину, кога је добила као удова, своју имовину и то обојици на равне дијелове. Ако кћерин син а оставитељни унук умре или из било кога разлога не наслиједи, његов дио, по тестаменту, има да припадне оцу незаконитог дјетета Нику Пера Јанковића. Ако он не би био жив, онда његовим насљедницима.²² Кћер би у овом случају иначе наслиједила по параг. 754. ОГЗ-а. У већ поменутом тестаменту Штилете Станка од 30. X 1895. године одређено је да половина његове имовине остане на уживање његовој незаконитој жени Мари, с тим да Марс у нужди може од имовине „нешто и продати“.²³ У Црној Гори таква располагања у корист незаконите жене су незапажена, јер је сама ванбрачна заједница запријеђена као преступ.

Легати у корист цркве доста су честа појава у тестаментима Бокеља. Тестамент као акт располагања, за случај смрти, развио се под снажним утицајем цркве. Црква је освјештала правило да се опорукa узима као акт светиње који се извршава као аманет. А скоро редовно одређење у тестаменту је да се, поред живих, не заобиђу ни мртви (култ предака живи у свијести обичнога народа), односно да се понешто остави за „душу“ самога тестатора, његових родитеља и предака.

У Старој Црној Гори тестамент као правни акт се, како у погледу технике његове израде, тако и у односу на суштинска одређења, развио и под утицајем Боке. Приморје је до почетка XIX вијека под духовном јурисдикцијом Цетињске митрополије а утицај цетињских владика тамо је, и послје тога времена, особито снажан.²⁴ Цетињски манастир је политички и духовни цен-

²² АИК, ТЕ XV, 1894—1897, 1897—16.

²³ Исто, 1895—24.

²⁴ На тај утицај упозорио је аустријски министар Бах у писму црквенику Мамули од 26. XII 1849. године. „Прилике се у которском округу“, пише он, „неће средити док се не почне одлучно поступати са тамошњим дивљим народом који је склон сваком злочину. Црногорске владике имају велики утицај међу православним живљем у Боки а већи дио становништва которског округа је словенске народности“. Владика, по Баху, није никад користио тај утицај да би осигурао јавни ред и мир у округу па стога треба завести опсадно стање (АИИ, исписи из Држ. архива у Задру за 1849. и 1850, исписао Ј. Миловић, ф. 261, № 8774).

гар за окупљање не само Црногораца већ и сусједног приморског становништва.²⁵ Као средиште традиције о српској средњевјековној цркви и држави овај манастир повратно дјелује на прилике у Приморју у правцу чувања вјере, народности и домовинског обичајног права. Приврженост Примораца Цетињу, као духовном и политичком центру, изражавана је кроз њихове завјештаје цетињском манастиру.

Запажено је да су тестатори у прилог цетињском манастиру, посебно у XVIII вијеку, у великом броју из Приморја или су то жене из Боке, удате у Црну Гору а очинство им је остало у Приморју. Обично су то жене — саморанице или људи без порода. Живљи робно-новчани промет у Бокви раније је довео до наследно-правне еманципације жене и њене веће слободе у посмртном располагању са имовином.²⁶

Летимични преглед једног броја тестамената из XIX вијека упућује на закључак да су и завјештања у прилог цркава и манастира на подручју Боке, што се форме и садржине тестаментачке, слична завјештајима цетињском манастиру. Отац, у завјештају оставља налог да жена и синови, после његове смрти, купе дублијере за цркву „пред душом мојом и мојих мртвих“.²⁷ У другом случају, жена, за душу своју, родитеља и свих својих мртвих, оставила је за више цркава одређени новчани износ.²⁸ Иваница, жена Сава Зеновића из Режевића у тестаменту, овјереном од канћелисте у Булви 16. I 1855. године „... наредби се све ближе посљедњег излихација свог...“ изразила је своју посљедњу вољу па је оставила налог сунругу Сави да „... по закону и обичају земаљском...“ буде сахрањена у Манастир Режевиће и да се за њену душу, на терет њене оставштине поју три саландара у црквама Режевиће, Градишта и у Кастел Ластви.²⁹ Бива да тестатор за душу не остави ништа већ препусти да то учине његови наследници, зависно од својих имовинских могућности.³⁰ Инвокација тестамената је религиозно интонирана. Тестатори препоручују душу Богу и моле Блажену дјеву Марију и све свете да им испросе рај небески.³¹

Остављајући легат цркви, тестатори, понекад, немају повјерења да ће их наследници извршити у обиму који би задовољио духовне потребе завјештаоца. Штилет Станко, 30. X 1895. године, оставља кћери Мари 1/2 имовине уз легат да за Цркву Св. Госпо-

²⁵ Писмом од 6. септембра 1743. године Грбалиски збор упозорава цетињске главаре да Цетињски манастир „... није једнога цасмсна или пахије, но све Скандарије и Приморја...“ (Записи, новембар 1937, 289).

²⁶ П. Стојановић, Неки аспекти наследно-правних односа..., 216.

²⁷ Као под 21.

²⁸ ЛИК, ТЕ — XIII, 1847—1853, ф. П—5.

²⁹ Исто, № 4.

³⁰ АНК, ТЕ — XV, 1894—1897, 1—1894.

³¹ Исто, 1894—10.

ће направити сребрно кандило у вриједности од најмање 50 форинти, а преко те вриједности ако хоће.³² Уз легате цркви некад су и легати у корист сиромашних. Zaccaria Vegoa из Прчања, оставља, опоруком од 1. IX 1899. године, налог својој супрузи да, послије његове смрти, 100 фиорина раздијели сиромашнима у мјесној општини и да плати 500 фиорина Парохијалној цркви са обавезом да се у овој цркви служи шест светих миса сваке године. Ово за спас његове душе и душа његових раније умрлих.³³

Опомињући се да нико не зна кад ће му „... куцнути час смрти“, Властелиновић Богдана Јово, тестаментом од 2. августа 1890. године, расположио је својом имовином, за случај смрти, у корист својих кћери. Уз то, два тавана своје куће на Пијаци Св. Николе, оставио је Цркви Св. Николе уз услов да се ова два тавана немају никад продати. За узврат нека се за његову душу служе сваке године три летургије. Жели да се од прихода са ове куће одржава православно гробље у Шкаљарима. Сувише оставља Цркви Цокрова Богородице 1 сребрно кандило, 1 сребрну икону Богородице и све остале дрвене иконе што му се набу у кући. На темељу ове опоруке Јова Властелиновића, а пошто је ц. к. намјесништво у Задру, одаљком бр. 2699/1891, овластило православно црквену општину у Котору да се прими завјештаја имовине коју је Властелиновић учинио у корист цркве, између представника црквене општине у Котору и которског пароха Ђрцеговића сачињено је закладно писмо. Овим писмом црква прима прилог из Властелиновићевог завјештаја од 2. јануара 1791. године и обавезује се да, сада и убудуће, обслужује летургије на начин и у вријеме како је то одређено у тестаменту Властелиновића.³⁴

Тестирања у корист цркве у Боки, средином и у другој половини XIX вијека, су, што се тиче вриједности завјештања, скромна и оскудна. Скромна су и располагања у корист сиромашних и необезбијебених. Цркви се тестирају углавном покретне ствари, црквене ствари, новац. Непокретна имовина је изузетно предмет завјештања. У настојању да економску моћ цркве ограниче на разумну мјеру, аустријска власт је надзирала извршење тестаментa, кад је ријеч о завјештању некретнина у прилог цркве. Сама чињеница да тестатори у опорукама категорично захтијевају од насљедника да се легат цркви изврши у тачно предвиђеном износу, да од цркве траже да не отуђује завјештану имовину и да се црква „закладним писмом“ обавезује да ће извршити према тестатору своје обавезе из тестаментa свједочи да су и црква и насљедници оптерећени легатом све више занемаривали своју обавезу приликом извршења посљедње воље завјештаоца. Порасле су сумње и неовјерење завјештаоца, како у односу на

³² Исто, Р. П., 1895—24.

³³ АИК, Окружни суд III—IV, 1890—4.

³⁴ АИК, Окружни суд, IV—1890, 8.

наследнике тако и у односу на цркву, што је, уз општу ланцизацију друштва у Боки, допринијело редукцији и слабењу завјештања у побожне сврхе.

Насљеђивање у Боки садржи озбиљне трагове задружног менталитета. Кућна заједница се задржала у свијести Бокеља и онда када је престала да постоји у животу. Насљеђивање по основу тестамена изражава свијест тестатора оптерећеног нормама обичајног права. Оно је успоравало процес продирања туђих правних установа, чувало је локалне вриједности и давало отпор позитивизацији аустријског права у Боки. Тестаменат је корекција неправичних рјешења до којих долази буквалном примјеном законског насљедног права. У друштву захваћеном општом индивидуализацијом и приватним интересом изјавом посљедње воље требало је заштити од шикане законских насљедника жене, недораслу дјецу и немоћне.³⁵ Кад се насљеђа и породице тиче, у Боки је (нарочито крајем XIX и почетком XX вијека), на снази аустријско законодавство, пред чијим рјешењима обичајно насљедно право поступно узмиче. Сукоби обичајног права и закона изазивају колебања и спорове између насљедника који пагињу обичајном или писаном праву, зависно од тога које право за њих појединачно нуди повољнија рјешења. Прецизирајући права и обавезе насљедника, тестаменат је предохрана против нејасних и спорних ситуација до којих би дошло иза смрти оставноца.³⁶

³⁵ Законско насљеђе је подредно и примјењује се тек послје исприљења тестаменталног. Иво Франовић, оставља 1853. своју имовину на ужитак жени, а послје њене смрти нека се имовина расправи и наслиједи по закону «... e dopo la morte della mia moglie che sia come le leggi comandano» (АИК, ТЕ — XIII, 1847—1853, ф. П, № 3).

³⁶ Сличанин Стане прави тестаменат 4/16. октобра 1848, такође у жељи да послје своје смрти не остави „...узроке какве, или никакве распре међу наследјем...“ (као под 35, № 7).

Summary

THE INHERITANCE LAW IN BOKA

(A review of the situation in the 19th century and the beginning of the 20th)

Dr Petar STOJANOVIC

The commensalism of the Slav common law and European law gave a particular solution and specific institutions to the inheritance law in Boka. In trying the inheritance law cases the littoral village acts according to the common law. In the towns and trade centres of Boka, inhabited by Roman population, these cases are tried on the basis of European law originating from Roman-Byzantine law. However, the towns and villages of Boka, with their law institutions, influence one another and mingle among themselves. The villages are not resistant to the influence of European law just as well as there is obvious influence of the common law on the sentences in the inheritance law cases tried in the towns of Boka.

Due to increased commodity — monetary exchange and developed private property relations the inheritance based on the last will is much more frequent in Boka than in its hinterland of Hercegovina and Crna Gora. The last will inheritance law in Boka contains, though less stressed than in Crna Gora or Hercegovina individual ideas of the inheritance law. There is a stressed priority of male heirs compared to female ones in the same inheritance line, as well as the priority of male descendants to female. The inheritance is not merely a property succession of the deceased in the person of the heir, it continues the personality of an ancestor though indirectly.

The common inheritance law in Boka slowed down the process of the application of Austrian law. The last will corrected the inadequate solutions reached by the literal application of the inheritance law. Thus heir's rights and obligations are stated precisely while vague and disputable situations are avoided in the treatment of legacy. The last will is a precaution against possible abuse at the expense of the wife, children still under age and the invalid by the lawful heirs.

TRAGOVI TUŽBI »ACTIONES POPULARES« PROTIV PREKRŠILACA NAREDABA ĐUSTICIJERA I PROVIDURA U DOMENI CIJENA U HERCEG-NOVOM TOKOM XVIII VIJEKA

U rimskom pravu »actiones populares« bile su tužbe protiv izvršilaca nedozvoljenih radnji koje nisu smatrane krivičnim djellma (i u tome su se razlikovale od tzv. »*accusatio publica*«, koja je predstavljala tužbu u krivičnim stvarima) koju je mogao podići koji bilo građanin.¹ U brojnim statutarnim pravima naših primorskih gradova (kao, naravno, i u statutarnim pravima italijanskih gradova) nailazimo na tužbe koje je mogao podnijeti bilo koji građanin i koje imaju velike sličnosti sa rimskim »*actiones populares*«. Naravno, i ovdje je (kao kod mnogih »*actiones populares*« iz rimskog prava) podnosilac tužbe imao pravo na jedan određen dio one novčane kazne na koju se osuđuje prijavljeni.² Ne upuštajući se ovdje u detalje ovog šireg i vrlo kompleksnog pitanja (jer nam to u ovoj konkretnoj temi nije od potrebe), zadovoljićemo se konstatacijom da je obilje takvih propisa postojalo u statutima Rijeke, Splita, Trogira, Šibenika, Skradina, Dubrovnika, Budve, Hvara, Korčule, Brača, te reformacijama Trogira, Splita, Korčule, Šibenika, Brača. Jednu interesantnu odredbu u ovom pravcu imamo i u sanitarno-higijenskim propisima Mošćeničkog statuta.³ Narav-

¹ Dr Jelena Danilović, *Popularne tužbe od rimskog do savremenih prava* (izd. Instituta za pravnu istoriju Pravnog fakulteta u Beogradu), Beograd, 1968, str. 9.

Prof. dr Marijan Horvat, prof. dr Konstantin Bastaić, prof. dr Hodimir Sirotković, *Rječnik historije države i prava*, Zagreb, 1968, str. 20.

Vidjeti i Ante Romac, *Izvori rimskog prava*, Zagreb, 1973, str. 85, 169. i 555.

² Dr Jelena Danilović, *op. cit.*, str. 12—13.

³ O ovom zadnjem vidjeti detaljnije u mom radu: *O sanitarno-higijenskim propisima Mošćeničkog statuta*, Zbornik radova 26. sastanka Naučnog društva za historiju zdravstvene kulture Jugoslavije — Poreč, 30. IX do 2. X 1976, Rijeka, 1978, str. 79, i tamo navedene primjedbe.

no, mnogobrojni su i statuti italijanskih gradova koji poznaju »actio popularis«.⁴

Herceg-Novi (ni kao grad, a niti kao Komunitad topaljska) nije imao svoga statuta (u smislu naprijed nabrojanih statuta naših brojnih primorskih gradova). Imao je, doduše, izvjesne privilegije sadržane u Dukalu mletačkog dužda Johanesa Kornelio od 14. jula 1718. godine,⁵ ali one nisu od interesa za našu temu. Nas ovdje posebno interesuju sadržaji cijenika koje su propisivali đusticijari i providuri, a posebno njihove odredbe o kaznama za prekršioce u kojima se mogu naći tragovi »actiones populares«. Naime, radi efikasne zaštite potrošača od zakidanja na mjeri, od samovoljnog podizanja cijena⁶ i zakidanja na kvalitetu, mletačka je vlast čitavu trgovinu prehrambenim artiklima, a posebno cijene, stavila pod strogu kontrolu vlasti. Radi dosljednog i efikasnog vršenja ove kontrole ustanovljena je bila i funkcija tzv. gradskih đusticijera, kao posebnih organa. Ovi organi su birani svake ili svake druge godine: po dvojica ili trojica (prema prilikama i potrebama), a odabirao ih je providur iz redova uglednijih građana. Dužnosti su im bile: da zajedno s providurom (ili sami, ali uz providurovu saglasnost) određuju cijene prehrambenim artiklima (a od neprehrambenih samo svijećama, kao artiklu izuzetno široke potrošnje); da se brinu za pridržavanje propisanih cijena (svih lica koja se bave prodajom ili preprodajom, pa bilo to u trgovinama, na pijacama ili drugdje); da kažnjavaju prekršitelje ili da učestvuju u kažnjavanju istih (kada kažnjavanje vrši providur).⁷

⁴ Samo primjera radi i ne pretendujući na iscrpnost: Statut Torina, Kremone, Ivrije, Lodi, Veroneški statuti, Statut Venecije, Treviza.

⁵ Ovaj dukal je sadržan u rukopisnoj knjizi sa naslovom: »Raccolta di Decreti, Terminazioni et Attestati emanati a favore della Fedelissima Comunità di Topla...« itd. Knjiga se čuva (i izložena je) u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom.

⁶ Cijene za prehrambene artikle određivala je vlast, koja se brinula i o povremenim izmjenama cijena. O svemu ovome detaljnije vidjeti u mom radu: Politika cijena mletačkih vlasti u Hercegovskom kraju, Istorijski zapisi br. 3/1960, Titograd, 1960, str. 572—612 i posebno.

⁷ Detaljnije o đusticijerima u Herceg-Novom, njihovom radu, licima koja su ovu funkciju obavljala i dr. vidjeti u mom radu: Venecijanska ustanova đusticijera u Herceg-Novom i nosioci ove funkcije u XVIII vijeku, Godišnjak XX PMK (Pomorskog muzeja u Kotoru), Kotor, 1972, str. 105—130 i posebno.

Sama ustanova đusticijera nije, inače, bila nešto izuzetno i specifično vezano samo za Herceg-Novi. Manje-više slični funkcioneri postojali su u doba venecijanske dominacije i u nekim drugim našim primorskim gradovima. Neka nam za primjer posluže propisi srednjovjekovnog Statuta bračke komune iz 1305. godine (posebno propisi gl. III Prve knjige Statuta otoka Brača, gdje se iz zakletve đusticijera vide i njegove dužnosti i ovlasti). Tako je dužnost đusticijera u Braču bila samo donekle slična, ali i dobrim dijelom drugačija od hercegovskih đusticijera. Naime, u Braču je dužnost đusticijera bila da povremeno pregledava vage, utege i mjere (kod prodaje mesa, žita, vina i sl.). One koji su prodavali sa neispravnim mjerama morao je đusticijer

Proučavajući djelovanje hercegnovskih đusticijera u XVIII vijeku kroz sačuvanu arhivsku dokumentaciju Političko-upravnog mletačkog arhiva Herceg-Novog toga perioda, naišli smo i na interesantne tragove »actiones populares«. Istina, i pitanje tužbi, kao i vrste i mjere kazni za kršenje đusticijerovih i providurovih odredaba o cijenama, različito su i šaroliko rješavani.⁸ No, iz nekoliko sačuvanih dokumenata (odnosno iz onoga što je u tim dokumentima eksplicitno rečeno) možemo sasvim sigurno zaključiti da ovdje nailazimo na jasne tragove »actiones populares«. U ovom radu će biti govora upravo o tim slučajevima.

Rad đusticijera u Herceg-Novom kroz arhivsku građu možemo lijepo pratiti još od 1700. godine i od tada pa do 1762. godine na toj funkciji izmijenjali su se Đovani Batista Barčeli, Đovani Palini, Stefan Kazimir Raković, Ivan Matija Sušić, Mikele Maroli, kapetan Matija Krilović, Zuane Palini, tenente Frančesko Gajo, Pjetro Fontana, Đovani Frančesko Palini, alfier Severino Belini, ponovo Mikele Maroli i Pjetro Fontana, tenente Gašparo Ronkali, Mikele Lazari, serđente madore i vice-guverner Vičenco Fjori, još u dva navrata Mikele Lazari, te Đordano Kaldarolo, tenente Pjetro Garbin i Josip Marija Maroli donoseći ogroman broj cijenika (bilo samo uz providurovu saglasnost, bilo pak providur, ali s tim da njihovo provođenje u život kontrolišu ovi đusticijeri), čije je kršenje zapriječeno raznim vrstama i mjerama kazni (novčane kazne, kazne po odluci i volji providura, sa ili bez zapljene robe koja je predmet prekršaja.⁹ Ipak, tek sredinom 1762. godine nailazimo na prve jasne tragove¹⁰ »actiones populares«. Naime, po naredbi pro-

prijaviti knezu ili njegovom zamjeniku i prijavljeni bi bili kažnjeni sa 25 libra globe (detaljnije vidjeti: Andrea Ciccarelli: Osservazioni sull'isola della Brazza, e sopra quella nobiltà, Venezia, 1802, str. 321—323; Antun Cvitanić: Srednjovjekovni statut bračke komune iz godine 1305, Supetar, 1968, str. 46. i 100; Statut Brača, lib. I, cap. III i Ref. lib. I, cap. LXXVIII), Naravno, prilično su velike i razlike u dužnostima i ovlastima između hercegnovskog i bračkog đusticijera. Treću pak varijantu nekakvog, donckle sličnog organa (sa nazivom »štimađura«) nalazimo u Trsatskom statutu iz 1640. godine (mada je to ovdje period Habzburgovaca). U tač. 65. ovog Statuta se kaže: »dva štimađura se imaju postaviti od stola pravdenoga svako leto, ki imaju štimat meso, pezat kruh, i nastojati na mere, ča je za hranu« (Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium, pars I, vol. IV: Statuta lingua croatica conscripta, Zagreb, 1890, str. 226).

⁸ To će biti posebna tema jednog od mojih novijih istraživanja.

⁹ O tome govori slijedeća arhivska dokumentacija:

HA (Hercegnovski arhiv): XVII/PUMA (Političko-upravni mletački arhiv), list 10, 11, 12, 13, 14, 17, 18, 19, 20. i 24; HA: fasc. LXXIX/PUMA, list 21. i 24; HA: fasc. LXXVIII/PUMA, list 38, 41. i 55; HA: fasc. XCVIII/PUMA, list 3; HA: fasc. CIII/PUMA, list 69, 77, 78, 79, 88, 89, 100, 102. i 792; HA: fasc. CXLVIII/PUMA, list 28, 29. i 30; HA: fasc. CXLVI/PUMA, list 8. i 62; HA: fasc. LXXV/PUMA, list 18; HA: fasc. CLXXVI/PUMA, list 65; HA: fasc. CLXXXV/PUMA, list 18; HA: fasc. CXCIX/PUMA, list 93, 94. i 99; HA: fasc. CCI/PUMA, list 95, 102, 103, 104. i 105.

¹⁰ Na nedovoljno jasne i nesigurne tragove nećemo ovdje ukazivati, niti se na njima zadržavati, mada bi bilo korisno nekada kasnije i o njima nešto reći i kazati određeni sud.

vidura Nikole Marija Bembo 26. juna 1762. godine¹¹ propisan je cijeni za razne vrste svježeg mesa. Za prekršitelje se određuje zapljena mesa i novčana kazna od 25 dukata, ali se ništa ne kaže o tome u čiju korist idu utjerane kazne.¹² Međutim, malo kasnije, isti providur svojim proglasom od 4. jula iste godine naređuje da se stoka smije klati samo u klaonicama i prodavati po cijenama iz prethodnog cijenika pod prijetnjom iste kazne.¹³ Ono, međutim, po čemu je za nas ovaj dokumenat posebno važan leži u činjenici što on sadrži odredbu po kojoj polovina utjeranih novčanih kazni ide u korist prijavitelaca. Ako sada pretpostavimo da je prijavu mogao izvršiti svako (a drugačiji se zaključak, čini nam se, ne bi mogao izvesti iz gornje odredbe, koja je, nema sumnje, išla za tim da građane stimulira da odmah i što više prijavljuju prekršaje i prekršitelje ove vrste), tada smo u situaciji da možemo utvrditi postojanje elementa »*quilibet accusare possit*«, neophodnog za postojanje »*actiones populares*«.

Na slijedeći jasni trag »*actiones populares*« nailazimo tek 1775. godine.¹⁴ To je bilo vrijeme u kojem su mandat đusticijera imali tenente Đuzepe Vitaleski, serdar Nikola Gorakući i Antonio Arnosti. Ovi đusticijeri su 1. i 3. oktobra 1775. godine donijeli neke cijenike, koji za nas ovdje nisu od značaja, ali 26. novembra iste godine sam tadašnji providur Herceg-Novoga Lorenzo Balbi, svojom naredbom, odredio je cijenu maslinovom ulju u maloprodaji. Ova providurova naredba je za nas od posebne važnosti zbog svoje odredbe o kazni. Prekršaj je, naime, zapriječen novčanom kaznom od 25 dukata,¹⁵ i to uz izričitu napomenu da će polovina od ove kazne ići u državnu kasu, a druga polovina prijaviocu.¹⁶ Smatramo da je i u ovom slučaju bio zastupljen element »*quilibet accusare possit*«, tj. da je prijavu moglo podnijeti koje bilo lice, što proističe iz same prirode slučaja, decidirane izreke i očigledne intencije providurove naredbe.

¹¹ Ne možemo znati koji su đusticijeri u to vrijeme obnašali ovu funkciju. Zapravo, za čitav vremenski period od sredine 1760. pa do avgusta 1767. godine iz sačuvane arhivske građe ne može se utvrditi koji su đusticijeri bili na ovoj funkciji. Istina, iz tog sedmogodišnjeg perioda sačuvano je nešto dokumenata o određivanju cijena (pa među njima i ova dva o kojima će ovdje biti riječi) samo za prve četiri godine, ali u njima nisu navedena imena đusticijera, nego samo providura.

¹² HA: fasc. CCI/PUMA, list 63—64.

¹³ HA: fasc. ista, list 64.

¹⁴ Dotle su se izmijenili na funkciji đusticijera: tenente Izepo Cipriko, Antonio Arnosti, Aleksandar Gorakući, Zuan Krivelin i opet Antonio Arnosti, sve do 1768. godine i sa napomenom da za period od 1769. do 1775. godine nisu sačuvani dokumenti o cijenama pa se ne mogu ni utvrditi imena đusticijera iz ovog razdoblja.

HA: fasc. CCXXXII/PUMA, list 10, 14, 55, 57, i 58.

¹⁵ Kazna je ovako velika vjerovatno stoga što se radi o izuzetno važnom prehrambenom artiklu za najširi krug potrošača.

¹⁶ HA: fasc. CCLV/PUMA, list 43.

Do slijedećeg jasnog traga »*actiones populares*« prošlo je 15 godina¹⁷ i nalazimo ga tek u dokumentu od 30. maja 1790. godine — u doba đusticijera tenenta Leonarda Zambon i Ilije Tripovića. Ovi su đusticijeri 30. maja 1790. godine, zajedno sa tadašnjim providurom Herceg-Novoga Nikolom Longo, propisali cijenič raznih vrsta svježeg mesa. Ovim cijeničom su znatno snižene dotadašnje cijene mesa, i to, stoga (kako je u dokumentu navedeno), što je nastupila sezona veće ponude mesa. Naređeno je da cijenič mora biti izložen u svim javnim mesarnicama i da se sva klanja stoke moraju vršiti u javnoj klanici. Naravno, za nas je ovdje posebno interesantna odredba o kažnjavanju prekršilaca. Njome se prekršiteljima prijeti zapljenom mesa i novčanom kaznom od 25 dukata, od koje sume jedna trećina ide prijaviocu prekršaja, a ostali dio ostaje na raspolaganju vlasti. Ovdje nam je sasvim jasna situacija i o apsolutnom postojanju elementa »*quilibet accusare possit*«, jer se u dokumentu izričito kaže da se iz one dvije trećine, koje ostaju na raspolaganju vlasti (nakon što se sa jednom trećinom isplatio prijavič), u prvom redu, ima izvršiti naknada štete oštećenima, a ovakvima se smatraju (opet prema izričnoj odredbi u dokumentu) svi oni koji su od strane prekršilaca bili oštećeni u vrsti mesa, težini, cijeni ili na bilo koji drugi način. Sada je sasvim jasno da se pod prijavičem nikako ne podrazumijeva oštećenik, nego bilo koje lice (koje podnese prijavu), pošto se prijavič i oštećenik sasvim odvojeno tretiraju. Najzad, kod ovog dokumenta uočavamo i još jedan momenat, koji upotpunjava sliku stvari, a proizlazi iz odredbe koja kaže da se ime prijavioca prekršaja, ako on to traži, mora držati u tajnosti. Ovo je još jedan dokaz više da je tužilac »*quilibet*«.¹⁸

Naredni podatak popularne tužbe nije trebalo dugo čekati i na njega nailazimo već u mjesecu julu iste godine. Naime, već 11. jula 1790. godine tadašnji đusticijeri Marko Fontana i tenente Anton Zambon, zajedno sa providurom Nikolom Longom, propisali su novi cijenič svježem mesu, i to za sve vrste mesa striktno osim za ovčje meso slabijeg kvaliteta, za koje je određeno da će cijene

¹⁷ U tom petnaestogodišnjem periodu na funkciji đusticijera izmijenjali su se: tenente Đirolamo Macoleni, ponovo Antonio Arnosti, kapetan Aleksandar Živković, Domcniko Mingoni, tenente Đuzpe Đenari, ponovo serdar Nikola Gorakući, s tim što za neke periode u ovom vremenskom razmaku nisu sačuvani dokumenti pa se ne mogu ni utvrditi imena đusticijera (stoga gornja imena predstavljaju samo one koji se iz sačuvanih dokumenata mogu utvrditi).

HA: fasc. CCL/III/PUMA, list 5, 11, 12, 15, 17. i 18; HA: knjiga 96/PUMA, str. 10, 11, 12, 20, 21, 25, i 26; HA: fasc. CCXCIX/PUMA, list 21.

¹⁸ HA: fasc. CCXCIX/PUMA, list 28—29. — Upor. dr Jelena Danilović: op. cit., str. 12—13, i str. 145.

utvrđivati đusticijeri u svim konkretnim slučajevima.¹⁹ Dokument sadrži primjedbu: da je došlo vrijeme da se snize cijene mesu, po običaju, pa javna vlast, u dogovoru sa đusticijerima, javno objavljuje da se, nakon publikovanja ovog proglasa, niko ne usudi prodavati meso po skupljim cijenama. A sada slijedi onaj dio sadržaja dokumenta koji je za nas od posebnog interesa. Naime, za prekršioce se propisuje novčana kazna od 10 dukata, od koje polovina ide prijaviocu, a druga polovina ostaje na raspolaganje vlasti. Najzad, slijedi i odredba: da se ime prijavioca — ako on to želi — mora držati u tajnosti.²⁰

Već slijedećeg mjeseca, odnosno 4. avgusta 1790. godine, za vrijeme mandata đusticijera Đovani Batiste Fačini i Marka Fontane, donesen je dokument kojim se žele striktno provesti u život odredbe cijenika od 24. jula iste godine,²¹ uz još neke nadopune. U tom pravcu dokument kaže: »Da bi se stalo na put mesarima koji prodaju slabiju vrstu mesa po cijenama koje su određene za dobru i najbolju vrstu, s pozivom na proglas od 24. jula t. g., za kojeg tražimo da bude tačno ispunjavan u svim svojim odredbama, mesari ni pod kakvim uslovom ne smiju sami da podižu cijene ni za slabu ni za bolju vrstu mesa.« Za nas je ovdje interesantna odredba o kazni i prijaviocu. Za prekršioce se, pored zaplijene mesa, određuje novčana kazna u iznosu od 10 dukata, od koje polovina ide prijaviocu, a polovina ostaje na raspolaganju vlasti. Ime prijavioca drži se u tajnosti, ako on to želi.²²

Najzad, slijedeći i ujedno zadnji trag »actio popularis«, kojeg možemo pratiti u sačuvanoj dokumentaciji, nalazimo u dokumentu od 2. novembra iste 1790. godine. Tog dana je isti providur i sa istim đusticijerima propisao novi cijenik svježeg mesa (sezonsko snižavanje cijena za neke vrste mesa). Za prekršioce se određuje novčana kazna u iznosu od 10 dukata, od koje polovina ide prijaviocu, a druga polovina po odluci vlasti.²³ Smatramo da je trag »actio popularis« i u ovom slučaju dovoljno jasan čim dokument sadrži izričitu odredbu o tome da polovina utjerane kazne pripada prijaviocu.

¹⁹ Ovo nam otkriva još jednu dimenziju đusticijerskih dužnosti: da inspiraciju mesarne, pregledavaju meso čiji kvalitet i unutar određene vrste mesa može znatno varirati, pa da se na osnovu takve lične procjene kvaliteta u svakom konkretnom slučaju određuju cijene.

²⁰ HA: fasc. CCXCIX/PUMA, list 36—37.

²¹ Uočilo se, naime, da se mesari nisu dovoljno pridržavali cijenika od 24. jula 1790. godine već su nabijali cijene na način što su slabiju vrstu mesa proturali po cijeni određenoj za dobru i najbolju vrstu.

²² HA: fasc. ista, list 44—45.

²³ HA: fasc. ista, list 59—60.

U svim navedenim slučajevima, dakle, sa dovoljnom sigurnošću možemo tvrditi da se radi o jasnim i nedvosmislenim tragovima »actiones populares«. Tvrd dokaz, u tom pravcu, pružaju nam potvrđene okolnosti: da je tužilac »quilibet«, da mu je pripadao jedan dio od novčane kazne izrečene i utjerane za prekršaj u pitanju i da se ime tužioca uvijek (kad on to zahtijeva) mora držati u tajnosti.

Summary

THE TRACES OF «ACTIONES POPULARES» AGAINST THE OFFENDERS OF THE ORDERS OF GIUSTIZIERE AND PROVVIDURE IN THE DOMAIN OF PRICES DURING THE 18th CENTURY

Dr Đorđe MILOVIĆ

In Roman law *actiones populares* were accusations against those who committed forbidden acts, which were not considered criminal, and which could be raised by any person. In the statutes of our old littoral cities (the same as in the statutes of Italian cities) one often comes across accusations which could be raised by any person and which show great similarity to *actiones populares*. Herceg-Novi had no statute. Therefore, the author looks for, and finds, the traces of *actiones populares* in the orders of provvidure and giustiziere (18th century — the period of Venetian dominance) defining the prices of foodstuffs on the market and control of the prescribed prices and quality. That is, the author finds the traces of *actiones populares* in all the numerous cases where from the order of the authorities it issues that the charge against the offender could have been submitted by anyone (the element «quilibet accusare possit»). It is considered that this element was present whenever in the document there is the order to pay to the informer a part of the prescribed fine. Another argument in favour of this give the directions in these documents telling that the name of the informer is to be kept secret if the informer demands so. The author quotes and treats all these documents from the rich archives material of the Politika* — Government Venetian Archives from the 18th century (for the area of Herceg-Novi) preserved in Herceg-Novi Archives.

„ЦЕНТРАЛНА КОМИСИЈА“ — ЗАЈЕДНИЧКА ВЛАДА ЦРНЕ ГОРЕ И БОКЕ

Иако краткотрајао, период у коме су Црна Гора и Бока Которска заједничком борбом против Француза, који су од августа 1807. године били запосјели Боку, оствариле своју данашњу жељу да се уједине и створе заједничку суверену државу, представља једну од најзанимљивијих страница наше историје.

Црногорски владика Петар I, који је само чекао повољан тренутак за оружани напад на Французе у Боки, већ почетком 1813. године ступа у везу са командантом енглеске флоте која је била усиљена код Виса. Послије измјене мишљења преко емисара и преко писама, енглески адмирал Фримента 20. априла у писму адресираном Петру I каже: „Видно сам Вашег отпавника послова и врло сам задовољан осјећањима и ревношћу црногорског народа за ствар наших савезника. Само, како видим, немогућно Вам је успјешно радити без хране и муниције, а ја за сада немам тога довољно на бродовима моје флоте, па Вас молим да причекате док то прибавим. Ја ћу о томе благовремено извјестити Ваше Превасходство, па ћемо онда договорно ријешити подесан тренутак за заједничку акцију. Интимна веза између руског и енглеског двора постаје сваки дан све чвршћа. Наставите да подржавате добра расположења и ревност Ваших поданика, а ја нећу ништа пренебрегнути да Вам јављам све што треба.“

Крајем августа адмирал Фримента је успио да дотурни Црногорцима нешто муниције и новца па се тада договорио са Петром I — који је у ово вријеме био нарочито охрабрен сазнањем да су Енглези у савезу с Русијом против Француза — о заједничким акцијама. Исто такво је охрабрење Петар I имао и у увјерењу да су Бокељи нестриљиви да он започне напад на Французе, у циљу заједничке борбе око њиховог прогјеривања из Боке.

Већ 8. септембра Петар I је упутио Црногорцима и Бокељима слиједећи проглас:

„Благородној и поштеној господи сердарима, војволама, барјактарима и осталим главарима и старјешинама и свему храбром црногорском и браском народу. Извјесно је вама и теби, љубезни народе, како је већ наступила седма година откако су Французи заузели боксљску провинцију, и како су нам они с почетка страшно пријетили да се отачаство наше унапријед неће звати Црна, него Црвена — то хоће рећи крвљу нашом обливена — Гора. Они би то и учинили по својству њихове злоће, будући су најприје окаљали руке у крви свога законитога краља, и на темељима јакобинско-фрамасонског безбожја поставили управитељство, али, благодаревн Бога, нијесу могли учинити — прво: по томе што нијесу међу нама нашла издајника јакобинскога духа, који би им путеве отворили и человање дали, као што су находили у много мјеста на несрећу свих народа, међу којима су ти издајници били; друго: што смо им ми становити одговор учинили на Мирцу, у храму светога великомученика Георгија, кад смо Бенералу Мармону на састанак били, да умремо при нашој слободи и вјери с оружјем у рукама славно и да се никад под њихову власт живи не предамо; треће: што су они видјели пребивалишта наша утврђена каменитим горама и не само једну Црну Гору, него многе горе које се не боје бомбе ни лубарде, и што су наше крајиннике при сваком покрету њихове војске находили готове на својим границама, а парочито кад су њихова три Бенерала са три хиљаде и више војске ударили на Брајине, што су они познали колико би их скупо стало докле би Црну Гору освојили; четврто: што славни народ шпањолски — божјим промислом и благовољењем подстакнут љубављу к отаџбини и своме законитом краљу, одведеном вјероломним Наполеоном у Француску — да свргне јарам француски подиже, неустрашивим духом храбрости, своје оружје против онога свеопштега роду људскоме непријатеља и бунтовника Европе.

„По свим, дакле, околностима, не могавши они безбожници успјети у својем предузећу, нијесу се устиђели представљати нама толике милости и награде од њиховога цара, ако ми његово покровитељство замолимо и ако његовог конзула међу нас прихватимо, мислећи да ми, као прости народ, нећемо разумјети, јер то хоће рећи да ми себи својим рукама сишир на врат стављамо и да змију у њедра наша пуштамо. Но будући су и на ове представке добили како усмено, тако и писмено, противни одговор, није им остајало друго него посредством мира прекратити смутњу која се бјеше међу наше крајиннике и њихове солдате око Когора започела, бојећи се да не бисмо бокељски народ против њих узбудили. И тако смо с Бенералом Бертраном условни мир били учинили, а с Бенералом Готјеом потврдили

по заповијели коју смо имали од нашега цара. Но што искаше генерал Бертран да му предајемо њихове људе који би у наша мјеста добјежали, то нијесмо примили и зато је њихов цар толико био разјарен, да је говорио да ће нас не само огњу и мачу предати, него да ће и горе и планине наше сажети. Али се није надао да ће из Русије главом без обзира бјежати и оставити пространа московска, смоленска и литванска поља посијана костима својих војника и своју високоумјем надмену намјеру о разорењу Русије и цијелога свијета, закопану под пелелом московским.

„Из свега овога, љубезна браћо, јасно видјети можете што су ови тирани мислили од нас учинити и што би учинили кад би силе имали, а сваки дан гледате што чине од наше браће приморца, те по томе расудити можете колико би сав народ у свијету несрећан био кад не би био свеблаги Бог благословно оружје великога Александра, премилостивога покровитеља нашега. Тога ради принесимо сви, и приносити не престанемо, свеславном Богу благодарње и славу, који је даровао својем помазанику Александру крпост и силу на истребљење многочислене војске крволочнога Наполеона и непримиривога непријатеља човјечанства.

„Споменимо и друге дужности наше, које нас позивају, у садашње, од самога Бога послано, вријеме, на витешка војничка дјела да, при помоћи Бога, не останемо између осталих народа најзаслужни, него да тјерамо опште непријатеље из нашега краја, кад их и по мору и по суву тјера и гони сила рускога, енглескога, аустријскога и шпанолскога оружја. Припремите се, дакле, јунаци с природним духом храбрости на витешки овај подвиг да, призивајући Бога на помоћ, што скорије ступимо у бокељску провинцију под славодобитним барјаком великога Александра, свемилостивога господара нашега.“

Француске власти у Боки, знале су да ће горњи проглас бити у Боки прихваћен са највећим задовољством и одобравањем, а биле су обавијештене да су и Бокељи позивали Црногорце на акцију против њих. Сем тога су са Бокељима имале веома лоше искуство већ од самог француског заузимања Боке, јер се отпор Бокеља разним мјерама француских окупационих власти често изражавао оружаним акцијама које су нарочито у Брајићима, Паштровићима и Грбљу попримале размјере жестоких оружаних буна, за које су Французи били увјерени да их не само подржава и помаже, већ и потиче, цетињски митрополит, па и онда кад је он увјеравао француске власти у Боки у своју лојалност и мирољубивост и слао посланице појединим црногорским племенима и Бокељима којима их је позивао да живе у миру с Французима.

Иако са мало наде да ће бар код неких Бокеља имати извјесног успјеха, француски командант Боке, генерал Готје, је

на горњи проглас реаговао објавом у којој је, поред осталог, стојало: „Бокељи! Једна варварска нација хоће да вас прогута и потчини, да вас баци у море несрећа. Зато отворите очи и не дајте се преварити. Та нација вас нагони да будете извршитељи најсрамнијега дјела и да пролијевате крв за оно што је за вас погубљено, а за њих, пак, корисно“. Затим, напомињући Бокељима њихове раније грехове према француским оружаним силама, нарочито наглашава: „Будите свјесни ваше кривице и постарајте се да исту исправите, старајте се да будете достојни опроштаја императора Француза, који опроштај он никада није ускратио онима који су га знали молити.“ Иако је француска окупација Бокс била потпуно паралисала поморско-трговачку активност Бокеља, генерал Готје се ипак усудио да у овој својој објави наведе и ово: „Будите свјесни, Бокељи, гдје је ваша корист, а особито што се тиче ваше поморске трговине...“.

Наравно, објава генерала Готјеа није имала никаквог ефекта јер су сви Бокељи једва чекали да листом устану против својих окупатора.

Олазив на проглас Петра I био је заиста велики, како код Црногорца тако и код Бокеља, па је борба против Француза могла одмах да отпочне. Како је та борба почела и како се одвијала, сем у другим документима и у мемоарима Антуна Кожовића (о којима сам објавио једну књигу), исцрпно говори у Дневнику генерал Готје, који сам пронашао у Архиву француског Министарства рата у Паризу. Овај дневник је веома опширан па ћу због тога овдје донијети само неке фрагменте из њега:

„18. августа у 8 часова изјутра осам баркаца се шило бацило на батерије које су се налазиле на Кобили, тако да се непријатељ домогао њих, а затим је бацио у море топове, порушио батерије, пећи за ковање булади и стражарске заклоне. Док се непријатељ приближавао, Хрвати (тј. војници огулинског пука, који је по наређењу француских војних власти стационирао у Боки — Сл. М.) који су били на стражи код батерија спасоше се бјекством. Затим се непријатељ усмјерио према луци Росе, коју је жестоко напао, али је био одбијен. Непријатељ је такође уништио батерије на Луштици.

28. августа — побунила се једна чета хрватског батаљона против свог команданта, господина Косановића, кога војници нијесу хтјели више признавати и коме су отказали послушност.

19. септембра — примио сам писмо од црногорског владике којим ми је отказивао примирје које сам са њиме био склопио на Мирцу 23. јуна 1812. г., а према коме је он био обавезан да ме на вријеме обавијести о обнављању непријатељства, али је канибал већ био сакупио своје хорде дивљих и сурових хајдука, како би ме одмах напао чим откаже примирје... Мршчуља, наредник пандура, који је био задужен да са осам пандура донесе

у Котор из Будве 550 фрака из прихода од дажбина, био је заустављен од Брајића, који су му дигли овај новац.

20. септембра — Хрвати у Херцеговском гарнизону су се побунили... Ја сам једним прогласом обавијестио Бокеле да ми је црногорски владика објавио рат...

21. септембра — један одред Црногораца упада у Доброту...

22. септембра — око 3000 Црногораца, предвођених гувернадуром и Савом Петровићем, владичићим братом, сишло је из Црне Горе и заузело позицију на брду Горажда, близу утврбења Тројице. Истог дана око 4000 Црногораца, на челу са владиком и сердаром Пламенцем, сишло је, преко Стањеша, у Мајине, да би се олате усмјерили ка Будви. Владика се смјестно у мајинском манастиру, одакле је упутио проглас који гласи: „Племенитој господи кнезовима, главарима и старјешинама као и читавој поштованој грбљаској општини поздрав. Стављам вам на знање да сам са више Црногораца стигао у Мајине, а по наређењу цара свих Руса, аустријског императора и двора Велике Британије. Ако, дакле, желите добра и части себи самима, народу Грбља и Црногорцима, дођите сви главари сутра рано изјутра у Мајине да бисмо се споразумјели како и на који начин ујединити Црногорце и Бокеле и како бисмо могли учинити да један дио војске оде у сусрет њима (1), а да други остане ради опсаде градова и непријатеља ових двају народа. Ја вас молим да свакако дођете на назначено мјесто, и то рано. Ја вас ту чекам. — Из манастира мајинског, 10. (22) септембра 1813.“

23. септембра — становници и пандури Будве су се побунили. Станко Прибиловић, наредник пандура, убијен је једним метком из ништоља; господин Кристијановић, његов капетан и командант мјеста, господа Медји, потпоручник пандура, Марколаш, убирач пореза и Брилар, подофицир жаңдармеријске коњице, такође су убијени од становника Будве и пандура. Будвански гарнизон се састојао од 40 Хрвата, којима је командовао потпоручник Стошић, који је, као и његови војници, остао потпуно миран за вријеме побуне, и сви су се повукли у тврђаву. Будванци су тада отворили градска врата. Позвали су црногорског владика, који је ушао у град са својим Црногорцима...

24. септембра — издао сам наређење да један одред састављен од 90 људи, и то 60 војника — од којих половина Хрвата а половина Италијана — и 30 Шкаљара, припадника народне гарде, изиђе из града (Котора). Команду над овим одредом повјерио сам господину Кампањолу, команданту 3. батаљона четвртог италијанског пука лаке пјешадије. Ја сам му наредио да са овим одредом врши рекогносцирање непријатеља све до утврбења „Тројица“, не излажући се опасности, али он, понесен својом ревношћу, исувише се много ангажовао и постао је жртвом

своје непромишљености, наине био је рањен пушчаним метком у бутину, па пошто није могао ходати, Црногорци га ухватише и одсјекоше му главу. Дванаест војника и један припадник народне гарде том приликом погинуше, а шест их је било рањено. Црногорци, поносни из овај успјех, однесоше каштанову главу свом владици, а затим се упутише према тврђави Тројици. Када су се овој приближавали, један италијански наредник, који је њоме командовао, отворио им је врата тврђаве. Војници су омама били лишени свих својих ствари, али су успјели да се извукну и стигну у Котор, изузев наредника и једног кашлара, који су остали са Црногорцима, који су затим, пошто су из тврђаве извукли један топ и мунџију, запалили тврђаву. Издао сам наредбе грофу Марку Грегорију, пуковнику народне гарде, да постави 150 људи на Врмцу близу утврђења Тројице, како би се онемогућило Црногорцима заузимање ове позиције, али он није ништа урадио.

25. септембра — Црногорци, предвођени једним од владичине браће, заузеле положај на брду изнад Пераста, одакле угрожавају овај град и Рисан.

26. септембра — владика напушта Будву и долази на брдо Горажда. Црногорци заузимају брдо Врмац и спуштају се у Тиват. Становници општина Будве, Паштровића и Грбља придружују се владици и Црногорцима. Секиновић и Баровић, потпоручници Хрвата, дезертирају са 60 људи којима они командују. Гарнизон луке Росе, састављен од Хрвата, напушта своје мјесто и повлачи се у Херцег-Нови, а у Росе је упућен један други одред. Више људи је послато из Котора, а неколико их је ухапшено. На непријатеља је испаљено неколико топовских хитаца.

27. септембра — наредба становницима града Котора да предају своје оружје у року од 24. часа у општинском дому. Осамдесет и два Хрвата дезертирало је из Херцег-Новог. Четврта чета хрватског батаљона, која је долазила из Дубровника у Херцег-Нови, сва је дезертирала.

28. септембра — црногорски владика се смјестио у Брдима или Тивту. Црногорци се спремају да пређу у залив да би отишли у Бијелу и Херцег-Нови. Одред који је био упућен у луку Росе побунио се; двадесет и четири војника су одатле дезертирала.

29. септембра — више Црногораца, под вођством једног од владичине браће и сердара Пламенца, прешло је залив да би отишло у Бијелу.

30. септембра — 160 Црногораца, под вођством једног од владичине браће, ушло је у Рисан, а одатле је отишло да запали села Стрп и Лице; такође су запалили и село Глоговац. Становништво ових трију села, која припадају општини Пераст, је католичко. Неколико лица било је ухапшено, а неколико отјерано из Котора.

1. октобра — Црногорци и Бокељи заузимају луку Росе. Француска посада се одатле била повукла и топови су били однесени. Команду ове луке преузео је поп Лазаровић. Ја сам сакупио чету гренадира и чету стријелаца хрватског батаљона да бих покушао охрабрити их.

2. октобра — општине Прчањ, Доброта и Пераст упућују своје делегате владици да га поздраве. Град и тврђава Св. Иван настављају ватру на непријатеља који се приближује.

3—7. октобра — Црногорци настављају своје покрете према Бијелој и Херцег-Новом. Један енглески брик и двије баркаце под аустријском заставом уловили су у луку Росе.

8. октобра — два енглеска официра и опат Брунаци, аустријски комесар задужен око организовања устанка у Боки, врше извиђања око Котора. Они су имали тежак неспоразум са црногорским владиком. Замјерили су му да се превише рано спустио са својим Црногорцима, прије уговореног времена. А тада им је владика показао једно писмо од становника Прчања, Доброте и Пераста у коме су га ови молили да сиђе са својим Црногорцима и да заузме Боку прије свечаности Госпе која пада у мјесецу августу рачунајући по старом календару.

10. октобра — све комуникације са Херцег-Новим и морским и копненим путем су прекинуте.

11. и 12. октобра — наставља се артиљеријска ватра са которских зидина и са тврђаве.

13. октобра — двије пенице и двије топовњаче које су биле одређене да пренесу са острва св. Борба топове и муницију заробљене су од Прчањана и Доброћана. Луковић из Прчања и Камсаровић из Доброте, који су командовали пеницама, помогли су устаницима да заузму двије топовњаче. За вријеме док су Прчањани и Доброћани освајали бродове наше флотиле, Пераштани су заузели перашку тврђаву.

14. октобра — пошто су разбојници били господари тврђаве перашке, то се није било могуће више задржати на острву С. Борбе, које је било нападнуто од више енглеских баркаца, којима су се биле придружиле и многе бокељске лађе, под командом господина Харпера, заповједника једног енглеског брика. Црногорци и устаници из Боке појавили су се пред Котором са стране ријеке око 8 сати навече, тукући из пушака и наговарајући војнике на дезертирање.

15. и 16. октобра — непријатељ наставља своје нападе и своје покличе у исто вријеме као и претходног дана.

20. октобра — енглески брик „Саразен“ укотвио се у Доброти. Исти напади, исти крикови од стране непријатеља; пушкарње је трајало до поноћи.

22. октобра — господин Харпер, командант енглеског брика, дошловио је једним малим чамцем као парламентарца и пре-

дао ми је писмо господина Хоста, капетана бојног брода, којим ме овај позива да му предам град. Ја сам му одговорио да ми част и дужност према свом суверену не допуштају да прихватим његов захтјев.

23 — 27. октобра — непријатељ је настао своје нападе сваке вечери, као обично. Енглези су поставили на Врмцу два топа. Радовима на Врмцу руководи наредник Андреис, који је тринаестог ов. мј. заробљен на једној топовњачи и који се прихватио службе код непријатеља.

28. октобра — Плашећи се да Хрвати (тј. војници који су се налазили у зидинама опсједнутог Котора (Сл. М.) имају неке везе са непријатељем, издао сам наређење господину Сијани, помоћнику команданта мјеста, да затвори помоћни пролаз на градским вратима на обали, који је био отворен... Био сам урадио све што ми је било у могућности да би их (тј. одред Хрвата) могао присилити на ред и послушност, али је све то било узалудно. Био сам обавијештен да су они намјеравали да ме ухвате, а тако исто и мог помоћника, и да нас одведу на енглески брик. Тада сам био одлучио да се попнем у тврђаву и да се одатле браним до посљедњих могућности ако би ме они одоздо нападали. Жандарми, тобџије, италијански војници и неколико државних чиновника понеше се са мном у тврђаву...

29. октобра — ничег новог."

Иако је генерал Готје у свом Дневнику за дан 29. октобра забиљежио „ничег новог“, тога дана се збио један веома крупан догађај, и то свега на два километра од опсједнутог Котора, у Доброти, у кући која је сада у рушевинама. Наиме, ту је Народна скупштина Бокеља на приједлог митрополита Петра I једногласно одлучила да се Бока и Црна Гора уједине у једну државу. О томе је био састављен слиједени акт:

„У ИМЕ БОГА АМИН. ДОБРОТА 29. ОКТОБРА 1813.

Двије сусједне покрајине, Црна Гора и Бока Которска, прожете патриотизмом и истим осјећањима вјере и части, ослободиле су се Божјом помоћу, збацивши француски јарам својом крвљу и жртвама. Оне се једна другој заклињу господом Богом на вјерност и да ће увијек остати сједињене у сваком случају и догађају.

Пошто су се оне сада ставиле под високу и моћну заштиту трију савезничких држава Русије, Аустрије и Велике Британије, изјављују у њихово име њихови главари да ће, ако би када политичке околности приморале било једну или другу да се подложи било којој од речених држава, обавије слиједити исту судбину са оним условима и повластицама које су уживале и за које се надају да ће им и убудуће бити признаване.

Ако би држава која би њима владала била присиљена због ратних прилика да их напусти, у том случају, како главари обију покрајина изјављују и захтијевају, остаће слободне и независне исто онако као што би се слободне и добровољно предале.

Потврђујемо ово наше уједињење и нашу независност и за будућа времена, а ако то буде затребало то ћемо и крвљу нашом потврдити.

Француска се подразумијева за увијек искључена као држава којој би се наше двије покрајине могле подложити, јер би више вољеле да заједно нестану у било којој несрећи, него да поново падну под галску тиранију.

У вјеру горњег се потписују:

М(итрополит) Петар Петровић, с. р.

Испод потписа Петра I слиједе потписи главара и представника свих бокељских општина, укључивши и општине Будва, Манне, Брајини, Побори и Пантровићи. Гуверналар Вуколај Радоњић је потписао „за сву Црну Гору и Брда“.

Ускоро по доношењу горње одлуке, већ 1. новембра иста Народна скупштина доноси другу, исто тако важну, одлуку о образовању Вијећа двију покрајина. Ово вијеће се састојало од предсједника, потпредсједника, 30 делегата бокељских општина и девет црногорских главара. Истом овом одлуком била је образована и Централна комисија са функцијама владе. Централну комисију су сачињавали: предсједник, 9 црногорских главара и 9 представника бокељских општина. За предсједника и Вијећа и Централне комисије био је изабран Петар I.

Иако се генерал Готје у опседнутом Котору, непрекидно нападаном артиљеријском ватром, одржао све до 4. јануара 1814. године, када је пристао на капитулацију, коју је и потписао 6. јануара, Централна комисија је одмах ступила у дјелство, придржавајући се одредаба донесених декретом од 1. новембра, који је садржавао 22 члана.

Душан Вуксан је у Архиву при Цетињском музеју био пронашао и објавио текст овог декрета, који он назива правилником. Ево што Вуксан о њему каже: „Од овог правилника је до данас изгубљено првих седам чланова и почетак осмога. Тај остатак гласи:

Член осми: Предсједник или потпредсједник неће моћи без Комисије одлучит врху циједне ствари публичне; њихова власт простријеће се само да потписују декрете и публична писма, а у случају од њихове даљности биће потписани од једнога од депутатах од Комисије по чину од старешинства;

Член девети: Бити ће један секретар општи од Гуверна, који ће помагати на сједишту од савјета провицијалског и од

Комисије централне од Губерна и који ће држати све регистре, писма, архивија и прочитаја, и испуњаће дужности при истој Комисији у све ствари од Губерна;

Член десети: Именован јест за секретара оштега господин Франћеско Љепопили, који ће получивати за његову плату печак од Шпање десет на мјесец;

Член једанаести: Сва писма публична носиле на чело: „Губеран временити од двије провинције састављене од Црне Горе и Боке Которске под протекцијом од три царства здружена од Русије, Аустрије и Англете“ и биће учињена на име од Комисије централне;

Член дванаести: Биће један касијер (тј. министар финансија), који ће бити одговорник од публичнијех динарах, које ће он примати и администрати у зависимости од наредба од Комисије централне;

Член тринаести: Именован јест за касијера господин канџан Вицко Ивковић из Доброте;

Член четрнаести: Који драго од депутатах би се пуштно пресловит с обећавањем, даровима и митом, или би био предобијен од коједрагога хајтера у послу од суда, или од коједраго друге публичне администрације, бити ће ишћеран с непоштенством и неће моћи у напријела имати ниједну службу и биће објављен по свијема двјема провинцијама његово извршење и узрок од истог, када његова превласност и хајтер не би заслужио и већега наказања;

Член петнаести: Одређује се двадесет људи од његове службе Јего превосходитељству Господину Митрополиту, којизи ће примати за њихову плату газета четрдесет на дан на главу — велим газета 40;

Член шеснаести: Опређљено јест число од двије стотине стражах под владањем и заповиједи од шест капетанах (када каква потреба ненадна не би тражила да се умножи исто число), ове страже настојаће толико за сигуртат унутрењи, колико за војевање против непријатеља;

Член седамнаести: Сто стражах биће на службу проходну, адити од кулука, под владањем и заповиједи од два господина капетана, то јест од господина сердара Бика Мартиновића из Цетиња и господина кнеза Јова Тујковића из Грбља. Ове страже преносиле се свуди, ће би потреба била, зависитељно од наредба од публичне власти;

Член осамнаести: Друге сто стражах биће сједуште под владањем и заповиједи од четири господина капетана, то јест господин Вуко Буров Радоњић, господин Мато Радов Мартиновић, господин Марко Буковић и господин... (недостаје име);

Член деветнаести: Сва више речена стража примаће за њихову плату становити: газета адити солдина четрдесет на дан, а господа капетани по солда десет на дан;

Член двадесети: Даје се овласт истијема стражама и њиховијема главарима да узму за њихов конат којудраго захиру, коју би фермали, кад би се послала непријатељу, а то знањем најприје пупличне власти. Ако ли, пак, исте страже буду договорене у уношењу и изношењу од захира, књигах и прочаја од испријатеља у његову помоћ, биће наказан по прилици од законопреступљенија од два мјесеца до једне године тврде тамнице и по случајима конфискационим од добарах и смртном предесом;

Член двадесет први: Господин конте Марко Грегурина, колунел од контада, јест одређен врху начинах од војевања противу непријатеља;

Член двадесет втори: Комисија централна од Губерна јест одређена врху исполненија од овога декрета, који има бит разгашен. Учињена у Доброту на први новембра (по новом календару) 1813. — Потписан: Петар Петровић.“

О дјеловању Централне комисије и њених органа сачувано је доста докумената у Историјском архиву у Котору. Ова документа ће бити ускоро објављена у једној посебној публикацији Историјског института СР Црне Горе. Из њих ће се видјети да је Централна комисија нарочито настојала да обезбијели правилно и савјесно пословање свих њој потчињених органа.

Дјеловање Централне комисије било је, на жалост, кратко трајно јер је одлука Црногораца и Бокеља о њиховом уједињавању у једну државну заједницу била осујећена одлуком Бечког конгреса да се Бока врати Аустрији, која је њој први пут владала од 1797. до 1806. године.

Одлуку Бечког конгреса су Бокељи и Црногорци примили са највећим жаљењем, јер су били увјерени да ће њихова заједничка тековина за коју су пролили доста крви бити трајна.

Велика жалост Петра I због одлуке „савезника“ била је помијесана горчином коју је код њега морало изазвати писмо руског цара од 30. маја 1814. године, а које гласи: „Ваш посланик сердар Саво Пламенић здраво је стигао у мој главни стан и предао ми је Ваше писмо. Ја сам се такођер извијестио и усменим порукама које сте њему повјерили. Моје учешће у добростању Вашему и народа Вашем Пастирству повјеренога, ознаменовано је многим доказима. Та чувства су у мени неизмијењива, и сада када је Провиђење благословило напоре моје и мојих савезника установљењем тишине свеоште, ми смо обратили пажњу на сусједну Вам земљу Бокељску. Желећи повратити Вам лично спокојство, ми смо одлучили повратити је аустријској држави, под којом је процвјетала. Стога позивљем Ваше Преосвештенство ради опште користи да се не само не противите заузећу тврђава од стране аустријске војске и повратите са Вашим храбрим Црногорцима у Ваше границе, него да употребите Ваш утилив да се становништво Боке Которске склони покорити се олудци савез-

них држава, увјеравајући их да ће права и повластице што су они уживали од најстаријих времена бити потпуно сачувани. Препоручујући себе молитвама Вашег Преосвештенства, остајем Вама и народу црногорском за вазла благонаклоњен."

Добивши налог од свог цара, аустријски генерал Милутиновић извршио је окупацију Боке од 8. до 12. јуна, када је митрополит Петар напустио Котор, пред сам улазак аустријских трупа у овај град.

На крају овог чланка још једном се наглашава већ много пута истицана потреба рестаурације зграде у којој је донешена 29. октобра 1813. године одлука о вјечном уједињењу Црне Горе и Боке и у којој је за вријеме читавог свог постојања радила Централна комисија.

Summary

THE CENTRAL COMMISSION

Dr Slavko MIJUSKOVIĆ

On Oct. 29th 1813 the assembly of the people of Crna Gora (Montenegro) and Boka was held and the decision was made to unite Crna Gora and Boka after they had together, and helped by the English fleet, liberated Boka, with the exception of Kotor which was held by the French till Jan. 4th 1814. The resolution was signed by the bishop Petar I and the signatures of the representatives of all the communities of Boka followed. The governor Vukolaj Radonjić signed for all the «Crna Gora and Brda». The same assembly brought the resolution to constitute the councils of the two provinces which consisted of the president, vice-president, 30 delegates of Boka communities and 9 chieftains from Crna Gora; it also made the decision to establish the Central Commission as an executive body made up of: the president, 9 chieftains of Crna Gora and 9 representatives of the communities from Boka. Petar I was elected president and Alviz Visković of Perast vice-president. The Central Commission immediately set to work according to the rules of the constitutional document of Nov. 1st which comprised 22 items. These rules determine: that the government of the united provinces is to act in accordance with the law; that all the public papers are to have the heading «Goveran vremeniti od dvije provincije sastavljene od Crne Gore i Boke Kotorske pod protekcijom od tri carstva združena od Rusije, Austrije i Angletere» (The temporal government of the two provinces Crna Gora and Boka Kotorska protected by the three empires by Russia, Austria and England); that all the documents exceeding the interests of a single community should be signed by a member of the Central Commission according to the duty he was in charge of; that the secretary general was to keep the letters and files and run all the office work of the Central Commission, that the common finances should be run by the minister of finance; that bribe and biased decisions in trying law suits and running administration are strictly unlawful; that Petar I was assigned 20 guards and the Central Commission 200 guards with two captains, one of Crna Gora and the other of Boka Kotorska, the number of which can be increased if needed and used to fight against the enemy; that 100 guards commanded by one captain of Crna Gora and one of Boka serve as the patrol and the other 100 of guards are to be kept by the Central Commission and commanded by one captain of Crna Gora and two of Boka; that those people who took food to the enemy were to be put to prison or, in grave cases, executed; the colonel Marko Gregorina was appointed commander of the war operations against the enemy; the Central Commission was in charge of executing the decree of Nov. 1st. The Central Commission, consisting of government, finance, law, health, economics, naval and defence departments, worked successfully, but not for long as the resolution of the people of Crna Gora and Boka about a united state was ruined by the decisions of the Vienna Congress according to which Boka was joined to Austria and occupied by it on June 12th 1814.

O TOPONIMIMA TIPOVA: LEPETANE, KAMENARE, BAOŠICE

U Rječniku Jugoslavenske akademije ovakve reči unesene su većinom kao imenice muškog roda sa množinskim padežnim nastavkom *-i*. Nastavak *-e* koji se u mnogim govorima upotrebljava u tom padežu ovakvih reči Đuro Daničić, autor prve sveske ovog Rječnika, smatrao je kao »akuzativ za nominativ«, pa ga je u tom Rječniku, kao formu koja ne odgovara paradigmatskim pravilima, zamenjivao nastavkom *-i*.

Ovog mišljenja, u pogledu pravilnosti, držali su se uglavnom i dalji obrađivači tog Rječnika, ali što se tiče porekla nastavka *-ane* već je Pero Budmani pravilno, iako ukratko leksikografskim stilom, objasnio poreklo ovog nastavka. Iz njegovog tvrđenja da je »*Doljani*... uprav pl. Doljanin«, a zatim: »dolazi i nom. *Doljane* »ili po tome što je uzet akuzativ kao nominativ, ili po starijem obliku« jasno je da se pod starijim oblikom podrazumeva nastavak *-e* u nom. pl. reči na *-janin*.

Dok je o poreklu ovog toponima kao i o toponimu Dubočane izneo mišljenje u obliku dileme (»ili, ili«), docnije je o toponimu *Grižane* izneo kategorički mišljenje da je »sa starijim oblikom«. U ovom slučaju mogao je to kazati sa više sigurnosti, jer sačuvani oblik *Griža* dokazuje da je oblik *Grižane* postao preko oblika *Grižanin*.

Ovo Budmanijevo mišljenje nije osporavano kao ni Daničićovo. U novije vreme A. Belić je izneo svoje mišljenje o ovom nastavku rečima: »gotovo na celom prostoru pružanja našega jezika sačuvalo se to *-e* u nazivima mesta koje nije ništa drugo do gornji (tj. stari nastavak *-e*, prim. aut.) nastavak sačuvan u njima u skamenjenom obliku (on se prenosi na nazive mesta koji ga prvobitno nisu mogli imati), isp.: *Grižane* u Hrv. primorju, *Brežane* u Srbiji, pa zatim i *Boževce*, *Crniće*, *Ranovce* itd. Naravno da se u ovim nastavcima *-e* često u narodnom jeziku, a još više u književnom zamenjuje glasom *i*: *Korićani* kod Kragujevca, *Nakućani* kod G.

Milanovca» (*Istorija srpskohrvatskog jezika*, knj. II, sv. I, *Reči sa deklinacijom*, str. 14).

Kako se vidi iz ovih navoda, Belićevo mišljenje slaže se sa Budmanijevim u pogledu porekla nast. *-e*, ali rečima: »nije ništa drugo«, osporio je Daničićovo mišljenje da je padežni nastavak *-e* »akuzativ za nominativ«. Osim toga, on je uz reči s nastavkom *-ane* naveo i reči s nast. *-are*, zatim i reči s nast. *-ce* i *-ice*. Istakao je i upotrebu ovog nastavka za označavanje imena mesta.

Ne može biti sumnje o tačnosti mišljenja da u nazivima mesta na *-ane*, *-are* padežni nast. *-e* potiče od starog nastavka *-e* za nom. množine muškoga roda, ali treba voditi računa i o tome da treba praviti razliku između naziva onih mesta koja su postala za vreme dok je nastavak *-e* označavao nom. množine imenica muškoga roda i onih koji su nastali kad je taj nastavak prestao da označava taj padež.

U radu »Komunalno uređenje Kotora...«, I. Sindik, objavljenom u »Jugosl. Fil.«, XIX, knj. 1—4, Beograd 1951 — 52 (koji je trebalo da glasi: »O nekim toponimima u studiji I. Sindika: »Komunalno uređenje Kotora...«) osvrnuo sam se, među ostalim, na citate iz kotorskog Arhiva u kojima se spominje selo Lepetane, a iz kojih se vidi kada je i kako je postalo i kako se širio teritorij koji se označava tim imenom.

Prema tim i drugim podacima, tu se na zemljište, koje je pripadalo samostanu Sv. Lovrijenca 1506. god., nastanio neki čovek po prezimenu Lepetan. God. 1517, kao što se vidi iz rada I. Stjepčevića: »Lastva« str. 6, spominje se mesto Lepetani »in contrata Lepetani sive s. Laurentii«. God. 1546. zabeleženo je Lepetani, a godinu dana docnije, 1547. »villa Lepetane«.

Iz ovih podataka vidi se da se forma *Lepetani* upotrebljavala između 1517 i 1546. godine. Za formu *na — e* može se sigurno kazati da se upotrebljavala 1547. god. do danas. Mesto se prvo moglo zvati indirektno po prezimenu porodice Lepetani, npr.: »Koliko treba još da idemo? Jesu li daleko Lepetani?«, pa tek docnije direktno sa završetkom na *-ane*, sa čime se slaže i činjenica da je prvo zabeležena forma *-ani*, a tek dvadeset godina docnije forma *-ane*.

Da se nast. *-e* ubrzo počeo upotrebljavati pored nastavka *-i* i da ga je istisnuo iz upotrebe, razumljivo je: svakodnevnom upotrebom te reči u značenju mesta, izgubila se njena veza sa porodicom. Osim toga pored porodice Lepetan nastanjivali su se i drugi sa drukčijim prezimenima, pa se prezime Lepetan nije više isticalo ni uticalo na formu imena sela (prezime Lepetan moglo se i promeniti; upor. poznato u Boki prezime Lepetić). To kao i uticaj drugih toponima na *-e* u nom. pl. m. moglo je ubrzo uticati da se

forma Lepetani zameni formom Lepetane. Na sličan način mislim da su se formirali ovakvi nazivi mesta koja su nastala u vreme kada nastavak *-e* više nije označavao nom. pl. imenica muškoga roda. Naravno ti toponimi mogli su dobiti nastavak *-e* samo ukoliko je u narodu koji je učestvovao u formiranju tih toponima postajalo jezičko osećanje da takva reč treba da ima u nominativu nastavak *-e*. Ukoliko toga nije bilo, reč je dobijala nastavak *-i*.

U radu: »O obliku i deklinaciji imena mesta tipa *Bošnjane, Ribare* u savremenom književnom jeziku«, »Naš jezik«, knj. 13, sv. 3—5 Beograd, 1964. godine, Branislav Milanović je ispitao areu prostiranja imena mesta muškoga roda sa padežnim nastavkom *-e* u nominativu. Tim radom omogućeno je dalje, egzaktnije proučavanje problema koji pretstavlja ovaj nastavak. U ovom radu, pored ostalog, dokazao je takođe da su imenice srednjeg roda s takvim nastavkom. Za dokaz je naveo primer: »Bošnjane je pomešteno bliže Moravi« i još nekoliko primera. Ovakav rod je u skladu sa potpunije izraženim rodом i brojem ovih imenica u istočnom području našeg jezika, u krajevima gde su ovakve reči prekinule svaku formalnu vezu sa množinom i muškim rodом i prešle potpuno u jedninu i srednji rod. U drugim krajevima, osobito zapadnijim, iako je nominativ ovih reči prešao u srednji rod, zavisni padeži zadržali su množinski oblik. Tako anomalno stanje moglo se zadržati, jer kod imena mesta u logičkom pogledu ne dolazi do izraza gramatički broj reči: bilo da se reče Lepetani ili Lepetane, Kamenari ili Kamenare, u oboja slučaja zamišlja se jedno mesto, a ne više njih. Ipak, ono što je jedinstvenije, prostije i pravilnije složenno, lakše se pamti, pa su u jednom delu istočnog područja našeg jezika, kako je gore rečeno, i zavisni padeži prešli u jedninu, dok se u zapadnijim krajevima, gde je jezička tradicija u pogledu deklinacije jača, čuvaju pluralni nastavci.

Po množinskim nastavcima u zavisnim padežima ovih toponima može se krivo pomisliti da je i njihov nominativ u množini, a budući da u tom padežu samo imenice ženskoga roda imaju nastavak *-e*, može se krivo shvatiti da su to reči ženskoga roda, pa ih tako i deklinirati. Meštani i oni iz okoline, bliže ili dalje, koji su izgovor tog toponima primili po jezičkoj tradiciji, izgovaraju te reči s nastavkom *-e* u nominativu i dekliniraju ih po nasleđenoj množinskoj paradigmi muškoga roda, npr. nom. i akuz. Lepetāne (Lepētane), gen. Lepetāna (Lepētāna), dat. instr. lok. Lepetānima (Lepētānima). Oni iz daljih krajeva, koji ih prvi put čuju, dekliniraju ih po svome jezičkom osećanju, analogno drugim sličnim rečima (u drugim vrstama reči upor. Prćanj, gen. Prćnja, mesto Prćanja; Tivat — Tivata, mesto Tivta).

U retkim slučajevima imena mesta na *-ane -are* mogu biti ženskoga roda. Ovakve reči, i pored takvog završetka, ne spadaju

u toponime starog porekla na *-ane -are*, jer njihov padežni nastavak ne potiče od starog nastavka *-e* u zn. nom. pl. muškog roda, pa ne odstupaju od paradigmatskog sistema, nego im, kao imenicama ženskog roda na *-a*, nastavci *-e, -a, -ama* u pluralu pripadaju po pravilu. U takve imenice spada npr. i toponim *Bobare* (Milanović, o. c. 141, 143, i 160. str.) od reči koja je u Vukovom Rječniku označena kao imenica ženskoga roda. Međutim, za toponim *Jezerane* ne može se sigurno znati kojega je roda, jer se nalazi sa različitim nastavcima: »u *Jezeranama*, u *Jezeranima*, u *Jezeranu* (Milanović, str. 160, 161). I za poneka druga imena mesta ne može se pouzdano utvrditi ako se ne zna njihova etimologija, pa leksikografi i dr. u takvim slučajevima mišljenja o njihovom rodu iskazuju sa sumnjom kao npr. Đ. Daničić koji u RJA za reč *Breštane* kaže: »ime će biti ženskoga roda...«.

Nastavak *-ama* u dat. lok. instr. pl. najpouzdaniji je dokaz da je takva reč ženskoga roda, ako se tako govori u mestu koje je označeno tim imenom, ali u pisanim izvorima ne može se uvek znati je li pisac ime zapisao po narodnom govoru ili po svom jezičkom osećanju. Zato i primeri navođeni iz pisanih izvora nisu uvek potpuno sigurni.

Sva ova imena mesta s nastavkom *-e* izvedena su od imenica koje imaju zajedničku funkciju oznake ljudi po nekoj pripadnosti na društvenoj osnovi: profesiji, mestu stanovanja ili narodnosti. S ovakvom formom i značenjem zabeležene su ovakve reči u najstarijim spomenicima srpskohrvatskog jezika, a nalaze se i u staroslovenskom (самарѣне, мырапе; upor. i st. rus. горожяне).

U srpskohrvatskom, kako je poznato, upotrebljavao se ovaj nastavak u značenju n. pl. m. gubeći se sve više u toku vremena, dok se nije u šesnaestom veku potpuno izgubio, ali se sa promenjenim značenjem sačuvao u imenima mesta koja su od njega izvedena, jer je tu vršio funkciju razlikovanja imena mesta od drugih reči.

Budući da i prezimena na *-ić* ili *-ović* od kojih su postali nazivi mesta sa završetkom na *-iće* ili *-oviće* imaju takođe značenje pripadnosti nečemu na društvenoj osnovi, bližoj ili daljoj porodici, i ona su dobila padežni nastavak *-e* pod uticajem imena mesta na *-ane, -are*. Množinski zavisni padeži nisu se od njih dobili, jer se krajnje *-će* shvatilo kao kolektivno *-će* (<ć—je), pa su se tako počeli i deklinirati na odgovarajući način, kao imenice srednjega roda u jednini.

U spomenicima kotorskog Arhiva nalaze se imena mesta ovog tipa zabeležena u nom. pl. s nastavkom *-i*: »Bogdasichi«, »Lesevichi« 1421. god. (I. Stjepčević, »Prevlaka«, str. 15); »Bogdasichi 1397, »Bogdasich« 1421, 1430, 1497. (I. Stjepčević, »Lastva«, str. 10.)

Na temelju ovakvog bcleženja može se pretpostaviti da su i ove reči imale u početku padežni nastavak *-i* pa da su dočnije na isti način kao i one na *-ane -are* dobile nastavak *-e*, koji kao ni u imena na *-ane -are* nije potrebno objašnjavati uticajem akuzativa (kao što je učinjeno u mom radu: »O topografskim imenima Boke kotorske«, SAN, »Spomenik CIII«, str. 49), iako nije isključeno da je i taj padež zbog njegove češće upotrebe, osobito u krajevima gde se on upotrebljava i za stanje, mogao doprineti učvršćenju i održavanju tog nastavka *-će*, u narodnom jeziku.

U ređim slučajevima u imenima mesta na *-ac*, pošto su i ona postala od prezimena (upor.: »Deanovac, Deanovca, m. ime selu, usporedi Dejanovac; Deanovići, Deanovića, m. pl. selo u hrvatskoj krajini; Deanović, m. prezime« RJA) dobila su nastavak *-e*.

U Srbiji, kod Zaječara, nalazi se selo zabeleženo u formama *Lenovac* i *Lenovce*; Milanović, o. c. 162. Ovaj naziv je verovatno postao elipsom početnog sloga od* *Jelenovac*, upor. prezime Jelenić. U Boki se nalazi selo koje je u RJA zabeleženo u formama »*Lipce*«, vidi »*Lipci*«, »*Lipci*, *Lipaca*, m. pl. . . .«. Ovo ime je verovatno postalo od prezimena *Lipovac* u pl. (»*Lipovci*, m. pl. »mjesno ime«, o. c.). Ovako prezime nalazi se i danas u Boki. I naziv sela *Tomance* (Kosovo), Milanović ib.: »postalo je verovatno od prezimena (**Tomanovac*), pa je zahvaljujući tome moglo da dobije padežni nastavak *-e*.

I pored razlika koje postoje između reči na *-ane, -are* i onih na *-iče, -oviće*, one se osećaju kao vrlo slične, jer im je zajedničko to što svršavaju u nominativu na *-e* sa značenjem srednjeg roda u singularu, čime su približene rečima koje imaju prostorno značenje kao u *more, polje* i dr. i kolektivnim »*Orašje, n. (coll) Nusswald, nucetum*«, Vukov Rj. (u *Lep. Orašje, mesto; Kostanje, zemljište na kojemu rastu kostanji*), i dr.

Obadve vrste slične su i po tome što taj nastavak vrši funkciju diferencijalnog znaka po kojemu se reči tipa *Lepetane, Kamenare, Baošiće* kao imena mesta razlikuju od *Lepetani, Kamenari, Baošići* kao prezimena ili od kakvih drugih naziva koji se sa spomenutim značenjem odnose na ljude, i to je glavni faktor koji je uticao da se ovaj padežni nastavak sačuva do danas u narodnom govoru.

Резюме

Васо ТОМАНОВИЋ

В настоящей статье речь идет о происхождении и значении падежного окончания *-e* у имен существительных, обозначающих названия городов и поселений, которые в номинативе оканчиваются на *-ane* или *-are*, а также о том, вследствие чего оно прочно задерживается в народной речи, несмотря на то, что в литературном языке вытесняется в пользу падежного окончания *-и*.

ПЕТАР БИРКОВИЋ, УЧИТЕЉ ЊЕГОШЕВЕ ШКОЛЕ НА ЦЕТИЊУ

Као владар Петар II Петровић Његош је улагао много труда и напора да своју земљу, малену Црну Гору, унутрашње уреди и културно уздигне. Његово је настојање било да организује земаљску управу и да просвијети свој народ. Да би у овоме успио, као уман и брижан владар, који је и сам жељан био широког образовања, Његош је знао да су му потребни спремни и способни људи. Стога, одмах по доласку на пријесто (1830), послвије смрти свога стрица митрополита Петра I, предао се раду у просвјети. Како до тада Црногорци нијесу имали световне, лаичке школе, за коју су се још безуспјешно борили владика Василије, и нарочито Петар I, Његош је прегнуо свом својом моћи да је оснује. Већ крајем 1831. године, по наводима П. А. Лаврова, он се обратио руској влади молбом да му помогне да „заведе училиште у Црној Гори“.¹ Али, када у овоме није успио, Његош је једним писмом најавио Габријелу Ивачићу, окружном капетану у Котору, да је намјеран да пошаље „четворо црногорске беце“ у тамошњу „царску нормалну школу“. Иако је знао, каже, „да аустријско правитељство не забрањује црногорској беци да слушају науке“ у тамошњој школи, ипак није хтио да шаље дјецу прије по што би о томе обавијестио „истн капитанат“. Стога, учтиво моли да се „допусти предреченој четворници беце“ да дођу у Котор и да слушају науку у „нормалним школама“.²

Раду на просвјети у својој земљи Његош се још више посветио послвије повратка из Русије (1833), гдје је био да се завладичи. За пет мјесеци, колико је тамо остао, као и упознавањем живота у Трсту и Бечу, гдје се на путу неко вријеме задржавао, он је много шта видио и научио. У Петрограду се „упознао са успјесима руске просвјете, коју је, по ријечима дра Лазара То-

¹ П. А. Лавров, *Петар Петровић Његош*, Москва, 1887, стр. 22, 29.

² Петар Петровић Његош, *Писма I*, 1951, Габријелу Ивачићу, 1833, стр. 201.

мановића, похлепно морао да проучава". Овај „пјесник генијалног ума морао је" тада да осјећа „неодољиву нужду за просвјетом" да би се доцније на истом „пољу рада латио у својој отаџбини".³ Дивно се „руским културним плодовима и под тепшким теретом уздисао, мислећи на стање у свом народу, коме је, како је убрзо сам писао руском цару, тежио „да открије истине просвијешћености".⁴ У тим моментима у њему су се зачеле његове тужне мисли и осјећања о просвјети, што је нешто доцније и изразио у пјесми „Просвјешћеније":

„Несрећан је народ
кога зраке твоје
не свијетле сјајне;
а тај вјечно срећан
који теби диже
споменике хвалне
и храмове сјајне."⁵

Из Русије Његош се вратио оснажен духом и потпомогнут морално и материјално. Био је задовољан и одлучан да настави и разграна свој просвјетитељски рад „који је тако био потребан његовој земљи". Са собом је донио штампарију, у којој је већ наредне године почео да штампа своја и друга дјела, и допремио саудуке књига за основну школу и за своје личне потребе. „Година 1834. у животу Црне Горе", по ријечима Павла Поповића, „представља годину мира и културног и књижевног рада".⁶ Те године је Његош у Црну Гору довео и Вука Караџића, са којим се прије тога био састао и зближио у Бечу.

Вријеме, година и дан када је Његош отворио школу на Цетињу није сасвим са поузданошћу утврђено. О томе су до данас изнесена неједнака и различита мишљења. Старији писци, који су се овим бавили, Милан Костић, К. Јелницки, Живко Драговић, П. А. Лавров, Петар Деспотовић, Павле А. Ровински, др Лазар Томановић, Мираш Вукић, Буро Шпадијер, као својим казивањем и војвода Петар Вукотић, наводе годину 1833, док млађи др Петар Поповић, др Драгослав Страњаковић и, са недовољном поузданошћу, Ристо Драгићевић, узимају 1834. Ови посљедњи углавном оснивање школе везују за долазак Петра Ђирковића на Цетиње, марта или априла 1834. године. Поред ових, др Поповић наводи да има и других писаца, од којих је „један склон

³ Др Л. Томановић, *Петар други Петровић Његош као владалац*, 1896, стр. 49.

⁴ Петар Петровић Његош, *Писма I*, 1951, стр. 202.

⁵ *Грлица*, 1837.

⁶ П. Поповић, *Живот Петра II Петровића Његоша*, Цетиње, 1966, стр. 24.

за 1835", док су други неки „најобазривији и не помињу годину“.⁷

У посљедње вријеме, за разлику од свих ранијих тумачења о оснивању Његошеве школе, говори и Томаш Марковић. У свом обимнијем чланку „Оснивање прве свјетовне школе на Цетињу“ он тврди да је школа основана у другој половини 1831. и то доказује на основу исте грађе којом су се и други појединци служили. По његовом схватању школа је испочетка била мала, са малим бројем ученика, којима је предавао неки учитељ Поповић, до данас скоро непознат, док није дошао Петар Ђирковић, који је почео систематски да ради, са бољим средствима и у повољнијим условима. Према томе, Марковић одбацује сва друга супротна мишљења о постанку школе „као неоснована“. Слаже се само с тим да је Његош у школској 1833/34. години, по повратку из Русије, уз Цетињску школу отворио као установу „благодетељство“ и тиме повећао број ученика на тридесет. „На тај начин“, закључује Марковић, „школа је постала уређења за сиромашну младеж читаве Црне Горе“.⁸

По нашем мишљењу, сав овај досада познати материјал, који се односи на школу коју је Његош основао, као и ранију, од првих дана његове владавине, уколико је постојала, није довољан да би се коначно ријешило ово питање. Понегдје он је и стилски непрецизан и двосмислен, што је доводило и до различитих тумачења. Да би се стварно могло утврдити вријеме постанка Његошеве школе, као и њен карактер који је најчешће зависио и од самог њеног учитеља, потребни би били поузданији извори и чињенице. Из једног писма Борђија Петровића, братучеда Његошева и пецубеног митрополита црногорског, које је јануара мјесеца 1825. године послао свом стрицу, Петру I, из Херцег-Новога, када је био на путу за Русију, излазило би да је у Цетињском манастиру у то вријеме било образованих људи који су могли да поучавају, не само појединачно него можда и групно, у школи. Борђије је молио свога стрица да „прихвати ту“, на Цетињу, са Његуша његовог брата, „Вука малог да би му Јосиф штогођ прикажева“.⁹ Још му је напоменуо да га је за исту ствар и раније молио, али не лично, него преко Иванчика Николајевића Попова (Поповића), Руса, који је био љубимац Петра I и нека врста васпитача и помоћника малог Рада у

⁷ Др Петар Поповић, *Цетињска школа*, Београд, 1934, стр. 72, 73.

⁸ Томаш Марковић, *Зборник радова 1834—1974*, Цетиње, 1876, стр. 47, 48, 50.

⁹ Ристо Драгићевић, *Његошево школовање, Историјски записи*, Цетиње, 1948, св. 3—4, стр. 189—190.

управљању имовине.¹⁰ Што се тиче идентитета Јосифа, то је свакако архимандрит Јосиф Павићевић, врло позната и истакнута личност онога времена у Црној Гори. Поред њега, на Цетињу су тада и нешто доцније, прије доласка Бирковића, 1834, боравили на дужи или краћи вријеме и три „извањца“, познати pjesник Симе Милутиновић, неки до данас непознати учитељ из Трста, Поповић, и врло образовани и ревносни Димитрије Милаковић, који је 1831. године дошао у Црну Гору и постао прво народни, а послје лични Његошев секретар. Сва тројица били су световњаци и по својој повременој и сталној дјелатности људи блиски школи и њеним питањима. Прва двојица су познати као учитељи, Милутиновић Његошев, а Поповић уопште по свом позиву, док је Милаковић прво набављао уџбенике за Цетињску школу, а послје, по налогу Његошевом, саставио и једну граматику за њене ученике. За поменутог Поповића се не зна у које је све вријеме био на Цетињу и чиме се тамо бавио. Према једном писму тршћанског учитеља Димитрије Владисављевића, које је 19. маја 1833. писао Вуку Караџићу, он је већ те исте године, средином фебруара, напустио Црну Гору и прешао у Србију под именом Остроило. Марковић мисли да је Поповић остао на Цетињу све док није из Котора дошао учитељ Бирковић, негдје првих мјесеци 1832. године и преузео од њега учитељску дужност. Међутим, по тврђењу д-ра Петра Поповића, Бирковић је на Цетиње дошао, као што је већ поменуто, марта или априла 1834. године. По његовом излагању тада је и основана мала, нормална Цетињска основна школа, „за чије су се отварање и стекле биле повољне околности“, политичке, економске и културне. „Односи са Турцима су се (били) поправили.“ „У земљи су уведене реформе које су за организацију државе биле од особитог значаја. Добијена је и руска помоћ и у земљи заведен порез. Набављена је била и штампарија, која је имала велики значај за културни и просвјетни развитак Црне Горе и била неопходна и за правилан рад школе. Из Петрограда Његош је долио читаву библиотеку у којој је било и школских књига. Он се био окружио и новим радницима, који су могли да прихвате његове замисли и да их спроведу у животу.“ Међу њима је био и Петар Бирковић који је дошао послје многих разговора и интервенција „и постао први учитељ новоосноване Цетињске школе. Све до тада, од 1831, како сматра д-р Поповић, само су биле „припремне године за отварање школе“.¹¹

¹⁰ Иван (Иванчик) Пиновјев Николајевић, на Цетињу назван Поповић, Рус је из Уроженца, Харковске губерније. Као руски војник године 1811. пребјегаво је из Котора у Црну Гору и тамо остао до краја живота, 1833. Био је врло омљсна и повјерљива личност Петра I. За пријеме његовог наследника, Петра II, управљао је манастирским добрима и обављао друге различите дужности.

¹¹ Д-р П. Поповић, *Кад је заведена прва школа на Цетињу?* Зборник за историју, Матица српска, св. 16, 1977, стр. 223.

Овим кратким освртом о постанку Цетињске школе упознајемо донекле тешкоће са којима се Његош борио на почетку своје владавине да би засновао просвјетне установе у својој земљи. Истовремено, у случају Петра Бирковића, откривају се пут и околности кроз које је пролазио један просвјетни радник Боке Которске под туђином у току прошлога вијека. Живот и рад овога цетињског учитеља, иако нам није много познат, само у основним цртама, уочицује и слику ондашњих црногорских просвјетних прилика и нашег духовног и националног изграђивања.

Петар Бирковић се родио у Котору 1792. године. Отац му се звао Станко, чије занимање није нам познато, а мајка Стане, рођена Перовић. Поред сина, они су још имали и двоје женске дјеце. Са школовањем Петар је, вјерујемо, започео у Котору. Ту је морао завршити основну школу. После основног образовања, по подацима које нам је оставио Вук Врчевић, отишао је у Шибеник, гдје је „звршио богословске науке при најпрвом владици далматинском, Бенедиту Краљевићу у шибеничком сјеменишту“. У школи је „био један од најбољих ученика и изврсни појач“, каже Врчевић.¹² Пошто је завршио богословију, за једно извјесно вријеме није нам познато гдје је био и када је започео са службом. Тек децембра 1821. године његово име налазимо на једном акту у Епархијском архиву у Котору, гдје се говори о неком спору који је водио са капеланом Никодимом Јовановићем. Бирковић је тада био „становник Котора“. Његов спор против „оца Никодима“ имао је да испита Јосиф Троповић, калуђер савински, да „узме егзиминацију некијех свједока“ и да извјештај пошаље у Шибеник Бенедиту Краљевићу.¹³ У истом Архиву налази се и представка Бирковићева од 21. августа 1825. године у којој се обраћа Педагогическом ученију у Котору молбом да за „идуће љето, 1826. буде примљен у школу или ће би га одредили“. На представи се потписао Петар Циркович.¹⁴ Мјесец дана после овога Бирковића налазимо као „помошника“ школе на Подима, села изнад Херцег-Новога. Али незадовољан са условима живота, он већ 25. септембра исте 1825. године шаље представку викарију Савине, Макарију Грушичу, у којој тражи да му се исплати труд или да сасвим буде искључен од „помоћства, јер није у стању нити има о чем платити не имајући своје труде.“ Потписао се као и на ранијој представи — Петар Циркович.¹⁵ У једној „ноги“ поменутог Епархијског архива од

¹² Вук Врчевић, *Чланци и прилози, Петар II Петровић Његош*, Матица српска, 1914, стр. 150.

¹³ Епархијски архив, Котор, 19. децембра 1821; Саво Вукмановић, *Неколико писама Његошевог учитеља Јосифа Троповића*, *Историјски записи*, 5/1952, VIII, 1—3, стр. 150—155.

¹⁴ Епархијски архив, Котор, 21. августа 1825.

¹⁵ Исто, 25. септембра 1825.

2. октобра исте 1825. године стоји да „епископски намјесник“ моли за Петра Цирковића да га приме у Педагогическо училиште“ у Котору.¹⁶ Намјесникова препорука изгледа да је успјела, јер од тада у току наредних пет година, као што ћемо видјети из даљег излагања, Бирковића најчешће сусрећемо у Котору, гдје се најдуже и најрадије задржавао и гдје су му живјели родитељи, сестра, жена и кћерка. Али, на почетку школске 1832. он се већ налази на дужности учитеља у Луштици, у Боки Которској. Са новим положајем није ни оваје био задовољан. Стога, септембра 1832. године, када је Луштицу посјетио далматински епископ, доцнији митрополит и патријарх српски, Јосиф Рајачић, он му је предао представку, у којој је изнио своје тешко материјално стање и замолио га како би добио пасош за Црну Гору, гдје га је чекала много боља зарада. Представка је писана у снисходљивом и очајном тону. Она садржи многе моменте за ближе упознавање Бирковића, као и ондашњих извјесних прилика у Боки. Стога је и доносимо оваје у цјелини:

„Високопреосвјашчсњејшиј и високодостојњешиј
Господине Владико и Архипастирју!

Низу потписаниј Петар Бирковић урозденец Которскиј, сада учитељ Луштичкиј, умилно припада к ногам Вашег В. П. за да би се смилovalo Ваше Архипастирство, и благоизволило исходајствовати му веленужданијшиј пасош од Преузвишенога Правитељства Далматинскога за Черногору; будући проситељ јест био зват од Черногорског Правитељства јоште у мјесецу септембру 831. года, за учитеља оне јуности, с опредјеленом платом од три стотине форинта на годину. Проситељ је тако у поменутом мјесецу и году предао своје прошеније на Окружије Которско за получити поменутиј веленуждањејшиј њему пасош; али нејмајући никакова отвјета, морао је друго, треће и четврто до данас прошеније с писменим јемством учињено от г. Николаја Огњеновића грађанина Которског, предати напоменуто Окружије; будући да поменутиј Г. Огњеновић јест јемац код Ц. К. Губерна Далматинског за низупотписаног.

Низу потписаниј проситељ проси поменутиј пасош, за узроке који сљедеју:

1) За што нејма пристојнога средства за моћи живјети у качеству учитеља у овом Окружију, то јест: нејмајући постојаног мјеста ни постојане плате, него данас овди, а сутра онди; једног мјесца дванаест форинта на мјесец, а другога десет плате.

2) Нејма никакове помошћи от своје отечествености за моћи живити.

¹⁶ Исто, пота 513, 2. октобра 1825.

3) Не познаје никакова другога хуманитета с којим би могао преживити, кромје књижевства Славеносерскога и Италианскога.

4) Налази се обтерешен с многочленим фамилијом, старог оца и матер, двије сестре, жену и дијете, а он седмиј, који от њега помошци потребују и ишту.

У снагу изречена четири плачевна члена, остаје умилни проситељ с полним упованијем да ће се несердно Ваше В. П. заузети за ов(ај) његов велеважниј посао, и благоизволити исходатајствовати му требујући пасош, за да не пропадне у порабощеније нишчете и отчајанија с бједном фамилијом.

Ако ли Преузвишено Ц. К. Правитељство Далматинско нехтедне допустити му проситељниј пасош, то сожалење достојниј проситељ тепло проси и слезно моли Ваше В. П. да би се смисловило исходатајствовати му от Ц. К. Правитељства онолико колико му опредјељава Черногорско Правитељство, који ће велесрдније служити отечествено Правитељство, који ће велесрдније служити Правитељство отечествено, већ чуждеје, и који ће радије налазити се у своје отечество, већ у иностране предјеле.

Цесарска милост нехошчет погубити својим подаником, ни Ваша Архипастирска упрошашћење и разоршење свога стада, но желајет благополучног житија.

Низу потписаниј објављује Тој високој Архипастирској Духовној власти, да ако му се не одобри што пријед проситељниј пасош, или оно што му поменуто Черногорско Правитељство опредјељава, мораће заузети се нешчистија, упрошашченија и погубити себи и својој нешчастно-бједној фамилији.

Луштица, 29 септембра 1832.

Петар Бирковић

Високопресвјашчењејшему и Високодостојњејшему Господину Јосифу Рајачићу, Православном Епископу Далматинскому, Албанскому, Дубровачкому и Истријскому

у Луштици.¹⁷

За долазак учитеља Бирковића у Црну Гору Његош је био врло заинтересован. Он га је цијенио и радо позивао да дође на Цетиње. Вјероватно да је Његош Бирковића рано и упознао. Ако је тачно утврђено да је Његош као ђак Троповићеве школе на Топлој био 1825, то је баш у оно вријеме када се и Бирковић, иако закратко, налазио на Подима и у Луштици, а прије тога или, можда, послје и у самом Херцег-Новом. У биографији Пе-

¹⁷ Марко С. Николић, *Прилог историји основне школе у Црној Гори, Стварање*, децембар 1957, стр. 965—966.

тра Вукотића Бирковић се помиње и као „бивши учитељ из Новог.“¹⁸ Понегдје њега и називају „новским учитељем“.

По Његошевом наговору, вјерујемо, да су и Иван Вукотић Ивановић и његов сестрић Матија Вучићевић, који су крајем августа 1831. дошли у Црну Гору, гдје су имали да заузму положаје, први предсједника, а други потпредсједника новооснованог Црногорског сената, још док су били на пролазу кроз Котор, позвали Бирковића за учитеља на Цетиње. Они су се тада са њим састали и „уговорили да извади пасош и пође за Црну Гору“.¹⁹

У представци епископу Рајачићу Бирковић и сам наглашава да га је „још септембра исте 1831. године звало Црногорско правитељство за учитеља *оде јуности*.“

Са пађењем и добијањем пасоша Бирковићу је врло споро и тешко ишло. Због свега тога се 17. јануара 1832. године Његош обратио аустријском окружном комесару и капетану у Котору, Микелу Мартелину, којег је прво поласјетио на ранији договор Бирковића са „црногорским делегатима, Вукотићем и Вучићевићем, а потом је наставио: „Зато молим В(аше) Б(лагородије) да бисте учинили мени љубав и предреченому Бирковићу пасош да ми дати. Ви ћете с овим мене особито обавезати, а ја Вам се обавезавам на свако Ваше закључавање и у свако вријеме кад Ви изволите да Вам повратим у Котор вишеименованог Бирковића.“²⁰

Тачан датум када је Бирковић дошао на Цетиње није нам познат. Према једном писму, које је Његош 10. марта 1835. упутио Габријелу Ивачићу, капетану у Котору, највјероватније је да би то могло да буде у другој половини марта или у току априла 1834. године, што је већ раније утврдио др Петар Поповић. У писму Његош је молио капетана Ивачића да Бирковићу и његовој ужој породици, жени и кћери, продужи пасоше како би могли још годину дана да остану у Црној Гори. „Приближујући се вријеме изласка пасоша кога је високослави задарски губернијум дао за годину дана Петру Бирковићу да може овдје учитељствовати“, писао је Његош, „не пропуштам молити, прикључивши овђе исти пасош, да би имао доброту исти капитанат још на годину дана дозволити предреченому Бирковићу да се овђе бави у свом звању. Тако исто прилажем овђе и пасош Христине, реченога Бирковића жене, и његове кћери Филиппине с молбом да се и њима допусти такође на годину дана овђе бавити се.“

Надајући се зашјело да ће исти капитанат напред речено дозволити, чест и пр.²¹

¹⁸ Јован Б. Вукчевић, *Из живота и рада Петра Вукотића, Црногорац*, 1929, стр. 48.

¹⁹ Братко Павићевић, *Историјски записи*, 1968, XXV, стр. 556.

²⁰ Нав. Његошева писма, стр. 108—109.

²¹ Исто, стр. 304.

Дошавши на Цетиње са женом и кћерком, Бирковић се смјестио у Цетињском манастиру, гдје се у оно вријеме једино и могло нешто удобније становати. У Манастиру је одсио нешто доцније и Вук Караџић, када је исте, 1834. године, од 5. септембра до почетка новембра боравио на Цетињу. Са Караџићем се Бирковић убрзо упознао и спријатељио. Према њему се односно са великим поштовањем и предусретљивошћу. Када је Караџић напустио Цетиње, страхујући од зиме и што у мјесту није било љекара, и „пошао у Котор да зимује“, Бирковић му је тамо у очевом дому дао своју собу за борављење. Али како Вук са собом није био задовољан, Бирковић му је одмах, поводом тога, написао једно сажаљиво писмо и у виду неког извињења:

„Високоучениј Господин Доктор!

Колико год ми је недраг био ваш нагли одавде одлазак, онолико више што моја соба доле у Котору није Вам повољна била. Ако је, пак, за узрок недостатка у постељи или чем другом, то би вам намах све исправно било, јербо знате гди чељад не живу, овде мора све пометнуто бити. Али, колико ми родитељ изјашњава, да највише ради даљности није се вам свидјела поста моја соба, управ рећи: тешко и досадно би вам било сваки дан пролазити кроз овакве уске сокаке, особито у време кише и ноћне помрчине.

Во прочем остајем препоручујући се вашој благонаклоности, и јесам со всјаким почитанијем

Ваш покорни слуга
Петар Бирковић.¹⁷²

У продужењу писма, под Р. S. Бирковић се жали Караџићу на свој недовољни и скучени стамбени простор који је добио у Цетињском манастиру. Њега је то бацило у неизвјесност и није знао шта да ради са својом породицом. О осталим условима живота није хтио да говори, јер их је Вук врло добро познавао, само га је на њих подсјетио:

„С друге стране не знам управ што ће од мое фамље бити, и оће ли овди јоште за кое вриеме остати; будући сам јоште у истој познатој вам камари, нити видим прилике да ћу приећи у горњу познату ви исто камару, онди близу ваше; јербо је Господар приешва у вашој: сада сам у сумњи што ће бити и оћу ли мјесто боље моћи добити, јербо знате и вићели сте какво ми је сада, да ни за мене ни за мое фамље нејмам мјеста; а од другога свега вићели сте како је.

Повторително препоручујем се вашој благонаклоности, у исто време просећи опроштења, зашто сам приенав предјел

¹⁷² Вукова преписка, књ. VI, Београд, 1912, стр. 420—421.

учтивости, и узео слободу с повратком овог писма изјаснити вам заборављено“.²³

У почетку са начином живота на Цетињу Бирковић није био много задовољан, највише вјерујемо с обзиром на своју породицу којој су недостајале многе комфорне угодности. Али, с временом њихово се стање, изгледа, побољшало. Годину дана по доласку, као што смо видјели, Његош је, свакако, са пристанком Бирковића и његове породице, тражио од которских власти да се њихови пасоши продуже, што је, према једном писму Димитрије Милаковића, и учињено. Јула мјесеца 1835. године Милаковић је обавијестио Караџића „да је Господар (Његош) овђе већ набавио једнога учитеља и да другога више за сад не треба“.²⁴

Живот Бирковићев на Цетињу и вријеме које је тамо провео остали су нам скоро сасвим непознати. Зна се само да је био приједан учитељ са извјесном наставничком праксом. Када је дошао у Црну Гору, како представља Милан Костић, донио је са собом „и буквар из Аустрије... оне српско-словенске“, који су се задуго употребљавали и у Војводини.²⁵

Године 1834. име Бирковићево се помиње и у вези са заоставштином неког његовог сродника, Николаја књаза Чернојевича Давидовича, ролем Которанина, који је још 1829. године умро у Олеси. Поводом смрти Давидовича, „на прошењу Петра Бирковића“ као „његова најближега правога и законитога наследника“, Његош се 13. августа 1834. године обратио Јеремији Гагићу, руском конзулу у Дубровнику, за објашњење: „Постављам себе у дужност молити Вас да изволите писати коме следује о извјестију је ли поменути књаз Чернојевич оставио по смрти својој каквог имјенија движимога или недвижимога и је ли то, ако је, што кому предато или је још под руком правитељства?“²⁶

Бирковић се помиње и у биографији војводе Петра Вукотића, као драгоман Вилкинсоу када је овај 1844. године ишао на Чево код Стевана Перкова Вукотића, што би могло да значи да је још у ово вријеме био на Цетињу. Истина, за Бирковића се тамо каже да је „из Новога“, што би се, исто тако, могло претпостављати да је био само пратилац енглеском путнику на путу кроз Боку и даље као тумач на италијанском језику који је познавао. Међутим, из једнога писма Јеремије Гагића излази да је Бирковић већ 1841. године био са службом у Херцег-Новом. Заинтересован за заоставштину поменутог покојног Давидовића, Бирковић се често обраћао аустријским властима, руском посланику у Бечу и конзулу у Дубровнику. На неким од

²³ Исто.

²⁴ Вукова преписка, књ. V, 1910, стр. 45—46.

²⁵ Милан Костић, *Школе у Црној Гори*, Панчево, 1876, стр. 13.

²⁶ Навед. Његошева Писма, стр. 259.

тих представки он се чак потписивао „књаз Чарнојевић“. Оваквим својим поступком Бирковић је био досадно Јеремији Гагићу и изазвао га, те му је 10/22. маја 1841. године послао један врло оштро и прекорно написани акт, који открива жалосне посљедице дане његовог живота. Акт, који дословно наводимо, адресиран је на Херцег-Нови:

„Г-ну Петру Бирковићу, Професору Илиријском — у Кастил Нови.

Ви сте от давна, под титулом Књаза Чарнојевића, управљали Ваша прошенија овому Росијско-Императорском Консулству, за некакву мниму пензију — без свакога основанија. От овога Консулства било вам је отворено и притврђено да се ви немате више — како Аустријскиј поданиј — относити овому Консулству ни по каковому вашему дјелу.

Неуваживши Консулству притврђење, ви сте неколико пута беспокојавили ово Консулство вашима безумнима представленијама, на која није вам више отговарано било.

Све ово није могло усовјетовати вас, него сте се усудили дрзновено исто ваше безрасудно прошеније упутити 5-га Децембра прошасте године Императорском Росијском Посољству у Вијену, које Посољство, видећи да је прошеније от безумнога човјека — оставило га је без икаква вниманија. Но сад сте ви безстидно и дерзко и други пут 20-га прошастога Марта истому Императорском Посољству писали и лудим прошенијем вашим безпокојили га — онда је оно Посољство ваша вишеречена два прошенија послало овому Консулству, да вам оно одговори и запрети, да се ви не усудујете више беспокојавати вашим безрасудним прошенијама нићи Росијско Императорско Посољство у Вијени, нићи ово Консулство у Рагузи. У противном случају бићете подвержени строгому наказанију от нашега Правителства.

Увједомљавајући вас о том, препоручује вам се престати сасвим писати овому Консулству и Росијском Посољству у Вијену, да не бисте полегли справедливому наказанију.”²⁷

Без устрочавања и сажаљења Гагић је Бирковићу упутио много тешких и увредљивих ријечи. Он је његове „прошеније“ назвао „безрасудним“, „безумним“ и „лудим“, што је изгледа и одговарало његовом стварном духовном стању. Према подацима, које нам је оставио Вук Врчевић, Бирковић је уистини завршио као умоболник. „Понесен за науком“, како је забиљежио Врчевић, „он је послат десет година сасвим полудио и као луд умро у Котору 1849.“ Међутим, у ствари, његова смрт је дошла нешто касније. На основу которских матичних књига умрлих, Бирко-

²⁷ Ристо Драгићевић, *Зборник радова 1834—1974*, Цетиње, 1976, стр. 57—58.

вић је умро 24. априла по ст. кал. 1852. године у својој кући у Котору у четири сата ујутру од апоплексије. Два дана касније сахрањен је на гробљу у Шкаљарима. Био је тала у шездесетој години живота.²⁸

Бирковић је био школован и за своје вријеме врло образован човјек. Врчевић га је називао „врсним николским учитељем“. За њега он још каже да је „тако био понесен за науком“ да је пореметио умом. Поред богословских, Бирковић се још више посветио био световним предметима. У наведеној представи Јосифу Рајачићу сам је за себе изјавио да „не познаје никаква другога хуманитета с којим би могао да преживи кромје књижевности славеносебскога и италијанскога“. Када би га упоредили са Јосифом Троповићем, Његошевим учитељем на Топлој, Бирковић је својим образовањем знатно одскочио од овога. Био је ширег знања, већих способности, познавалац једног страног језика и са признатом праксом, док је Троповић био обични калуђер, површног знања и малих духовних моћи. Црквене бесјеле, које је као свештеник дужан био да одржава и о празницима, често су му други састављали. Слабо се служио и италијанским језиком. Његово образовање и васпитање било је искључиво манастирско. Троповић је био само ревностан и примјеран као свештеник, добар појаз, отменог држања и врло моралан, што му је највише уздизало углед и достојанство.

За Бирковића Вук Врчевић још наводи да је 1834. године, поводом проглашења митрополита Петра I за светитеља, „саставио му без ичијег наговора тропар и кондак.“ То су двије кратке прозне похвалне црквене пјесме, пуне узвишеног тона и патоса које се пјевају на јутерњој литургији или вечерњи. Садржајно оне изражавају исте мисли и осјећања које је Његош, приликом свечаног отварања гроба свога стрица на Лучин-дан, изнио у прогласу „дрногорском и брдском народу, све у духу мирољубивости, слоге, љубави и јединства, што је била и животна тежња и завјет Петра I.“²⁹

Бирковић је био на гласу као интелектуалац. То је највише и одлучило и довело га те је постао учитељ Цетињске школе. Послије њега Његош је и даље наставио да тражи и набавља учитеље за своју школу по препоруци и избору. Тако су доцније и дошли у Црну Гору Лазар Влаховић, Милорад Медаковић, Борбе Срдих који су уз учитељски позив вршили и много ширу просвјетно-културну дјелатност.

²⁸ Књига умрлих православне парохије у Котору, Црква св. Луке, књ. III, стр. 33, бр. 30.

²⁹ А. Томзновић, навед. дјело, стр. 51—52.

Summary

PETAR ĆIRKOVIĆ, INSTITUTEUR À L'ÉCOLE DE NJEĞOS À CETINJE

Dr Savo VUKMANOVIĆ

Métropolitte et souverain du Monténégro Pierre II Petrović — Njegoš s'est efforcé beaucoup pour l'organisation intérieure et développement culturel de son pays. Pour en réussir, il a dû avoir de collaborateurs bien préparés et instruits. Immédiatement après son arrivée au trôn il a pris mesures pour l'instruction de la jeunesse. Cela ne fut possible que depuis son retour de la Russie, où il fut inauguré en évêque, en 1833, y recevant aussi une subvention matérielle. Il a ouvert la première école laïque à Cetinje en 1834 (peut-être un peu plus tôt), avec le convict pour tous les enfants monténégrins qui la fréquentaient. Le premier instituteur en fut Petar Ćirković, de Kotor. Il resta à Cetinje un certain temps, en habitant au Monastir de Cetinje, où il rencontra Vuk Karadžić, à l'occasion de la visite de celui-ci au Monténégro, en 1834. En tant que l'instituteur, Ćirković a été brave, très instruit et «passionné» pour la science. Il connaissait l'italien et parfois il a servi d'interprète au accueils des étrangers qui visitaient le Monténégro. Il a apporté l'abécédaire au Monténégro qui était en use en Autriche. En 1834, à l'occasion de la canonisation de Pierre Ier Petrović, Ćirković a écrit l'hymne ecclésiastique et «condak» en son honneur. Ce sont deux brèves compositions en prose, pleines de toné élevé et de pathos, pour être chantées aux messes matinales et vèpre. Vers la fin de sa vie, Ćirković fut atteint de maladie mentale. Il mourut en 1852, à l'âge de 60 ans. Il est enterré à la cimetièrre de Škaljari — Kotor.

ВЕЉКО РАДОЈЕВИЋ, КЊИЖЕВНИК И ФОЛКЛОРИСТ

Народна поезија и фолклористика уопште вуче своје поријекло, у нашим крајевима, још из XVI стољећа. Још ренесансни пјесници Котора, у својим пјесмама, славе „виле“. То су оне виле које су поникле у нашем крају, а које су пјесника примамиле љепотом казивања неког безименог народног пјесника. У то доба и оближњем Дубровнику трубадурски пјесници, под утицајем лирске народне поезије, шаљу својим „дивојкама“ понеки излив свога млађаног срца.¹

Пад Херцег-Новога под турску власт, као и уопште борбе нашег народа против Турака у XV вијеку, рани су мотиви нашим епским и лирским пјесницима, а нарочито бугарштицама. Пераст је био на предстражи према Турцима, па и није чудо да су овдје настале прве бугарштице у овом дијелу Приморја, а и први скупљачи народних пјесама.²

Арцибискуп барски и примас Србије Андрија Змајевић први је почео биљежити, скупљати и пјевати „на народну“ народне пјесме, затим Баловићи и остали људи од пера тога доба. Сви су они, у неку рuku, били претече Вука Караџића, Вука Поповића и Вука Вучинића, који су у Боки нашли неисцрпно врело народног блага. Пјесме, пословице, загонетке, приповијетке, басне и легенде, што их скупеше Вук Поповић и Вук Врчевић, представљају знатан дио грађе у Караџићевим сабраним дјелима. Ту је нарочито упадљив импозантан број лирских народних пјесама. И поред овако марљивог сакупљања „народног блага“, те посебног објављивања од стране Вука Врчевића, видимо да тај посао настављају Дионисије Миковић, Томо Крстов Поповић, Сава Накићеновић и др.³

¹ Максим Злоковић, Почети и развој књижевности у Боки (у рукопису).

² Максим Злоковић, Поморско-приморски мотиви у лирским пјесмама Боке — Годшњак Поморског музеја, Котор, бр. X 1961, стр. 293—311.

³ Максим Злоковић, Почети и развој књижевности у Боки (рукопис).

Међу свим посљедницима Вука Поповића и Вука Врчевића најуреднији и најстудиознији скупљач „народног блага“ био је наш познати писац и фолклорист Вељко Радојевић из Херцег-Новога.

Радојевећи су се из Херцеговине, под водством владике Саватија Љубибратића преселили на територију Млетачке Републике после ослобођења Херцег-Новога. Најприје су се населили у Мојдежу, затим из Мојдежа један дио одлази у Јошницу, а други на Поле. Вељков дјед из Пода прелази на Чела, данас сјеверно предграђе Херцег-Новога, гаје је огратио млинове за кукуруз и маслине. Вељков отац Јоко бави се трговином и млинарством, па је у оно доба уборајан у водеће људе херцеговског краја.⁴

Вељко Радојевић је рођен 1. априла 1868. године на Челима код Херцег-Новога од оца Јока и мајке Соке, рођене Јањић. Његов отац Јоко окупљао је на Челима у својој кући, многе угледне Кривошијане и Херцеговце, који су били у Вељкову дјетињству водили борбу против угњетача. Од добрих гуслара из рана дјетињства слушао је пјесме о борбама људи свога зачиња. Уза све то, овај крај је и до данас најбоље на Приморју сачувао „народно благо“ и народне обичаје, те је од најраније младости заволио обичаје и фолклор свога краја.

У петој години почео је похађати неку врсту приватне школе, гаје је била учитељницом приватна особа, без дипломе, г-ђа Александра Вукотић. „Ту сам учио нешто око три године. Кад сам свршио седму, пошао сам у основну, државну школу, гаје сам одмах ступио у други разред, који сам и свршио исте године с успјехом.“

О свом даљем школовању Радојевић у својим биљешкама каже: „У Херцеговине постојала је као нека врста поморске школе, задужбина трију породица Бошковића — Буровића — Лакетића, па будући да се није могла као таква издржавати од постојећих прихода, претворена је у неку врсту ниже гимназије за два разреда.

Ту су школу похађали ученици који су свршили основну школу (онда четири разреда). Но ја, свршивши други разред основне школе, помоћу кућних пријатеља ступим одмах у поменути завод, гаје сам у двије године свршио са одличним успјехом оба разреда. Пошто ми је тала било тек само једанаест година, један од мојих двају учитеља, Симо Матавуљ, доцније чувени српски приповједач, који онда не бјеше написао ни једне приче, замоли ми мајку да ме пусти још једну годину да понав-

⁴ Податке нам је своједобно уступио Симо Секуловић из Каменара.

љам други разред, пошто, рече, увијек се учи нешто ново. Мајка му повољна."⁵

За вријеме школовања Радојевићевог у Србини српско-хрватски језик и књижевност му је предавао Сима Матавуљ, а историју и италијански језик Томо Крстов Поповић. И Сима Матавуљ и Томо К. Поповић имали су јаког утицаја на младога Радојевића. У доба Радојевићевог школовања Српском поморском закладном школом у Србини привремено је управљао (за год. 1878. и 1879) Сима Матавуљ, када га је 1880. године смијенио проф. Ристо Ковачић — Ришњанин, познати српски књижевник и заслужни национални радник.⁶ Одмах послје завршетка Србинске школе морао је напустити идеју о даљем школовању и посветити се трговини и вођењу кућних послова. О томе Радојевић у својим забиљешкама каже: „Навршивши дванаесту годину морао сам са старијом сестром да помажем мајци у трговини, а пошто ми се убрзо затим — мислим послје двије године — сестра удаде, ја сам био глава куће и трговине, с мајка ми бјеше неписмена, а трговина се водила доста на широко, а продавало већином навјеру."⁷

Поред трговине, коју је морао уредно водити, да би издржавао породицу, заводио је много више и књигу, те га видимо као претилатника ондашњих наших књижевних часописа, алманаха и листова. Радојевић је, као и многи наши књижевници, почео своју књижевну радњу пишући врло млад пјесме. Оне је пјесме слао многим дјечијим листовима и часописима, од којих су неке и објављене. Уз ово се почео већ у седамнаестој години бавити сакупљањем народних умотворина.

Сам Радојевић каже о првим почешима свога рада: „1888. године изашао сам најприје на јавност, ако се не вaram једном народном пјесмом у „Гласу Црногорца“ под уредништвом пок. Лазе Костића. Од тада радио сам скоро по свим најбољим књижевним и политичким листовима. Писао сам пјесме, приповијетке, оцијене на народне умотворине, о језику, али најмилије ми занимање бијаше фолклор. Поред књижевности бавио сам се помало и политиком. Био сам сарадник многих српских листова у Аустро-Угарској, Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини."⁸

У доба Радојевићеве сарадње у „Гласу Црногорца“ лист је уређивао чувени књижевник Лаза Костић. Радојевић је имао прилике да се сретне са Костићем у Котору, па о томе каже

⁵ Вељко Радојевић, Прича о причи (Прештампано из Српског гласника), Сан Франциско, 1924. (неколико биљешака из мог живота и рада), стр. 11—13.

⁶ Херцеговачки архив, Фонд закладне школе Србина, бр. 297, кутија I.

⁷ Као и под бр. 5, страна 12.

⁸ Исто, страна 14. и 13.

слиједиће: „До у почетку потоње деценије деветнаестог вијека Лаза Костић уређивао је „Глас Црногорца“, службени лист владе црногорске и од листа — како је изгледало — уживао вас приход. Ја сам био Лазин марљив сарадник. Наједанпут мени се обуставља лист, управо пегдје када сам ступио као новак у војну службу. Једнога дана ми, војници, вјежбамо на једној пољани у Котору, док угледах Лазу са разбарушеном косом — какав је и на слици — и са шеширом под шизухом. Разгледа околину. То бијаше први пут да сам га видио у животу. Знавао сам га само по слици и по писмима која ми је писао као сараднику. У вече га потражим, да му се представим. Наћем га пред кафаном „Дојми“. Кад сам му се казао, рече ми неколико ласкавих ријечи, па са питањем „Како иде са марш ајнци?“ испрси се као војник и учини два-три корака на особито чуђење свијета при околним столовима. Кад га запитих за узрок обуставе листа, рече ми да је књаз послао госп. Божа у редакцију који је збрисао из адресара имена свију људи којима се слао лист, а не бјеху прслатници, па најпошље и „Свијетли Двор“. Дакле бјеше се нешто крупно збило међу кнезом Николом и Др Лазом, који тада иђаше сасвим с Цетиња да се више никада у њ не врати.“

Срдачни и пријатељски односи између Сима Матавуља и Вељка Радојевића остали су присни до Матавуљеве смрти (1908. год.), што се види из Матавуљевог писма од 8. јануара 1890. године. Матавуљ му јавља да му шаље 15 комада Цветићева новог дела „Душан“ да га распрода, па каже: „Надам се да ћеш се заузети из љубави према српској књизи, коју ти љубиш и његујеш“. Даље му, између осталог, наглашава: „Видиш да се према теби понашам као да сам још у Србини и као да си још мој ђак, којег сам вазда цијенио и љубио. Надам се да се нећеш стога наћи увријеђен.“ Затим се интересује за његову мајку, сестре и родбину, које срдачно поздравља.

„Молим те, поздрави ми старе пријатеље у нашем лијепом Новом, Тома К. Поповића, Глига Гојковића, Јова Шимрака, а и здравствуј мој драги Вељко, твоме пријатељу и учитељу С. Матавуљу.“

У другом писму из Београда од 1. јуна 1892. године Матавуљ честита Радојевићу на први белетристички рад и захваљује му на сјећању и посвети. Наиме, Радојевић је у јануару за 1892. годину, бр. 21 (од 24. маја), објавио приповијетку „Шта му би...“, коју је посветио Матавуљу. Стари икусни писац пријатељски и родитељски ставља неке примједбе објављеној причици. „Предмет си срећно изабрао, али нијеси довољно истакао главне моменте у причици. На мјестима је сувише потанкости, а на мјестима и сувише мало. У дијалозима ће сељаци говоре

⁹ Вељко Радојевић, Сабрани књижевни радови, књига I, Сан Франциско, 1949, страна 8.

избаци сваку (школовану) књижевну ријеч, као изгледаш ми, умјесто чиниш ми се ита. Те су све замјерке које ти могу учинити, а сад ти опет кажем да ти је на част што си изабрао предмет који показује твоју наклоност ка психолошким заплетима. Поздрави ми љубазно г-ђу мајку, стрину и све твоје! Пиши ми, вјере ти, све новости новске које би ме могле интересовати. Да си ми здрав! Твој учитељ С. Матавуљ."¹⁰

Године 1889. Радојевић, сарађује поред „Гласа Црногорца“ у „Новој Зети“, гдје објављује пјесму „Бсвојка и прстен“. У попутном писму уредништву саопштава да у Приморју има доста оваквих пјесама и да ће их убудуће објављивати у њиховом листу. У броју 4 истог листа објављује народну пјесму „Двоје чобанчади“ са биљешком „Из Новог“.¹¹

У „Гласу Црногорца“ од 1889. године пише осврт на збирку пјесама Балада Мелкова Главича. У овом свом осврту под насловом „Нешто из српских народних пјесама“ дао је запажену анализу ове збирке. Ове године се јавља и у „Босанској вили“ једним студиозним приказом о народним пјесмама и умотворицима под насловом „Народне пјесме, Српске народне умотворине, Забиљешко Вељко Радојевић.“¹²

Осим објављивања народних пјесама и полемичких дискусија о истима Радојевић се огледа у путопису и пјесми. Његове пјесме: „Стевану Сипћелићу приликом 80-годишњице јуначког мучења на Чегру“ (објављено у „Јавору“ 1890) и „Погинулим борцима на Грахову 1858.“ (објављено у „Гласу Црногорца“ 1890) пуне су националног заноса својственог онлашњој омладини под аустро-угарским јармом у Боки. Док пјесма „Та волим те...“ пуна је младаначких љубавних излива. Пјесма је такође објављена у „Јавору“ за 1890. годину. Све ове пјесме као и пјесме „Чућеш пјесму слатког уздицаја“... (објављено у „Јавору“ 1891), „Г-ци У тијемој ноћи кад тишина влада“ („Јавор“ 1892), „Ускок Милован“ („Балада из првијенчади“) су само пјеснички покушаји, са видним утицајима народне лирске и епске поезије.¹³

У својој многострукој књижевној дјелатности Радојевић се бавио, осим сакупљања народних пјесама, пословица, заговјестака, те фолклора уопште, још и истраживањима наше књижевне прошлости. У своме запаженом чланку: „Прилог збирци имена српских списатељица и њихових књижевних радова“, објављеном у „Јавору“ 1891. године, су покушаји да нам пружи биографске

¹⁰ Симо Матавуљ, Сабрана дела, књига VIII, стр. 259—261.

¹¹ „Нова Зета“, Цетиње, 1889. године, бр. 1. и 4, стр. 33. и 159.

¹² „Глас Црногорца“, Цетиње, 1889, год. XVIII, бр. 50. „Босанска вила“, Сарајево, 1889, год. IV, бр. 8, стр. 121—124.

¹³ „Јавор“, Нови Сад, 1890, год. XVII, стр. 464. и 465. „Јавор“, 1891, бр. 30, стр. 548, „Јавор“, 1892, бр. 20, стр. 372. и „Глас Црногорца“, Цетиње, 1899.

и библиографске податке о српским књижевцима из друге половине XIX вијека. Млади Радојевић није имао довољно литературе у Херцег-Новој, онога доба, за тако обиман и вишеструки рад. Но, и поред тога овај рад заслужује пуну пажњу, јер га је писао један самоук.¹⁴

Од године 1891. почиње да се свестрано бави питањима језика. Он је оваје имао нарочитих заслуга, код наших иселеника у Америци, гдје је учио наше људе најелементарније ствари писмености па до језичких полемика и расправа. Нарочито су му интересантне расправе објављене у „Лучи“ и „Јавору“.¹⁵

Огледао се са доста вјештине у путопису, па нам у „Путописној пртици“ говори о свом виђењу слободне Црне Горе. „На Грахово“ је не само путопис, него песма у којој се велича храброст и снага пригорског оружја. И у неким каснијим натписима из ове области јасно је Радојевић показао да има око доброг посматрача свега онога што је карактеристично за један крај.¹⁶

Интересантно је да је Радојевић слободно и без устезања покушавао да расправља или, боље рећи, да исправља самога Вука Ст. Караџића у његовој расподјели неких народних пјесама. У расправи „Српске народне пјесме као Скитачице“ указује на такозване пјесме „скитачице“, које у разним варијантама иду од мјеста до мјеста, тј. друкчије се пјевају на једном крају нашег Приморја, од другог краја.¹⁷

Млади Радојевић је рано дошао на глас као вриједан књижевни посленик, па га видимо већ 1889. године као сарадника „Босанске виле“ и „Нове Зете“, затим 1890. године „Јавора“, те 1892. године „Братства“ (Београд) и „Просвете“ (Цетиње), док 1894. године сарађује у „Стражилову“ и „Дубровнику“ итд. Друштво за књижевност при Цетињској читаоници, покренуло је 1895. године часопис „Луча“. Ово књижевно друштво звало се „Горски вијенац“ имало је у својој многострукој дјелатности (позоришној, музичкој, просвјетној и др.) и Књижевни одбор. Овај Књижевни одбор био је састављен од чланова са Цетиња, затим од чланова из Црне Горе и чланова из иностранства. У чланове Књижевног одбора из иностранства били су уврштени

¹⁴ „Јавор“, Нови Сад, 1891, год. XVIII, бр. 39, стр. 624.

¹⁵ Вељко Радојевић, Прилог српском језику (расправа), „Јавор“, Нови Сад, 1891, год. XVIII, бр. 29, стр. 459—461, и под истим насловом „Луча“, Цетиње, 1895, год. I, св. IV (април), стр. 266—268, св. V, стр. 342—344, св. VI, (јул), стр. 385—387, св. VII и VIII (јул — август), стр. 465—470.

¹⁶ Вељко Радојевић, На Грахово (путописна пртица), „Јавор“, Нови Сад, 1890, год. XVII, бр. 25, стр. 353—335, бр. 25, стр. 409—411.

¹⁷ Вељко Радојевић, Српске народне пјесме као скитачице. Приказано скупањачима народних умотворина, „Луча“, Цетиње, 1896, год. II, бр. 2, стр. 74—80, бр. 3, стр. 121—127. Виле: Нико С. Мартиновић, Народно стваралаштво у црногорским часописима, Гласник етнографског музеја на Цетињу, Цетиње, 1961. године, књига I, страна 199.

многи познати књижевни и научни радници као: др А. И. Александров, професор Казанског универзитета, затим пјесници: Алекса Шантић, Јован Дучић и Светозар Боровић из Мостара. Међу овим тада познатим књижевним именима налазило се и име Вељка Радојевића из Херцег-Новога. За читаво вријеме издавања „Луче“ (1895 — 1900) Радојевић је био њен сарадник и представник за Херцег-Нови и околину.¹⁸

Нагласили смо да је Радојевић имао присне књижевне везе са кругом књижевних и научних радника на Цетињу. Блиске и срдачне везе одржавао је дуже времена Вељко Радојевић са мостарском књижевном групом. Пријатељство и веза тројице мостарских књижевника Шантића, Дучића и Боровића са Радојевићем датира још из времена када су заједно били чланови Књижевног одбора цетињске „Луче“. Ово пријатељство је још више продубљено покретањем мостарске „Зоре“ у којој је био сарадник и Вељко Радојевић. Илија Кеџмановић је мишљасца да су везе Радојевића са мостарском групом имале, осим књижевног, и политички карактер „јер је Радојевић, изгледа био поверљива личност црногорског књаза“.

Боровић у једном писму од 1893. године пише Радојевићу: „Драги Вељко, молим те, пошаљи ми овећу фотографију Херцег-Новога, за наш нови календар у Мостару и опис — како знаш. Пошаљи ми још какву народну пјесму сличну оној „Заова се због невјесте жртвовала“ — али да не лира у Турке. Примно сам „Магазин“ — хвала ти.“ У даљим писмима Боровић се обраћа Радојевићу да му за новог „Неретљанина“ пошаље „какву лијепу народну причу или пјесму, а ако хоћеш обоје“. Даље га моли да пише Дионисију Миковићу, да му пошаље слику и опис манастира Бање. У другом му писму пише, између осталог, „Поздрави ми Миковића и кажи му да његов чланак и слику Ман. Бање забранила је цензура и задржала“. У писму, по свој прилици из 1898. године, пише му: „Драги мој Вељко, писмо ово моје ће те изненадити, тим више, што ти јављам о доласку чудних гостију, који желе да неколико дана проведу у лијепом Херцег-Новоме. Ево ти што је: долазим ја са женом са Алексом и братом, па долази Јован Протић (сарадник „Зоре“) са женом, Паја Марковић Адамов са сином, Милан Недељковић са женом и можда Атанасије Шола. Због тога рекоше мени, да те у име свих замолим да нам нађеш тамо нег соба у свакој по два кревета... Ми ћемо тамо доћи или у недјељу по Видов-дану, или три, четири дана доцније... Боравићемо се најмање 15 дана, а неки ће и читав мјесец...“¹⁹

¹⁸ Нико С. Мартиновић, Везе Светозара Боровића са Црном Гором, „Стварање“, Цетиње, 1953, год. VIII, бр. 1—2, стр. 68—69.

¹⁹ Илија Кеџмановић, Преписка Светозара Боровића, „Питања за књижевност и језик“, Сарајево, 1956, стр. 172—176.

И послније одласка 1900. године, Вељка Радојевића у Сјеверну Америку, присне везе са мостарском књижевном групом остају, то се види из обостране сарадње у новинама и часописима као и преписке. Вељко Радојевић се огласио и као приповједач па је већ 1892. године, штампао у „Јавору“ приповијетку „Што му би?“ (слика са села) која је пуна локалног колорита и умногоме нас подсећа на народне приповијетке из нашег краја.²⁰

Друга већа приповијетка изашла је 1893. године на Цетинју у издању Државне штампарије, а по свој прилици и о државном трошку. Приповијетка носи наслов „Како је Травичка уклала Марка Маландића“ или „Тешко томе, кога куцу“ — приповијетка из бокељске прошлости. Приповијетку писац није објавио под својим именом, већ под псеудонимом, „Милаш Правдиновић“. Сиже приповијетке је узет из другог бокељског устанка 1881. године. Писац каже: „Бијаше нешто у октобру 1881. године, кад су наши момци били најпрви пут подложени повачењу (zum Assentirung). На десетак дана пре уреченим даном, у свако доба могло се по селима опазити по више њих сељака, гдје нешто на тајно шурују и шапућу, према је свакоме био јасан тај њихов шапат.“ Затим нас писац води наредне недјеље цркви, гдје стари свештеник послније дуже унутрашње борбе, одржа говор послније службе божије. Говорио је како ваља сви народи да служе своме цару и отаџбини. На завршетку зачу се испред цркве негодовање омладине поцима: „Издајник!... Кукавица!... Под гомилу с њим!“. На то се присутни народ умијеша и они се разиђоше кућама. Оваје је писац вјешто укомпоновао љубав младог сеоског момка Јована Буранова са Анетом, сеоском љепотицом, кћерком Стевана Маландрића кнеза морског који је био „познат и чувен, што по велс, „од Попова до Котора“. Затим одлазак сеоске момчади у устанике и сумња многих у исход борбе. Прозив регрута у граду и пријетње свима који се не „прикаже до петнаест дана“. Послије несретно завршенога устанка многи се вратише кућама, а многи побјегоше у Црну Гору. Многе без суда одведоше у которски затвор да тамо самују. Аустријске власти на кукавац начин преварише кнеза Стевана те он поручи своме сину Марку и Јовану Бурановом да се могу слободно вратити дома из Црне Горе. Они послушаше. Довоше жандари и поведоше их у затвор. Приповијетка свршава смрћу Марка и Јована, које је на „правду Бога“ убио аустријски „фирер“. Оваје је пластично приказана перфидност аустријских закона, како рече кнез Марко „све и акви нови закони, дакле најпошље шћерају у тијеснац, да нећемо по вољи ни својим огњаштем управљати“. Са много интуиције и реалног сликања тешког стања наших загорских села послније устанка дати су појединим

²⁰ Вељко Радојевић, Што му би (слика са села), „Јавор“, Нови Сад, 1892, год. XIX, бр. 21, стр. 321—324, бр. 72, стр. 337—339.

моменти плачкања, унижења, мриварења и пребијања наших људи.²¹ Зато је ова приповијетка одмах забрањена од аустријске цензуре. Зато Ђоровић и пише Радојсмићу „Књиге твоје нијесам још продао . . . Пезнам откуд знаду, али веле, да су забрањене“.²²

Аустријска полиција је неколико пута звала Радојевића на саслушање, нападајући га да је он аутор ове књиге. Забрањила му је даље њено растурање. Државни тужилац подигао је тужбу код Ц. К. Окружног суда у Котору против аутора и судио аутору у одсуству. Том приликом Окружни суд дошло је пребулу о забрани растурања књиге.²³ Интересантно је напоменути да је приказ ове приповијетке написао за часопис „Стражилово“ Александар Писаревић још 1893. године, дакле одмах послје њеног изласка из штампања, а прије забране суда. Писаревић доноси — Милаш Правдиновић, Како је Трапичке укласа Марка Маландрића — или Тешко томе, кога куну. Приповијетка из бокешке прошлости — Цетиње, Државна штампарија 1893.²⁴

Услед разних сумњичења од стране аустроугарске полиције морао је 1900. године напустити свој родни крај и селити у Америку. Населио се у Сан Франциску, гдје је одмах прионуо да уређује лист „Слободу“. Био је уредник овог листа скоро три године. 26. новембра 1903. године опрашта се са читаоцима „Слободе“ следећим ријечима: „Брзо ће три године, од како сам на понуду мог пријатеља госп. Шири Радуновића преузео од истога уредништво овога листа. Колико сам за ово вријеме морално унапредио или уназадио овај данас најстарији српски лист у Америци то ће најбоље просудити његови вјерни стари преплатници и читаоци . . .“ Даље, наглашава да је „Слобода“ био једини „српски лист у Америци“ а сада их има пет.²⁵ Његови пријатељи књижевници из отаџбине нијесу га заборавили. Светозар Ђоровић му пише 1901. године из Мостара: „Послаћу ти штогод за „Слободу“. Међутим те молим да ми се чешће јављаш . . .“²⁶ Одмах послје преузимања уредништва „Слободе“ отвара „Прву српску књижевницу у Савезним државама Сјеверне Америке“. Књижара је била снабђевена издањима Српске књижевне задруге, сабраним дјелима Љубе Ненадовића, Николе I, затим приповијеткама Сима Матавуља, П. М. Адзмова, Јанка Веселиновића, народним епским и лирским пјесмама. Ту су и дјела Вука

²¹ Милаш Правдиновић, Како је Трапичка укласа Марка Маландрића, или Тешко томе кога куну, Цетиње, 1893, Државна штампарија.

²² Као под бр. 19, стр. 174.

²³ Оне нам је податке своједобно дао др Милош Дробњаковић, судија из Херцег-Новог.

²⁴ Александар Писаревић и Милаш Правдиновић, Како је Трапичка укласа Марка Маландрића или Тешко томе, кога куну, Приповијетка из бокешке прошлости, Цетиње, Државна штампарија 1893. Стражилово — Сремски Карловци 1893, год. VI, бр. 49, стр. 783.

²⁵ Слобода, Сан Франциско, 1903 (26. новембра), год. XI, бр. 43.

²⁶ Исто као под бр. 19, стр. 175.

Врчевића, за која каже „врло оглашена дјела“ и многа дјела наших и страних модерних писаца.²⁷

Радојевић 7. априла 1904. године покреће у Окланду лист „Српска независност“, који је изишао под горњим датумом. У програму листа Радојевић као прво наводи гесло: „Брат је мио које вјере био“. Затим наглашава: „Борићемо се најоључније против свега што штетно утиче на наш народни организам. Радићемо на учвршћењу пријатељске везе међу једнокрвном браћом, Србима и Хрватима у Сједињеним Државама, ако не узмогнемо активно, а оно пасивно, на што нас особито упућују заједнички нам интереси на пољу привредно-трговачком“.

„Бићемо увијек готови да кажемо нашу ријеч о свим радима, те засјецају у јавни друштвени, политички, књижевни и културни живот америчких Срба.“

На другом мјесту, под насловом „Како је постао овај лист“ писац каже: „Трогодишњи новинарски рад у Америци пружио нам је довољно материјала за проучавање дјела нашег народа, његових потреба и невоља које га прате и у овој далекој тужбини.“²⁸

У својим чланцима залаже се за отварање прве српске школе у Америци. Прати низом чланака развој руско-јапанског рата. Врло дирљивим некрологом опрашта се од познатог бокелског родољуба и пјесника дра Владимира Тројановића из Роса (Луштица). Жалећи за Тројановићем, каже: „Требали смо те, да нас твоја крилата ријеч тргне из дријемежа и хладног размисљања, да нас задахне својим дахом, да нас електрише — да нас оживи. Јест, требали смо те, и како смо те требали! . . . „Био је неколико година као бокешки заступник на далматинском сабору. Његови су говори у сабору низ српских патњи и невоља што их недужан народ трпи од владе и њених чиновника. Њих је његова осјетљива душа ређала уз грмљаву освете страдалаца која се кроз његову душу изливала сред саборнице . . .“²⁹

Долазак хрватског пјесника дра А. Треснића-Павичића и његово најављено предавање о српско-хрватским књижевним везама препоруча на смијелећи начин: „Најтоплије препоручавамо читаоцима да не пропусте згодну прилику, што ће им се допна опет указати, да чују предавање овог одличног хрватског научењака, који је са својих научних и књижевних радова на гласу не само у Хрвата и Срба, него и код страних народа.“

У наредном броју 7. свога листа, осврће се на Треснићева предавања, доноси га у изводима и завршава: „Доносимо овај чланак из пера једног нашег пријатеља, изјављујући да ћемо се

²⁷ „Српска независност“, Окланд, 1907, год. III, бр. 4, стр. 5.

²⁸ Исто као горе, год. 1904, год. I, бр. 1, стр. 1.

²⁹ „Српска независност“, Окланд, 1904, и 1905.

још једном у коме од наредних бројева, осврнути на милу појаву дра Тресића-Павичића у Сан Франциску, који нас је подједнако задужио, колико Хрвате толико и Србе највећом љубављу и поштовањем за вријеме свог боравка у нашој средини.³⁰

Радојевић је врло успјешно драматизовао познату пјесму Лазара Симова Бурића из Игала под насловом „Бокелев сан у Америци“, слика у једном чину, написао Лазар Симов Бурић, за позорницу удесио Вељко Радојевић, у Сан Франциску 26. фебруара 1904. године. Пошто је прво издање ове Бурићеве драматизоване пјесме брзо распродано, штампано је маја 1909. године друго издање у Чикагу. Ова драматизација Вељка Радојевића изашла је сада заједно са објављеном збирком пјесама Лазара Симова Бурића. Збирка Бурићевих пјесама изишла је била 1903. у Сан Франциску, издање „Слободе“ на 66 страна, а посвећена је била „Српској омладини“. Драматизацију Радојевићеву „Бокелев сан у Америци“ приказивала су сва добротворна друштва наших исељеника у САД.³¹ Интересантно је да су се и „Бранково коло“ и „Босанска вила“ осврнули на рад и Радојевића и Бурића. Док је писац приказа у „Бранковом колу“ анониман, догае у „Босанској вили“ Војислав Бошњакковић доноси под насловом „Пјесме Лазара Симова Бурића“. Издање уредништва „Слободе“ Сан Франциско, Кал. 1903. — „Бокелев сан у Америци. Слика у једном чину, аутор Лазар Симов Бурић, за позорницу удесио Вељко Радојевић. У Сан Франциску 1904.“ Један аналитички приказ како пјесничког дјела Бурићевог, тако и драматизације Радојевића. Обрада пјесме је имала не само једну одличну позоришну примјену, већ је успјешно вршила у то доба, једну свеобухватнију националну пропаганду.³²

Већ смо напријед рекли да се Радојевић успјешно огледао у приповијетки и да му је засебно издање приповијетке „Како је Травичка укслела Марка Маландрића...“ донијело, поред неугодности, и доста лијепа признања. Његов школски друг и пријатељ, књижевник Марко Цар, познати наш књижевни критичар, рекао је писцу ових редова: „Велика је штета што Радојевић није наставио школовање. Његово одлично познавање народног фолклора и језика, као и непосредни живи контакт са људима овога краја, дало би нам изванредног приповједача љубишинога типа.“³³

³⁰ Исто као горе, год. 1905, бр. 6, стр. 2, бр. 7, стр. 3.

³¹ Радојевић — Бурић, „Бокелев сан у Америци“, Сан Франциско, 1904. Издање „Српске независности“ (17 + 3).

³² Аноним, „Бокелев сан у Америци“, слика у једном чину. Написао Лазар Симов Бурић. За позорницу приредио Вељко Радојевић — у Чикагу 1909. — Бранково коло 1909, год. XV, стр. 482. Бошњакковић Војислав, исто, „Босанска вила“, Сарајево, 1904, год. XIX, бр. 17. и 18, стр. 328—329.

³³ Максим Злоковић, Есеји (у рукопису).

Друго издање ове приповијетке под својим пуним именом и презименом издао је Радојевић 1905. године у Сан Франциску под скраћеним насловом „Тешко томе кога куну“. Његов лист „Српска независност“ о томе пише: „Издањем уредништва нашега листа изишла је ових дана из штампе приповијетка нашега уредника под натписом „Тешко томе кога куну“. Ово је друго издање књиге. Прво издање изишло је 1893. године на Цетињу у Државној штампарији под насловом „Како је Травичка укле-ла Марка Малацарића или тешко томе кога куну“. У првом издању писац је узео псеудоним Милан Правиновић, бојећи се власти. Поједине епизоде у причи стварни су догађаји из живота Бокеља за вријеме потоњег бокељског устанка од којих су многи били печатани у ондашњем задарском „Српском листу“. Књига је у своје вријеме била забрањена у Аустрији и Босни и Херцеговини. Штавише, у Боки се вршила ради ње претражна по кућама и водила истрага о распрострањању књиге. Њен аутор био је више пута на суду. Критика се у своје вријеме доста лијепо изразила о њој. Ово је све што можемо да кажемо о овој књизи и да не пређемо границе пристојности.“³⁴

И поред овог натписа и позива, на претплату за књигу се јавило око 250 пренумераната, зашто њен аутор и пише на крају књиге „Нешто о издању ове књиге“. „Мислећи да наш простији народ радије чита књиге лично познатих писаца, ма и лошији били, него ли непознатих, ма они били и сами Новаковићи и Лазаревићи, наумих да и ја издам у посебним књигама своје приповијетке и пјесничке радове — какви су, да су — како би тиме навикао на књигу барем један дио нашега народа, овамо, кому сам лично познат. Штампанње сам отпочео овом приповијетком из бокешког живота, знајући да је велик дио Бокеља иселио у Америку. Одзив претплатника на ову моју прву књигу показао ми је да је то моје мишљење било погрешно, а у исто вријеме увјерио сам се и по стоти пут, да српска књига не ће још за дуго и дуго моћи како треба продријети у народ, било то у Европи или оваје, докле год не узмемо довољан број заузимљивих растуривача, који ће је милом и снагом, из чисте љубави према књизи, турати народу у шаке. Ради тога овом књигом почињем и завршавам тај свој наумљени рад, жалећи да је наш народ у Америци још толико немаран према својој књизи. У исто вријеме препоручујем српској америчкој штампи договор за систематичан рад на стварању српске читалачке публике у Америци.

У Окланду, на Лазареву суботу 1905. Писац.³⁵

³⁴ „Српска независност“, Окланд, 1905, год. II, бр. 15, стр. 2—3.

³⁵ Вељко Радојевић, Тешко томе кога куну, приповијетка из бокешког живота. Друго издање „Српске независности“ у Сан Франциску, 1905. године, стр. I, II, III, IV, V и VI.

Иако се Радојевић зарекао да неће више самостално издати своје књиге, видимо да је порекао. У Окланди је штампао 1907. године у издању „Српске независности“ књигу „Српске народне пословице и разне изреке“, књ. I. У предговору књиге каже: „У Окланди сам био уредник седмичног листа „Српска независност“, Радојевић наглашава „морао сам и да лист слажем, на коме сам, били узгред речено, неко вријеме био и својим личним особље: уредник, слагар, коректор, колектор, администратор, отпремач поште, па чак и момак који носи лист на пошту“.

На крају ове прве књиге каже: „Завршена је и предговор јој написан у мају 1898. у Херцег-Новоме у Босни Которској, док почела се печатати у фебруару 1907, а завршена је тек 1908. у Окланди у Калифорнији. Уз то треба додати, да сам је сам упула сложио и водио скоро сву коректуру“.

Стојан Новаковић у марту 1898. године из Цариграда пише му: „Зборник пословица, како сте га ми смислили да издате био би без сумње од користи књижевности, и у многоме је погледу потребан, ако би се нашао ко да поднесе трошкове штампарске“.³⁶

Интересантно је да је лист „Српска независност“ у броју 22, од 16. јуна 1905. године, позивао читаоце на претплату књиге под насловом „Српске народне пословице“, књ. I. Примјене, клетве и заклетве у народној фразологији. Свега два мјесеца прије аутор ове књиге рекао нам је да оном првом књигом „почиње и завршава свој наумљени рад“.³⁷

На другој страници, мјесто уобичајеног предговора пише: „Неколике о овој књизи.“ Овдје се говори о изворима из којих је писац црпио грађу за ову књигу. Ту писац топло захваљује Тому К. Поповићу, књижевнику из Херцег-Новога, на савјетима и свесрдној помоћи, и напокон „Хвала и г. Стојану Новаковићу, који нам се радо одазвао одговором на свако управљено му питање, те одобравајући овај наш рад, управо нам неке своје савјете, које смо радо усвоили“. Између осталог, Новаковић ауторима јавља и напомиње: „Имам да вам напоменем да није свесрдно, што је којекуда излазило. Из вашег предговора видим да ви држите да су народне пословице које су у Летопису 1859. (које ли) и унапред изашле. А ту има свега пометено. Посао је тај радио пок. др Б. Натаневић и он је — како је исти сам казивао — стављао оне и из народних уста и из књига и преводио, што му се како свидело, јер је њему било не толико до фолклористике колико до поуке. Ваш посао је, међутим, фолклористички и треба да такав буде.“

³⁶ Вељко Радојевић и Милош Поповић, Српске народне пословице и разне изреке, књига I, приредио: Милош А. Поповић и Вељко Радојевић; штампа „Српска независност“ у Окланди 1907.

³⁷ „Српска независност“, Окланда, 1905. бр. 22, год. II, стр. 3.

На крају предговора ове књиге, коју су саставили у Херцег-Новоме Вељко Радојевић и његов пријатељ Милош С. Поповић, трговац и неко вријеме продавалац књига, Радојевић каже: „Пословице су већином из околине Херцегновске, а има их и из цијеле Боке, као и из Црне Горе.“ Ова књижица је издана само у 200 примјерака.³⁸

Вељко Радојевић је излао својом властитом накладом збирку народних пјесама у Фрезну (Калифорнија), 1912. године под насловом „Српске народне пјесме“ — из околине херцегновске и дубровачке. То је проширена збирка, већ објављених пјесама 1892. године у „Братству“, књ. V. У сепарату овога већег чланка налазе се пјесме јуначке: Бој Црногораца са Махмут-пашом, Смрт Смаил-аге Ченгића, Како је чинио онако је и прошао; II женске: Удаја и смрт сестре Љутице Богдана, Делија Иван и удовица, Жтва виле и дјевојке, Дјевојка вара мајку, Повољан одговор, Црногорац и Црногорка, Новак и три дјевојке, Да зна само, Несуђено вјенчање.³⁹

У предговору ове интересантне збирке писац каже: „Узимајући у обзир све оне многобројне и заиста оправдане похвале, што су се написале у прилог српских народних умотворина уопште, а пјесама наполе, с једне и оно хладно стварно заузимање надлежних фактора за исте с друге стране — колебао сам се: Хоћу ли, нећу ли своје, куд камо печатане, народне пјесме сабрати и издати их у посебној књижици. На посљетку се одлучих.“ Затим говори одакле је добио поједине пјесме, са којим објављеним пјесмама имају сличности и у којему се крају и како пјевају. Радојевић је у овом олабирању пјесама, као и њиховим варијантама, које варијанте су нарочито изражене у појединим дијеловима Боке био прави мајстор. (Примјер Перашке почашнице.) Говорећи о пјесми „Смрт Смаил-аге Ченгића“, наглашава да се у Вуковим збиркама налазе три варијанте ове пјесме, док сам Вук на једном мјесту напомиње да има још у својим списима четири пјесме које говоре о овоме догађају, које су у главном све налик на ону прву, а по садржају се мало разликују једна од друге. „Ја је овдје дакле увршћујем зато, што мислим да ово неће бити ни једна од поменутих четири Вукових, јер се много разликује од оних трију Вукових. Друга је — „Бој Црногораца с Махмут-пашом“ коју је нашао мој пријатељ Божо Радовић, учитељ, међу посмртним хартијама свога дједа Јокана Радовића. У рукопису гласи натпис: „Пјесма от боја, бившго 1796. љета Господња, међу Црногорцима и Брђанима

³⁸ Имали смо у рукама горњи примјерак (под бројем 36), посланица из заоставштине пок. Вељка Радојевића. На првој унутрашњој страни књиге писац је лијеним калиграфским словима написао посвету „Госп. Нику Поповићу за успомену — В. Радојевић“, Фрезно, Кал. 28112/08.

³⁹ Вељко Радојевић, Српске народне пјесме из околине Херцег-Новог, „Братство“, Београд, 1892./V, год. V, књ. 15, стр. 226—236 (сепарат).

и Махмутом, везиром от Арбаније, у Бјелопавлиће, више града Служа, у село Мартишиће.“ Како наслов, тако и цијела пјесма писана је старим поквареним правописом што сам ја исправно по захтјеву новог правописа, задржавајући у пријелису вјерно терминологију оригинала, наслов сам пак сасвим измијенио. Као што нагласих, о истом догађају налази се пјесма и у Вука, па да ми се не би замјерило, што ову донијех овдје, треба да кажем да ме је у многоме руководио Вуково мишљење: да је пјесму — начинио црногорски владар Петар I (садањи св. Петар) — па да је послје ушла у народ и идући од уста до уста, колико се могла, догоњена према народним пјесмама. Имајући дакле, на уму ту Вукову примјесбу, а знајући да је Петар I био лични пријатељ Јокана Радовића, с којим се чешће и дописивао, доносим ту пјесму овдје, у потпуном увјерењу да је прави оригинал — судећи и по честим сликовима и по спомену датума и дана битке у њој, што у Вука нема (сликова врло мало).“

Даље писац у предговору каже: „Јуначке — скоро све — побилежио сам од Илије Тошића и Филипа Бронзића, женске пак — да не спомињем редом ко ми је коју казао доста је да споменем да сам их побилежио — од Љубе А. Видаковића, Соке Стијепчића, Савете М. Глећа, Стале Н. Кукавичића, Јоване Вучетића, Стевана Миловића и Вука Кујачића; поред тога добио сам неке у рукопису од свог кума Милоша А. Поповића, а неке од пријатеља Божа Радовића и Јована А. Перовића Дубровчанина (види о томе тачније у „Братству“ V, 1892, тршћанском „Славенском свету“ 1894.). Сватовске сам скоро све, побилежио о свадбама, кзо гост.“

За све ове пјесме које су биле печатане по „Вили“ или гаје било, а под њима није стало од кога су убилежене, нека ми се не замијери, јер се ни сам не сјећам тога, само знам да сам споменуо све особе од којих су ове пјесме побилежене на чему им и овом приликом захваљујем.“

Писац закључује овај подужи предговор:

„Ја сам своју задаћу извршио како сам најбоље умно, а критика ме, знам, неће из љубави поштејети, кад на њу рел дође. Но, ја ћу се радовати, ако и у пола, како треба, узбудем успио у свом послу. Савршенство је само у божијој руци.“

У Херцег-Новоме, септембра 1894. В. Радојевић.

На крају ове интересантне збирке писац јој додава и „Двије на завршетку“.

„Као што се види из Предговора, ова је књига била готова за штампу још 1894. год. затим је послана Српској Краљевској Академији у Београду, гдје је стајала неких 14 година, ако не више. Не имајући времена, у овој благословеној земљи злата и сваке несреће — да још једном књигу прегледам и напишем

јој нов предговор, нунтама је у свијет онакву каква се је затекла отрагу 18 година, милије ми је да и оваква угледа свијета него ли да пропадне у рукопису.

Нека ми се не замјери на оваквим и оволиким штампарским погријешкама, јер сам морао водити коректуру књиге када сам био презапослен трговачким пословима, од којих ми је зависно свагдашњи опстанак.

У Фрезну, Кал. јануара 1912.

Вељко Радојевић.⁴⁰

Осим уређивања листа Радојевић се бавио хуманитарним, просвјетним и друштвеним радом. Од самог почетка излажење „Српске независности“ залаже се за отварање прве српске школе у Сан Франциску. Пером, ријечју и дјелом марљиво ради да би школа напокон 1. априла 1905. године почела са радом. Главни оснивач ове школе била је Добротворна задруга Српкиња, која му је у недостатку учитеља понудила да води школу. Радојевић се примио овог тешког и одговорног посла, гаје је, поред свих својих послова, целјељом и празником нашој дјечи држао наставу из матерњег језика. Тако је Радојевић имао част да постане први српски учитељ у Америци у којој је тада живјело око 100.000 Срба.⁴¹

Одмах од самог почетка свог јавног дјеловања залагао се о именовању српско-православног епископа за Сједињене Државе, као и о оснивању црквено-школских општина.⁴²

Да би се рад наших културно-просвјетних друштава што боље и целисходније развијао, био је један од иницијатора и оснивача Српско-хрватског савеза у Сан Франциску и Окланду. Он је у свом листу пратио и подстицао рад свих друштава учлањених у овом Савезу.⁴³

Смрт Јосипа Јураја Штросмајера ожалио је у своме листу 1905. године па на крају каже: „Као велки Славен, као апостола славенског братимства, био је почасни члан многих словенских културних организација у разним славенским земљама. Његовом смрћу хрватство је осјетило тежак ударац“. У бројевима 16 и 17 пише Радојевић на уводном мјесту свога листа врло запажен чланак: „Штросмајер и његова идеја“.⁴⁴

Доласком у Америку нашег познатог пјесника Проке Јовкића више познатог под псеудонимом „Нестор Жучни“, почиње

⁴⁰ Вељко Радојевић, Српске народне пјесме из околине Херцег-Новога, скупио и издао Вељко Радојевић — Фрезно, Кал. 1912. (види предговор и поговор).

⁴¹ „Српска независност“, Окланд, 1905. год. II, бр. 6, 7. и 8.

⁴² Исто, бр. 45 (уводник) и бр. 46.

⁴³ Исто, год. 1906./III, бр. 5, стр. 1.

⁴⁴ Исто, год. 1905./II, бр. 12, стр. 2, бр. 16. и 17.

сарадња Радојевића и Јовкића. Прока Јовкић се у „Српској независности“ појављује под псеудонимом „Слободановић“. Приликом великог митинга Јужних Славена у Чикагу написао је интересантну и изазовну пјесму „Вијек двадесети, вијек словенства“. У подлицима „Српске независности“ штампао је Јовкић петдесетак пјесама, међу којима својим садржајем и напредним идејама падају у очи пјесме: „Бајка о лаву“, „Устају они“ . . . „Идеалиста“ и „Зашто“ . . . итд.⁴⁵ Неко вријеме Прока Јовкић је био и уредник листа „Српска независност“ који је под његовим уредништвом и престао излазити. У задњем броју листа Прока Јовкић пише своју „Последњу ријеч“ пуну бола и жучи. У којој прекором говори о приликама и људима, друштвима и организацијама у тој далекој земљи.

Сам Радојевић о томе каже, да је морао напустити лист када се „повратио из Европе, гдје сам 1908. био отишао на кратко вријеме, оставивши на листу замјеником нашег младог и вриједног пјесника данас покојног Проку Јовкића, који је — просто му било — пропагирањем социјалистичких идеја добио доста непријатеља листу, изгубио многе огласе, задужио лист да више није могао излазити без нових жртава“.⁴⁶

Интересантно је напоменути што је Радојевић мислио о Проки Јовкићу, уводећи га у редакцију свога листа. У броју од 1. јануара 1908. на уволном мјесту листа каже:

„Седам година бити независним српским новинаром у Америци, у земљи банака и којекаквих савеза са органима на челу, па у томе хаосу изабрати и заступати боље од горега — значи седам година љуте патње и трпеливости свакојаким насиља, значи седам година лаганог разочаравања — за сваког таквог новинара, ако је само његов рад био истински намијењен срећи и напретку свога народа.

То постепено разочаравање говорило нам је више пута за ово седам година да бацимо перо у трње у Америци, па да се латимо озбиљнијега посла, од којег ће нам барем према принесеним жртвама бити и користи. Лудост или мудрост не допусти нам да до данас учинимо. И ми се сада највећма радујемо што стојимо још на бијези, омражени са свима неваљалцима у нашој јавности. То нам је највећа сатисфакција за све муке и невоље које смо подносили на нашем триовитом путу ка жељеној мети. Али ако смо се до данас одупирали нашем разочарању, небисмо то могли радити још за дуго — подлегли бисмо му, и

⁴⁵ Исто, год. 1906./III, бр. 23, стр. 1, год. 1907./IV, бр. 45, 46, 47, 48, 49, и 50; година 1908, бр. 3, 4, 5, 6, и 7.

⁴⁶ Исто, година 1908./IV, бр. 44, од 7 — XI.

⁴⁷ В. Радојевић, Прича о причи — слика из живота нашег народа у Америци — Гласникова штампарнија Сан Франциско, Калифорнија, 1924, стр. 13.

наш би лист заиста угинуо, да га није спасио опет један сретан акт његова уредника: узимајући господ. Слободановића у нашу редакцију, с рачуном да му предамо уредничтво листа, ако паћемо у њему онога Слободановића у чију смо душу прозирали кроз његове пјесничке и књижевне радове. И ми се нијесмо у нади преварили. Он је сада ту, на путу да преузме сваког часа уредничтво листа, и да ради сасвим независно — како се најбоље снабе.

Један вриједни наш новинар, који је, разочаран нашим приликама и неприликама недавно отицтовао у Европу, казао је на растанку: „Ово је заиста један између најсретнијих дана у моме животу.“ Тако ће с цуним правом казати и уредник нашега листа оног дана кад се понуче у приватни живот у Америци. А тај час близу је.“⁴⁸ Одмах послдије одступања из уредничтва листа Радојевић иде у посјету „старом крају“ да види своје на лому и многобројне пријатеље. Но, ни овај долазак није могао проћи без инцидента. Аустријска жаңлармерија га је одмах ухапсила чим је ступио на херцеговско пристаниште. О томе лист „Бока“ који је 1908. године излазио у Котору, доноси у броју од 16. априла међу домаћим вијестима и вијест из Херцег-Новога „Из Америке у затвор“. „Ових дана повратио се из Америке из Окланда господ. Вељко Радојевић, уредник листа „Српска независност“ дошао је у походе својти и пријатељима. Чим је стигао у Ерцегови био је ухапшен од жандара и доведен у Которске тамнице. Чујемо говорити, да је г. Радојевић хапшен ради једне приповијетке. Пошто је ствар субјудице, нећемо и не смијемо даље, већ само оволико доносимо ради хронике.“

Ово је хапшење усмиједило као резултат оне пресуде Окружног суда у Котору из 1893. године, пошто је Радојевић открио своје ауторство другим издањем приповијетке „Тешко томе, кога куну“ 1905. године у Сан Франциску. Не треба ни напомињати да је ово хапшење и поступак аустријских власти изазвало револт и страховито негодовање у Херцег-Новоме и Котору. На интервенцију ондашњих водећих политичких људи у Боки, као што су били др Сараделић, др Б. Вукотић, др Ф. Лазаревић, Мирко Компеновић, Јефто Гојковић итд. власт је анулирала казну као застарјелу, па је Радојевић пуштен кући послдије пет-шест дана. Лист „Бока“ у бр. 14 од 23. априла доноси вијест — „На слободу — господин Вељко Радојевић уредник листа „Српска независност“ која излази у Окланду (Америка) пуштен је на слободу“.⁴⁹

⁴⁸ „Српска независност“, Окланд, 1908./V, бр. 1, страна 1.

⁴⁹ „Бока“, Котор, 1908, год. I, бр. 13, од 16. априла, стр. 4, бр. 14, од 23. априла, стр. 4. Детаље о овоме хапшењу причао нам је пок. Нико И. Доклестић, који нам је поклонио и два Радојевићева писма.

По повратку из Херцег-Новога Вељко прекида са издавањем листа у којему је бранио интересе наших исељеника, неустрашиво се борио за равноправне односе наших исељеника са свим другим народима. Лист је редовно освјежавао вијестима „Из старог краја“. Писао је запажене чланке о нашим књижевницима Ј. Веселиновићу, Боровићу, Адамову, Глашићу, Војновићу, Фабрису, Шантићу, Матавуљу итд. Није ни заборавио наше писце који су писали у Америци као: Нико Мусић — Херцеговац, Лазар Симов Ђурић из Игала и др. Његов лист из 1906. године у бр. 15 доноси чланак Николе Тесле из Њујорка од марта 1906. године са насловом „Само мало стрљасна“. У овом чланку велики Тесла говори о снази водопада на Нијагари и грађњи будуће централе и великим својим изумима.⁵⁰

Пишући о пјесмама Лазара С. Ђурића, сакупљеним у збирци „Под земљом у Америци“, која је издана у Сан Франциску 1907. године у књижари Душана Поповића и друга, наглашава: „Примили смо горњу књижицу на приказ. У њој је једна најпопуларнија пјесма госп. Лазара С. Ђурића у метру наших народних пјесама, десстерца, у којој се описују невоље радника у рудокопима, према он има много бољих пјесама од ове и по предмету и по опису. Њена се популарност може протумачити једино тиме, што је у њој описана заједничка невоља три четвртине напет радничког staleжа — заједничка невоља наших радника у земљиној утроби.

Имајући то на уму, поменути књижарз добила је од госп. Ђурића дозволу да књижицу поново штампа и да тиме задовољи жељу свакога радника.

Издање је доста укусно и са значајним предговором издавача. Ми га топло препоручавамо нашим радницима“.⁵¹

О Никy Мусићу, који је за подлистак Радојевићевог листа превео Бајроновог „Корсара“ и који је у његовом листу објавио још низ пјесама, каже: „Мусић је био један од наших бољих писаца у Америци и знао је да одабере себи листове у којима је писао а да своје перо не понизи.“

Током читавог издавања свога листа скоро да и није било броја, који није доносио његове запажене прилоге о језику. Радојевић је у рубрици „О српском језику“ опомињао, исправљао, подучавао и покатакд извргавао подсмјеху оне који пијесу послушали опомену. Зачућана нас ополико и онакво његово знање, као самоука из морфологије, синтаксе и фонетике. Лист „Српска независност“ доносила је у своме подлисту врло запажене приповијетке Светозара Боровића, Алексе Шантића, Дионисија Миковића, Ђурића, Мусића, Јовкића итд. Интересантна му је рубрика била „Из српског и Словенског свијета“. Радојевић је у

⁵⁰ Као под бројем 48, година 1906./III, број 15, од 18. маја.

⁵¹ Као под бројем 48, година 1907./IV, бр. 32, страна 7.

овој рубрици тачно, без претјеривања истинито регистровао све догађаје настале у појединој од словенских земаља.

Послије напуштања листа бави се трговином. „Но, иако трговац, ипак сам се бавио пером. Као код и у старом крају бавио сам се и у Америци писањем за јавност у колико су ми то посла допуштали, а гдјегод и више од тога и на штету моје трговине, с том разликом, што сам у старом крају сликао и шибао аустријске власти и њихове органе, који су народу стајали ногом за врат, док у Америци сликао сам и шибао наше „велике људе“, „родољубе“, „пјеснике“ и „уреднике листова“ који су јахали на врат нашем безазленом народу.“⁵²

За вријеме првог свјетског рата Радојевић је својим чланцима и живом ријечју пропагирао и заступао идеју о нашем ослобођењу и уједињењу. Један од његових синова јавио се одмах послје објаве рата Црној Гори у добровољце, па је трагично завршио свој млади живот у катастрофи брода пол Медовом 1915. године. Други његов син одлази у добровољце америчке војске и при крају рата 5. X 1918. године гине у Њемачкој. При повратку из Европе умрла му је жена 1922. године. Остаје сам са сином Марком и малољетном кћерком Аном, коју је одгојила Вељкова сестра у чијој се породици говорило само енглески, док му син Марко, „прилично говори српски“, а Ана зна само неколико ријечи, док Маркови синчићи захваљујући њиховој мајци, „чији родитељи потичу из Паштровића“, говоре добро наш језик.⁵⁴

Ето, тако изгледа стање наших иселеника у другој и трећој леценији иако је Радојевић писао: „Кад једном народ изгуби свој језик, ту своју најглавнију особину по којој се разликује од осталих народа, која га једино истиче као народ међу народима — он је пошао трагом старих Грка и Римљана: престао је да живи као народ. Његово се име може наћи само у историји. Хоће ли та судбина задесити амерички српски народ? Не дајмо!“ Затим наглашава да су странци учили наш језик, ради самих наших народних пјесама, које су као Илијада и Одисеја преводиле на језике културних народа. Позива омладину да учи и његује свој језик, да проучава своју историју, да потражи „лепоту и мудрост у народном фолклору“.⁵⁵

Године 1933, посјетио је свој родни крај па је том приликом видио све своје старе пријатеље и посјетио многе наше култур-

⁵² Као под бројем 48, година 1908./V, бр. 51, страна 2.

⁵³ Као под бр. 47 (неколико биљескака из мог живота и рада), стр. 13—14.

⁵⁴ Из писма Вељка Радојевића упућеног Нику И. Доклестибу, које нам је своједобно поклонено пок. Доклестиб. Писма се налазе код писца ових редова.

⁵⁵ Вељко Радојевић, Сабрани књижевни радови, издање шшчево, Сан Франциско, Кал. 1949, стр. 3. и 4.

не центре. Том пригодом се жалио свом пријатељу Нику Доклестићу да му је пропао велики дио необјављених рукописа народних пјесама, приповијелака и загонетки, као и добар дио преписке са разним нашим књижевницима.⁵⁶ Као потврду овога ми смо у доста добро сачуваној библиотеци Вељка Радојевића у његовом дому на Челма нашли „Пјесме“ Алексе Шантића, издање Пакер и Кишић — Мостар, 1908. са пјесниковом посветом: „Драгом Вељку — Алекса — Мостар 21. априла 1911.“ На другој једној књизи пише: „Томо К. Поповић — Владика Геросим Петровић — Сарајево 1897. Своме драгом пријатељу госп. Вељку Радојевићу, Писац“.

„Књигу „Састанак“ (један догађај из историје Алексинаца) — Алексинац, 1900. поклатио ми је са посветом: Пријатељу г. Вељку Радојевићу као знак искреног пријатељства — Тих. Р. Борђевић проф. 19. I 1900, Алексинац.“⁵⁷

Радојевић је 1943. године у Америци прославио 75 година живота и 55 година књижевног и новинарског рада о чему је на уобичајен начин писала тамошња наша штампа.

Године 1949. покушао је да почне са издавањем својих „Књижевних радова“ па каже: „Ово је први пут — дао Бог да не буде потоњи — у историји америчких Срба да један њихов књижевник покушава да изда у посебним издањима своје 60-годишње књижевне радове, штампане у разним књижевним и политичким листовима, часописима и календарима овамо и у Европи.“ Затим нас обавјештава што ће наставити „чланцима из науке, поуке, и метавизике. Затим ће доћи на ред: писма књижевника, животописи, цртежи из живота наших књижевника, оцјене и прикази књига, силуете, афоризми, биографије, фолклор и све остало што буде спадало у белетристику и храну мозгу“.

Другу књижицу ових „Сабраних књижевних радова“ посветио је „Племенитом духу моје добре мајке, у народу прозване — сиромашне мајке — посвећује ово дијело — Благодарни син“. Ако из ових књижица изузмемо пјесме „Ускок Милован“, штампаном у „Великој Србији“ Каћанскога 1892. и „Погинулим борцима на Грахову 1858.“, штампану у „Гласу Црногорца“ 1890. године, видјемо да то није онај Радојевић из пребашњих времена — пун полета, мајстор језика и стила, а, надам се, надахнути познавалац наше народне поезије. Садржај ових књижица,

⁵⁶ Саопштио нам је Нико И. Доклестић из Херцег-Новога.

⁵⁷ Много података дао нам је Вељко Радојевић, студ. мед., унук покојног Вељка. Он нам је љубазно ставио на расположење врло ријетку библиотеку свога дједа и дозволио да данима вршимо исписе у његовом гостољубивом дому, Срдачно му хвала.

изузевши горње двије пјесме, је неинтересантан, несавремен и „метафизички“.⁵⁸

Приликом прославе 85-годишњице пишчева живота и 60 година новинарског и књижевног рада једна исељничка новина написала је о њему слиједеће: „Књижевни рад г. Радојевића је врло обиман. Он је почео да се бави пером 1888. године. Без земље да је већ одавно заборавио на своје прве радове. Он је један од првих Срба аутора и уредника у овој земљи. Сигурно је један од ријетких Срба у страном свијету, без предходне високе школске спреме, који је икад писао тако чистим српским језиком као што је то језик г. Радојевића. Он је и данас у језику прави чистунац, што је реткост код наших људи који су кроз неколико дугих деценија одсечени од свога живог народног стабла.“ Даље наводи да Радојевић и даље сарађује у многим листовима. „Увијек са јаком вољом и свежим духом, богатим памћењем и солидним знањем.“ Наглашава да у овој богатој земљи, није дошао до личног богатства, као и многи „људи од пера“.⁵⁹

Умро је у Сан Франциску 23. маја 1959. године у 91. години живота. Сахрањен је на Српском гробљу код Сан Франциска.⁶⁰

Сабирајући библиографске податке овога вриједног прегаоца на нашој књизи, видимо да је он објавио у публицистици која је излазила у доба Аустрије на територији наших земаља око сто и двадесет ауторских јединица. Његов књижевни, фолклористички и научни рад заслужује признање и похвалу, поготово кад се зна да је то рад једног самоука.

⁵⁸ Вељко Радојевић, Сабрани књижевни радови, књига I и књига II, издање пишчево, Сан Франциско, 1949. године.

⁵⁹ Као под 56.

⁶⁰ Ове податке нам је послао наш угласни исељеник Никола Радовић из Кармела (Калифорнија). Радовић нам је послао и неколико докумената из живота и рада Вељка Радојевића, на чему му срдечно захваљујемо.

Summary

VELJKO RADOJEVIĆ A WRITER AND FOLKLORIST

Maksim ZLOKOVIĆ

This known journalist, writer and folklorist of ours was born at Čela near Herceg-Novi. He attended elementary school and the junior grades of secondary school in Herceg-Novi. He had to leave school and go into trade because the financial situation his family got in after his father's death.

Besides the business, which he was obliged to run in order to support his family, he dedicated much of his time to books. The same as many other among our authors he began his writing career very young writing poetry. He attracted attention by publishing a folk poem in the «Glas Crnogorca» in 1888. Since then to his death in 1959 he collected and studied our folklore.

In the course of his 60 year long work he wrote poems, stories, travel journals, polemics, folklore studies, book reviews etc.

The first poetic attempts of Radojević are both under the influence of the lyric and epic poetry. He was successful in estimation and evaluation of our folk poems, stories and proverbs.

He also dealt with the language problems. This activity was of special importance during his stay in the U.S.A. where his work ranged from teaching our illiterate immigrants to read and write, to polemics and debates about our language.

He was a contributor or the member of the editorial staff of the majority of the leading literary magazines in the late years of the 19th century.

His stories are worth mentioning. The longer stories such as «Kako je Travička uklela Marka Malandrića» and «Teško tome koga kumu» excited the public opinion of Boka at the time. The plot was taken from the past of Boka, that is the second rising in 1881. Though the stories were published at Cetinje in 1893 with the pen-name Milan Pravdinović, Radojević was suspected to be the author.

Because of the different suspicions of the Austrian police he had to leave his native country for America. He was both a journalist and a tradesman there. From 1900 to 1903 he was the editor of the paper the «Sloboda» published in San Francisco. In 1904 he started his own independent paper named «Srpska nezavisnost». The paper with the device «Brat je mio koje vjere bio» (I love my brother whatever his creed is) supported and spread the idea of unity and friendship among our immigrants of different religions. The paper also struggled for the rights and the good name of our immigrants in the remote country. It pleaded our schools, books and language and almost every copy presented some interesting language item or contribution about our literature and history.

Throughout his life in the States he kept in touch with our authors such as: Šantić, Čorović, Dučić, Đorđević, Šol, Matavulj, Popović, Tomanović etc.

He died in Oakland in 1959 at the age of 91.

Mr. Rajko VUJIĆIC

NEKOLIKO NEPOZNATIH DJELA BOKOKOTORSKOG IKONOPISCA MAKSIMA TUJKOVIĆA

O Maksimu Tujkoviću, bokokotorskom ikonopiscu i rezbaru iz prve polovine 18. vijeka, do sada je veoma malo poznato a malo i objavljeno. Na njega je prvi i u nekoliko navrata ukazao Đ. Mazalić u svojim osvrtima na ikonostase u Staroj pravoslavnoj crkvi u Sarajevu i u Nikoljcu kod Bijelog Polja, na kojima se nalaze Tujkovićeve potpisi.¹ Ta dva djela, uz nekoliko ikona iz bivše zbirke Koste Strajnića, sada vlasništvo Narodnog muzeja u Beogradu, bilo je sve što se znalo o njegovom stvaralaštvu.

Prikupljajući građu o bokokotorskoj slikarskoj školi,² evidentirali smo nekoliko do sada nepoznatih djela Maksima Tujkovića, koja, svakako, dopunjuju dosadašnja saznanja o tom zanimljivom domaćem slikaru — ikonopiscu.

U Crkvi Sv. Gospe u Njegušima nalaze se dvije prestone ikone, *Isus Hristos s apostolima* (76,5 x 113 cm) i *Bogorodica sa Hristom i prorocima* (74 x 112 cm), datirane 1720. godine, ali bez potpisa slikara. Na prvoj, u centralnom dijelu s lučnim završetkom, sjedi Hristos na prestolu u odeždi arhijereja, desnom rukom blagosilja, a u lijevoj drži otvoreno Jevanđelje s tekstom (Mt. 25, 34). Njemu, sa strane, su simetrično raspoređeni simboli četiriju jevanđelista, dok prijesto pridržavaju dva heruvima i dva serafina. Iznad Hristove glave nazire se segment sa sv. Duhom, prikazan u vidu goluba poviše kojeg četiri krilata heruvina pridržavaju osmokraku zvijezdu sa poprsjem Starca Dana, što sve zajedno po vertikali predstavlja sv. Trojicu. Lijevo i desno od Starca Dana (signiran kao »Vedhi Denmi« i »Savaot«) su arhanđeli Mihailo i Gavriilo, a do njih Bogorodica i Jovan Krstitelj u deisisnoj varijanti. Oni su, kao

¹ Đ. Mazalić, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1934, 119, 123, 144; 1935, 54; 1936, 64—66. Djela Maksima Tujkovića u Staroj pravoslavnoj crkvi u Sarajevu opisao je L. Mirković u Spomeniku SKA LXXXIII/II (drugi razred) 1936, 16—21.

² Autor je 1978. godine na Filozofskom fakultetu u Zadru odbranio magistarsku radnju »Bokokotorska slikarska škola«, odakle je, uz nužno prilagođavanje, korišćen materijal za ovaj članak.

i apostoli, prikazani dopojasno i smješteni u medaljonima od dvije stilizovane lozice. Na nešto izdignutoj okvirnoj traci na lijevoj strani, odozgo prema dolje, su apostoli: Petar, Matej, Marko, Simon, Jakov i Filip, a na desnoj strani apostoli: Pavle, Jovan, Luka, Andrej, Vartolomej i Toma. Slabo vidljive signature svetitelja ispisane su na po dva stilizovana lista između svakog medaljona. Tri svetitelja na sredini donjeg dijela se zbog oštećenosti ne mogu identifikovati.

Uz donji rub središnjeg dijela ikone je priložnički natpis: »Siju ikonu pišaše sinovi Staniše popova, Vukosav, pop Vuko, Iovo i Marko usapšemu ocu Staniši i materi Stani . . . B(og) da ih prosti«. ³ Natpis je ispisan kaligrafskim slovima svijetlim okerom na maslinastotamnoj poledini i, sa izuzetkom jedne riječi, dobro je čitljiv.

I druga ikona, Bogorodica sa Hristom i prorocima, ima sličan raspored figura kao prethodna. Bogorodica sjedi na širokom prijestolu s naslonom. Lijevom rukom pridržava dijete Hrista, dok desnom pokazuje na njega. Sa strane su dva meloda sa dugačko razvijenim svicima, dok dva heruvima, s donje strane, pridržavaju prijesto. Uz donju ivicu je priložnički natpis datiran »od postanka svijeta« (7228), što, po našem računanju vremena, odgovara 1720. godini.⁴

Na okvirnoj traci, okolo centralnog dijela, prikazano je 20 dopojasnih figura u okruglim medaljonima od loze. Signature su bile napisane na po dva zelenomaslinasta lista između svakog medaljona. Sada je svega nekoliko čitljivo, dok su ostali sasvim izbljedjeli. U centralnom dijelu okvirne trake, poviše Bogorodičine glave, prikazan je Arhandel Gavriilo. Njemu je ikonopisac dao počasno mjesto među drugostepenim likovima, aludirajući time na čin blagovijesti. Lijevo i desno od Arhandela Gavrila teče friz sa poprsjima proroka — po osam sa svake strane, dok su na donjem dijelu okvirne trake tri svetitelja, koja se zbog oštećenosti ne mogu identifikovati. Svi proroci drže razvijene svitke sa tekstovima, a nekoliko njih još i znamenja. Tako David drži kivot u obliku crkve, Aron (?) žezlo, Jezekilj dveri, Gedeon runo, Jakov ljestvice, te još dva proroka čija znamenja zbog oštećenja nismo uspjeli raspoznati.

Iako ikone nisu potpisane, mogu se sasvim sigurno pripisati Maksimu Tujkoviću. Mada su to njegovi najraniji radovi, koji su nam zasada poznati, oni su stilski i ikonografski sasvim u maniru Tujkovičevog slikarstva. Karakteristično stilizovana lica svetitelja, duktusi uvojaka kose i brade, upadljivo naglašavanje očiju bijelim

³ Popa Vuka Stanišina, koji se u natpisu nabroja među priložnicima, pominju i mljevački izvori. Njemu je 1722. godine dozvoljena ispaša na ostrvu Stradioti u Boki Kotorskoj (Istorija Crne Gore, knj. treća, tom prvi, Titograd, 1975, 235). Pominje se i kao serdar Vuko prilikom izražavanja odanosti Veneciji. Umro je u aprilu 1742. godine, kada se njegov sin Stanko Stanišić preporučuje vanrednom providuru Kveriniju (o. c., 299).

⁴ Ljub. Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi, Beograd, 1902, br. 2387.

linijama u vidu poređanih zarezâ, te reduciran kolorit, samo su neke od odlika koje susrećemo na svim ikonografskim djelima koje je taj slikar izveo.

U Crkvi Sv. Jovana u Gornjim Poborima⁵ poviše Budve nalaze se dvije Tujkovićeve ikone uklopljene u improvizovani ikonostas. Ispod prijestone ikone, lijevo od carskih dveri, pričvršćena je ikona *Bogorodica sa Hristom i arhandelima* (61,5 x 107 cm). Bogorodica, obučena u tamnocrveni maforion, sjedi na bogato ukrašenom prijestolu. Objema rukama čvrsto drži na krilu dijete Hrista, koji desnom rukom blagosilja, a u lijevoj drži zatvoren svitak. Njima se, sa strana, obraćaju dva meloda sa dugačko razvijenim svicima, od kojih bi onaj lijevi, sudeći po istočnjačkom turbanu na glavi, mogao biti Jovan Damaskin. Iznad prijestola su dva arhandela koji, simetrično postavljeni, nose sfere sa Hristovim monogramom. Duž donje ivice je priložnički natpis ispisan svijetlim okerom na tamnoj poledini u šest nejednakih redova, koji u transkripciji glasi: »†Preosvešteneiši g(o)s(podi)n vl(a)dika kirie kir Sava pisa ste ikone i čemere · let g(ospod)nie 1738 · ruka mne grešnago ikonopisca Maksima Tujkovića.«

Istoj cjelini je pripadala i ikona *Sv. Trojica* (68,5 x 102,5 cm), koja je, mada veoma oštećena, ikonografski sasvim čitljiva. Bog otac sa trouglastim oreolom sjedi na prijestolju kojega pridržavaju serafini signirani kao »mnogoočita«. Desno od njega je Isus Hristos, a poviše njih sv. Duh u liku goluba na osmokrakoj zvijezdi. Dva anđela naslikana su dopojasno sasvim u gornjim uglovima slike.

Kao što smo napomenuli navedene ikone nisu »in situ«, već su naknadno ubačene u ikonostas na kojemu ima još djela nekog mlađeg Rafailovića i Nikole Aspiotija. Kako prijestona ikona sa predstavom sv. Trojice može biti samo patronalna ikona, da se zaključiti da su bile naslikane za neku crkvu posvećenu tom patronu. Doda li se tome pominjanje vladike Save Petrovića kao ktitora, može se s dovoljno sigurnosti utvrditi da pred sobom imamo dio ikonostasa iz porušene crkve manastira Stanjevići. Tu crkvu, posvećenu sv. Trojici, sagradio je vladika Sava odmah nakon što se zavladičio, a završena je bila najkasnije 1738. godine, kada se oslikavanje ikonostasa, kao što se vidi iz natpisa, povjerava Maksimu Tujkoviću. Kasnije, a najvjerovatnije 1838. godine, kada je manastir pripao Austriji, ikonostas je demontiran i prenesen u Gornje Pobore. Ukoliko bi se manastir Stanjevići revitalizirao kao spomenik kulture, te dvije ikone bi svakako predstavljale dragocjene izvorne eksponate.

U manastirskoj crkvi u Gornjim Brčelima u Crmnici čuvaju se tri ikone iste veličine (28 x 41 cm) sa likovima apostola Andreja,

⁵ O Crkvi Sv. Jovana u Gornjim Poborima govori Stefan Mitrov Ljubiša u pripovijeci »Krađa i prekrada zvona«.

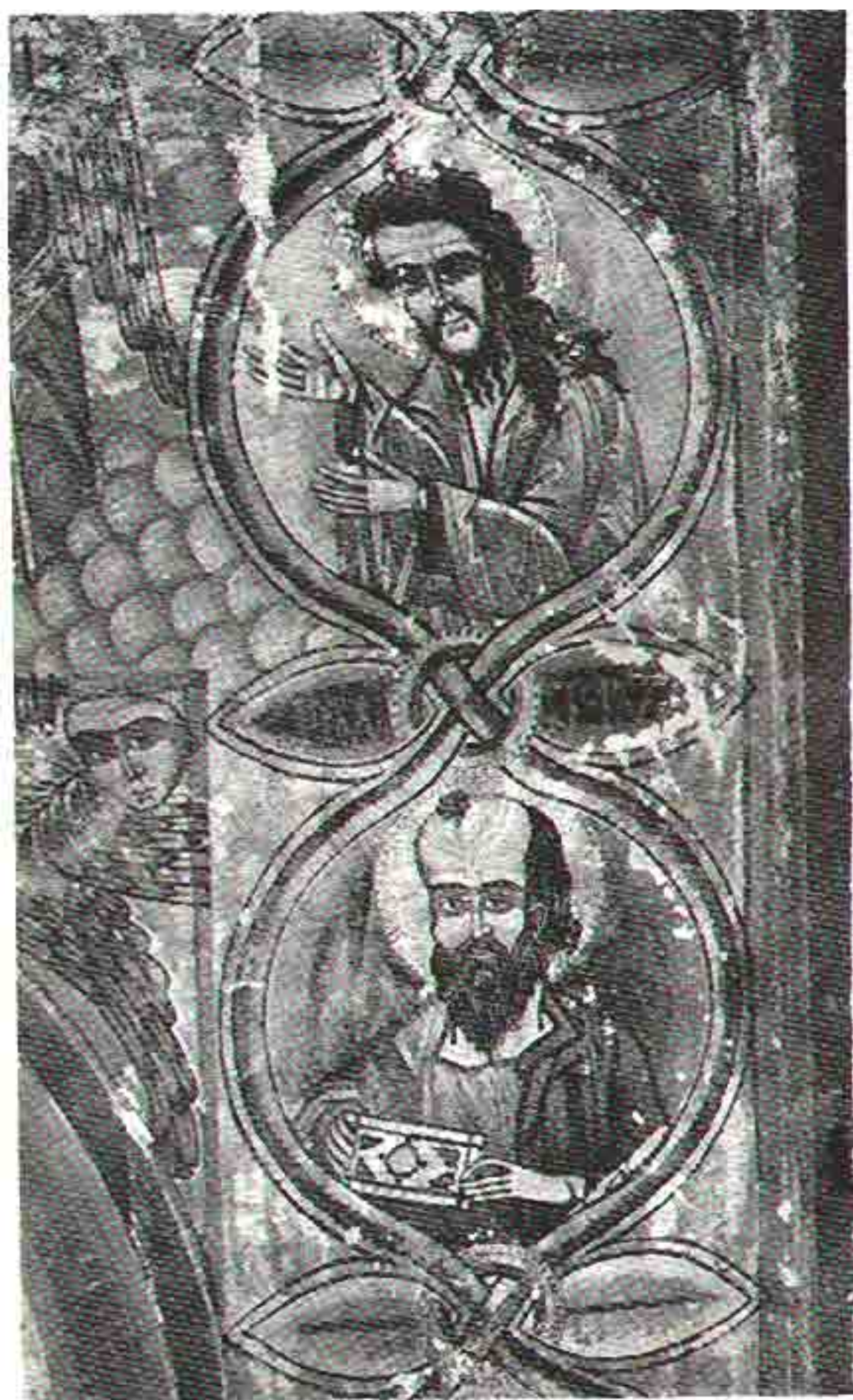
Jovana i Luke. Na njima se zapažaju sve karakteristike Tujkovičevog manira, tako da se s dovoljno sigurnosti mogu njemu pripisati. No, ono što je posebno zanimljivo na ovim trima tablama, koje su bile dio deisisne ploče na ikonostasu neke crmničke crkve, jeste lijepi i zanatski korektno izvedeni duborez, koji zauzima skoro jednu trećinu površine. Oko dvanaestolatičnog cvijeta u sredini, poviše arkade, teče floralni motiv stilizovanog lišća, cvjetova i puzavica. Takav duborezni ukras bio je omiljen kod bokokotorskih ikonopisaca kao dekoracija lučnog završetka carskih dveri, dok se na deisisnoj ploči susreće dosta rijetko i to samo kod reprezentativnijih ikonostasa. Tujković je, po svemu sudeći, bio vješt rezbar. Da je on sâm izvodio duboreznu dekoraciju, a ne pomoćnici, potvrđuje i njegov potpis na ikonostasu manastira Nikoljca stavljen na podnožju raspeća, na dijelu kojeg redovito izvode rezbari.⁶

Kao što smo vidjeli, za sada najranije poznato Tujkovičevo djelo, ikone u Njegušima iz 1720. godine, pokazuje ruku iskusnog, čak zrelog majstora. To nas navodi na pomisao da nemamo kontakt upravo sa najranijim djelima, nastalim u drugoj, ili možda čak u prvoj deceniji 18. vijeka. Ne znamo da li su ta djela nestala ili još nisu rekognoscirana, ali se i bez njih sigurno može zaključiti da je naš slikar bio učenik Dimitrija daskala. U Gornjem Grblju, odatle Maksim Tujković potiče i gdje još i danas živi istoimeno bratstvo, Dimitrije je živopisao dvije crkve — Sv. Đorđa u Šišićima 1699,⁷ i Sv. Nikole na Pelinskoj rudini 1718. godine. Da li je Tujković počeo izučavati slikarsko-rezbarski zanat već prilikom živopisanja prve crkve, teško je reći, mada za takvu jednu pretpostavku ne postoji hronološka prepreka.

Ovih nekoliko, do sada nepoznatih djela, bacaju, svakako, nešto više svjetla na ikonopisno-rezbarsku djelatnost Maksima Tujkovića. Sa onim što se o njemu od ranije znalo, možemo mu sada slijediti trag na nešto širem području u razdoblju od skoro dvije decenije: Njeguši — 1720, Nikoljac — 1723, Sarajevo — 1734, te Stanjevići 1738. godine. Ovim sigurno ni izdaleka nije obuhvaćeno sve stvaralaštvo ovog zanimljivog ikonopisca, koji, usprkos izvjesnog anahronizma u ikonografskom smislu, ima svoju slikarsku individualnost, a zvučnost hromatskih površina na njegovim slikama, ma koliko na prvi pogled mogla izgledati neoplemenjena, ima u odnosu na crtež svoju unutrašnju logiku, pri čemu se dovodi u ravnotežu i uklapa u rustičnost izraza.

⁶ Natpis je više puta objavljivao. Kalkirao ga je Pavle Mijović i objavio u Bokokotorska slikarska škola XVII—XIX vijeka, L. Zograf daskal Dimitrije, Titograd, 1960, str. 10.

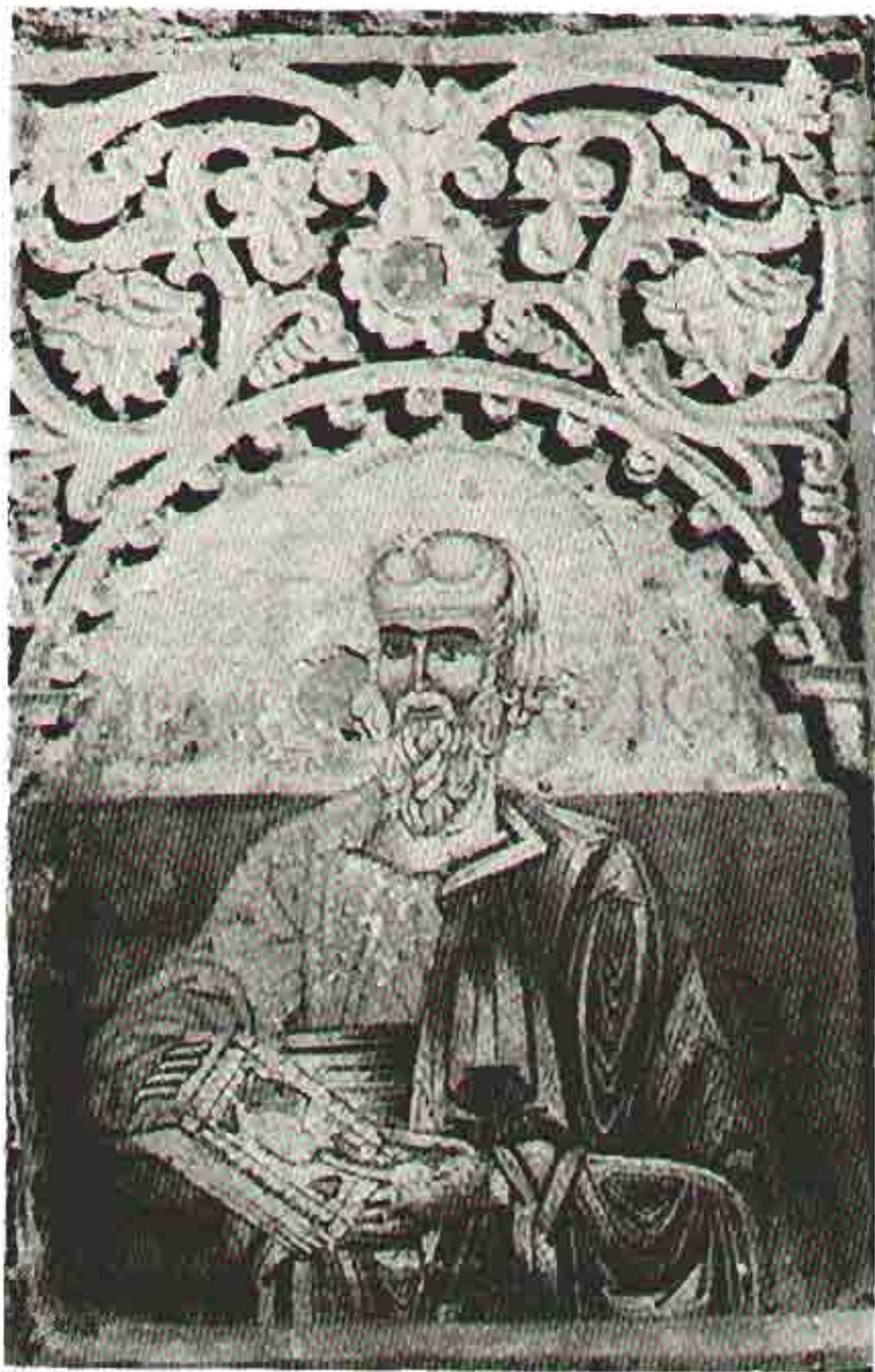
⁷ Do sada je u nauci, uglavnom, bilo prihvaćeno mišljenje P. Mijovića da je Crkva Sv. Đorđa u Šišićima živopisana 1692. godine. Mi smo, međutim, u natpisu oko medaljona sa predstavom Hrista na tjemenu crkve uspjeli pročitati 1699. godinu, datiranu još i »od postanka svijeta« (7207). O tome, kao i nekim problemima Dimitrijevog živopisa, pripremamo posebni članak.

Apostoll, detali ikone Hristos s apostolima, Niegusi

Isus Hristos, detalj ikone Sv. Trojica, Poboři

Evangelista Jovan, dio desne ploče, Gornja Brčeta

МАТАВУЉЕВИ ЗАПИСИ О БОКЕЉИМА

Поводом седамдесетогодишњице смрти Сима Матавуља, у посљедњој свесци овог часописа, Максим Злоковић је објавио врло документовани и студиозни рад о Матавуљевом службовању у Херцег-Новом, друговању са угледним грађанима, запажању особина наших људи и приказивању њихових ликова у појединим приповијеткама.¹

О Матавуљевом боравку и раду у Херцег-Новом својевремено је, у неколико наврата, писао његов пријатељ од младости до смрти Марко Цар, биљежећи детаље, данас врло драгоцене за познавање младог Матавуља.²

Познати Матавуљев таленат реалног запажања људи и њихових особина, утицај традиције на њихово понашање и специфичних одлика у етно-психичком животу Бокеља, нашао је богате изворе литерарне грађе међу нашим прецима. Још тада је Матавуљ запазио оно што је потребно да зна сваки етнолог при проучавању народног живота Бокеља, тј. да свако наше насеље има специфична обичајна обиљежја и извјесне карактеристике у менталитету, што заједно чини мозаички сплет јединственог етничког живота. Импресије, стечене овдје у младим, како пише Цар, „тартаренским годинама“, сабране у снажном одушевљењу народног ентузијасте, дошнице ће Матавуљ, као зрели писац, да репродукује љепотом свога стила. У његово интересовање за народни живот Бокеља, и њихове особине, уткао је од почетка свога књижевног рада смисао и знање чистог српског језика.³

¹ Максим Злоковић, Херцеговски дани Сима Матавуља, „Бока“ 10, 1978, стр. 245—64.

² Марко Цар, Матавуљ у Херцег-Новоме (Успомене и биљешке), Летопис Матице српске, 85, 235, Н. Сад 1909, стр. 1—27; Другарско сјећање на Сима Матавуља, Народна одбрана, II, Београд, 1936, 30—32; Млади Матавуљ, календар „Вардар“, Скопље 1938, 101—107; Максим Злоковић, Библиографија Марка Цара, „Бока“ 9, 1977, стр. 365, 375—6.

³ Вељко Петровић пише да је Матавуљ имао „ретко владање предмета и језика, укусном и ненаметљивом интросекцијом и хуманим разумевањем човечјих слабости“. В. Петровић, Матавуљ Сима, Народна енциклопедија СХС, II, 700.

Сви наши књижевни критичари, од Скерлића до Кашанина и Радомира Константиновића, слажу се да је Матавуљ „био потпуно реалист. Без романтичарског васпитања, уман човек, трезвена духа, позитивне природе, научен код француских реалиста, он је сав у насјама свронског реализма седамдесетих и осамдесетих година... Он се ограничава да буде савестан, интелигентан, образован посматрач стварнога живота, да хладно, без страсти, описује људе као ботаничар што описује биље или зоолог инсекте... Он се одликује оштрим посматрачким даром, јаким и ведрим духом, трезвеним поимањем живота“.⁴ По мишљењу Милана Кашанина Матавуљ је „првенствено имао интерес за човека, његове пориве и сукобљавања“.⁵

Поред приповиједака из херцеговске и, уопште, бокелске средине,⁶ значајна је Матавуљева аутобиографија⁷ и етнограф-

⁴ Јован Скерлић, Историја попе српске књижевности, Београд, 1953, 576—7. У некрологу о Матавуљу пише да је „у Херцег-Новоме запажао, учио, посматрао и то су му најплодније године. Предмети великог броја његових приповедака су из Херцег-Новога и те приповедаке је нарочито волео. И по предметима које је бирао и по начину којим је радио, био је потпуно модеран реалист“; Ј. Скерлић, Сима Матавуљ (Некролог), Српски књижевни гласник, Београд, 1908, 5, стр. 399.

⁵ Кашанин пише да је Матавуљ „првенствено имао интерес за човека, његове пориве и сукобљавања. Врло мало за природу, поготово не у приповијеткама изван приморских тема“. Милан Кашанин, Судбине и људи, 8. Ускок, Летопис Матице српске, Н. Сад, 1966, 2—3, 135. По оцјени београдског младог књижевног критичара и писца Радомира Константиновића Матавуљ је „јужњак, и то лукави јужњак, који уме да осети и разумје непогрешно и оно што свет и људи покушавају да сакрију од њега. Он осваја својим језиком... Човек са изузетним чулом за реалност света у којем је живео... Најбоље су му приче из Приморја“. Радомир Константиновић, Извјаштач и освајач, Предговор уз Матавуљева Изабрана дела у едицији „Српска књижевност у сто књига“, књ. I, Београд, 1962, стр. 7, 12. и 22.

⁶ Овај је наводимо приповијетке са бокелским ликовима и пејсажима са назнаком првог публиковања у појединим листовима. Наводимо их по раду Максима Злоковића, Симо Матавуљ у Боки, Вјетром вијани, Споменница српског културног друштва „Просвјета“, Загреб, 1971, стр. 190. Тако је „Бодулица“ штампана у „Одјску“ 1889. То је био београдски политички, економски и књижевни лист у почетку под уредништвом Стојана Протића (Народ. енциклопедија СХС, III, 178. У Летопису Матице српске 1888. г. „Љубав није тала ни у Ребеснију“, „Ново оружје“ у посебној књижици, Београд, 1890. Затим у „Стражилову“, листу за забаву, који је у Новом Саду излазио од 1885. до 1894. под уредништвом Матавуљевог пријатеља Јована Грчића, објављена је 1888. године кратка прича „На младо љето“. Приповијетка из Херцег-Новога „Буро Кокот“ прво је објављена у „Пресловци“, београдском књижевном листу 1891. г. Опет у „Стражилову“ објављује 1892. године нову бокелску приповијетку „Нови свијет у старом Розопеку“. Затим, „Доктор Паоло“ је штампан у београдском часопису „Дело“ 1898. г. Исте године је објављена приповијетка о бокелским поморцима „Догађаји у Сеоцу“ у Летопису Матице српске. Романтична новела „Злоно“ публикована је у београдском листу за књижевност и забаву „Коло“ 1903. г., чији је власник и издавач био Матавуљев друг са Цетиња, наш Которанин Данило Живаљевић (Нар. енциклоп. II, 344). Позната бокелска, опет поморска, приповијетка „Први Божић на мору“ прво је изашла у збирци „С мора и памтине“, Београд 1901, а затим у

ски спис „Бока и Бокељи“⁸ за познавање његових записа о нашем крају и људима. Значајан је и дио преписке, првенствено писма у којима даје податке о народном животу Бокеља.⁹

Матавуљ је упознао Бокеље врло рано, још у Учитељској школи у Задру. То су били, углавном, његови другови из учитељске школе или познаници из тамошње богословије. О тим сукцесивним сусретима од дјетињства до младости пише у Биљешкама: „Бокеље сам често виђао у дјетињству... Бокељи су стасити, питома израза, чистуници особити... Још онда створи ми се мишљење да су кичељиви... Народ благочестив, а

листу „Дом и школа“ 1905. Пришовијетке „Последњи витезови“ и „Спага без очију“ штампане су у збиркама и то прва у збирци „Из Црне Горе и Приморја“, Загреб 1889, а друга у збирци „Из приморског живота“, Београд 1890. Све ове пришовијетке са бокељском тематиком повремено су се јављале у појединим Матавуљевим збиркама као што су: „Са Јадрана“, Београд 1891, „Приморска обличја“, Београд 1893, „С мора и планине“, Београд 1901, и „Немирне душе“, Београд 1908. В. Петровић, Матавуљ Симе, Народ. енциклоп. II, 701; Урош Попић, Библиографија о Сими Матавуљу, Српски књижевни гласник, 21, 1908.

⁷ С. Матавуљ, Биљешке једног писца, Летопис Матице српске, 1898—1903. Прво београдско издање у редакцији М. Цара објавио је лист „Време“ 1924. У овом раду користимо издање Српске књижевне задруге, књ. 290, коло XIII, Београд 1939, са предговором М. Цара.

⁸ Овај спис штампала је Матица српска у едицији „Књиге за народ“, св. 38, Нови Сад 1893. Исте године је приказао Лазар Томановић у „Гласу Црногорца“, бр. 44. Новак Миљанић, Библиографија радова др Лазара Томановића, „Бока“ 5, 1973, 130. Матавуљев пријатељ др Милан Савић, познати књижевник и секретар Матице српске, мислио је да је одломак једног писма које му је Симо упутио из Аустана, из куће А. Томановића, „било квасац за дјело Бока и Бокељи“. (Сабрана дела С. Матавуља, Просвета, Београд, 1956, књ. VIII, „Писма“ стр. 195.) Паводимо дио текста из тога писма на које се Савић позива. Матавуљ му пише да је дошао „у папу дивну, али преврћу Боку“. Описује црквене славе и народне обичаје у Боки с напоменом „амо је велика толеранција религијска. Жене папе вјере иду на завјете у њихове (тј. римокатоличке — прим. В. Нв.) цркве, а и они још више у наше. Католици сви славе крсна имена и чувају остале српске обичаје“, VII, 194—5. Познато је да је Матавуљ у јесен 1890. године одржао у Београду предавање: „Из живота наших јужних Приморца“ (Народне новине, Београд, 5. 12. 1890). По мишљењу Голуба Добрашчиновића то је предавање „суштина доцније штампане књиге „Бока и Бокељи“. Г. Добрашчиновић, Једно предавање С. Матавуља; Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXVI, Београд, 1960, св. 3—4, стр. 310.

⁹ Матавуљева писма су објављивали Милан Савић, Летопис Матице српске, 1910, књ. 261, стр. 1—23; књ. 262, стр. 20—26; Јован Грчић, Портрети с писмама, Загреб, 1921; Лазар Томановић, „Из писмама умрлих и заслужних Срба“, Нови живот, св. 6—12, Београд, 1926; Н. Миљанић, Библиографија радова А. Томановића, „Бока“ 5, 1973, 138. Ово је био педљељни политички и књижевни лист чији су власници и уредници били прво др М. Нинчић, а затим Љуба Јовановић, Нар. енциклоп. III, 113. Живомир Младеновић, Из породичне преписке Симе Матавуља, Зборник радова државних архива Војводине, књ. 7, Нови Сад 1955, 98—154. У „Сабраним делима“ осма књига садржи преписку. Оваје нас интересују Матавуљева писма Лазару Томановићу, Тому К. Поповићу, Марку Цару, Вељку Радојевићу и другим бокељским пријатељима.

тврдица... Послије имао сам прилике дружити се са бокелским баџима у православном семинару задарском. Бјеху то жустри, питоми, елеганти младићи, са добрим хигијенским навикама, што је све показивало утицај старе културе.¹⁰

У вријеме првог бокелског устанка Матавуљ је имао свега седамнаест година. У зрелијим годинама сјећа се како су Срби у Далмацији били одушевљени овим устанком. О себи пише: „Ја сам био у правом заносу. Сваки Бокел био ми је див и ближи срцу од ма кога.“¹¹ Онда је даје и своју оцјену о нашим људима: „Нема на свијету умјеренијег човјека од Бокела.“¹² Ту има и људских слабости, јер „Бокели се умију савлађивати, али умију за вијека носити чедрст“.¹³

Матавуља је довео у Херцег-Нови др Лазар Томановић и израдио му наставничко мјесто у Српској поморској закладној школи у Србиши у јесен 1874. г. Упознао га је у Задру. У то вријеме млади Матавуљ, са свега двадест и једну годину, постао је сарадник задарског „Народног листа“ у којем је објавио пјесму „Ноћ у очи Ивањ-дана“ и говор на погребу кошта Илије Јанковића, код кога је научио француски језик.¹⁴

Долазак у Херцег-Нови описао је у приповијести „Буро Кокот“: Сјутрадан зором пароброд уђе у Боку. Ја сам сједио на крову и „рајно се“, како каже Љубиша, љепотом тога дивотног залива... Иза Боке разлила се непрегледна пучина Јадранскога мора, која успављује чак талијанске обале. Стакао се тихи бокелски залив, који нијуга као змија кроз брада, у коме се огледају бијеле куће и тмасти гајеви маслина, лимунова и поморанџи. Праменови различитих боја шарају зреник и огледају се у води... Свуда очи сретаху велику чистоту и највећи ред. На први мах зачудих се богатству намјештаја једне просте мрнарске куће, али сам се касније увјерио да је тако и по осталијем, јер су Бокели јако „кичељиви“, па се такмиче ко ће боље своју кућу „заодјети“... Настаних се у једној малој општини. Кућа ми бјеше на брдељку... Јешо начелник, коме сам био препоручен и који се занста братски заузео да ме што боље смјести и да ми сваку угодност приреди... висок, снажан човјек, бјеше врале косе и брале, лица на коме се огледа здравље и живахност духа. Јешо је огранак угледне породице. Стрпци посла Јеша у Трст на науку. Говорио је савршено талијански, француски и грчки... Јешо нађе добру службу у Лесепсову

¹⁰ Биљешке једног писца, Београд, 1939, 54—55.

¹¹ Биљешке, 55.

¹² Биљешке, 64.

¹³ Биљешке, 69.

¹⁴ Биљешке, 33—35, 41, 44—45.

Друштву. Касније је требао Друштву као тумач и суђа миротворац међу Србима.¹⁵

У Биљешкама описује зграду Поморске школе у Србини: „Школа је старинска, стамена и пространа двобојница, са ограђенијем двориштем спријела и великом градином у позадини. На доњем су боју (спрату — В. И.) учионице, мађушница (трпезарија — Срп. рјечник, 353), кујна, а на горњем шест соба и дворница. Са јужнијех прозора видик је на море, на цијелу Боку. Моја је соба била с те стране, те се и данас, почесто, са уживањем сјечам величанственијет, готово невјероватнијех природнијех слика, особито при мијенама времена.¹⁶ Зграда је била власеле Лакетића, па је њу посљедња женска од те лозе оставила за школу... Уз то се придолаше оставштине капетана Буровића и Бошковића, те општина скупи све то у једну матицу и науми да отвори поморску школу у Србини.¹⁷ Влада се дуго противила жељи Новљана, па најпослије, чини ми се, око 1862. г., највише по настојању Стефана Љубише, учини им по вољи... За десетак година Србина је спремила знатан број младијех поморских капетана.¹⁸

Прве године службовања, поред осталих интелектуалаца у Херцег-Новоме, упознао је тада врло младог Марка Цара. О томе Цар пише да је сусрет са Матавуљем одредио пишчев друг из Задарске препаандије Томо К. Поповић. То се десило „у до-

¹⁵ Матавуљ и даље дочарава пејсаж нашег Залива у продужетку описи: „Замислите промјене које настају како сунце броди по вишијој пучини кад је небо ведро, па всрасто, облачно; кад сунце залази, кад сунтоп наиђе, кад мјесец гране и звијезде затреперс или кад је густа помрчина, кад зора заруди, кад киша удари, или се дом чини од силнога вјетра... Замислите још вреву живота и лавице и пароброде што крстаре по зато-ну...“, III, 410.

Матавуљени књижевни критичари обично наглашавају да Матавуљ није имао интересовања за дескрипцију природе сем у приповијеткама из Приморја. Познато је да је миље његових београдских прича градска средина и живот претежно интелектуалаца па је ту, сасвим разумљиво, изостао опис природе.

Матавуљ, кад спомине Бокље, често примјећује да су људи кичељши. У Вуковом Рјечнику кичељши се тумачи као гора, али и поносан. Српски рјечник, Београд, 1935, стр. 281. Начелник Јешо из помислите приповијетке је Јевто Гојковић, председник херцеговске општине од 1877. до 1914. и од 1918. до смрти. Био је добровољац у херцеговском устанку 1875. и у пригорско-турском рату 1876—77. За вријеме првог бокљевог устанка прогањан је од аустријских власти. Игњатије Злоковић, Српска поморска закладна школа у Србини, Годишњак Поморског музеја у Котору, VII, 1958, 244. Матавуљ га спомине у Биљешкама, 63.

¹⁶ Биљешке, 59.

¹⁷ Сабрана дела, III, 512.

¹⁸ Биљешке, 56—7, 58. Матавуљ је погријешно годину отварања Поморске школе у Србини. Настава је почела 31. јануара 1858. г. Службовао је од новембра 1874. до септембра 1881. г. Једно вријеме био је и вршилац дужности управника (1875—6. до 1878—9). Биљешке, 58. Иг. Злоковић, и. А., 243—45.

ба мог ослобађања од фратарског тјоторства и првог ступања у чисто лаички живот".¹⁹ Херцег-Нови, са Поморском школом и вићеним људима, „свиће му се највише и он је првих дана свога доласка с правим уживањем с прозора своје школе посматрао величанствене, готово невјероватне, природне слике што их око може да зацрта између Сјоторинског итала и ловћенских планина".²⁰ У то вријеме одушевљава се за народно језичко благо и са својим присним другом Томом К. Поповићем „је марљиво биљежио необичније ријечи и изреке из уста простог народа по пазарима и сјелима, што му је све доцније ваљало у причама из приморског живота, гдје је требало истицати живу народну ријеч".²¹ Цар је још тада запазио да је „при томе трагању за живим народним говором долазио у блиски додицај са нижим слојевима народа, с поморцима и тежацима, међу којима убрзо постаде веома популаран и који га не зваху друкчије но „учитељ Симо". Лако је према томе погодити колико је тим својим скромним везама имао да захвали за получено знање језика и боље уочене народне душе".²²

Цар истиче и Матавуљеву бујну, чисту, духовиту рјечитост: „Ко је Матавуља у његовим зрелијим годинама, макар и једном, чуо причати, моћи ће да се домисли каква је то силна бујица морала бити тек у оним младим, и малко тартаренским, годинама његова живота."²³

Матавуљ и Цар спомињу наставнике Поморске школе у Србини и остале своје пријатеље у граду.²⁴

Овдје нас интересују само наставници Бокели и Матавуљеви записи о њима. У Биљешкама спомиње првог управника

¹⁹ М. Цар, Матавуљ у Херцег-Новоме, Летопис Матице српске, 1909, 1.

²⁰ М. Цар, н. д., 2—3.

²¹ М. Цар, н. д., 13. У сесеју о Бокелима пише: „У рјечнику наших помораца „крај“ значи што и копно. И ниједан наш морнар пеће друкчије рећи него „Идем на крај“, „Кад добем на крај“, „Кад смо били на крају“. Дакле, папем морнару ријеч „крај“ значи свршетак мора, што друго не може бити него копно. Оригиналпо је што није ни галијанизам ни галицизам, него изворни наш приморски израз. У Вуковом рјечнику нема забљежено то значење тој ријечи ни иначе, колико ми је познато, није обична далеко од мора“, III, 317.

У чланку „Враћајмо народне ријечи на своје мјесто" пише у „Новој Зети" (1889. г., стр. 195—6): „Дрина Гора се поноси што је увијек била своја. То је не само њезина дика, него и извор њезине снаге, па је штета кад се не држи чисто својста језика, да буде у томе узор српскијем крајевима. Овдје ћемо папизати неколико туђих и покваренијех ријечи, које се најчешће употребљују у службеном писању и у обичном говору, па ћемо гђе замјенити папим, а покварене исправити". VII, 441.

²² М. Цар, н. д., 13.

²³ М. Цар, н. д., 5. Описује физички изглед Матавуљев у двадесет другој години живота: „Омадси растом, јаке грађе, кестењасте косе, по кратких парифих брчића, са бијелим, пуначким образима и умјереним, сасвим правилним носом... Мени се нарочито допадао његов јасни, чисти, јаки глас и онај разговоријетни и убједљиви начин разложјења". Цар, н. д., 4.

²⁴ Биљешке, 57, 60, 61, 62, 77. Цар, н. д., 8.

старог поморског капетана и математичара Мата Мршу: „Први управник нове и једине српске средње школе на Приморју био је Мато Мрша, дотле професор науке у Задру. Ја сам имао срећу да затекнем тога чувеног старца у животу, здрава и необично крјепка у осамдесетој години... Он је био стари поморски капетан и одличан математичар. У своме вијеку нијесам видео човјека од осамдесет година са необичним памћењем, са свјежином осјећања, са правом младићском душом као што бјеше Мрша. Он је у најмањим ствари грчки устаник и кримски рат, у којима је учествовао. Чини ми се да је он први од Срба поморца пловно по Мисисипију. Био је русофил, патриота и православац, како се само замислити може. Говорио је и читао француски, енглески, шпански, талијански, грчки и руски.“²⁵

О Мршином наслједнику Истранину Јосипу Белушићу Матавуљ кратко пише. Нешто мало више података има о Ристу Ковачићу, Ришњанину, који је једно вријеме био управник, а предавао је српски и италијански језик.²⁶ Православни катихета у школи био је „прото Ломбардић, добар бесједник и један од најличнијих људи у Боци“.²⁷ Спомниће га и у приповијести „Буро Кокот“, „г. протопрезвитер, врло mudar старац“.²⁸

Записе о пријатељима из Боке, првенствено из Херцег-Новога, оставио је у Биљешкама и у приповијеткама, и то не само о пријатељима него и о људима са којима није био близак. О кошту Бурџ Војновићу, који је у то вријеме „јавни биљешник, начелник општински и предсједник одбора школе у Србини“, пише да је „као кучић, а иначе као човјек био је најугледнији

²⁵ Биљешке, 57, 79. Поводом Мршиног отпуштања из школе Матавуљ је био веома ожаловљен. Тога се сјео касније да је „стари професор, противно уговору и заслугама његовијем, отпуштен без пензије. То је старац приписивао Војновићу и његовијем присталицама, а како је старац био циљан у цијелој Боци, то су његове оптужбе имале знатну тежину, „Биљешке“, 70. О Мрши су писали Томо К. Поповић, календар „Орао“ 1880, 15—18; Бошко Стрика, Далматински манастири, Загреб, 1930, 193—95; Антон Милошевић, Мато Мрша, Јадранска стража, Сплит, 1936, 405—6; Антон Милошевић, Мато Мрша, капетан и поморски стручњак, Поморска енциклопедија, 5, Загреб, 1958, 380; Игњатије Злоковић, Поморски зборник, Ријека, 1976, 467—76.

²⁶ Биљешке, 77. О Ристу Ковачићу в. Дионисије Миколић, „Босна“, гласник за опће интересе Бокеља, Котор, 1909, бр. 84. Иг. Злоковић, Српска поморска закладна школа..., 240.

²⁷ Биљешке, 61.

²⁸ Сабрана дела, III, 433. Прота Христифор Ломбардић је син поморске породице. Рођен је 1822. године. Богословију је завршио у Задру. Више деценија „радио као учитељ Основне и Поморске школе. Важно као образован човјек свога времена“. Више година је „вршио дужност школског надзорника за херцеговачку и ривњанску општину“ (1856—69). Помагао је херцеговачке устанике и као добровољац учествовао у бици на Вучјем Долу. Иг. Злоковић, н. д., 234.

грађанин. Он је био неуморан радниш, љубазан према свакоме, а, што је главно, једини од Новљана код владе мало боље забиљежен“.²⁹

О своме другу из задарске Учитељске школе и доживотном пријатељу, Тому К. Поповићу, врло мало је што забиљежио. Њихова међусобна искреност боље се сагледа из Матавуљевих писама.³⁰

Један од Матавуљевих ученика, Вељко Радојевић, постао му је касније близак.³¹

Нема помена о једном из Матавуљевог друштва, нема бар отворено у Записима. То је херцеговачки жупник и катихета, доктор теологије Радоничић из Прчања, доцније бискуп которски. Да ли је, можда, приказан у личности дон Ивана, пароха у Сеоцу у Матавуљевој, поморским мотивима изатканој, приповијести „Догађаји у Сеоцу“. Ту је приказан као „висок, конштунњав старац, изгледа аскетскога“. Поучава десетак ђачића од оба закона, половина буквараца, а половина одраслијех, које наставља у гимназијским наукама... Тај добри човјек, последице латинских и дубровачких класика, највише љуби дјецу и њего-

²⁹ Биљешке, 67. Даље, у Биљешкама наводи да су Бурза и Крста Војновића превела „на католичку вјеру још као дјецу њихова мајка, која као удовица узв судију католика и покатоличи се“, Биљешке, 69. Цар пише да је Матавуљ ћерке конта Бурза Војновића „доучавао на дому“. М. Цар, Матавуљ у Херцег-Новоме, стр. 14. С. Накићеновић, О херцеговачким Војновићима, Дубровник, 1910, 105.

³⁰ VIII, Писма, 11—19. Поповић је упознао Марка Цара са Матавуљем. М. Цар, н. д., 3. Матавуљ му је писао из Београда 15. октобра 1898. године поводом доласка болесног Светолика Ранковића у Херцег-Нови и молио га да му „нађе сух стан са пећи и храну приличну“. У истом писму јавља старом школском другу и пријатељу да је у Београд дошао Ристо Ковачић. У пријеме кад је Матавуљ предавао у Србини, Томо К. Поповић био је учитељ у Топли. Свега једну годину био је млађи од Матавуља. О Поповићу су писали Марко Цар, н. д., 3, 15—16; Бошко Стрика, Далматински манастири, 146—47; Антон Милошевић, Томо Крстов Поповић-Новљанин, Суварање, Цетинје, 1951/VI, 10—11, стр. 703—705. Иг. Злоковић, н. д., 233. Максим Злоковић, Томо Крстов Поповић — књижевник и историчар, „Бока“ 8, 1976, 271—284. Ово је најпотпунији рад о личности и дјелу Тома К. Поповића.

³¹ С Радојевићем се повремено дописивао. Предавао му је у Поморској школи три године. Учење у школи тада је трајало двије године. Радојевић је на Матавуљско инсистирање драговољно поновио други разред у жељи да што више научи. У писму из 1890. г. пише му: „Видиш да се према теби понашам као да си још у Србини и као да си још мој ђак, којег сам вазда цијенио и љубио.“ У овом писму поздравља трговца Глига Гојковића и свога некадашњег ученика Јова Шимрака, тада хотелијера у Америци. Вељко је Матавуљу посветио своју прву повелу објављену у Јавору бр. 21, од 24. маја 1892. године. У другом писму из 1892. године моли Радојевића да му јави „све новости новске“.

Писма, VIII, 383, 384—85.

ва је велика заслуга што се у Сеоцу дубоко укоријешла дубровачка складност".³²

У краћим записима спомиње херцеговске трговце, Љуба Комненовића и Глига Гојковића. Тако исто и поморске капетане из Херцег-Новога и Лепетана, од којих је сваки био посебна легенда.³³

У јесен 1880. године у Боки је боравила међународна флота да „демонструје према албанским обалама, зато што се Турска изговарала да јој Арбанаси прече да преда Црној Гори Улцињ... Флота се бјеше најприје усидрила пред Дубровником, па дође под Нови. Била су ту два аустријска велика ратна брода, два француска, два талијанска, два енглеска, два руска, један њемачки и мноштво торпедњача. Флота је била под врховнијем зповједништвом енглеском адмиралу... Међу француским официрима био је и капетан Жилије Вио, у књижевности познати под именом Пјер Лоти, већ онда чувен писац, а данас академик. Бјеше то човјек осредњег раста, збојит, румен, за чудо сличан на каквог нашег острвљанина... Лоти је непрекидно шврљао пјешке или на коњу по дивној околини новској". Ускоро „поче излазити у подлистку „Темпа“ Лотијева прича „Пасквала Ивановићева“, тобож слика из бокељског живота, а уистицу измишљена галост, којом писац хоће да типично прикаже један угасли и питоми народ као стадо дивљака, без вишег моралног принципа".³⁴

³² Цар спомиње катихету др Радовићића, доцније бискупа которског, у друштву осталих интелектуалаца у Херцег-Новоме са којима се Матавуљ дружио. Цар, н. д., с. 8. „Догађаји у Сеоцу", III, 539. И овдје спомиње како бокељски римокатолици „сачуваше старинске обичаје, а, поврх свега, заједничко крсно име", III, 532. У овој приповијести има доста података о бокељским поморцима. В. Васо Ивошевић, Поморски и приморски мотиви у стваралаштву Сима Матавуља, Годишњак Поморског музеја, XXVI, Котор, 1978, 145—157.

У Херцег-Новоме и Лепетанима био је „у додир са људима, који су сва мора прокрстарили, „Билешке", 71. Његова пријемчива личност запазила је сва њихова казивања и пренијела у литературу.

³³ У писму Владимиру-Милу Десници, начелнику општине у Обровцу, моли да му пише на адресу трговца Љуба Комненовића, врло утицајне личности у друштвеном животу Херцег-Новога, VIII, Писма, с. 8.

У приповијести „Буро Коког", у којој је врло пластично приказао виђеније људе „Розопека", о трговцу Глигу пише: „Глиго, житни трговац, човјек од педесет година, крупан, омањене косе и бркова, необично снажних руку и малко гобљастих ногу, те се одмах могаше познати да је њекад био морнар". Са Јадрана, Београд 1891, 148. М. Злоковић, Херцеговски данн..., стр. 253. В. Ивошевић, Поморски и приморски мотиви..., 151—154.

³⁴ Билешке, 78, 121. У предговору Лотијевог романа „Исландски рибар", у издању Српске књижевне задруге, књ. 56, Београд 1899, напада писца за лажно приказивање Бокеља: „Нас, пре свега, изненађује правац Лотијев. Питамо се у чуду: Зар онај мали Жилијен Вио, умно отхрањен Библијом и бајкама, одрастао у романтичним сновима, кад стане на снагу, постаје песник материјализма и чулног уживања?" Његова новела о Пасквали Ивановићевој пуна је „таквих бесмислица". Сабрана дела, VII, 525—26.

Крајем 1881. године Матавуљ је морао да напусти Херцег-Нови и оде на Цетиње. О томе пише у Биљешкама: „Уочи нове бокељске буне, предвиђајући да ће се завод поново затворити, а да бих и ја могао допасти тамнице, умакнем у Црну Гору.“³⁵ Поводом тога написао је чланак „Домобранство у Боки“, у којем, поред осталог, наглашава да „сматрају Боку за непријатељски окр... У Боки нити је оскудице војничких врлина нити је трага непријатељском осјећању проти влаштој држави... Ипак је у Боки велика одурност против солдатије... Бокељ строго уздржи наслијеђене обичаје. Њему је несносна и помисао да постане „ускогаћа“, бива да навуче панталоне, а натакне „мицу“... Што је млада и ваљана, то се по свијету растурило да тече, а солдатија би преграбила те свјеже силе, те би Бока глад гладовала. И заиста изнимно стање ове покрајине изискује и изнимно поступање према њој... Али ако никако друкчије бити не може, то би онда свјетовали владу нека отворено и бјело-даво искаже шта тражи: солдатију или домобранство. Иначе у сумњи што је завладала пресуде се уломаћују, те ће се немало дочекати и најблажија изискивања у том смислу“.³⁶

На Цетињу се Матавуљ упознао са тадашњим которским гимназистима, Љубом Јовановићем и Данилом Живаљевићем, са којима ће да одржава пријатељство до смрти. То су били млади бокељски емигранти из другог бокељског устанка. Долазак бокељских емиграната у Црну Гору Матавуљ описује у Биљешкама: „Сва погранична села црногорска бјеху пуна женских и нејачи. Почеше бијезати и људи. Од градске омладине бјеху онда међу бјегунцима Љубо Јовановић и Данило Живаљевић, оба Бака, оба из Котора.“³⁷

Матавуљ се читавог живота радо сјечао Херцег-Новога, Поморске школе у Србини и бројних пријатеља. Повремено је долазио у омилени град и одржавао преписку са тамошњим при-

³⁵ При крају службовања у Херцег-Новога „био је веома почитан млад човек, знао је два страна језика, француски и италијански, стекао је био разнолико и богато животно искуство; имао је, дакле, довољно претспреме да отпочне озбиљни и одговорни књижевни рад“. Видо Латковић, Предговор уз Сабрана дела, књ. I, с. IX. Матавуљ признаје да је на њега Љубина утицао. Биљешке, 80. Први есеј, написан у Херцег-Новога пред одлазак, „Наши просјаци“, објавио је у Бјелановићевом листу „Српски глас“ 1881. године.

³⁶ Сабрана дела, VII, 412—413.

³⁷ Биљешке, 101. Љуба Јовановић писао је о Матавуљу неке чланке као „Симо Матавуљ о двадесетогодишњини, Дсло, Београд, 1898, 19 и некролог, Бранково коло, Српски Карловици, 1908, 13—14.

јатељима.³⁸ Незаборавне личности, драге доживљаје, прилике под којима су Бокељи живјели и стварали оживио је својим галеријом у приповијесткама и есејима. Њега Бокељи интересују у сваком погледу: у историји из даље и ближе прошлости, у предањима, у језику, привреди и њеним специфичним гранама, као што су поморство и друге врсте печалбе, у насељима и њиховим локалним облицима фолклора, менталитету, просвјети, политици и свима изразима живота.

У поменутом есеју „Бока и Бокељи“ свему томе дао је мјеста. У почетку пише о геофизичком изгледу нашег Залива: „Од Оштре до Котора 29 километара продро је један рукав Јадранског мора у облику (латиничког) слова С, негда је широк, а негда је узан.“³⁹ Затим, описује богату прошлост Боке у још неоткривеним археолошким локалитетима: „Где год станеш на тој класичној земљи, стао си на развалину, која често има знатну тежину у светској повесници.“⁴⁰ Ни крајем 19. вијека Бока није била позната иностраном свијету, па, понекад, ни нашем народу изван њених граница. То Матавуљ наглашава ријечима: „да је тај крајичак наше отаџбине, по свој прилици, туђинству боље познат него ма који други. Одиста је и неверно приказан, особито од Немаца, после буна 1869. и 1881. год. То се не може оправдати, али се може разумети, јер је покретач томе народна мржња и политички рачун.“⁴¹ Наш народ у Боки је очувао јаку свијест о себи, јер „по цијелој Боки живе усмена предања, по којима се може сведочити како је снажна... свест и сћање на заједницу и бољу прошлост целокупног нашег народа“.⁴² Матавуљ овдје мисли на народне државице и њихове владаре, који су некад овдје владали и од чијег времена живе предања и постоје трагови у сачуваним умјетничким споменицима. Та предања јачала су вијековима слободарски дух Бокеља и поред туђинских утицаја, јер „колико су од давних времена до данас силне мене и трзавице и мешање са толиким различитим народима утицале на душевне особине... Бокеља, о томе је тешко рећи и што год поуздаца казати. Свакако је тај утицај морао бити јак,

³⁸ Сабрана дела, VIII, Писма, Тому Поповићу, 11—19; Лазару Томановићу, 110—120; Марку Цару, 123—140 и Вељку Радојевићу 383—387. Пише Тому Поповићу 18—97, да жели доћи „у мој лијепи и мили Нови“, VIII, 16. Томановић биљежи да је у фебруару 1888. године дошао из Зајечара у Лепетане „прозебао и ту се лијечиво, парећи се према ватри на нашем старинском огњишту“, VIII, 12. Матавуљ пише Милану Савићу 1901. године да је био у Херцег-Новој и посјетио Поморску школу у Србини. Том приликом записо је у школској споменици: „Данас, 12. априла 1901. г., послужује двадесет година, ево ме у мојој школи. У опом часу осјећам се готово као да сам се, након толико времена, вратио под родитељски кров.“ VIII, 316.

³⁹ Бока и Бокељи, Н. Сад, 1893, 3.

⁴⁰ Н. д., 12.

⁴¹ Н. д., 21.

⁴² Н. д., 18.

а колико је преиначио народну ћуд, на боље или на горе, о томé не може бити овде говора. Истинито је и поуздано ово: У Боки су... успомене јаче од свих осталих, јако се истичу особине: јуначки понос, уздање у себе, побожност без лицемерства, гостољубље, љубав према старим обичајима, неговање свога језика и песме, све је то у цвету...⁴³

Питамо се: да ли је велики српски књижевни реалиста и у овоме есеју био сасвим реалан? Као одговор нека послуже неке његове оцјене из стно-психичког живота Бокеља. Прво даје њихов физички изглед: „Људи су стасити, бркати, црномањаста, питома лица и погледа, умни и врло речити. Највише зачуди странца њихово полиглотство.“ Затим, додаје своја запажања о менталитету: „Бокељ је кичељив, јуначан и врло шажљив у саобраћају са изванцима. Мана му је што је кичељив, т. ј. прцењује себе, али не даје лако маха томе осећању. Штедљивост хоће код њих да пређе у лакоство, опрзност у неповерљивост“.⁴⁴ На другом мјесту пише: „Умереност је главно правило Бокељима.“⁴⁵ Зар то није контрадикторно са горњом оцјеном о бокељским особинама? Бесумње, и поред тако реалних запажања о људима, њиховом раду и понашању, код Мативуља има и погрешака. У приповиједи „Буро Кокот“ истиче: „Не знам да ли су Бокељи најљепши (што Љубиша тврди), али су махом стасити, жустри, питомијех и умнијех лица. Што ми се највише допада то је што-мост тога народа. Уз то су врло чисти, вриједни, штедљиви... Умјерени су од јела и пића (а канда и у љубави). То је мученички народ, који, у правој смислу, једе свој хљеб у зноју свога лица.“⁴⁶ Запажа да је „заиста, врло ријетко наћи Бокеља ситна или трбушаста, или црвене длаке, или глаупа“.⁴⁷

Слику бокељских насеља даје у приповиједи „Догађаји у Сеоцу“, гаје су „куће љепше него по многим градовима“, а „Људи не само писмени, него многи говоре више језика. У њему су жене велике чистунице... Дјеце је мало, а прљавштине шмала“.⁴⁸ У поменутом есеју наглашава да су Бокељи, углавном поморци полиглоти, „али Бокељи не маре међу собом говорити туђим језицима“.⁴⁹ У народу се, и поред италијанизама, сачувао

⁴³ Н. А., 17—18.

⁴⁴ Н. А., 47.

⁴⁵ Н. А., 46.

⁴⁶ Н. А., у Сабраним делима, III, 419. О женским особинама пише: „Женски свет је лепа струка, лица пуна израза, обично ситна, бујне косе. Чистота по кућама и у хаљинама може се узети за пример. Бока и Бокељи, Н. Саа, 1893, стр. 48. У приповиједи „Буро Кокот“ спомиње да се „жене одликују особито лијепим очима и згодним струковима, као и Црногорке“. Са Јадрана, 1891, стр. 147.

⁴⁷ Бока и Бокељи, 1893, 17—18.

⁴⁸ Бока и Бокељи, Сабрана дела, VII, 531. Напомиње како се у Боки говоре многи језици, „али Бокељи не маре међу собом говорити“.

⁴⁹ Бока и Бокељи, 1893, 19.

чисти домаћи језик, тако „да се онаје може чути мноштво правих словенских ријечи, које се амо у нашим крајевима нигдје не говоре. Истина је што је Вук казао 1836. год. Посвједочило се касније кад је он по други пут штампао умножени свој Рјечник 1852. Отворите с реда страну.“⁵⁰

О народном одијелу Бокеља писао је још у приповијетци „Буро Кокот“ да је „по брдима преузела маха ношња црногорска, а по Приморју потражује се још бокељска, која им оста још од Шпанаца. Отменији свијет се одијева гиздаво, по најновијој моди“.⁵¹ У поменутом есеју описује бокељску пошњу: „По варошима преузела је маха ношња по француском кроју, а потражује се још и старо бокељско (управ добротско) одело мушко, наиме: плитке отворене циселе, црне чаране до колена, свилсне црне димлије, око струка нас, на грудима пршњак од црне свиле са сребрним пуцима, кратак гуњ, од истога ткива, и на глави свилсна црна капа, налик на црногорску“.⁵²

О бокељској привреди говори опширно. У првом реду о поморству. Али, појавом пароброда бокељска поморска привреда са једрењацима нагло поче да опада. По Матавуљевим ријечима „настаде несразмјерно ратовање за неко вријеме, па она понижење, које болно одјекну по Боки. Поносни њени бродови мораху сад будзашто превозити трговину од које није прека потреба. Други ударац дочека бокељске бродове на првобитном поприштју њиховог освајања, на Јадранском мору и Леванту. У Трсту се установи друштво са големом главницом за грабење и употребу парних лаба. Друштво одмах нађе издешну помоћ код владе, јер ова увиде од какве јој неизмерне користи може бити у ратно доба. И што по се каже, преко ноћ ново друштво аустријски Лојд пусти низ море неколико десетина „вапора“... Али нађе се уман човек, веома богат, велики родољуб, Спиро Гончевић, родом из новске крајине, отац књижевника С. Гончевића, који, на челу осталих Срба трговаца у Трсту, са свом снагом своје челичне воље, даде нови тренутни полет нашем бродовању. Спиро изгуби све своје огромно имање у кримском рату, а с њим пропалоше и бродови.“⁵³

О привреди Боке и даље разматра у своме есеју: „Данас се народ у Боки дели на две гомиле: они који одлазе из завичаја да работом у туђинству стеку штогод чиме ће помагати своје

⁵⁰ Н. д., 50. Матавуљ овдје мисли на Караџићеву изјаву „Може бити да ниједно мјесто у цароду нашем није тако важно и значајно за језик као права Бока (око залива), Ковчежић, стр. 35.

⁵¹ Приповијетка „Буро Кокот“, III, 419.

⁵² Бока и Бокељи, 1893, 49—50. Детаљније о бокељској ношњи код В. Караџића, Бока Которска, Дела Вука Стеф. Караџића, Етнографски списи, Београд 1969, стр. 261—263.

⁵³ Бока и Бокељи, VII, 165—166. Игњатије Злоковић, Спирidon Гончевић, Годишњак Поморског музеја, XV, Котор 1967, 147—165.

и себе прехрастити у старости и они који остају на дому. Више од половине мушких налази се изван завичаја.⁵⁴ О домаћој привреди у Боки пише: „Караџић хвали Бокеље да су вредни, али немају доста земље. Иако је мало земље, она је родна, те да је Бокељи обрађују као Немци или северни Талијани, било би жита колико свако треба. Такобер и шумс би могло бити много више кад се не би таманила без реда. И кад би се поступно гажила, па и стокс би се могло више држати... Дакле, сиромаштина је у Боки последица певештине и узрок сеобе.“⁵⁵

Матавуљ спомиње бокељска насеља поред мора и истиче њихове специфичности: „Прчањ, Столино, Лепетанс, Кртоле и Луштица — све је то неједнако и по висини и по обичају, а заодевенном вечним зеленилом јужнога прорашћа“. Набраја да у Боки има „5 градова, 121 село са 8030 кућа од којих је 2000 пустих. Уробеника се броји на 35000, а од њих половина мушких живе изван завичаја.“⁵⁶

У опису бокељских градића Матавуљ има различитих значајних података. За Херцег-Нови каже да је у то вријеме имао око 1000 становника. Пише да је „одњихао Војновиће, Стратимировиће, Горакуче и Буровиће“. А „Пераст је имао дванаест палмићких домова, међу којима најзначајнији беху Вицковићи и Баловићи... Перашке бугарштине, које је скупио Богишић из старих рукописа, и данас већином трају у памћењу старе чељад. Те песме већином величају наше старе владаноце и јунаке“. Ришњани „понајвише тргују са стоком, те сваки одраслији познаје Херцеговину као своју кућу. А на гласу су као бистри људи. Караџић је прославио то чисто српско гнездо, где се у највећој чистоти сачуваше језик, ношња и обичаји“. И „одиста нема мањег места које се користило српском књигом као Рисан“. Рисан је „ново ускочко место, пије могао имати старе владале, али је у њему поодавно гласна кућа Беловића, јер се многи сердари Беловићи певају у народним песмама“. Истиче заслуге Доброћана у бокељском поморству. За Котор пише да има око 3000 становника и да је увијек присутно доста Црногораца.⁵⁷

Одмах у почетку овога списа предлаже „да се Бока опише књижевним језиком са значајним потанкостима“.⁵⁸

⁵⁴ Бока и Бокељи, 1893, 26. У приповијести „Буро Кокот“ описује одлазак Грбљана, Папгровића и Црногораца на копање Суецког канала, III, 415.

⁵⁵ Бока и Бокељи, 1893, 28.

⁵⁶ Н. А., II. У продужетку пише да Бокељи „који остају дома већином су тежаци и сточари, при мору трговци, а слабо маре да буду занатлије, па су ово понајвише странци“, с. 12. Али, „многа младежи бокељске учи више школе. По општинама су лекари и апотекари махом домородци. А пре три године било је двадесет свршених правника“. Бока и Бокељи, VII, 155—156.

⁵⁷ Бока и Бокељи, 1893, 4, 7, 8, 10—11.

⁵⁸ Н. А., с. 3.

Матавуљ описује породични живот Боксља у 19. вијеку својим чистим и сликовитим изразом: „Боксљење љубе лепо покућство. Зато је, готово свака, кућа као неки мали музеј у коме ћеш наћи ствари из свих крајева света. Врлише су им: побожност, верност према мужевима, нежност према порoду, љубав према родбини, радност и штедљивост. Иако се не упушта у сваки разговор, преовлађује њена реч у питањима домаће части и користи, у одбрани стародревних обичаја. Ту постане лавица. Боксљи високо цене и радо слушају паметну и честиту жену. Замерају Боксљима што се при удаји више поводе за разумом него за срцем. Боксљи док су младићима живе како ваља, зато се сој одржао здрав и леп. Поморци и они који олазе у тековину жене се између тридесете и четрдесете. Врло је обично и данас да се човек ожени, па отиде у свет, а жена га чека по неколико година. Врло је ретко да жена пренајри. По Боки има и туђински одива.“⁵⁹

На крају, да се опет подсетимо Матавуљевог мишљења о чистоти језика међу Боксљима. Тај велики реалиста и освајач љеном језика овако пише о нашим прецима и нама у чушњу највећег народног блага:

„Отворите с реда једну страну Вукова рјечника и наћи ћете из Боке по коју у другим крајевима непознату реч, често zgodну и чисто српску, али се, нажалост, те речи слабо оломаћују у опћем књижевном језику. Шумадинци и Војвођани радије узимају туђе речи или кују нове, него што прихватају речи с југа. Још се касније посведочио што је Вук рекао кад се књижевни свет задиви новинама облика и крaсним сликама из боксљског говора, које изнесеше Врчевић и Љубина.“⁶⁰

Прошло је толико деценија од Матавуљеве смрти и нешто више од публиковања његових радова. Много чега се у свијету измијенило. Можда сва ова Матавуљева мишљења и запажања нијесу потпуно прихватљива за данашње покољење. Али, ипак, у његовим написима о Боксљима остало је и данас понешто што је актуелно и прихватљиво. У првом реду, његова искреност и храброст да слободно изрази како он и људи око њега мисле. У томе је првенствено етичка врлиједност ових записа, свједочење једног историјског хода у којем су наши преци имали часну улогу, и литерарни споменик једног човјека који је најљепше године живота провео међу Боксљима, гдје је живио и стварао за општу корист наше књиге.

⁵⁹ Бока и Боксљи, VII, 169.

⁶⁰ Бока и Боксљи, Н. Сал, 1893, 50—51. У некрологу Чехову Матавуљ је писао да је „уметност извор у истој дубини човечјег духа где извиру вера и љубав према животу. Према томе она се бори за правду и слободу, за људско достојанство“, С. Матавуљ, А. П. Чехов, Летопис Матице српске, 1904, V, 227. Милан Савић у некрологу Матавуљу написао је да је „његова привлачно свет какав је уствари, а не какав је у замислима“, Летопис Матице српске, 1908, III, III.

ФИЛОЛОШКИ АСПЕКТИ ЈЕДНЕ ПОЛЕМИКЕ А. ТОМАНОВИЋА

У „Словнику“, листу за књижевност, умјетност и обртност током 1884. године, вођена је полемика између Ф. Р.,¹ А. Томановића и Стјепана Бузолића. „Словинац“ је те године излазио у Дубровнику 1, 11. и 21. сваког мјесеца. Покренут је 1878. године, а престао да излази 1884. године, када му је уредник био Вјекослав Претнер, у чијој је тискарници и штампан. Полемика је започела прилогом Ф. Р.: *Српско-хрватски преводи Фосколове пјесме „О гробовима“*, објављеном у броју 22, 342—345 (у даљем тексту *Преводи*). Овај прилог Ф. Р. био је повод да А(азар) Томановић одговори својим чланком: *Пред оптужбом велеиздаје*, објављеном у броју 24, 374—375 (у даљем тексту *Велеиздаја*). Поп Стјепан Бузолић огласио се само једном у овој полемици одговарајући Ф. Р.-у чланком: *Двије-три на примједбе господина Ф. Р.*, у поднаслову: *О мојем преводу Фосколове пјесме „О гробовима“*, у броју 25, 397—398. Између Ф. Р. и А. Томановића полемика се наставила у више наврата, чланцима Ф. Р.: *Због достојанства умјетности* (у даљем тексту *Достојанство*), бр. 27, 418—419, одговором А. Томановића; *Ради споразумљења*, у бр. 30, 467—469, те новом репликом Ф. Р.: *Да заглавимо*, у броју 33, 514—515, и одговором А. Томановића: *Завршна*, у броју 34, 543.

Ф. Р. се није држао изјаве да „изриче просто своје мњење, умјетничко чувство, жељу слободне и непристрасне критике“.² Он се упуштао и у вредновање језичке исправности појединих преведених цјелина. Посебно се дотицао Томановићевог превода. У свом првом чланку Ф. Р. замјера преводиоцима да су изоставили „самовољно читаве низе стихова, како им је згодније испало, а овај посљедњи факат сачињава на мојијем очима право

¹ Иницијали се односе на име *Франо Радић*, Библиографија расправа, чланака и књижевних радова, књ. 3 (Лексикографски завод ФНРЈ), Загреб МСМЛХ, 1/3, Хисторија страних књижевности, *Регистар шифра*, 783.

² *Преводи*, 342.

злочинство неслездаје прама великом ауктору *Грובהа*³. Даље, у свом излагању Ф. Р. тврди: „г. Томановић из неке претјеране љубави прама једроћи трудио се да оригинални текст што већма скучи, а много пута није добро пјесника ни схватио“⁴. Он, даље истиче: „Ваљани преводилац... и треба напокон да је потпунице вјешт језику с којег преваба, а да је с друге стране у својему мајстор.“⁵ У овом нашем раду ми ћемо занемарити она мјеста у репликама која се односе на разлоге изостављања појединих стихова, задржаћемо се само на оним појединостима које је сам преводилац, А. Томановић, претресао као језичке. Таква мјеста, сама за себе, говоре о познавању матерњег и италијанског језика преводиоца. Савременим филолошким и језичким мјерилима вредноваћемо обиљежена мјеста из полемике, за која у *Завриној* А. Томановић каже: „Ја ћу све друго оставити поштоватељима Фосколовијем и нашијем језикословцима, да сами разабриру, ко је од нас двојице на правијем путу; у мојој обрани ја сам се ограничио да докажем неоснованост тврђења мога критичара, прво, да сам изоставио китице стихова *како ми је гдје то годније испало*, и друго, да *више пута нијесам разумио добро пјесника*...“⁶ Ово је, дакле, био најважнији повод полемички која се водила у неколико праваца. Мишљења о разумијевању пјесника задирали су и у одређена језичка питања. Њих ћемо овдје посебно разматрати.

I

А. Томановић каже:

„Кад сунце *рад* мене
Не усподи већ ову лијепу
Породицу травџа итд. ...“

Погрешка је у ономе *рад*, чим сам очевидно искривио пјесникову мисао, по мњењу критичара. Требало је рећи *за*, он говори, јер сунце по својој прилици *рад* ничијег образа не трије. Прије свега *рад* и *за* у овом случају означају *сврху*, само се мени чини да би *за* италијанизам био, а *рад* је чисто народни израз, што се често чује у народу, као н. п.: *рад мене ћеш узалуд већ долазити*; *рад мене се немој мучити* итд. тер не могу усвојити исправку мога критичара, изјавом да не бих ниошто рекао *рад мене сунце не узгрије*, ни *кад за мене сунце не узгрије*, како пише г. Р. него: *Кад мени сунце не узгрије*. Дакле овдје нема погрешке у схваћању пјесника него се цијела ствар своли на једно лингвистичко питање.⁷

³ *Преводи*, 342.

⁴ *Преводи*, 342.

⁵ *Преводи*, 345.

⁶ *Заврина*, 543.

⁷ *Ради споразумљења*, 468.

Ово је одговор Л. Томановића на тврђење Ф. Р.: „Олма у почетку спјева налазимо у г. Томановића једну погрешку тумачења. Н. п. Фосколове стихове:

Ove più il sole
Per me alla terra non fecondi questa
Bella d'erbe famiglia ecc . . .

он преводи овако: Кад сунце *рад* мене . . . искривљујућ очевидно пјесникову мисао, а ваља и здрави разум, јер сунце по својој прилици *рад* ничијег образа не грије, и Фосколо хтједе просто да каже: кад будем мртав, лакле кад сунце *за мене* не узгрије.“⁸

У чланку: *Да заглавимо*, који представља одговор Ф. Р.-а на садржину Томановићског прилога: *Ради споразумљења* наставља се полемика око предлошке употребе и значења израза *per te* = *рад мене (за мене) мени* (сунце не узгрије). „Друга је ствар онај пјесников *per te*, што је г. Томановић превео *рад мене*, па би хотрио да своје поступање оправда изговором да то значи исто што и *за мене*, него да овај задњи облик није хтио употребити, јер није народан, већ туђ. Прије свега, да ове двије реченице једно те исто значе, то је празна ријеч, ничијем недоказана. По обичном граматикалном појму, *рад мене* то је предлог с генитивом, који означаје узрок неког чина, дочим је *за мене* предлог у акузативу, који означаје особу, којој неку корист или штету доноси. Што се тиче својствености облика *за мене*, ја мшм да он није ништа мање народан од облика *мени*. Примјер (а куд ћете бољег?) стихови народне пјесме који гласе: Гдје ја наћем за мене дјевојку / Ондје нема за те пријатеља. (Вук, *Рјечник*, 162). Ни овај изговор г. Т. нема дакле темеља.“⁹

II

О предлогу ради/рад

У синтаксичкој конструкцији: *Кад сунце рад мене не услади* . . . генитивна синтагма *рад мене* „Означаје, истина, узрок неког чина“, како то каже Ф. Р., али пјесникова мисао у преводу Л. Томановића није усредсређена на сунце већ на сопствену (пјесникову) смрт. Смрћу престаје сазнање о сунчевој изворности живота на земљи. Сунце је ондје у функцији индиректног изазивача умрлог. Оно не доноси смрт, не проузрокује је шити је усмјерава ка пјеснику — умрлом.

„Приједлог ради значи, да се што чини или догађа с обзиром на кога или што, за кога или што, у обрану кога или

⁸ *Преводи*, 443.

⁹ *Да заглавимо*, 514.

чега, што се тиче кога или чега. Налази се лик ради и рад... Није ми ради мене. Ваљало би рад њега сама."¹⁰ „Пријелом ради у свези са генитивом себе има значење: *casandi, mingendi causa*. Говоре се и оба лика и положаја... Идем ради себе... и у положају себе ради."¹¹ Показане примјере из Рјечника ЈАЗУ можемо трансформисати у: *због мене / за мене / заради мене / рад мене*, све у узрочном значењу, као и примјере: *ваљало би за њега сама / заради њега сама / због њега сама / рад њега сама*. Примјери потврђују да предлошки израз *ради / рад* у конструкцији са генитивом може имати узрочно значење. У староцрногорским говорима *rāl/zarāl* се такође употребљавају у значењу и циља и узрока.¹² *За + генитив* се доста често јавља у значењу намјене и циља такође у староцрногорским говорима,¹³ а како се значење узрока и циља мијењају и у староцрногорским говорима као и у бокељским, а предлог *због + генитив* типични представници староцрногорских говора не употребљавају,¹⁴ онда *за + генитив* добија значење и узрока.

О предлогу *за / заради / зарад*

За ргаер... служи за ознаку простора, времена и узрока (сврхе); слаже се с ген., акуз. и инструм. зашто за који узрок; — *per me, in quanto a me, per te*;«¹⁵ „За исто што и због, ради, заради...“¹⁶ „За с генитивом означаје вријеме: да нешто траје дотле, док траје вријеме што га изриче ријеч у генитиву: за младости, за живота, за мене жива, за времена, за вијека, за видјела, за сунца, за рана, за болести... за владања...“¹⁷

На основу свих ових потврда из Рјечника ЈАЗУ, затим примјера које наводи Томановић из народног говора Боке и потврда из староцрногорских, Боки сусједних говора, закључујемо да је Томановић био у праву када одговара Ф. Р.-у: „Прије свега *рад* и *за* у овом случају означају сврху“, мислећи при том на узрочност, смрт насталу независно од сунца, посмртног изазивача. Томановић очевидно не би искривио ијесникову мисао да је оригинал:

Ove più il sole
Per me alla terra non fecondi questa
Bella d'erbe famiglia ...

¹⁰ Рјечник хрватскога или српскога језика. На свијет издаје Југославенска академија знаности и умјетности. (У даљем тексту: Рјечник ЈАЗУ.) У Загребу 1952, св. 54, 877.

¹¹ Рјечник ЈАЗУ, у Загребу 1952, св. 54, 877.

¹² Митар Б. Пешикан, Староцрногорски, средњокатунски и љешански говори. — Српски дијалектолошки зборник (Институт за српскохрватски језик САНУ), књ. XV, Београд, 1965, 193.

¹³ Митар Б. Пешикан, *нав. дј.*, 191.

¹⁴ Митар Б. Пешикан, *н. дј.*, 191.

¹⁵ Рјечник ЈАЗУ, у Загребу 1974, св. 89, 650.

¹⁶ Рјечник ЈАЗУ, у Загребу, 1974, св. 89, 652.

¹⁷ Рјечник ЈАЗУ, у Загребу 1972, св. 82, 650.

превео и једном од следећих синтаксичких конструкција у значењу показане узрочности предлошких веза са генитивом: *Кад сунце рад мене не усплоди / Кад сунце ради моје смрти не усплоди / Кад сунце за мене мртва не усплоди / Кад сунце за моје смрти не усплоди / Кад сунце зарад мене не усплоди / Кад сунце зарад(и) моје смрти не усплоди / Кад сунце због мене мртва не усплоди / Кад сунце због моје смрти не усплоди*; — у значењу *због тога* што не сазнајем, мртав.

Томашовић је, дакле, могао превести и конструкцијом: *Кад сунце за мене више не узгрије*, како то тражи критичар Ф. Р., само то не би била предлошка конструкција *за* + акузатив, како он тврди у овом контексту, већ генитивна конструкција из семантичког спектра узрочних значења. У приказаном контексту конструкција *за мене* је замјенички генитив, и то у значењу узрочности. У приказаном контексту конструкција *рад мене* је истозначењска узрочна генитивна форма, као и форма *за мене*. У односу на основно значење не може се поистовјетити са замјеничким дативом у слободној употреби.

Датив у слободној употреби

Тврђење критичара да се у преводу конструкција *за мене* може језички поистовјетити са конструкцијом *мени* као „ништа мање народни облик“ показује да критичар, а не критиковани, „није разумно добро пјесника“. Могућност трансформације конструкције: *Кад сунце рад мене не усплоди...* у морфолошки једноставнију форму слободног датива, у овом поетском семантичком споју, не може се прихватити из семантичких разлога. Ради доказивања враћамо се опет обилеженој синтаксичкој цјелини: *Кад сунце рад мене / не усплоди већ ову лијепу / породицу травâ...*

Носилац значења *будућности* и *супротстављања* је израз *већ*. Синтаксички је у служби адвербне ознаке времена, и то у поређењу, по супротности. Допуна је глаголеском предикату. Значи: *више, даље у будућности*. У реченици *се пориче* више и даље у будућности, дакле (не) више, (не) даље у будућности. Семантички полударан примјер порицања у будућности адвербом *већ* налазимо и у народној пјесми: *Збогом пошо, Краљевићу Марко, већ те моје очи не вибелс.*¹⁸

Негирање, а истовремено и супротстављање, је у датом примјеру наступило *послије* претходно реченог, као обрт од реченога, и то у временском значењу, и у временској структури дате реченице, контекста. Према томе, довршена узрочност, *смрт*, не зависи од намјене (датив је такав падеж!) која настаје *послије смрти*.

¹⁸ Рјечник ЈАЗУ, у Загребу 1972, св. 85, 653.

III

Замјерке Ф. Р. не односе се само на употребу цалежних облика код појединих мјеста у преводу, односно на „неприродне реченице у погледу конструкције“,¹⁹ већ је пјесничка форма Томановићевог превода „храпава“ и „хрома“ у својој прозодичи, „његови су стихови једини десетерци стога, што се у њима може наћи по десетак словака, али више ништа“.²⁰ Одређена језичка оријентација критичара Ф. Р. види се и из његовог третмана што треба тражити од књижевности. „По г. Томановићу преводилац би, у преваћању туђих ремек-дјела, имао право, паче дужност, да иста кроји и прекраја по властитом ћејифу, и да их прилагођава мањој или већој интелигенцији публике за коју преваћа. Чудновата, додуше, и посве нова теорија!... а преваћање вјештачкијех дјела свађало би се у већини случајева на безобзирно скалупљивање... изгледа управ саблажњива та дидактичко-утилитарна умјетност, која силази на пазар да се ту на размјерке свемогућем пуку продаје.“²¹

Избором ријечи и употребом њихових облика, Томановићев превод испјеван је наглашено народним језиком. Такав језик Ф. Р. подређује устаљеним формама пјесничког израза. Зато упоређује превод Л. Томановића са преводом Стјепана Бузолића, дајући предност посљедњем. Ево једно такво упоређење.

„У чемпреском хладу по урнама
Бешенијем плачом зар је тањи
Санак смртни?“ (Томановић)

„У закриљу сјенастих чемпреса
И у ракам, што их сузе тјеше,
Сан самртни зар је мање тежак?“²² (Бузолић)

У реплици која слиједи Томановић овако одговара на ово упоређење: „ја сам превео...“

E forse sonno
Della morte *men duro?*

овако: Зар је тањи / Санак смртни?, а г. Бузолић: Сан самртни зар је мање тежак? Ф. Р. вели... онај тањи да нишомто не одговара пјесниковом *men duro*. Прије свега ја мислим, да је прво питање пјесничково је ли по урнама смртни сан *men duro*, значи је ли ближи животу, а познато је ко тање спава, да се

¹⁹ Да заглавимо, 514.

²⁰ Да заглавимо, 515.

²¹ Достојанство, 418.

²² Достојанство, 419.

лакше може пробудити, да је ближи јави, дакле и животу. Стога сам усвојно *тањи* мјесто *мање тежак*. Уосталом више се чује *тврђ* сан него *тежак* сан, те први спитет боље одговара и оригиналном *duro* у својству српскога језика; а танак сан значи нетврда сан или *лаган* сан, што онет одговара тешком сну или тврдом сну. Дакле, *мање тежак* значи то исто што и *тањи* сан, па између ова два облика ја сам претпоставио последњи, тијем прије што боље одговара својству српскога језика. Мени не пристоји да даље упоређујем мој са г. Бузолићевим преводом, то остављам ком грешем Фосколовом поштоватељу.²³

Двије преводилачке редакције у српскохрватском језику изражавају и двије дијалекатске говорне варијанте са различитом употребом морфолошких елемената. Томановићева показује утицај пенетрације облика из народног говора: *ћешени* плач, „утјешни плач.“ Одредбени атрибут *ћешени* потврђује зетски говор који се у Боки одликује тзв. најновијим јекавским јотованњем.²⁴ Облици *ћешити*, *ћети*, *грешети* познати су и у перашком говору Боке.²⁵ Изрази *тврђ* / *танак сан* чују се и данас, када се мисли на стање спавања, а *тежак сан* односи се на појам сивања нечега. Облик *плачом* показује да инструментал именица са меким сугласником основе добија наставак *-ом*, као у перашком говору.²⁶ Нејотована фонолошка секвенца *т+j* у ријечи *тјеше* (Бузолићев поетски контекст) показује да јекавско јотованње није типично за дубровачки говор, што је данас општепознато. Израз *у ракам* представља клиширану, архаичну морфолошку структуру за локатив. Разлике у облицима и употребљеним спитетима су, дакле, језичко-стилске и говорно дијалекатске. Оне показују да су преводиоци са подручја друкчије лексике и неких говорних структура.

Разлике у вредновању народног говора у књижевном језику између Ф. Р. и Л. Томановића виде се и код употребе израза *цекā*, *цекати*, изведеног од основе *цеса*.

Оригинал:

E una forza operosa le affatica
Di moto in moto; e l'uomo e le sue tombe
E l'estreme sembianze e le reliquie
Della terra e del ciel traveste il tempo . . .

²³ Ради споразумљена, 469.

²⁴ Др Александар Младеновић, *Јављање јекавског такозваног најновијег јотованња у неким нашим споменцима*. — Зборник за филологију и лингвистику (Матрица српска), Нови Сад, 1964, књ. VII, 158—159.

²⁵ Томо Брајковић, *Перашки дијалекат*. — Програм Ц. К. Велике гимназије у Котору за шк. 1892—93, Загреб 1893, 5.

²⁶ Томо Брајковић, *п. дј.*, 8.

Томановић је превео...

И све неуморна
Снага њека свећ мучи, тер *цекā* (sic)
И његове гробове, и земље
И небеса потоње облике
И остатке вријеме мијења."²⁷

И у овој цјелини граматичкостилски инвентар језика показује да је Томановић био присутан народним говором у преводачкој култури. Облици *њека* (сила), *свећ* (*ep*) „увијек“ су присутни и у перашком говору Боке.²⁸

Глагол *цекати* представља лексички мотивисану ријеч. Као девербатив од коријена *цѐка* у значењу да се нешто чини *једнаком мјером за све* према оном на што се односи, није лексикографски обрађен. Значење његовог коријена *цѐка* објашњава се у рјечницима овако: ... „Изр. (све) на једну цеку, (све) на једну мјеру.“²⁹ „Цѐка, ф. тал. *zessa*, монета, ковница од XV вијека. Нова цѐка господина деснога ... Двије купе злата које су сковане у нашој (дубровачкој) цѐки ... Цѐка у кој се пјене-зи кују. б) *пречишћено сребро*, у наше вријеме у Црној Гори и Херцеговини. ц) „једна цѐка“, као *један ков*, и *потом и једна мјера*, кад је што *једне мјере с другима*. У наше вријеме у Србији: *све на једну цеку*, тј. *све на једну мјеру*...“³⁰ „*Zessa* је скраћеница од арапске синтагме *dār as-sikka*, ковница новца.“³¹ Семантичкој нијанси ове изведенице Томановић је дао и посебни облик, у смислу чисто интелектуалном, и из експресивних поетских разлога. „Полазећи од гледишта да је значење ријечи важније него скуп гласова којима се оно означаје могло би се узети да свако поједино значење представља посебну ријеч. С таквог гледишта могло би се рећи да је ријеч примљена у свом потпуном значењу, али да је изгубила везу с другим појмовима означеним у језику истим скупом гласова или кореном.“³² Ова изведеница је глаголско образовање у имперфективној видској вриједности. *Цѐкати* је могло настати аналогном према типу: *ви́кати*, *ви́чѐ* < *вика*; *бу́кати*, *бу́чи* < *бука*; *лу́пати*, *лу́пā* < *лупа*; *дрѐчати*, *дрѐчи* < *дрѐка* и сл.

²⁷ *Да заглавимо*, 514.

²⁸ Томо Брајковић, и. дј. 20.

²⁹ *Речник српскохрватског књижевног језика* (Матица српска), Нови Сад, 1976, књ. VI (С—Ш), 776.

³⁰ *Рјечник ЈАЗУ*, 1—4, Део I, Ачешула, У Загребу, 1880—1882, 767.

³¹ Др Петар Скок, *Етимолошки рјечник хрватскога или српскога језика*, — Југославенска академија знаности и умјетности, Загреб, 1971, књ. I (А—Ј), 255.

³² Др Петар Скок, *нав. дј.*, 255.

³³ Др Васо Томановић, *О значењима речи страног порекла у говорима Боке которске*. — *Годишњи зборник на Филозофскиот факултет во Скопје*, 1962, књ. 14 (1962), 190.

У домену глаголских облика Томановић је језички дао нову одредницу као еквивалент појма материјалистичког мијењања. На Томановићев непогрешив смисао за нијансе у области лексике ослањао се и Милан Решетар. На овом језичком подручју њихова сарадња се заснивала на претресању правилности употребе бројних облика из списка ријечи које је Решетар слао Томановићу од 1890. до 1906. г. Решетар је тражио од Лазара Томановића као уредника „Нове Зете“ (Цетиње, 1889—1891) да буде и рецензент његовим прилозима. „Ако можете потврдите коју језичку особину пучкијем говором црногорскијем, учините то у опасни уредништва.“ Код израде коментара „Горског вијенца“, у Лазару Томановићу Решетар је имао одличног помоћника и савјетодавца.³⁴

IV

Показана полемика између Ф. Р. и Л. Томановића на страницама „Словинца“ за 1884. г. открива опредјељења сарадника „Словинца“ у језичко-граматичким учењима.³⁵ Крајем XIX вијека језичку стварност представља вуковски језик и онај других школа, мање народан. Томановић је сматрао да у књижевни језик може да уноси одређене ријечи и облике из говора Боке Которске. Њима је нарушавао однос према језички устаљеним структурама оних представника чија писменост није изворно припадала Вуку. Томановић је вуковски нормирао преводени поетски текст, и синтаксичким конструкцијама и лексиколошки. Колико је Томановић сам „традио и разграђивао“ у књижевном језику предмет је посебне студије о језику његових објављених списа. Овај рад само упућује на потребу за таквом једном студијом, тим прије што је познато да се и сам „вуковски књижевни језик почео мењати још у рукама самог Вука.“³⁶

³⁴ Максим Злоковић, *Из претиске Милана Решетара*. — „Стварање“, Цетиње, 1958, бр. 11—12, 924—934.

³⁵ Један од истакнутих сарадника „Словинца“, Стијено Кастралец, професор Дубровачке гимназије, полемичући са Адолфом Вебером-Ткачичевићем, главним представником загребачке филолошке школе, овако је обележио став „словинског“ покрета према основним питањима српско-хрватског језика: — Опраштам се овако с госп. Вебером, желећи свако добро и њему и његовој граматизи... у загребачкој школи! Нама овамо биће доста држати се старог Вука и Даничића, настојећи да умјерено и свијесно поправљамо у језику што збиља треба да се поправи, а при том не заборављајући да народ најпослије, хоћеш-нећеш, све што је у језику гради и разграђује.“

Др Коста Милутиновић, *Политичке концепције дубровачких „Словинца“*. — Југословенски историјски часопис, Београд, 1976, бр. 3—4, 79.

³⁶ Др Павле Илић, *Дијалекатска база Вуковог књижевног језика*. — Научни скуп слависта у Вукове дане (Међународни славистички центар СР Србије), књ. 2 (1972), 115.

Summary

PHYLOGICAL ASPECTS OF L. TOMANOVIĆ'S POLEMICS

Mr Jelisaveta SUBOTIĆ

In the «Slovinac» the paper for literature, art and crafts in the course of 1884 there were polemics between F.(rane) R.(adić), L.(azar) Tomanović and Stjepan Buzolić. That year the «Slovinac» was edited in Dubrovnik on the 1st, 11th and 21st each month. Started in 1878 it was extinguished in 1884, the period when its editor was Vjekoslav Pretner, in whose press it was printed. The polemic started with the contribution of F. R. «The Serbo-croatian translation of Foskol's poem «Of the Graves» This contribution made one of the translators of Foskol's poem, Dr Lazar Tomanović, answer with the article «Facing the Charge of High Treason». After this the polemic between F. R. and L. Tomanović continued repeatedly with the articles: F. R. «For the Sake of Art's Dignity», the answer by L. Tomanović «In Order to Be Understood», then a new reply by F. R. «To Get Stuck», and the answer of L. Tomanović «The Final». The priest Stjepan Buzolić announced himself only once in the polemic answering F. R. by the article «A Word or Two against the Remarks of Mr. F. R.» with the subtitle «About my translation of Foskol's poem OF THE GRAVES».

The polemic between F. R. and L. Tomanović ran in several directions. The reasons of missing some lines were pointed at and in particular the statement of the critic F. R. that the translator, L. Tomanović «in several cases did not understand the poet». This failure in understanding the poet, that is the original poem, by L. Tomanović was the reason of the argument on both sides. The polemic was also inspired by the use and meaning of the language.

The meaning of prepositional phrases with genitive, specially those from the region of Boka, and Stara Crna Gora dialects, presented the starting point for the polemic about the understanding of the poetic original. Tomanović proved that «there is no misunderstanding of the poet but only the question of the language». Tomanović introduced certain epithets of the Boka speech into the translation of Foskol's poem. He essayed forming words making and using the Imperfect verbal structures in his translation. F. R. supported the linguistic ideas which did not agree with Vuk's principles. Everything close to the common people is «blasphemous didactic-utilitarian art which descends to the market to be sold in pieces to the common people», he says in the article «For the Sake of Art's Dignity».

From the present phylogologic point of view Tomanović's translation expresses the meaning of the original by its syntactic structure and in lexis. In his own time the correct linguistic sense of L. Tomanović is shown in his correspondence with Milan Rešetar, from 1890 to 1906, about the confirmation of the language characteristics according to the folk speech in Crna Gora.

The polemic in the «Slovinac» between F. R. and L. Tomanović towards the end of the 19th century shows that there were different streams in philology: the Vuh — Daničić stream and that one which did not accept Vuk's standards in literature.

PRIKAZ

NAUČNO TUMAČENJE ARHITEKTURE I IKONOPISA U VELIKOJ CRKVI MANASTIRA SAVINE

(Prikaz knjige Dejana Medakovića: Manastir Savina (Velika crkva, riznica, rukopisi), Filozofski fakultet u Beogradu, Institut za istoriju umetnosti, Monografije 6. Beograd 1978, s. 104+109 fotografija i crteža, kvart, uvez u platno.)

Ovo je knjiga koja se s pravom očekivala. Ipak, dugo se čekala. Trebalo je dosta dok sazri naučno tumačenje velikih istorijskih i umjetničkih vrijednosti ovog našeg znamenitog manastira. Od prvog članka u Srpsko-dalmatinskom magazinu 1839. godine kojim je dubrovački paroh, prota Đorđe Nikolajević, opisivao rukopisne knjige iz manastirske biblioteke.¹ Znatno kasnije Nikanor Ružičić daje opširniji članak.² I ostali napisi o Savini, koji su izlazili iz pera bokeljskih intelektualaca, bili su, uglavnom, popularni. Tek pojavom knjige našeg poznatog i vrlo plodnog istraživača bokeljskih sakralnih objekata, učitelja Mladena Crnogorčevića, dobili smo svojevrsnu monografiju ovog manastira, koja je dobrim dijelom zadovoljavala intelektualne potrebe naše sredine i pored svoga amaterskog karaktera.³ Veliki značaj za objavljivanje raznovrsne građe o manastirskom kulturnom blagu ima »Šematizam pravoslavne eparhije bokokotorske, dubrovačke i spičanske«, koji je izlazio od 1874. do 1912. godine u Kotoru. Od početka do 1905. godine, urednik mu je kotorski episkop Gerasim Petranović, poznati rodoljub, istoričar i savinski mecena. I on je ovdje, i u drugim časopisima, pisao o Savini. Knjiga Mladena Crnogorčevića je sve do 1978. g. prva i jedina monografija ovog manastira i jedini izvor za poznavanje

¹ Srpsko-Dalmatinski Magazin za ljeto 1839, s. 134—135.

² Episkop Nikanor Ružičić, Manastir Presvete Bogorodice na Savini, Starinar, knj. IX, 1—2, Beograd 1894, 100—128.

³ Većina njegovih radova posvećena je prošlosti, stanju u vrijeme ispitivanja i proučavanju živopisa, arhitekture, epigrafike i umjetničkog blaga bokeljskih sakralnih objekata, V. Dušan Berić, Prinos bio-bibliografiji Mladena Crnogorčevića, Istorijski zapisi, knj. XIX, XV, 1962, 1, 155—162.

njegove istorije, bratstva, hramova, arhitekture, slikarstva, biblioteke, riznice i epigrafike.⁴ Dakle, sve do pojave Medakovićevog djela.

Ova monografija je djelo poznatog naučnika iz istorije umjetnosti, pogotovo iz oblasti baroka.⁵ On se poodavno interesovao za Savinu. Boravio je ovdje u grupi naučnika SANU, koji su vršili istraživački rad na terenu Boke još od 1953. g. Iz toga doba potiču neke njegove studije.⁶ Još tada je počeo da pribira građu za ovu značajnu knjigu. Kako piše u predgovoru, to je bio u početku »lični rad« predstavljjen Naučnom veću Beogradskog instituta za istoriju umetnosti. Od tada, pošto su mu bila obezbijedena sredstva za rad, Medaković često dolazi u Savinu. Finansiranje ove monografije obezbijedili su Republička zajednica nauke SR Srbije, SO Herceg-Novci i uprava manastira.

Knjiga je podijeljena na više poglavlja, i to: predgovor i kratak uvod u literaturu o Savini (s. 1—9), istorijat manastira i njegovog bratstva (11—38), arhitektura (39—52), slikarstvo (53—60), riznica (61—64) i zaključak (65—68). Ovdje dolazi i vrlo značajan prilog prof. dr Dimitrija Bogdanovića — »Inventar rukopisa manastira Savine« (89—96). Kako se u ovom Bogdanovićevom radu obrađuju samo rukopisne knjige, čudi nas zašto naslov spominje uopšteno rukopise, a ne rukopisne knjige, jer je u ovom vrlo stručnom inventaru spisak samo njihov. Rezimea i tumačenja crteža i fotosa dati su vrlo opširno: teksta (s. 69—87) i priloga (97—99) u njemačkom prevodu Vere Stojčić. Na kraju knjige je indeks ličnih imena i naziva objekata koji se ovdje spominju.

U poglavlju o istoriji manastira Savine ističe njegovu ulogu, koja i danas nije potpuno osvijetljena, nego je »pod velom neizvesnosti«. Zaista, to je vrlo mutno i teško doba propadanja srpskih državnica krajem 15. v., koje se odražava, i te kako, na naš živalj u Boki, njegovo političko stanje i kulturne tekovine. U Savini je tada postojala samo Mala Bogorodičina crkva, koja i danas svojim sloje-

⁴ O manastiru Savini tridesetih godina pisao je Boško Strika u knjizi »Dalmatinski manastiri«, Zagreb 1930, s. 214—24, vrlo informativno bez ikakvih naučnih pretenzija. Od ovog djela još manje je vrednosti »Spomenica manastira Savine«, Kotor 1930, u kojoj je od njenih 64 stranice manastiru posvećeno svega 17 iz pera Jeroteja Petkovića, a sav ostali prostor raznim drugim člancima iz crkvenog života Boke.

⁵ Medaković je napisao više knjiga kao što su: »Grafika srpskih štampanih knjiga« 15—18. v., »Beograd u starim gravirama«, »Srpski slikari 18. i 19. v.«, »Putevi srpskog baroka«, »Tragovi srpskog baroka« i druge studije kao što su o Paji Jovanoviću i Ljubomiru Ivanoviću. Objavio je preko trista naučnih priloga na razne teme kao što su »Minijature u Paraklisu iz Dečana«, »Zidno slikarstvo manastira Krušedola«, »Bogorodica »Živonosni istočnik« u srpskoj umetnosti«, »Manastir Hilandar u 18. v.«, »Prve štampane monografije srpskih manastira« i dr.

⁶ »O retkim pisanim i štampanim knjigama na području Boke Kotorske«, Spomenik SANU, CIII, Beograd 1953. i »Prilozi istoriji kulture u Boki Kotorskoj«, Spomenik SANU, CVI, Beograd 1956. V. Đurić, Medaković Dejan, Enciklopedija Jugoslavije, 6, 59.

vitim freskama svjedoči o stradanju i ropstvu padom Herceg-Novoga pod Turke. Pisac, u toku istorijskog izlaganja, naglašava značaj obnove Patrijaršije pod Makarijem Sokolovićem. Obnova je ojačala naš narod u Hercegovini. Tada su na glasu mnoga hercegovačka plemena. Njihovi mitropoliti vode glavnu riječ u političkom i kulturnom životu. U tome se ističu i Ljubibratići. U tursko-mletačkim borbama, prilikom povlačenja, spaljen je manastir Tvrdoš. Mitropolit Savatije sa tvrdoškim kaluđerima i brojnim porodicama povlači se u Herceg-Novi i sobom nosi tvrdoške dragocjenosti. Tako, krajem 17. v. obnavlja se život Savine, o čijoj ranijoj prošlosti skoro ništa ne znamo osim jednog zapisa sa petohljebnice i novih istraživanja prof. Vojislava Đurića u Maloj savinskoj crkvi. Medaković je vrlo dokumentovano prikazao obnovu manastira. Tako isto i neizmjerni trud i požrtvovanje savinskih kaluđera u skupljanju sredstava za gradnju ove majestetične Velike crkve. To se sve dešava u posljednjim godinama Venecije i u borbi protiv smetnji koje nanose njihove vlasti. Iz manastirskih čitulja se može utvrditi da su savinski kaluđeri, uglavnom, oduvijek bili domorodci. Umjesto podataka o svemu onome što se ovdje zbivalo tokom 18. i 19. v. autor daje vrlo koncizni pogled kojim nam sve kazuje:

»Savinski monasi 18. i 19. v. živo su uključeni u sve one složne duhovne procese u kojima se, sa nekom pritajenom snagom, dograđivao i održavao latentni srpski istorizam. Sa mnogim osobnostima bio je on izdvojen iz sličnih pojava tadanje Evrope. A to su, doista, velike zasluge manastira Savine« (s. 137). U plitromi svih onih događaja, čiji tokovi nikad nijesu zaobilazili Savinu, ovdje imamo jezički lapidarno i misaono bogato iskazano shvatanje i ocjenjivanje manastira i njegovog bratstva. Medaković je manastir doživio ne samo kao sakralni umjetnički objekat, nego kao i središte društvenog života našeg naroda u svima njegovim djelovanjima. Ovdje želimo, u sklopu piščevih izlaganja, napomenuti da su veze savinskih monaha sa crnogorskim vladikama bile iskonske i neraskidive. Zato su svi krupniji događaji u vezi sa vojnim, političkim i crkvenim akcijama mitropolita Petra I Petrovića Njegoša bili ovdje prisutni. A dobro je poznat i odnos Savine sa njegovim prethodnicima. Jedan naš zemljak s početka prošlog vijeka kao mladić bio je prisutan dolasku ruskih i crnogorskih emisara, dočeku mitropolita Petra i ruskih pomorskih oficira sa admiralom Senjavinom u Savini, mitropolitovim govorima i organizovanju otpora Francuzima.⁷ O tim događajima sačuvali su se izvještaji u našim i stranim arhivima.⁸ Kad se piše o značaju i ulozi ovog manastira u životu Bokelja, treba naglasiti i daleku, bogatu tradiciju našeg pomorstva.

⁷ Avtobiografija protosindela Kirila Cvjetkovića, izdanje pripremio Dimitrije Ruvarac, Srp. kr. akademija, Beograd 1898, s. 15—16, 17—23.

⁸ Dušan Lekić Spoljna politika Petra I Petrovića — Njegoša, Cetinje 1950, 181. Dušan Vuksan, Petar I Petrović — Njegoš, Cetinje 1951, 311.

To su bile votivne dužnosti bokeljskih pomoraca prema Savini. Njih je vrlo lijepo zapazio i prikazao u detalje Simo Matavulj.⁹ Pisac nije mogao sve te pojedinosti da iznese. U gorecitiranom tekstu sve je to izrazio na vrlo lijep i dostojanstven način. Na kraju ovog istorijskog izlaganja ukazano je na velike zasluge pomenutog episkopa Gerasima Petranovića u obnovi manastira.

Arhitekturi Velike manastirske crkve pisac je posvetio četrnaest stranica ovog kvart-izdanja sa detaljnim stručnim objašnjenjima. Gradnja Velike crkve, s prekidima, trajala je dvadeset i dvije godine. Prekidi su bili iz više razloga, a, uglavnom, zbog nedostatka novčanih sredstava. Uz ovaj tekst dao je crteže crkve u produžnom i poprečnom presjeku, sa izgledima spoljnih konstrukcija frontalno i po dužini, kao i horizontalni presjek zvonika pojedinačno prema etapama njegovog građevnog uzrastanja. Pored svega toga, u jednom crtežu je prikazan i »perspektivni izgled« hrama. Takođe je dat grafički izgled kupole i njene oktogonalne osnove u horizontalnom presjeku. Prikazani su i portali sa zapadne i bočnih strana. Po mišljenju autora crkva predstavlja »sasvim osoben spomenik u istoriji srpske arhitekture 18. v. (s. 48). „Protomajstor Korčulanin Nikola Foretić«, piše Medaković, »pokazao je sve vrline veštog graditelja«. I... »dokazao da je kadar da reši takve složene graditeljske zahteve kao što ih je stvaralo veliko savinsko kube« (45, 47). Pisac, u ovom poglavlju, u detalje izlaže sve osobenosti u arhitekturi oltara, lade i zvonika Velike crkve. Od naročite je vrijednosti veliko kube nad lađom koje, svojom ljepotom oblika i snagom konstrukcije, nadmašuje svu građevinu. Ono je baš potpuni izraz istočne ortodoksne tradicije i stila u sakralnom građevinarstvu. Ovdje se time ističe iznad svih elemenata u oblikovanju Velike crkve. Na završetku tumačenja ove arhitektonske cjeline podvlači da je graditelj brinuo o umjetničkoj cjelini manastirskog građevnog kompleksa, pa završava: »Na ovom malom prostoru, pomireno i skladno, nicala su te građevine, koje tek raskošna igra svetlosti i senke povezuje u jedno celovito umetničko delo, onako kako su to uporno težili stari majstori baroka« (52).

Pišući o ikonografiji u Velikoj crkvi i duborezačkim ljepotama njenog ikonostasa, poziva se na rad svoje studentkinje Dušanke Sijerković-Moškov, koja je »sa posebnom pažnjom iscrpno obradila i ikonopis Velike crkve«.¹⁰

Ona ima tip visokog ikonostasa, kojim se, preko Atosa, Grčke, Albanije i Makedonije, u 18. v. pojavljuje na terenu Karlovačke mitropolije. Crkve fruškogorskih manastira o tome najbolje svjedoče. Pisac ističe veliki broj Bogorodičinih ikona u raznim motivima. To nije čudno kad se zna da su obje crkve posvećene prazniku

⁹ S. Matavulj, *Boka i Bokelji*, N. Sad 1893, 41—43.

¹⁰ Dušanka Sijerković-Moškov, *Manastir Savina, Velika crkva (arhitektura i ikonostas)* Boka, 6—7, 1975, 125—152.

Uspenja Bogorodice. Što se tiče primjedbe da se osjeća uticaj tzv. »barokne teološke učenosti« u savinskom slikarstvu, možemo sigurno reći da je on došao pod uticajem nekog baroknog ikonografa, a nikako praktičnom potrebom liturgijskog života u manastiru Savini, koji neprekidno čuva svoju ortodoksiju u svima oblicima svoga života i stvaralaštva. Nove zapadne teološke teme, koje su prihvatili barokni umjetnici, nisu nikad mogle naći primjenu u liturgijskom životu naših manastira, osim kad ih je importovao neki umjetnik bez pristanka ili bez znanja nadležnih faktora.

U opisu ikona sa ikonostasom Velike crkve objašnjava manir slikanja Simeona Lazovića i njegovog sina Aleksija i sve elemente njihovog stvaralaštva.¹¹ Daje raspored njihovih radova po zonama na ikonostasu. Njihovo djelo, i pored baroknih primjesa, »stoji kao pomalo usamljeno svedočanstvo o jednom umetničkom ukusu, koji se održao na prostranom području Balkana, o stilu koji je, najzad, svojim likovnim jezikom izbio na Primorje, nametnuvši se, pored importa sa Levanta, i kao verni izraz ortodoksije« (57). Opisuje, u produžetku ovog poglavlja, ikonostas i njegov duborez sa evharestičnim motivima, rad nepoznatog majstora i horsku balustru sa duborezom dubrovačkog umjetnika Pavla Paskvalija, za koga se misli da je radio i ikonostasni duborez i njene ikone u izradi Lazovića.

O manastirskoj riznici vrlo malo je napisano. Medaković grupiše njene ikone po školama, kao što su: kasno-vizantijska, grčko-levantinska, ruska i bodeljska. Ništa nije napisano o rizničkim zbir-kama sakralnih predmeta u metalnoj i tekstilnoj obradi. Izgleda da nije htio da ponavlja ono što su drugi o tome stručno napisali.

U zaključku studije pisac daje vrlo bogati siže o značaju manastira Savine kao kulturno-umjetničkog objekta od opšte društvene vrijednosti.

Prof. dr Dimitrije Bogdanović u poglavlju »Inventar rukopisa manastira Savine« daje arheografsku obradu rukopisnih knjiga s podacima o papiru ovih knjiga, povezu, datiranju, grafiji, pravopisu, stilizaciji teksta, s kratkim osvrtom na sadržinu pojedine knjige. Ovo je vrlo stručan rad i prvi naučni opis materijala i tehnike savinskih rukopisnih knjiga. Interesantna je i njihova sadržina. Još nemamo njeno naučno objašnjenje. Do sada su postojali samo po-

¹¹ O njima v. Veljko Petrović, Lazovići, Narodna enciklopedija SHS, 2, 526, Petar Šerović, Lazovići, Enciklopedija Jugoslavije, 5, 126. Dejan Medaković, Slikarska porodica Lazovića, Simpozijum Srpski dani Sretena Vukosavljevića, Prijepolje 1976. U crkvi bivšeg manastira Nikoljca, kod Bijelog Polja, još i danas sačuvani su albumi njihovih crteža pojedinih dijelova ljudskog tijela kao glave, poprsja, ruku i nogu i poprječni presjeci istih, većinom rađeni grafitom.

pularni, bolje reći, informativni, podaci o njihovoj sadržini.¹² Jedino je od njih svojevremeno vrlo studiozno prikazana Savinska krmčija, za nauku vrlo dragocjeni prepis kodeksa crkvenih pravila i srednjovjekovnih građanskih zakona o položaju crkvenih zajednica u državi, od dalmatinskog episkopa i poznatog pravnika Nikodima Milaša. Ostale knjige još će očekivati svoga stručnog interpretatora.

Medakovićeva monografija obogaćena je velikim brojem foto-sa. I to, počev od spoljne arhitekture Velike i Male crkve, zatim preko unutrašnjih oltarskih i podkupolnih prostora do raskošnog izgleda bogato ilustrovanog i izrezbarenog ikonostasa i balustre hora. Tu su i reprodukcije raznih ikona, diptiha, okvirne ornamentike u duboreznom pleteru, tekstilnih i metalnih sakralija, luksuznih, majstorski oblikovanih, okova za bogoslužbene knjige, hrisovulja, povelja, gramata i poslanica, raznih pisama i pečata. Na posljednjem snimku prikazan je grob sa spomenikom pomenutog savinskog mecene i obnovitelja episkopa Gerasima Petranovića.

Prije nekoliko godina prof. dr Vojislav Đurić proučavao je Malu crkvu i posebno njen slojevit žvovpis. Prikaz svoga istraživačkog rada na otkrivanju fresaka objavio je u ovom časopisu.¹³ A u ediciji »Umetnički spomenici«, izdavačke kuće »Jugoslavija«, pojavila se Đurićeva studija o Maloj crkvi i njenim freskama pod naslovom »Savina«, Beograd 1977, s. XXVI + 48 ilustracija.

I poslije pojave ovih značajnih stručnih studija, stvaralački krug u proučavanju Savine još nije zatvoren. Ima mnogo toga nedorečenog o ovom manastiru, počev od sigurnih arhivskih i literarnih podataka o bratstvu i njegovom radu, još neobjavljenih zapisa i natpisa, o biblioteci, arhivu, rizničkim eksponatima, njihovom istorijskom i umjetničkom značenju i o groblju, koje vremenom postaje svojevrsna nekropola znamenitih ličnosti. Uz to, očekujemo i potpunu bibliografiju o Savini, kojom se pisac dobrim dijelom koristio. Sve ovo nijesmo mogli očekivati od autora, naučnika koji se bavi samo svojim istraživanjima. S pravom se može očekivati i pojava treće, stručno pisane, knjige koja bi obuhvatila sve ono što je ostalo izvan domena ove dvojice naučnika. To bi onda bila Savinska trilogija, zbornik stručnih radova i veliko svjedočenje našeg vremena o čuvanju i proučavanju neprocjenjivog kulturnog nasljeđa. Prof. Medaković je svoju dužnost, s dosta truda i ljubavi, časno izvršio i dao primjer mlađim naučnicima da, pored znanja, treba i mnogo entuzijazma u svakom ozbiljnom radu, a pogotovo u proučavanju naše prošlosti i njenih velikih umjetničkih spomenika.

¹² O savinskim rukopisnim i štampanim knjigama do sada su pisali informativno: B. Strika, 231—233; Spomenica, 11—13. P. Šerović, Zavičajni muzej u Herceg-Novome, s arhivom i bibliotekom, Muzej, Beograd, 1962, sv. X, 41—42.

¹³ V. Đurić, Manastir Savina, »Bok« 5, 1973, 7—21 + 31 ilustracija.

САДРЖАЈ — CONTENTS

	Strana
Prof. Mato KAPOVIĆ	
<i>Dokumenti za povijest radničkog pokreta i KPJ na području Tivta i Kotora (1919 — 1921)</i> — — — — —	5
Stjepan ANTOLJAK	
<i>Orahovac (Boka Kotorska)</i> — — — — —	53
Др Богумил ХРАБАК	
<i>Венеција и Сандалј Хранић у његовом ширењу по приморју почев од Херцег-Новой</i> — — — — —	199
<i>Venice and Sandalj Hranić in his expansion along the coast with Herceg-Novi as a starting point</i> — — —	225
Velimir RADOVIĆ	
<i>16. novembar 1941. godine (O jednom zločinu italijanskog okupatora u Boki Kotorskoj)</i> — — — — —	227
<i>November 16th 1941 (of a crime of the Italian occupying forces in Boka Kotorska)</i> — — — — —	240
Др Петар СТОЈАНОВИЋ	
<i>О наследном праву у Боки</i> — — — — —	241
<i>The inheritance law in Boka</i> — — — — —	257
Др Ђорђе МИЛОВИЋ	
<i>Tragovi tužbi »Actiones populares» protiv prekršilaca naredaba dusticijera i providura u domeni cijena u Herceg-Novom tokom XVIII vijeka</i> — — — — —	259
<i>The traces of »Actiones populares» against the offenders of the orders of giustiziere and provvidure in the domain of prices during the 18 th century</i> — — —	266
Др Славко МИЈУШКОВИЋ	
<i>„Централна комисија“ — заједничка влада Црне Горе и Босне</i> — — — — —	267
<i>The central commission</i> — — — — —	279

Dr Vaso TOMANOVIĆ	
<i>O toponimima tipova: Lepetane, Kamenare, Baošice</i> —	281
Др Саво ВУКМАНОВИЋ	
<i>Петар Бирковић, учитељ Његошеве школе на Цетињу</i>	287
<i>Petar Ćirković, instituteur à l'école de Njegoš à Cetinje</i>	299
Максим ЗЛОКОВИЋ	
<i>Вељко Радојевић, књижевник и фолклорист</i> — —	301
<i>Veljko Radojević a writer and folklorist</i> — — — —	323
Mr Rajko VUJIĆIĆ	
<i>Nekoliko nepoznatih djela bokokotorskog ikonopisca</i> <i>Maksima Tujkovića</i> — — — — — — — —	325
Васо ИВОШЕВИЋ	
<i>Матавуљеви записи о Бокелима</i> — — — — —	329
Mr Јелисавета СУБОТИЋ	
<i>Филолошки аспекти једне полемике Лазара Томановића</i> — — — — — — — — — — — —	345
PRIKAZ	
Vaso IVOSEVIĆ	
<i>Naučno tumačenje arhitekture i ikonopisa u Velikoj crkvi</i> <i>Manastira Savine</i> — — — — — — — — — —	357

Tehnički urednik i korektor:
Safet Danović

Lektor:
Ljubo Rudan

Izvodje prevcla na engleski:
Sonja Rakić

Tiraž: 1000 primjeraka